

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 8

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatı alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2020

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Nizami Xudiyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Sevil Mehdiyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Buludxan Xəlilov, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2020, № 8

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2020

[www. filologiyameseleleri.com](http://www.filologiyameseleleri.com)

DİLÇİLİK

AFAQ RAMİZ qızı AĞAYEVA

filologiya elmləri doktoru, professor

e-mail: afag.agayeva58@gmail.com

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

KOMMUNİKASIYANIN QEYRİ-VERBAL ELEMENTLƏRİ

I MÖVZU: İNTONASIYA, FASILƏ

(Texniki ali məktəblərdə Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya fənni üçün mühazirə materialı)

Açar sözlər: ifadəlilik, intonasiya, fasilə, səsin sürəti, melodiklik.

XÜLASƏ

Şair A.Blok nitqin təbiət səslərindən törəndiyini göstərir. Yazır ki, bu səslər həmcinsdir. Belgiyalı dilçi A.Qrequar MARAQLI bir faktı aşkar etmişdir. O, nitq fəaliyyətinin nədən yarandığını tədqiq etmək məqsədilə, uzun müddət körpə uşaqların əhatəsində olmuş və öz kitabında bunu xırda detalları ilə göstərmişdir. Məşhur dilçi körpələrin nitq fəaliyyətinin hər dəqiqəsini təfərrüatı ilə təsvir etmişdir. O göstərmişdir ki, hələ danışa bilməyən uşaqlar şən bir nitq eşidəndə ona təbəssümlə cavab verirlər. Amma eyni ifadəni müxtəlif intonasiyada – əvvəlcə şən, zarafat tonu ilə, sonra isə ciddi, kəskin, cəza tonu ilə tələffüz edərkən, II halda uşağın ağlamasına səbəb ola bilər. Alimlər müəyyən etmişlər ki, insan uşaqlıq dövründə onun əhatəsində olan adamların intonasiya xüsusiyyətlərini uzun müddət, bəzən də bütün həyatı boyu unutmur.

İngilis yazıçısı Doroti Parker bir dəfə böyük bir qonaqlığa düşür. Burada təsadüfən tanış olduğu adamların hər biri ona ümumi, trafaret sözlərlə müraciət edirlər və o hər dəfə adamların müraciətlərinə cavab olaraq deyir: “Mən indicə balta ilə ərimi vurub öldürmüşəm və kefim də çox yaxşıdır”. Maraqlı burasıdır, çox mədəni əda ilə deyilmiş bu dəhşətli sözlərin mənasına heç kəs nüfuz etməmiş, adamlar gülə-gülə ondan razılıq edərək ayrılmışlar. Ona görə ki, belə məclislərdə, adətən, sözün mənasına o qədər də əhəmiyyət vermirlər, nitqin **intonasiyası, tempi** daha üstün olur (4, s.101).

Yapon alimi (E.Masaru) sübut edir ki, intonasiya bizə və ətrafımızdakı hər şeyə təsir edir. Su kristallarının insanın “şirin sözlər”inə müsbət reaksiya verdiyini göstərir. Sonra alimlər müşahidə etmişlər ki, “çox sağ ol” deyərkən ingilis “senk yu”, çinli – “dose”, fransız – “mersi”, alman – “danke”, italyalı – “qrazike” sözlərini işlədir. Bəs su kristalları bütün bu dilləri hardan bilir? Alimlərin gərgin əməyi nəticəsində sübut edilmişdir ki, su kristalları dili yox, sözləri yox, onların söyləndiyi intonasiyanı “başə düşür”. Çünki istənilən dildə təşəkkür bildirən sözlər ürəyə yatan, xoş intonasiya ilə tələffüz edilir. Dilçilər müəyyənləşdirmişlər ki, ən sadə və bəsit cümləni də 20-dən çox intonasiya çalarında tələffüz etmək mümkündür.

Daha sonra məqalədə intonasiya, fasilə, fasilənin növləri haqqında verilən maraqlı və faydalı məlumatlar nümunələr əsasında təqdim edilir.

Nitqdə daha çox başə düşülən, anlaşılan - söz deyil, sözlərin tələffüz edildiyi ton, vurğu, melodiklik, səsin sürətidir. Bir sözlə: sözlərin arxasında gizlənən musiqi; musiqinin arxasında gizlənən ehtiras, maraq, həvəs; ehtirasın arxasında gizlənən şəxsiyyət: yəni, yazıda ifadə oluna bilməyən hər bir şey...

Filosof Frudrix Nitsşe.
(epiqlaf).

Şair A.Blok yazmışdır: “Şair ahəngin övladıdır və dünya mədəniyyətində lazımi yerini tutur: ona üç şey tapşırılıb: əvvəla, doğma, əbədi təbiətdən lazımi səsləri ayırmaq; ikincisi, bu səsləri müəyyən formaya salmaq; nəhayət, həmin **ahəngi** aləmə təqdim etmək. A.Blokun bu fikirləri təbiət səslərilə dil səslərinin həmcins olduğuna, nitqin təbiət səslərindən törəndiyinə, yaranmasına dəlalət edən faktlardır. Belgiyalı dilçi A.Qrequar MARAQLI bir faktı aşkar etmişdir. O, nitq fəaliyyətinin nədən yarandığını tədqiq etmək məqsədilə, uzun müddət körpə uşaqların əhatəsində olmuş və öz kitabında bunu xırda detalları ilə göstərmişdir. Məşhur dilçi körpələrin nitq fəaliyyətinin hər dəqiqəsini təfərrüatı ilə təsvir etmişdir. O göstərmişdir ki, hələ danışa bilməyən uşaqlar şən bir nitq eşidəndə ona təbəssümlə cavab verirlər. Amma eyni ifadəni müxtəlif intonasiyada – əvvəlcə şən, zarafat tonu ilə, sonra isə ciddi, kəskin, cəza tonu ilə tələffüz edərkən, II halda uşağın ağlamasına səbəb ola bilər. Alimlər müəyyən etmişlər ki, insan uşaqlıq dövründə onun əhatəsində olan adamların intonasiya xüsusiyyətlərini uzun müddət, bəzən də bütün həyatı boyu unutmur.

İngilis yazıçısı Doroti Parker bir dəfə böyük bir qonaqlığə düşür. Burada təsadüfən tanış olduğu adamların hər biri ona ümumi, trafaret sözlərlə müraciət edirlər və o hər dəfə adamların müraciətlərinə cavab olaraq deyir: “Mən indicə balta ilə ərimi vurub öldürmüşəm və kefim də çox yaxşıdır”. Maraqlı burasıdır, çox mədəni əda ilə deyilmiş bu dəhşətli sözlərin mənasına heç kəs nüfuz etməmiş, adamlar gülə-gülə ondan razılıq edərək ayrılmışlar. Ona görə ki, belə məclislərdə, adətən, sözün mənasına o qədər də əhəmiyyət vermirlər, nitqin **intonasiyası, tempi** daha üstün olur (5, c.101).

Yapon alimi (E.Masaru) sübut edir ki, intonasiya bizə və ətrafımızdakı hər şeyə təsir edir. Su kristallarının insanın “şirin sözlər”inə müsbət reaksiya verdiyini göstərir. Sonra alimlər müşahidə etmişlər ki, “çox sağ ol” deyərəkən ingilis “senk yu”, çinli – “dose”, fransız – “mersi”, alman – “danke”, italyalı – “qrazike” sözlərini işlədir. Bəs su kristalları bütün bu dilləri hardan bilir? Alimlərin gərgin əməyi nəticəsində sübut edilmişdir ki, su kristalları dili yox, sözləri yox, onların söyləndiyi intonasiyanı “başə düşür”. Çünki istənilən dildə təşəkkür bildirən sözlər ürəyə yatan, xoş intonasiya ilə tələffüz edilir. Dilçilər müəyyənləşdirmişlər ki, ən sadə və bəsit cümləni də 20-dən çox intonasiya çalarında tələffüz etmək mümkündür.

“**İNTONASIYA**” latınca intopare sözündən olub, yüksəkdən tələffüz etmək deməkdir. Amma bu o demək deyil ki, söz qışqıra-qışqıra, aqressiv şəkildə tələffüz edilsin. İntonasiyanıtqin başlıca ifadəlilik vasitəsidir. Bəzi tədqiqatlarda onun mahiyyəti cılızlaşdırılır; səsin yüksəlməsi və alçalması kimi qələmə verilir. Bu cür sadələşdirmə doğru deyildir; səsdəki bütün çalarlar, boyalar, dəyişmələr intonasiya ilə bağlıdır. Bir az da xırdalasaq, insanın sevinci, kədəri, məhəbbəti, qəzəbi, nifrəti, bütövlükdə ovqatı məhz intonasiyada öz əksini tapır. Belə demək mümkündürsə, intonasiya insanın daxili aləminin zahiri göstəricisidir. O, danışanın məqsədini, niyyətini bəyan edir. Şifahi nitq məhz intonasiyaya malik olduğuna görə yazılı nitqə nisbətən daha konkretir.

FASILƏ.

Səsin gücü, gözəlliyi melodikliyi, eləcə də zəifliyi, tutqunluğu, qaballığı insanın necə nəfəs almasından asılıdır.

(epiqlraf)

Lakin buna baxmayaraq, nitqin müxtəlif hissələrində digər hissələrinə nisbətən müxtəlif məqsədlərlə fasilə edilir. Fasilələr həm danışan, həm də dinləyənlər üçün lazımdır: Natiqin ciyərlərindəki hava ehtiyatını təmin edir, növbəti fikri saf-çürük, qoy-götür etməyə imkan verir. Ən əsası isə odur ki, dinləyicilərin, nitqi daha yaxşı qavramasına və hətta yadda saxlamasına imkan yaradır. Çünki daha uzun fasilələr ən mühüm fikirlərdən əvvəl edilir. Fasilələr bir neçə cür olur:

1. Tənəffüspauzaları;
2. Ritmikpauzalar (misralarınortasında və yasonunda);
3. Məntiqipauzalar (cümlələr, abzaslararası və s.).

Məzmun dan asılı olaraq, nitq, hissələrə bölünür. Bu cür parçaların mövcudluğu nitqin aydınlığını, yaxşı başə düşülməsini təmin edir. Nitq parçalarının arasında isə fasilələrin edilməsi zəruridir. Şifahi nitqi diqqətlə izlədikdə bunu asanlıqla hiss etməkolur.

Qurban çoxazyatırdı... Qurbandəyirmançarxıkimibuağırişlərinəltındafırlanır, evin əzab-əziyyətini təkcə çəkirdi.

Qışın oğlan çağında yabısının yedəyindən yapışib meşəyə yollanır, odun doğrayır, yabısına yükləyir, aradan kəndlərinə aparır, darıya, düyüyə verib evinə gətirirdi.

(S. Rəhimov)

Birincicümləhissələrə (parçalara) bölünmür. İkincicümləikihissədən, üçüncü isə beş hissədən ibarətdir. Əgər biz məntiqi pauzadan düzgün istifadə edə bilməsək, dinləyicidə bizi düzgün anlaya bilməz: “Qurban çox az yatırdı” əvəzinə “Qurban çox, az yatırdı” desək, fikrin məzmunu öz məcrasından çıxar.

Fikrimizi hər günhamının (əlbəttə, diqqət edən) eşitdiyi bir faktla əsaslandırmağı məqsədə müvafiq sayırıq. Azərbaycan televiziyasında hava məlumat bürosunun mətnini oxuyan əməkdaşlardan biri nəzərdə tutduğu məlumatı verib qurtardıqdan sonra deyir: “Gələn görüşlərə kimi sağ olun...”

Hər gün televiziya tamaşaçısı qarşısına çıxan əməkdaşın işlətdiyi bu sadə cümlədə fasilədən düzgün, fikrin məntiqinə uyğun istifadə etməməsi dinləyicinin diqqətini cəlb edir. Belə ki, həmin cümlədə “gələn görüşlərə kimi” hissəsinin ardınca sonra kiçik fasilə edildikdən sonra “sağ olun” sözləri deyilməlidir. Əks halda fikir dəyişir, belə anlaşılrki, televiziya tamaşaçısının sağlığı ancaq görüşənə qədər olmalıdır.

4. Psixoloji pauzalar. Pauza danışanın durumunun barometridir. Danışan həyəcanlı olduğu hallarda nitqin qırılması buna misal ola bilər (bax: 1).

Məşhur rus aktyoru K.Stanislavski demişdir: “Əgər məntiqi pauzasız nitq savadsız səslənsə, psixoloji pauzasız nitq – cansız olur. Məntiqi fasilə – passiv, normal, psixoloji fasilə – həmişə fəal, daxili məzmunca zəngindir. Məntiqi fasilə ağıla, psixoloji fasilə hissə xidmət edir. Məntiqi pauza mexaniki şəkildə ifadələri ayırır, onların anlaşılmasına zəmin yaradırsa, psixoloji pauza bu düşüncələrə, sintaktik vahidlərə həyat verir. O heç bir qanuna tabe olmur. Əksinə, nitqin bütün qanunları istisnasız olaraq, ona tabe olur. Harada ki, məntiqi və qrammatik cəhətdən fasilə etmək mümkün deyil, psixoloji pauza köməyə gəlir. Məsələn, tutaqki, teatrımız xarici qastrola hazırlaşır. 2 nəfərdən başqa hamı gedəcək. Bəs kimdir bu 2 nəfər? Teatrın rəhbərlərindən soruşanda o, zərbəni yumşaltmaq üçün belə cavab verir: Mənvə ... sən! Məlumdur ki, və bağlayıcısından sonra qətiyyənlə fasilə etmək olmaz. Psixoloji pauza isə "utanmadan" bu qanunu pozur və qeyri – qanuni fasiləni tətbiq edir (V.Vedenski).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cəfərov V. Diplomatik etiket və nitq mədəniyyəti (dərs vəsaiti). Bakı. 2009.
2. Zeynalov F.H. Dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu problemi. Bakı, 2001, 325 s..
3. Аксенова С.В. 100 великих русских изобретений. М.: Вече, 2010, 320 с..
4. Мамедбекова Н. Эмоционально-выразительные возможности интонационных конструкций (на материале русского языка): дисс. ... канд.фил.наук. Баку, 1994, 163 с..
5. Пиз А. и Б. Харизма: искусство успешного общения. Москва: Эксмо, 2012, 144 с..
6. Стрелков Ю. Инженерная профессиональная психология. Москва: 2005.

АФАК АГАЕВА РАМИЗ КЫЗЫ

Невербальные элементы коммуникации

I тема: Интонация, пауза

(Материал для лекции по предмету «Деловая и академическая коммуникация на азербайджанском языке»)

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: выразительность, интонация, пауза, скорость звука, мелодичность.

Поэт А.Блок указывает на то, что речь состоит из природных звуков. Он пишет, что эти звуки однородны. Бельгийский лингвист А.Грегуар выявил очень интересный факт. Для изучения истоков речевой деятельности, он длительное время провел в окружении младенцев. Он пришел к выводу, что дети, которые пока не могут говорить, на ласковую речь отвечают с улыбкой. Но одну и ту же фразу если сначала сказать веселым, шутливым тоном, затем строгим, агрессивным тоном, во II случае дети начинают плакать. Ученые выявили такой факт, что дети очень долгое время, даже всю жизнь помнят интонационные особенности своих близких, которые окружали его.

Английский писатель Дороти Паркер однажды посещает званый ужин. Здесь каждый из случайно познакомившихся людей к нему обращаются с общими фразами, трафаретными выражениями. И каждый раз, в ответ на их слова писатель отвечал так: «Я только что топором убила своего мужа и у меня очень хорошее настроение». Интересно, что эти ужасающие слова, произнесенные очень корректным и культурным тоном не производит на людей никакого впечатления. Люди оставались довольными от общения с

ней, улыбались радостно прощались. Потому, что в таких мероприятиях обычно не очень обращают внимание на смысл слов, а интонация и темп играют основную роль.

Японский ученый Э. Масару доказывает, что интонация влияет на все и везде. Водные кристаллы отвечают положительной реакцией на «сладкие слова» человека. После этого, ученые наблюдали, что англичанин когда говорит «спасибо» - произносит «сенк ю», китаец «досе», француз «мерси», немец «данке», итальянец «грацце». Откуда водные кристаллы знают все языки? Оказывается – выявили ученые – кристаллы «понимают» не язык, а интонацию! Потому, что в любом языке выражения и слова благодарности произносятся приятной интонацией.

По исследованиям лингвистов, даже самое простое и примитивное предложение можно произносить более 20-тью разновидностями интонации.

Далее в статье приводятся интересные и нужные факты про интонации, видов пауз, даются примеры, приводятся факты.

AFAG RAMIZ AGHAYEVA

NON-VERBAL ELEMENTS OF THE COMMUNICATION

I topic: Intonation, pause

(Material for a lecture on the subject "Business and academic communication in Azerbaijani in technical higher education institutions")

SUMMARY

Keywords: expressiveness, intonation, pause, speed of sound, melody.

The poet A. Blok indicates that speech consists of natural sounds. He writes that these sounds are homogeneous. Belgian linguist A. Gregar revealed a very interesting fact. To study the origins of speech activity, he spent a long time surrounded by infants. He came to the conclusion that children who still cannot speak respond to a gentle speech with a smile. But if you say the same phrase at first in a cheerful, playful tone, then in a strict, aggressive tone, in the second case the children begin to cry. Scientists have revealed such a fact that children for a very long time, even their whole lives, remember the intonational features of their loved ones who surrounded him.

English writer Dorothy Parker once attends a dinner party. Here, each of the people who met by chance turns to him with common phrases, screen expressions. And each time, in response to their words, the writer replied like this: "I just killed my husband with an ax and I have a very good mood." Interestingly, these terrifying

words uttered in a very correct and cultural tone do not make any impression on people. People remained satisfied from communicating with her, smiled and joyfully said goodbye. Because in such events usually do not really pay attention to the meaning of words, and intonation and pace play a major role.

The Japanese scientist E. Masaru proves that intonation affects everything and everywhere. Water crystals respond positively to the "sweet words" of a person. After that, scientists observed that the Englishman when he says "thank you" pronounces "Senk Yu", Chinese "Dose", Frenchman "Merci", German "Danke", Italian "Grazze". How do water crystals know all languages? It turns out - scientists have revealed - crystals "understand" not the language, but the intonation! Because in any language, expressions and words of gratitude are pronounced with pleasant intonation.

According to the studies of linguists, even the simplest and most primitive sentence can be pronounced by more than 20 varieties of intonation.

Further in the article interesting and necessary facts about intonation, types of pauses are given, examples are given, facts are given.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Yusifov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏHBUBƏ ƏBDÜLHƏMİD QIZI QURBANOVA

Dos.

Bakı Dövlət Universiteti

İ.NƏSİMİNİN ŞEİRLƏRİNDƏ İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ

Azərbaycan klassik poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Seyid İmadəddin Nəsimi Azərbaycan şeir sənəti tarixində yüksək ideallar şairi, filosof, mütəfəkkir kimi tanınır və sevilir. Nəsimi XIV əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin son mərhələsində milli köklərə əsaslanaraq Azərbaycan dilində şedevr əsərlər yazan ilk böyük şairimizdir. Onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində, Yaxın və Orta Şərqdə fəlsəfi fikrin inkişafında xidmətləri misilsizdir. Bu sahədə onun ən böyük xidmətlərindən biri də odur ki, şair qəzəl, qəsidə, rübai və məsnəviləri ilə Azərbaycan dilini – doğma dilini ədəbi dil səviyyəsinə qaldırmışdır.

Azərbaycan dilinin grammatik quruluşunda mühüm yer tutan işarə əvəzliliklərinin leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin sistemli tədqiqi həmin kateqoriyanın tarixi və tarixi-müqayisəli aspektdə araşdırılmasından çox asılıdır. İşarə əvəzliliklərinə daxil olan sözlərin digərlərinə nisbətdə az olmasına baxmayaraq, onların işlənmə sferası və tezliyi çox genişdir. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində, əsasən, ikikomponentli cərgə şəklində (müqayisə et: bu–o, belə–elə, bura–ora və s.) normalaşmış işarə əvəzlilikləri digər türk dillərində üçkomponentli sistem (müqayisə et: türk dilində (bu–şu–o, böyle–şöyle–öyle və s.) təşkil edir.

Azərbaycan dilinə məxsus işarə əvəzliliklərinin spesifikasiyasının aydınlaşması dilimizdə işarə əvəzliliklərinin ikikomponentli sisteminin təşəkkül və normalaşma tarixinə nəzər salmağı tələb edir. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbi idlinin təşəkkül dövrünün ilkin mərhələsi olan XIII-XIV əsrlər (4.53-55) üçün səciyyəvi olan yazılı abidələrin materialları əsasında işarə əvəzliliklərinin inkişafının izlənməsi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Məsələnin bu cür qoyuluşu Azərbaycan ədəbi dilində işarə əvəzliliklərində ikikomponentli sistemin morfoloji normativliyinin tarixini bərpa etməyə, işarə əvəzliliklərinin təşəkkülündə iştirak etmiş ilkin əvəzlilikləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Digər tərəfdən, türkologiyada mövcud olan “şəxs əvəzlilikləri işarə əvəzliliklərindən törəmişdir” fikrinin əsaslandırılması üçün işarə əvəzliliklərinin tarixi aspektdə tədqiqi olduqca əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan dilində işarə əvəzliliklərinin tarixinə aid görkəmli dilçi alim H.Mirzəzadənin əsərindəki (2.178-185) qeydlər istisna olmaqla, bu barədə yetərincə tədqiqat aparılmamışdır.

Məlumdur ki, müasir Azərbaycan dilində, əsasən, aşağıdakı işarə əvəzlilikləri normalaşmışdır: o–bu, elə–belə//eləsi–beləsi, ora–bura//orası–burası, həmin və s.

XIII-XIV əsrlərə aid yazılı abidələrin, xüsusən də İ.Nəsiminin əsərlərinin dilində aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin həmin mərhələsində işarə əvəzlilikləri kəmiyyətə çox olduğu kimi, morfoloji normativlik baxımından da çoxvariantlı olmuşdur. Belə ki, bu mərhələdə “o, bu” işarə əvəzliliklərinin dördkomponentli sistemi müşahidə olunur: bu-ol; işbu//uşbu//üşbu//uş-şol.

Dinləgil bu sözü ki, candır söz,
Aliyü asiman məkandır söz.

Səni bu hüsnü cəmal ilə, bu lütf ilə görən
Qorxdular həq deməyə, döndülər insan dedilər(s.154).

Can həmişə ol günəş rüxsarə döndərmiş üzün,
Şeş cəhətdən şol büti-əyyarə döndərmiş üzün(s.180).

Bu, o işarə əvəzliliklərində məkan münasibəti (“yaxın-uzaq”, “görünən-görünməyən”) əsasında qurulan dördkomponentli sistem türk dilinin yazılı abidələrində də müşahidə olunur. Məsələn: “Kitabi-Dədə Qorqud”da:

Bu qəza sənə nə yerdən gəldi?
Ol gövdəndə canın varsa, oğul, xəbər mana.

Dilimizin sonrakı inkişafı prosesində həmin sistemdə o–bu işarə əvəzlilikləri (ol, şol, uş... və s.) arxaikləşmişdir.

Təmənna nəslini etdim niyazım uşbudur,
Səna etməklik üçün uş canım qurban olur.

XIII-XIV əsrlərə aid abidələrin dilində müasir dilimizə fərqli olaraq “belə-elə” işarə əvəzliliklərinin üçkomponentli sistemi daha məhsuldar olmuşdur: böylə, şöylə, öylə. Nümunələrə müraciət edək:

Şöylə məstəm, ta qiyamət daxı huşyar olmazam,
Çün məni vəhdət meyindən eylədi ol yar məst.

Münkirin əgri gözləri yüzinə baqmasın anın,
Kim nəzəri, gözü, görüm öylə camala düşməsin. (s.9)

Çəməndə fəsli güldür bu, ləbində cami-mey, saqi,
Qənimət bil bu dünyanı – səmadan böylə car gəldi. (s.323)

Göründüyü kimi, dilimizin yazılı abidələrində “belə-elə” işarə əvəzliliklərinin üçkomponentli variantı mövcud olmuş, sonralar “şöylə” əvəzliyi arxaikləşmiş, böylə, eylə, oylə formaları müəyyən fonetik dəyişikliyə uğrayaraq belə, elə əvəzlilikləri yaranmışdır.

İnsan canı sanki tilsim, nurunu Haqq qatmış ona,
Kim özünü belə görsə, bir mələkdir deyib bəşər.
Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrü üçün səciyyəvi olan belə-elə işarə

əvəzliliklərinin üçkomponentli sistemi hal-hazırda müasir türk (böyle-şöyle-öyle) və qaqaüz (bölə-ola-şöla) dillərində qrammatik norma şəklində sabitləşmişdir. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan yazılı abidələrinin, xüsusən də İ.Nəsiminin yaradıcılığında yuxarıda qeyd olunan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən başqa, çağdaş dilimizdə işlənməyən bəzi işarə əvəzlilikləri də olmuşdur. Onlardan bir neçəsinə nəzər yetirək:

1) “Ol” işarə əvəzliyi. Müasir Azərbaycan dilində **o** əvəzliyinin qədim şəkli olan “ol” oğuz abidələrinin dilində geniş şəkildə işlənmişdir. “Dastani-Əhməd Hərami”dən gətirdiyimiz beytlər buna nümunə ola bilər:

Güləndam idi ol nigarın adı,
Şəkərdən şirin idi sözü, dadı.

Ol arada yolu kəsmişlər idi,
Ey neçə qafilə basmışlar idi.

Ey Nəsimi, sən degilsən, cümlə oldur, cümlə ol (s.422)

Görkəmli dilçi alim Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, İ.Nəsiminin Azərbaycan sözlərindən istifadə etməsinin mahiyyətindən bəhs edərkən belə bir cəhəti yada salmalıyıq ki, onun əsərlərində Azərbaycan sözləri zəngindir. Bu əsərlərdə digər nitq hissələri ilə yanaşı, əvəzliliklər də mənə incəliklərini ifadə etmək üçün müxtəlif qrammatik vasitələrlə formalaşdırılmış vahidlər halında rəngarəng üslubi məqamlarda işlənmişdir (5.149).

“Ol” şəklində bu əvəzlik XX əsrin əvvəllərinə qədər yazarlarımız tərəfindən istər poeziyada, istər nəsr əsərlərinin dilində işlənmişdir. Məsələn, A.Səhhətin “Vətən” şeirində olduğu kimi,

Vətəni sevməyən insan olmaz,

Olsa, ol şəxsə vicdan olmaz.

Y.Seyidov İ.Nəsiminin dilində qrammatik-morfoloji mənasına görə işarə əvəzliliklərini substantiv və atributiv olaraq iki qrupa ayırır və atributiv əvəzlik kimi aşağıdakıları göstərir: bu, şol, şu, işbu, uş, şöylə, belə, elə, həmin//haman. Məhz atributivlik ifadə etməsi işarə əvəzliyinin xüsusi funksiyasıdır. Belə bir funksiya icra etməsi nəticəsində işarə əvəzliliklərinə daxil olan bütün sözlər cümlədə sərbəst surətdə, heç bir dəyişikliyə uğramadan təyin vəzifəsində çıxış edə bilər. Lakin bu əvəzliliklərin hamısı eyni işləkliyə malik deyildir.

Tədqiqatçı “o və ol” əvəzliliklərində hər iki qrupun xüsusiyyəti olduğunu, “o” əvəzliyində substantivlik, “ol” əvəzliyində isə atributivliyin üstünlük təşkil etdiyini qeyd edir (6.148).

Hər kim səni deməzsə, rəhman sifətli həqsən,

İtirmiş ol qaragün həqq ilə həqsünası (s.177)

Bəhri-mühitə düş kim dəryayi-əzəm oldur,
Adəmdən olma gəfil, neçün ki, adəm oldur.

Nümunənin birincisində “ol” atributiv vəzifədə, ikincisində isə substantiv vəzifədə – xəbərlik şəkilçisi qəbul edərək işlənmişdir.

2) Şu-şol əvəzliyi. XIII-XIV əsrlər yazılı abidələri üçün xarakterik olan “şu-şol” əvəzliliklərindən birincisi yaxın, ikincisi uzaq əşyaları göstərmək üçün işlədilmişdir:

Şu gənc arslan kibi xubi-zəmanə. (D.Ə.H.)

Sol ulu xoca ki, gəlmişdi bunda
Qatı hörmətlidir atan qatında (D.Ə.H.).

Bənzətməz, anun yüzini ayə Nəsimi, sor nədən?
Sundan ki, hər kim yüzini görmüşdür, ayə tən edər (s.312).

Dolmuşam şol bəhrə kim, payanı yox,
Düşmüşəm şol rəncə kim, xüsranı yox,
Görmüşəm şol bədri kim, nöqsanı yox,
Bulmuşam şol gənci kim, viranı yox.

Şu//uş və şol əvəzliliklərinə qədim türk yazılı abidələrində də rast gəlmək olur, lakin bir qədər dəyişik şəkildə – oş//oşu və şul//oşul – variantlarında.

Ümumtürk yazılı abidələri üçün də xarakterik olan yuxarıda qeyd etdiyimiz işarə əvəzlilikləri Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafı prosesində dildə sabitləşə bilməmişdir.

Günəşindən uş yanağın cigərin tutuşdu yanar (s.266).

Buldu bu gün vüsalını eşq ilə şu Nəsimi kim (s.273).

Uş//şu işarə əvəzliyi XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş uşbu//üşbu//işbu əvəzliliklərinin yaranmasında da iştirak etmişdir. Uşbu//üşbu//işbu işarə əvəzliyinə oğuz abidələrində geniş təsadüf olunur. Həmçinin Nəsiminin dilində də həmin adını çəkdiyimiz əvəzliliklərə rast gəlmək mümkündür:

Bəhri-eşqin sirrini arif bilir, sor arifə,
İşbu sirri ol bilir kim, canı qər qabındadır.

Ta ki, mən qıldım nəsihət üşbu xəlqə həq sözün,
Kim qəbul etdi bu vəzi, buldu həqdən çox əta.

Təmənna nəslini etdim niyazım uşbudur,
Səna etməklik için uş canım qurbandır.

İ.Nəsiminin şeirlərini incələdikdə, onun dilində işarə əvəzliliklərinin çevikliyi, işlənmə tezliyinin yüksək olduğunu, müxtəlif qrammatik kateqoriyaların şəkilçilərini (hal, kəmiyyət, xəbərlik və s.) qəbul edə bilməsini və atributiv əvəzliliklərin (o, ol)

substantiv mövqelərdən çıxış etməsini müşahidə etdik. Nümunələrə nəzər salaq:
Ey Nəsimi, sən degilsən, cümlə oldur, cümlə ol (s.422).

Aşıq oldur, canını qıldı fəda dildarına (s.55).

Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylə,
Aldanma anın alına, andan həzər eylə! (s.42).

Zülfü rüxün hədisini necə unudam, ey pəri,
Çün dünü gün anınla mən leylü nəhar içindəyəm (s.128).

İşarə əvəzlilikləri, ümumiyyətlə, söz yaradıcılığında digər sözlərə nisbətən zəif iştirak edir. Nəsimi şeirlərinin dilində bu proses, az da olsa, özünü göstərə bilib. “Bu” əvəzliyindən törəmiş “bunca” sözünə bir neçə fəda rast gəldik:

Həm sədəfəm, həm inciyəm, həşrü sirast əsinciyəm,
Bunca qumaşü rəxt ilə mən bu dükanə sığmazam.

Gərçi bu gün Nəsimiyəm, haşimiyəm, qureyşiyəm,
Məndən uludur ayətim, ayətə, şanə sığmazam (s.319-320).

Mənşəcə fars dilindən gələn (həm – in, an) həmin (haman) əvəzliyi Nəsiminin dilində o qədər işlək olmasa da, hər halda vardır:

Nəfsi-isa ölü dirildir həman (s.633).

Həmin//haman əvəzliyi əslində quruluşca mürəkkəb sözdür, lakin Azərbaycan dilində hissələrinə ayrılı bilmir və sadə söz hesab edilir. Nəsiminin dilində təsadüfən istifadə olunur. Müasir dilimizdə isə adi işlənmə tezliyinə malikdir. Bu göstərir ki, həmin//haman əvəzliyi XIV əsr ümumxalq dilinə yad imiş, ədəbi dilə isə yenidən gəlmişdi (6.147).

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrünə aid yazılı abidələrin dilində işlənməmiş işarə əvəzliliklərinin təhlili göstərir ki, həmin dövrdə işarə əvəzlilikləri zəngin olmuş, ümumtürk abidələri ilə daha çox uyğunluq təşkil etmişdir. Bu, hər şeydən əvvəl, həmin dövrdə Azərbaycan dilində işarə əvəzliliklərinin morfoloji cəhətdən tam normalaşdığını sübut edir. Lakin dilimizin sonrakı inkişaf mərhələsində işarə əvəzliliklərində müşahidə olunan çoxvariantlılıq, xüsusən üçkomponentli və dördkomponentli işarə əvəzlilikləri sistemi sabitləşir.

Deməli, müasir dilimizdə mövcud olan işarə əvəzliliklərinin morfoloji təkamülü çoxvariantlılıqdan ikivariantlılığa doğru getmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абдуллаев А.З. Об этимологии слов белә-елә. «Вопросы Тюркологии». Баку, 1971.
2. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. B., 1962.

3. Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. М., 1981.
4. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B, ADU nəşri, 1976.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h., “Maarif” nəşriyyatı, B., 1979.
6. Seyidov Y. Nəsiminin dili. “Azərbaycan” nəşriyyatı, B., 1996.
7. Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. Изд-во «Наука», М., 1969.

Dos.Məhbubə Əbdülhəmid qızı Qurbanova

İ.NƏSİMİNİN ŞEİRLƏRİNDƏ İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə XIV əsrin görkəmli filosof şairi İ.Nəsiminin əsərlərində işlənən işarə əvəzliliklərini tədqiq etməyə çalışmışıq.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda mühüm yer tutan işarə əvəzliliklərinin leksik-semantik, morfoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi həmin kateqoriyanın tarixi və tarixi-müqayisəli aspektdə araşdırılmasından asılıdır.

İşarə əvəzliliklərinə daxil olan sözlərin digər sözlərə nisbətən az olmasına baxmayaraq, onların işlənmə tezliyi çox genişdir.

Müasir Azərbaycan dilində, əsasən, ikikomponentli cərgə şəklində (bu-o, belə-elə, bura-ora və s.) normalaşmış işarə əvəzlilikləri digər türk dillərində üçkomponentli sistem (müq.ət: türk dilində bu-şu-o; böyle-şöyle-öyle və s.) təşkil edir. İ.Nəsiminin əsərlərinin dili üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin həmin mərhələsində işarə əvəzlilikləri sayca çox olmuşdur. Morfoloji normativlik baxımından da işarə əvəzlilikləri çoxvariantlı olmuş və ümumtürk dillərində olan əvəzliliklərlə daha çox uyğunluq təşkil etmişdir. Bu mərhələdə “o, bu” işarə əvəzliliklərinin dördkomponentli sistemi müşahidə olunur: bu-ol; işbu/uşbu/üşbu/uş-şol.

Müasir dilimizdən fərqli olaraq Nəsimi dilində “belə-elə” işarə əvəzliliklərinin üçkomponentli sistemi daha məhsuldar olmuşdur: böylə, şöylə, öylə. Sonralar “şöylə” əvəzliyi arxaıkləşmiş, böylə, eylə, oylə formaları müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramış və “belə, elə” şəklinə düşmüşdür.

Uşbu/üşbu/işbu işarə əvəzliyinə Nəsiminin şeirlərində də tez-tez rast gəlmək mümkündür.

İ.Nəsiminin şeirlərini araşdırarkən işarə əvəzliliklərinin çevikliyi, işlənmə tezliyini, müxtəlif qrammatik kateqoriyaların – hal, kəmiyyət, xəbərlilik şəkilçilərini qəbul edə bilməsini və substantiv mövqedən işlənməsini müşahidə etdik. İ.Nəsiminin dilində işlənən işarə əvəzlilikləri əsl türk mənşəli sözlərdir. Yalnız həmin/haman istisna olmaqla, fars dilindən gəlmə olmaqla XIV əsr ümumxalq dilinə

yad olsa da, ədəbi dilə yeni gəlmiş və İ.Nəsiminin dilində, az da olsa, işlənmişdir. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrünə aid abidələrin dilində olan işarə əvəzliliklərinin təhlili göstərir ki, həmin dövrdə işarə əvəzlilikləri zəngin olmuş və ümumtürk abidələri ilə daha çox uyğunluq təşkil etmişdir. Müasir dilimizdə mövcud olan işarə əvəzliliklərinin təkamülü çoxvariantlılıqdan ikivariantlılığa doğru olmuşdur.

Açar sözlər: mütəfəkkir, işarə əvəzliyi, üçkomponentli, çoxvariantlılıq, normativlik, atributivlik.

Гурбанова Махбуба Абдулгамид гызы

УКАЗАТЕЛЬНЫЕ МЕСТОИМЕНИЯ В СТИХОТВОРЕНИЯХ И.НАСИМИ РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются указательные местоимения, употребляющиеся в произведениях выдающегося поэта-философа XIV в. И.Насими. Исследование лексико-семантических, морфологических особенностей указательных местоимений, занимающих важное место в грамматическом строе азербайджанского языка, зависит от рассмотрения данной категории в историческом и сравнительно-историческом аспектах. Несмотря на малочисленность слов, входящих в разряд указательных местоимений, по сравнению с другими словами они отличаются частотностью употребления.

В современном азербайджанском языке нормализовавшиеся указательные местоимения представлены, в основном, двухкомпонентными рядами (bu-o, belə-elə, buğa-ora и т.д.), в других же тюркских языках – трехкомпонентными системами (ср.: в тюркском языке: bu-şu-o; böyle-şöyle-öyle и т.д.)

Исследование языка произведений И.Насими показывает, что на данном этапе азербайджанского письменного литературного языка указательные местоимения были многочисленны. С точки зрения морфологической нормативности указательные местоимения были многовариантны и более соответствовали местоимениям в общетюркском языке. На указанном этапе наблюдается четырехкомпонентная система указательных местоимений «o, bu: buol, işbu/uşbu/üşbu/uş-şol».

В отличие от современного азербайджанского языка в языке Насими трехкомпонентная система указательных местоимений «belə-elə» была наиболее продуктивной: böylə, şöylə, öylə. Позднее местоимение «şöylə» архаизировалось, местоимения же «böylə, eylə, oylə» подверглись определенным фонетическим изменениям и приобрели форму «belə, elə».

Указательные местоимения uşbu/üşbu также часто встречаются в стихотворениях Насими.

Исследование стихотворений Насими выявило гибкость, частотность указательных местоимений, их способность принимать аффиксы различных

грамматических категорий – падеж, число, сказуемость – и функционировать с субстантивной позиции. Указательные местоимения, употребляющиеся в языке Насими, – слова исконно тюркского происхождения, за исключением həmin/haman, проникших в общенародный язык из персидского языка в XIV в. Несмотря на свою инородность данные местоимения в небольшом количестве употребляются в языке Насими.

Анализ указательных местоимений в языке памятников периода формирования азербайджанского литературного языка показывает, что в данный период указательные местоимения отличались богатством и разнообразием и соответствовали таковым в общетюркских памятниках. В современном азербайджанском языке указательные местоимения прошли путь эволюции от многовариантности к двухвариантности.

Ключевые слова: мыслитель, указательное местоимение, трехкомпонентный, многовариантность, нормативность, атрибутивность.

Assoc.prof. Mahbuba Abdulhamid gizi Gurbanova
Baku State University

DEMONSTRATIVE PRONOUNS IN I.NASIMI'S POETRY **SUMMARY**

The article deals with the demonstrative pronouns used in the outstanding poet-philosopher of the XIV century I.Nasimi's works. Study of the lexical-semantic, morphological peculiarities of the demonstrative pronouns which take an important place in the grammar structure of the Azerbaijani language depends on considering this category in the historical and comparative-historical aspects. Despite the small number of words relating to the demonstrative pronouns they are remarkable for their frequency in comparison with the other words.

In the modern Azerbaijani language the normalized demonstrative pronouns are mainly two-component ((bu-o, belə-elə, bura-ora etc.) but in the other languages they are three-component (compare: in the Turkish language: bu-şu-o; böyle-şöyle-öyle etc.).

Study of the language of I.Nasimi's poetry shows that on this stage of the Azerbaijani written language the demonstrative pronouns were numerous. From the morphological normativity, the demonstrative pronouns were multivariate and corresponded to the pronouns in the common Turkic language. Four-component system of demonstrative pronouns is observed on this stage: "o, bu: bu ol, işbu//uşbu//üşbu//uş-sol".

Unlike the modern Azerbaijani language three-component system of demonstrative pronouns "belə, elə" was more productive: böylə, şöylə, öylə. Later the pronoun "şöylə" was archaized, pronouns "böylə, eylə, öylə" were subjected to

certain changes and gained the form “belə, elə”.

The demonstrative pronouns *uşbu*//*üşbu* also occur in Nasimi's poetry.

Research of Nasimi's poetry revealed versatility, frequency of the demonstrative pronouns, their ability to join affixes of the different grammatical categories-case, plural/singular, predicativity and function from the substantive position.

The demonstrative pronouns used in Nasimi's language are of Turkic origin except *həmin*/*haman* that entered the national language from the Persian language in the XIV century. Despite foreignness these pronouns are used in Nasimi's language in a small amount.

The analysis of the demonstrative pronouns in the written monuments of the period of formation of the Azerbaijani literary language shows that during this period the demonstrative pronouns were remarkable for their richness and corresponded to the once in the common Turkic monuments. In the modern Azerbaijani language the demonstrative pronouns passed the way from multivariance to bivarity.

Keywords: thinker, demonstrative pronoun, three-component, multivariance, normativity, attributive

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 05.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.09.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Sevinc Məhərrəmovə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NƏCİBƏ ƏLİ QIZI ORUCOVA

ADNSU

naciba.orucova@asoju.edu.az

FİLOLOJİ VASİTƏLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROSESİNDƏ MÜƏLLİMİN NİTQİ

Nitq həm tədris, həm də öyrənmə vasitəsidir. Müəllimin nitqi rol nümunəsidir, filoloji və zehni inkişafın əsas şərtidir. Danışiq funksiyalarında üç əsas inkişaf formasının dəyişməsinə izləmək olar. Əvvəla, bir sözün bir mənası olmalıdır, yəni. bir şeyə münasibət bir sözlə onun mənası arasında obyektiv bir əlaqə olmalıdır. Bundan əlavə, söz və şey arasındakı obyektiv əlaqə böyükələr tərəfindən uşaqla ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunmalıdır. Sonra yalnız söz uşağın özü üçün mənalı olur. Buna görə sözün mənası əvvəlcə başqaları üçün obyektiv olaraq mövcuddur və yalnız sonradan uşağın özü üçün mövcud olmağa başlayır. Filoloji vasitələrin mənimsənilməsi prosesində müəllimin nitqi tələbələr üçün bir nümunədir, təkcə tədris məlumatlarını təqdim etmə vasitəsi deyil, diqqəti idarə etmə vasitəsi, fikir və anlayışların tərbiyəsi vasitəsidir.

Çıxışda müəllim özünü tamamilə ifadə edir: ruhu, intellekti, duyğuları, iradəsi, xarakteri, xasiyyəti, filoloji qabiliyyəti, tələbələrə və mövzuya münasibəti. Şagirdlər ilk növbədə müəllimin nitqində münasibət və duyğuları alırlar. Sevgiyə sevgi ilə cavab verirlər, laqeydliyə laqeydlik və s. Emosional və mənalı danışmağı sevən və bilən müəllim, şəxsi nümunəsi olan şagirdləri nitq ünsiyyət vasitələrini mənimsəməyə təşviq edir. Müəllimin nitqində aşağıdakı elementlər yer alır: məlumatlandırıcı, ruhlandırıcı, inandırıcı, hərəkətə çağıran və əyləncəli (yorğun) tələbələr. Nitq, onun xüsusiyyətləri halına gələn bir və ya bir neçə elementdən ibarət ola bilər. Hər bir element müəllimin pedaqoji peşəkarlığının arsenalına daxil olan müvafiq metod və metodların köməyi ilə nitqdə həyata keçirilir.

Müəllimin nitqi şagirdlərin reaksiyasına səbəb olur ki, burada intellektual, emosional və könüllü komponentləri ayırmaq olar. Əqlinə təsir müəllim nitqində məntiqi argumentlərdən istifadə etməklə əldə edilir. Sübut, inandırıcılıq təqdimatın əsaslandırılması və başa düşülməsi məntiqi ilə tamaşaçıları valeh etməlidir. Buna mühakimələr, nümunələr, statistika, səlahiyyətli rəylər və nüfuzlu müəlliflərdən sitat gətirməklə nail olur. Sübut induksiya və deduksiya yolu ilə qurulur. Induksiya - konkretədən ümumiyyə olan nəticə - üç növ ola bilər: induktiv ümumiləşdirmə, bənzətmə və səbəb səbəbindən asılılıq.

İnduktiv ümumiləşdirmə tədqiq olunan fenomenin tipik hallarının təhlili əsasında aparılır. Bu halların siyahısı ilə məhdudlaşır. Bənzətmə, konkretədən özəl, bənzər bir obyektə verilən bir nəticədir. Səbəbiyyətə dair üç növ nəticə var: səbəbdən nəticə, nəticədən nəticə və nəticədən səbəbə nəticə. Məntiqi sübutda, qeyri-müəyyən

və qeyri-müəyyən ifadələrdə, qeyri-kafi məlumatların tələsik ümumiləşdirilməsində, əsassız dəlillərdə (xurafata, tələbələrin təəssüf və rəğbətində, ənənələrə və hakimiyyətlərə, liderlərə müraciət) xələl gətirməkdir.

Şagirdlərin marağının stimullaşdırılması və qorunmasının əsas şərtlərindən biri müəllimin öyrənilən mövzu ilə bağlı dərin bilikləridir. Adətən müəllim mövzunu nə qədər yaxşı bilirsə, o qədər maraqlı və aydın olur. Səthi bilik ümumi yerlərin təqdimatına səbəb olur, izahat qarışıq olur və nümunələr ibtidai və cansıxıcı olur. Marağın inkişafı üçün digər əsas şərt stimullaşdırıcı motivasiyanın vasitələri və metodlarından istifadə edilməsidir. Beləliklə, tanınmış həqiqətlər yeni faktlar və müasir problemlərlə əlaqələndirilməli, həyat təcrübəsi və tanınmış həqiqətlərə əsaslanaraq yeni məlumatlar ortaya qoyulmalıdır. Bənzərlik (bənzətmə) və kontrast (ziddiyyətli) idrak marağını da stimullaşdırır, bunun sayəsində müəllim əvvəlcədən öyrənilənlərlə müqayisə edir, yeni hadisələrin vasitə və fərqlərini müəyyənləşdirir.

Tələbələrin diqqəti müəllimin inkişafını izah edərkən öyrənilən mövzuya yönəldilir. Nitq bir-biri ilə əlaqəli cümlələrdən ibarətdir və bu əlaqənin məntiqi vurğulanır ki, ardıcıl düşünmə hərəkətinin bir zənciri tələbələr qarşısında yayılsın. Bu vəziyyətdə müəllim inkişafın hər sonrakı mərhələsindən əvvəl mümkün alternativləri müəyyənləşdirirsə, maraq maraqlıdır - zehni fəaliyyətin mühərrikidir. Hər bir fenomenin inkişafında bir ziddiyyət var, nəticədə mübarizə və müxtəlif dramatik hadisələr yaranan münaqişə yaranır. Mübarizədə fikir və konsepsiyaların inkişafının rəngarəng təsviri, müəllim nitqinin dramatikləşdirilməsi həm də şagirdlərin idrak motivlərini stimullaşdıran bir vasitədir.

Tələbələrin maraqlarını qorumağın vacib bir vasitəsi hər hansı bir öyrənmə mərhələsində istifadə edilə bilən yumdur. Onun məzmunu absurd, şişirtmə, gülünc, insanın, cəmiyyətin müxtəlif çatışmazlıqlarıdır. Bunlar müxtəlif səbəblərə görə təsnif edilir. Bir zarafatın necə tələffüz edildiyi, sərt və mehriban yumoru fərqləndirilir. Dərslərdə daha uyğun dost yumoru, həyəcanlı bir təbəssüm və ya yüngül bir gülüş baş verir. Mənbə orijinal və bəzəli yumor fərqləndirir. Təcrübəsiz müəllim tez-tez digər insanların zarafatlarından istifadə edir, təcrübəli təlim ustası öz zarafatlarına üstünlük verir. Bununla birlikdə, məktəb şəraitində onlara qarşı çıxmamalıyıq, çünki birincisi, təbiətə çoxlarına zərif yumor hissi verilmir, ikincisi, dərslərdə zarafat etmə qabiliyyətinin uzun müddət qorunması üçün öyrənilməlidir. Forma yumor növlərini fərqləndirir: zarafatlar, istehza, epigramlar, kəlamlar, xəyallar. Hamısı müəllimin nitqində tətbiq olunur.

Müəllimin çıxışı düşüncələrini və hisslərini ifadə etmək üçün bir vasitədir. Çıxışı dərk edən tələbələr, ilk növbədə müəllimin düşüncələrini və duyğularını anlamağa və xatırlamağa çalışırlar. Lakin şagirdlərin bu istəkləri, müəllimin nitqi aşağıdakı tələblərə cavab verərsə, gerçəkləşə bilər:

- 1) qrammatik düzgünlük,
- 2) dəqiqlik
- 3) aktualıq

4) məntiqlilik

5) orijinallıq

Qrammatika nitqinin standartlarına uyğun olmaq həmsöhbətin düşüncəsini düzgün başa düşməyə imkan verir. Şagirdlərin mövzunu anlamaqda səhvləri, çox vaxt müəllimin yeni materialı izah edərkən etdiyi morfoloji və sintaksis pozuntularından qaynaqlanır. Tələbə biliyinin keyfiyyəti müəllimin nitqindəki sözlərin və təriflərin düzgünlüyündən asılıdır. Bilik keyfiyyəti mücərrəd formulasıya, ümumi və spesifik anlayışların qarışığı və adi nitq klikləri ilə azalır. Əksinə, spesifik, canlı təsvirlərin istifadəsi, siniflərin, nəsillərin, növlərin, xüsusi hadisələrin (çox vaxt qrafik) müəyyənləşdirilməsi, kliklərin istisna edilməsi - bütün bunlar yüksək keyfiyyətli assimilyasiyaya şərait yaradır.

Nitqdə müxtəlif terminlər, anlayışlar və mürəkkəb cümlələrin istifadəsinin məqsədəuyğunluğu tələbələrin inkişaf səviyyəsindən və yaş xüsusiyyətlərindən asılıdır. Beləliklə, müəllim tanınmışların izahını qısaldır, (moderasiya şəklində) emosional sözlərdən, texniki terminlərdən və akademik ifadələrdən istifadə edir. Slang - əhalinin müəyyən qrupları tərəfindən qəbul edilən xüsusi ifadələr (məsələn, gənclərlə söz partiyası), müəllimin nitqinə tərəvət və qüvvət verir. Ancaq vulqar və kobud ifadələrdən çəkinərək, jarqondan diqqətlə istifadə edilməlidir. Duygusal sözlər (qarmaqarışıqlıq, şişkinlik, səs-küy və s.) Sözü yaratdığı duyğular müsbət və mənfi ola bilər. Dərsin mövzusunı izah edərkən müsbət bilikləri doğuran yalnız bu sözlərə icazə verilir, elmi (texniki, tibbi, psixoloji və s.) Terminlərin istifadəsi həmişə onların tərfi, izahatı və tətbiqdə nümayiş olunması ilə birləşdirilir. Mühazirəni "elmi zibilliyə" çevirməmək üçün akademik ifadələrdən çəkinmək lazımdır (məsələn, "fərqli fikirlər, şərtlər, amillər nəzərə alınmaqla" və s.).

Danışqların rentabelliği, sözsüzlük, eyni sözləri və ifadələrin (məhurlərin) tez-tez təkrarlanması, tələbbür, parazitər sözlər və s.), Giriş cümlələrinin bolluğu, mütləq və danılmaz həqiqətdir. Müasir iqtisadi nitq, üslub standartlarına uyğun olaraq məntiqi zəncirlərlə bağlı olan qısa sadə ifadələrdən ibarətdir.

Müəllimin nitqinin orijinallığı onun düşüncə tərzinin orijinallığını, təhsilli bir insanın ruhunu və nitqdəki təzahurlərini barmaq izləri kimi də unikal və fərdi edir. Şagirdlər ilk növbədə müəllimin şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirirlər. Buna kliklər mane olur - nitq stereotipləri, tez-tez istifadə olunan ifadələr. Çıxışın orijinallığı bəzən bir şüar, cavab tələb etməyən ritorik suallar, əks ifadənin gizlədildiyi istehzalı qeydlər, səssizlik, hiperbol, inversiya, antiteza, metafora, assimilyasiya, atalar sözləri və başqa sözlər, folklorun digər ifadələri kimi qısa sözlərlə möhkəmlənir.

Müəllim digər davranışlarında nümunəvi olduğu kimi, geyimində də səliqəli və nümunəvi olmalıdır.

Bir sözlə, müəllimin sadaladığımız keyfiyyətləri vahid təşkil etdikdə daha faydalı olur, nitqi də bir o qədər cəlbedici və ahəngdar xarakter daşıyır

Açar sözlər: Nitq, inkişaf forması, xüsusi diqqət, tipik hallar, emosional danışq, mehriban yumor, əsas şərt, ünsiyyət vasitələri.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat.

- 1.Актуальные проблемы культуры речи. М. «Наука» 1970.
- 2.Muradov B. Nitq mədəniyyəti. Bakı 2007.
- 3.Abdullayev N.Ə. Məmmədov Z.T. Nitq mədəniyyəti məsələləri.
- 4.Məmmədov.A.Y.Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı , 200
- 5..Quluyev.S. Hüseynov T.Gəncliyin davranış və nəzarət dəyərləri.Bakı 1997.
- 6.Ağayev.F.Azərbaycan dilinin intonasiyası.Bakı 1978.
- 7.Abdullayev.A.S.Müəllimin nitq mədəniyyəti.Bakı. “Maarif” 1970.
- 8.Əhmədov.Ş.Mühazirəçilik məharəti, nətiqlik sənəti.Bakı,”Gənclik” 1985.

Orucova Nəcibə Əli qızı

**FİLOLOJİ VASİTƏLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROSESİNDƏ
MÜƏLLİMİN NİTQİ**

XÜLASƏ

Məqalədə nitqin üç əsas inkişaf formasının dəyişməsi nəzərdən keçirilir. Filoloji vasitələrin mənimsənilməsi prosesində müəllimin nitqinə xüsusi diqqət yetirilir. Sübut, inandırıcılıq təqdimatın əsaslandırılmasından və başa düşülməsindən söhbət açılır. İnduktiv ümumiləşdirmə tədqiq olunan fenomenin tipik hallarının təhlili aparılır.Tələbələrin diqqəti müəllimin izah etdiyi mövzuya yönəldilir. Marağın inkişafı üçün əsas şərt stimullaşdırıcı motivasiyanın metodlarından istifadə olunması vurğulanır.Müəllimin çıxışı, düşüncələrini və hisslərini ifadə etməkdən danışılır.

Məqalədə göstərilir ki, emosional və mənalı danışmağı sevən müəllim şagirdləri nitq ünsiyyət vasitələrini sevməyə vadar edir.Müəllimin nitqi şagirdlərin reaksiyasına səbəb olur.Tələbələrin diqqəti müəllimin hər hansı bir şeyi öyrənilən mövzuya yönəldilməsidir.Bir zarafatın necə tələffüz edildiyi , şərt və mehriban yumoru fərqləndirilir.Təcrübəsiz müəllim digər insanların zarafatlarından istifadə edir.Təcrübəli təlim ustası öz zarafatlarına üstünlük verir.Çıxışı dərk edən tələbələr müəllimin düşüncələrini anlamağa və xatırlamağa çalışırlar. Qrammatika nitqin standirdartlarına uyğun olmağı tələb edir.Tələbə biliyinin keyfiyyəti müəllimin nitqindəki sözlərin və təriflərin keyfiyyətindən asılıdır.

Məqalənin sonunda isə nitqdə müxtəlif terminlər, anlayışlar və mürəkkəb cümlələrin istifadəsinin məqsədəuyğunluğu tələbələrin inkişaf səviyyəsindən və yaş xüsusiyyətlərindən asılılığı göstərilir.Eyni zamanda .müasir nitq üslub standartlarına uyğun olaraq məntiqi zəncirlərlə bağlı olan qısa,sadə ifadələrdən ibarətdir.Çıxışın orijinallığı bəzən qısa sözlərlə möhkəmlənir.Müəllimin nitqi cəlbedici, ahəngdar xarakter daşımalıdır. Müəllimin davranışlarının nümunəvi olmasının vacibliyi nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: nitq, İnduktiv ümumiləşdirmə, ünsiyyət vasitələri, təlim, nitqin standartları, mürəkkəb cümlələr

Наджиба Оруджова

**РЕЧЬ УЧИТЕЛЯ В ПРОЦЕССЕ ОСВОЕНИЯ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ИНСТРУМЕНТОВ
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются три основных изменения в развитии речи. В процессе освоения филологических инструментов особое внимание уделяется речи учителя. Здесь говорится о доказательствах, убеждении, оправдании и понимании изложения. Индуктивное обобщение анализирует типичные случаи изучаемого явления. Внимание студентов сосредоточено на теме излагаемой учителем. Основным условием развития интереса является использование методов стимулирования мотивации. Здесь говорится идет о выражении учительской речи, мыслей и чувств.

В статье показано, что учителя, которые любят говорить эмоционально и содержательно, поощряют своих учеников любить свои навыки общения. Речь учителя заставляет студентов реагировать. Основное внимание студентов уделяется тому, как учитель сосредотачивается на чем-то изученном. Неопытный учитель использует шутки других людей. Опытный педагог предпочитает использовать свои шутки. Ученики, которые понимают речь, стараются понять и запомнить мысли учителя. Грамматика требует соответствия стандартам речи. Качество знаний ученика зависит от качества слов и определений в речи учителя.

В конце статьи показана целесообразность использования различных терминов, определений и сложных предложений в речи, которые зависят от уровня развития и возрастных характеристик учащихся. В то же время современная речь состоит из коротких простых выражений, связанных с логическими цепочками в соответствии со стандартами стиля. Оригинальность речи иногда подкрепляется короткими словами. Речь учителя должна быть привлекательной и гармоничной. Подчеркивается важность образцового поведения учителя.

Ключевые слова: речь, индуктивное резюме, общение, обучение, речевые противостояния, сложные предложения.

Naciba Orucova

**TEACHER'S SPEECH IN THE PROCESS OF MASTERING
PHILOLOGICAL INSTRUMENTS
SUMMARY**

The article discusses three major changes in the development of speech. In the process of mastering philological instruments, special attention is paid to the speech of the teacher. It speaks of evidence, persuasion, justification and understanding of the statement. Inductive generalization analyzes typical cases of the phenomenon under study. The attention of students is focused on the topic presented by the teacher. The main condition for the development of interest is the use of methods of stimulating motivation. It refers to the expression of teacher speech, thoughts and feelings.

The article shows that teachers who like to speak emotionally and meaningfully encourage their students to love their communication skills. The teacher's speech makes students react. Students focus on how the teacher focuses on something learned. An inexperienced teacher uses other people's jokes. An experienced teacher prefers to use his jokes. Students who understand speech try to understand and remember the thoughts of the teacher. Grammar requires compliance with speech standards. The quality of the student's knowledge depends on the quality of words and definitions in the teacher's speech.

At the end of the article, the expediency of using various terms, definitions and complex sentences in speech, which depend on the level of development and age characteristics of students, is shown. At the same time, modern speech consists of short simple expressions associated with logical chains in accordance with style standards. The originality of speech is sometimes supported by short words. The teacher's speech should be attractive and harmonious. The importance of exemplary teacher behavior is emphasized.

Keywords: speech, inductive generalization, communication, training, speech confrontations, complex sentences

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 06.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor
Ağayeva Afaq tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ARZU ƏMİRASLANOVA

ATU

Mərdanov qardaşları 98.

aemiraslanova@amu.az

LAYİHƏ METODU VƏ ONUN XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ PROSESİNƏ TƏTBİQİ

XÜLASƏ

Layihə metodu özünün ən sadə formasında istənilən mövzunu könüllü surətdə araşdıran və həmin araşdırmaların nəticələrini daha geniş oxucu kütləsinə çatdıran bir qrup dilöyrənənlə bağlı olur. Bu zaman onlar tərəfindən həyata keçirilən layihələr bir neçə gündən bir neçə ayadək davam edə bilər. Bəzi hallarda bu cür layihələr daha irəli gedərək ciddi biznes layihəsinədək inkişaf etdirilə bilər.

Layihə metodu barədə nə bilirik və niyə bu metod xarici dillərin tədrisi metodikası ilə əlaqədar mütərəqqi yanaşma kimi xarakterizə edilməlidir? Bu məqalədə biz layihə metodunun müasir tədris metodu baxımından əhəmiyyətinə və xarici dillərin qavranılması, həmçinin, dünya miqyasında tələb olunan fəaliyyət qabiliyyətli gələcək Azərbaycan vətəndaşlarının yetişdirilməsi baxımından layihə metodunun müstəsna əhəmiyyətinə toxunacağıq. Layihə metodunun tətbiqi zamanı ideyalar müxtəlif sahələri əhatə edə bilər. Bəzən baş vermiş hər hansı hadisə və ya məsələ katalizator rolunu oynaya bilər. Məsələn, bu və ya digər xarici dili öyrənənlər təbii fəlakət nəticəsində zərər çəkmiş insanlara ianə toplanışı təşkil edə bilərlər. Digər hallarda, layihənin ideyası müəllim tərəfindən şagird və tələbələrə təqdim edilə bilər. Layihə metodunun həyata keçirilməsi zamanı konkret qaydalar mövcud olmasa da, bütün layihələr bəzi ümumi mərhələlərə malikdir. Həmin mərhələlərə problemin və ya məsələnin müəyyənləşdirilməsi, ilkin araşdırmalar, tapşırıqların müəyyənləşdirilməsi və planlaşdırılması, mövzu ilə əlaqədar araşdırmaların aparılması, layihələrin yerinə yetirilməsi, yekun variantın işlənilib hazırlanması, layihənin qiymətləndirilməsi şamil edilə bilər. Layihə metodu anlayışı yeni anlayış olduğundan dillərin tədrisi ilə məşğul olan müəllimlər üçün də tamamilə yenidir. Bunun nəticəsi olaraq şagird və tələbələr müxtəlif sahələrdən əldə etmiş olduqları bilik və təcrübədən yararlanmaqla müstəqil şəkildə qarşıya qoyulmuş problemi həll etməli, real nəticə əldə etməlidirlər. Beləliklə, bu və ya digər problem üzərində iş layihə üzərində fəaliyyət konturları qazanmış olardı. Layihə metodundan istifadə, əməkdaşlıq keyfiyyətlərinin aşılınması müəllimin yüksək peşəkarlığının, onun progressiv tədris metodunun, eləcə də, şagird və tələbələrin düzgün istiqamətdə inkişaf etdirilməsinin göstəricisidir. Bu səbəbdən də, hər bir tədris ilinin sonunda, yeni dərs ilinə hazırlaşarkən yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan layihələrin yeni dərs

ilində həyata keçirilməsini təmin etmək üçün layihələr hər bir kafedrada işlənilib hazırlanmalı və metodiki şuraya təqdim olunmalıdır. Layihə metodu şagird və tələbələrə biliklərə əsaslanan və yüksək texnologiyalı cəmiyyətdə yaşamaq üçün zəruri bilik və bacarıqlara yiyələnmək imkanı verir.

Açar sözlər: innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Layihə metodunun əsasını şagird və tələbələrin dərk etmə bacarıqlarını, öz bilik və təcrübəsini müstəqil şəkildə təşkil etmək vərdişlərini, informasiya məkanına uyğunlaşmaq qabiliyyətini, eləcə də, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək kimi amillər təşkil edir. Layihə metodu ümumilikdə didaktikanın məhsulu olmaqla, ayrılıqda müəyyən predmetə dair ayrı – ayrı metodikalarla bağlıdır. Bildiyimiz kimi, metod didaktik kateqoriyadır. Metod dedikdə bu və ya digər fəaliyyət sahəsinə dair nəzəri və təcrübə biliklərin məcmusu başa düşülür. Müxtəlif ölkələrin didaktika alimləri, eləcə də, pedaqoqlar bir çox mövcud didaktik problemləri həll etmək üçün layihə metoduna müraciət etmişlər. Layihə metodu şagird və tələbələrin müstəqil fəaliyyətinə əsaslanmaqla bu və ya digər problemin və ya məsələnin müəyyən zaman kəsiyində fərdi, iki nəfərlə və ya qrup şəklində həllini nəzərdə tutur. Bu metod qrup şəklində öyrənmə metodları ilə (ingilis dilində “collaborative or cooperative learning”) üzvi şəkildə uzlaşır. Layihə metodu həmişə bu və ya digər problemin həllini nəzərdə tutur. Problemlərin həlli, bir tərəfdən, müxtəlif metodlardan, tədris vasitələrindən istifadəni, digər tərəfdən də, bilik və bacarıqları inteqrasiya etməyin zəruriliyini, elm, texnika, texnologiya, yaradıcılıq sahələrinə aid bilikləri əlaqələndirməyin zəruriliyini ehtiva edir. Başqa sözlə, əgər həll olunması qarşıya məqsəd kimi qoyulmuş problem nəzəri problemdirə, onda onun konkret həlli praktikdirsə, istifadəyə hazır (dərs prosesində, məktəbdə, real həyatda) konkret nəticəsi olmalıdır. Layihə metoduna pedaqoji texnologiya kimi yanaşdıqda isə texnologiya tədqiqat, axtarış, problem, eləcə də, yaradıcılıq metodlarının məcmusu kimi başa düşülməlidir [5,89]. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, illər keçdikcə tədris praktikasında idrak fəaliyyəti, dərk etmə vasitəsi kimi çıxış edən layihə metodu bu və ya digər fəaliyyətin müəyyən praktik nəticəsinin başa düşüldüyü layihələrlə əvəz olunmuşdur (misal üçün, tematik tədbirlərin, viktorinaların təşkili, albom, referat, qəzetlərin yaradılması). Şagird və müəllimlərin bu cür birgə fəaliyyəti hamı tərəfindən qəbul edilən “layihə” anlayışına daxil olsa da, “layihə” metodu anlayışına daxil edilə bilməz. Metod dedikdə, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün müəyyən üsulun ümumi modeli, mümkün üsullar sistemi eləcə də, şüurlu fəaliyyətin müəyyən texnologiyası başa düşülməlidir. Bu səbəbdən də, fəaliyyətin nəticəsi olan layihə anlayışı ilə şüurlu fəaliyyətin metodu olan layihə anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Layihə metodu tədqiq olunması tələb olunan problemlərin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Bundan başqa, layihə metodu şagird və ya tələbələr tərəfindən fərdi və ya qrup şəklində mütəşəkkil axtarış, tədqiqat fəaliyyəti olmaqla təkcə bu və ya digər nəticənin əldə olunmasını deyil, həm də, həmin nəticənin əldə

olunma prosesinin düzgün şəkildə təşkilini tələb edir[4,90].Orta məktəblərdə layihə metodunun həyata keçirilməsinin hazırlıq mərhələsi alman pedaqoqları tərəfindən “Freie Arbeit” (sərbəst iş) adlandırılmışdır. Sərbəst iş layihə metodunun ayrılmaz hissəsi olmaqla şagirdlərin məktəb proqramı çərçivəsində müstəqil fəaliyyətini özündə birləşdirir.Layihə metodu ilə sərbəst işin vəhdəti danılmazdır. “Müstəqil iş” və “ layihə” metodu ilə tədris məfhumlarının analizi onların üç istiqamətdə vəhdət təşkil etdiyindən xəbər verir: məzmun, metodiki və sosial. Məzmun cəhətdən müstəqil iş daha çox müəllim tərəfindən qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsinə yönəlir. Planlaşdırma və qərar qəbul etmə imkanlarının mərhələli açılışı, müvafiq bilik və bacarıqların mənimsənilməsi şüurlu münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Bununla isə layihə metodu ilə tədris prosesində fəal iştirak etmək imkanı yaranır. Bu zaman şagird və ya tələbədə tədqiqatçı mövqeyi formalaşır və o özünün müstəqil kəşfinin dərk etmə subyektı rolunu oynayır[3,67]. Metodiki nöqtəyi – nəzərdən müstəqil iş planlaşdırmanın fərdi keyfiyyətlərinə yiyələnmənin ilkin mərhələsi kimi çıxış edir.Materialların mənimsənilməsində mərhələ kimi çıxış edir.

Layihə metodundan istifadənin əsas tələblərinə bunları aid etmək olar:

1. Biliklərin inteqrasiyasını, yaradıcı axtarışı tələb edən problem və tapşırıqların mövcudluğu;
2. Güman edilən nəticələrin praktiki, nəzəri, dərk etmə nöqtəyi – nəzərindən əhəmiyyətliyi;
3. Şagird və tələbənin müstəqil (fərdi, iki nəfərlə,qrup şəklində) fəaliyyəti;
4. Layihənin məzmununun strukturlaşdırılması (nəticələri mərhələlərlə göstərməklə);
5. Fəaliyyətin müəyyən ardıcılığını nəzərdə tutan tədqiqat metodlarından istifadə;
6. Problemin əsas məğzinin və ondan irəli gələn tədqiqat vəzifələrinin (birgə tədqiqat metodunun gedişində “ beyin həmləsi, “dəyirmi stol metodlarından istifadə) müəyyənləşdirilməsi;
7. Onların həllinə dair fərziyyənin irəli sürülməsi;
8. Tədqiqatın metodlarının müzakirə edilməsi (statik, eksperiment, müşahidə və s.);
9. Əldə olunan yekun nəticələrin müəyyən formaya salınması (təqdimat, müdafiə, yaradıcı hesabat, baxış və s);
10. Əldə olunan nəticələrin toplanması, sistemləşdirilməsi və analizi;
11. Yekun nəticələrin müəyyənləşdirilməsi, nəticələrin müəyyən formaya salınması, onların təqdimatı;
12. Müləhizələr, yeni tədqiqat problemlərinin irəli sürülməsi.

Layihələrin Tipologiyası

Layihələrin tipologiyasına dair isə aşağıdakı tipoloji əlamətləri irəli sürmək mümkündür.

- Layihədəki dominant fəaliyyət: tədqiqi, axtarış, yaradıcı, rol, tətbiqi (praktik-yönəldici), tanışlıq- yönəldici (tədqiqat araşdırma layihəsi, oyun, praktik-yönəldici, yaradıcı);

- Predmet-məzmun sahəsi: mono layihə (bir bilik sahəsi çərçivəsində); predmetlərarası layihə;

- Layihənin koordinasiya xarakteri: birbaşa, gizli;

- Əlaqələrin xarakteri (bir məktəbin, sinfin, şəhərin, regionun, ölkənin, dünyanın müxtəlif ölkələrinin);

- Layihə iştirakçılarının sayı;

- Layihənin davametmə müddəti;

Layihə metodu və tədqiqat metodunun praktikaya tətbiq olunması müəllimin mövqeyinin dəyişməsinə də rəvac verir. Belə ki, müəllim hazır biliklərin daşıyıcısı funksiyasından özünün şagird və tələbələrinin dərkətmə, tədqiqətmə fəaliyyətinin təşkilatçısına çevrilir. Sınıfda və ya auditoriyadakı psixoloji ab-hava dəyişir.

Bu və ya digər layihənin strukturunun müəyyənləşdirilməsinə dair ümumi yanaşmaya xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır: Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin qruplar arasında bölüşdürülməsi, mümkün tədqiqat metodlarının müzakirəsi, informasiya axtarışı, yaradıcı tapşırıqların yerinə yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagird və tələbələrin fərdi və ya qrup halında olmaqla yaradıcı, tədqiqi müstəqil işi təşkil olunmalıdır. Qruplarla əldə olunmuş nəticələrə dair mərhələlərarası müzakirələr keçirilməlidir. Şagird və ya tələbələrin cəlb olunduğu layihələr kollektiv müzakirə edilməli, qiymətləndirilməli, eləcə də, yekunlaşdırılmalıdır[1,45]. Şagird və tələbələr əldə etdikləri nəzəri bilikləri praktikaya necə tətbiq etmək barədə dolğun təsəvvürə malik olmalıdırlar. Beləliklə, sərbəst təlim-tərbiyə ideyasından nəşət tapmış layihə metodunun hal-hazırkı ideyası təhsil sistemini inteqrasiya olunmuş, tamamilə işlənmiş və struktur komponentlər sisteminə çevirməyi prioritet vəzifə kimi qarşıya qoymaqdadır. Bu da, şagird və tələbələrin müstəqil rola malik olmaqla layihə metodu çərçivəsində sonrakı bərabər və fəal fəaliyyətini təmin edir. Ayırı-ayrı fərdlərin uğurundan isə ümumilikdə bu və ya digər layihənin uğuru çox asılıdır. Hesab edirik ki, bu fəal şüurlu fəaliyyətə, biliklərin daha möhkəm mənimsənilməsinə, eləcə də, yeni informasiya axtarışına olduqca böyük stimül verməklə çox mühüm amul kimi çıxış edir[2,48]. Layihə metodu həmişə bir tərəfdən müxtəlif metodlardan, tədris vasitələrindən istifadə, digər tərəfdən isə müxtəlif sahələrə dair bilik və bacarıqların inteqrasiya olunmasını nəzərdə tutan bu və ya digər problemin həllini özündə birləşdirir. Yerinə yetirilmiş layihələrin nəticələri nəzərə çarpan və aydın olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

Rus dilində

1. Шубин Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам. М.: Просвещение, 2002, 232 с.

2. Щерба Л. В. О тройном аспекте языковых явлений .-Известия АН СССР, 1931,№ 1.
ingilis dilində
3. Diane Larsen- Freeman and Anderson. M. Techniques & Principles in Language Teaching. 3rd ed. Oxford University Press, 2011, 316 p.
4. Douglas H. Brown. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education, 2007, 569 p.
5. Gass S. M. An interactionist perspective on second language acquisition. Kaplan, R.B. (ed.) In The Oxford handbook of applied linguistics, 2002, pp.170-181.

A.Amiraslanova

PROJECT- BASED METHOD AND ITS USE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING PROCESS SUMMARY

The article deals with the project- based method and its use in English language. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of projects should be goal-oriented systematic. It will make the process more effective. In communicative output, the learners' main purpose is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. To complete the task, they may use the language that the instructor has just presented, but they also may draw on any other vocabulary, grammar, and communication strategies that they know. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. It is important that teachers know and understand the minimum expected outcomes, or end-of-year benchmark standards, for comprehension development at each grade level, especially in the early years. This information becomes an essential roadmap for teachers to use in assessing each student's level of comprehension development. With this knowledge, you can plan instruction that best fits the needs of every child and that lays the groundwork for appropriate “next steps” in comprehension

development. Of course, in the classroom you will discover students are at different places in their comprehension development, and you will need to plan small-group sessions each day for students having common needs. In this way, you can help all students continue learning in a systematic fashion.

Key words: innovation, method, technology, speech

А. Амирасланова

**ПРОЕКТНЫЙ МЕТОД И ЕЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ К ПРОЦЕССУ
ПРЕПОДАВАНИЕ В ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКАХ
РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматриваются проектный метод и ее использование на преподавания на английском языке В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Здесь мы должны говорить о компетенции. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе.

Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль проектного метода. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Ключевые слова: инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

УСНИЯ НОВРУЗ гызы **АЛИЕВА**

*доктор философии по филологии
Бакинский славянский университет
Баку, ул. С.Рустама, 33*

**ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ
С ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

В современном русском языке вопросительная конструкция потенциально многозначна: она обладает способностью выражать не только вопрос, но и выступать с повествовательным, либо же побудительным значением. Для реализации того или иного значения необходимы ограничения многозначности и нейтрализация вопросительного значения данной структуры речевого общения. Это осуществляется при помощи интонации и контекста. В статье рассматриваются вопросительные предложения с повествовательным значением в русском языке. Возможность выражения повествовательного значения вопросительным предложением заложена в самом предложении, в его лексико-грамматическом составе. Освещаются сигнализаторы повествовательного значения вопросительной конструкции. Выделяются три типа сигнализаторов: 1) лексико-семантические сигнализаторы; 2) морфологические сигнализаторы; 3) синтаксические сигнализаторы. Лексическими сигнализаторами повествовательного значения вопросительной структуры являются метафоричность словоупотребления и нарушение смысловых связей между отдельными словоформами. Повествовательное значение вопросительной структуры может определяться также семантикой предложения. К морфологическим сигнализаторам относятся: 1) закреплённость глагольных форм несовершенного вида; 2) закреплённость глагольных форм инфинитива, 2-го лица единственного числа настоящего времени, форм сослагательного наклонения. К синтаксическим сигнализаторам относятся распространённость вопросительной конструкции и её обобщенный характер. Характерной особенностью вопросительной структуры с повествовательным значением является то, что в них сказуемое, выраженное формой 2-го лица единственного числа, имеет обобщенный характер. Определенную роль в этом играют связка *был* при инфинитиве, союз *да и*, а также порядок слов. Полная нейтрализация вопросительного значения происходит в единстве и во взаимодействии данных сигнализаторов с другими языковыми факторами. Всё это обогащает экспрессивные и структурные возможности русского языка.

Ключевые слова: *вопросительное предложение, повествовательное значение, сигнализаторы, метафоричность, интонация и контекст.*

Вопросительное предложение в современном русском языке способно не только выражать вопрос, но и выступать с повествовательной функцией. Это явление, носящее название риторического вопроса, используется для выражения категорического утверждения или отрицания [1; 8].

Поскольку вопросительная конструкция многозначна, то для реализации того или иного ее значения необходимо ограничение многозначности, нейтрализация ее основного, вопросительного значения. «Ограничение многозначности и нейтрализация вопросительного значения происходит в процессе речевого общения при помощи интонации и контекста, который выступает как внешний «проявитель» повествовательного значения вопросительной формы» [1, с. 98].

Данная статья посвящена анализу возможностей ограничения многозначности вопросительного предложения в его лексико-грамматическом составе.

Ограничение многозначности конструкции в лексико-грамматическом составе не только обуславливает повествовательное значение вопросительного предложения, но и как бы сигнализирует о нем, поэтому эти особенности можно назвать сигнализаторами повествовательного значения исследуемых структур.

Сигнализаторы повествовательного значения вопросительного предложения могут иметь лексико-семантическую, морфологическую или синтаксическую природу. Рассмотрим эти сигнализаторы.

1. *Лексико-семантические сигнализаторы.* Сигнализатором повествовательного значения вопросительной конструкции служит ее метафорический лексический состав. Образность словоупотребления, как правило, предопределяет повествовательное значение вопросительной формы. И это не случайно: «... несобственное использование синтаксической модели сопровождается переносным употреблением грамматических форм и слов, входящих в высказывание» [6, с. 22]. Переносное словоупотребление не свойственно собственно-вопросительному предложению, что объясняется, видимо, логической основой вопроса, требующего выявить что-то неизвестное говорящему. Известно, что со стороны логической формы собственно вопрос характеризуется тремя элементами: субъект вопроса, предикат и связка [2, с. 198]. Метафоричность словоупотребления может характеризовать субъект, предикат, вопросительную связку или все эти структурные элементы одновременно. Метафоричность словоупотребления более всего свойственна неместоименным вопросительным конструкциям, в которых требуется выбрать одну из связок категорического суждения. Именно метафорический лексический состав вопросительной конструкции в наибольшей степени выражает предпочтение определенной связке, а другую противоположную

связку низводит до ранга пустой формальности. Например: *Может ли быть трагедия еще более жуткой, когда в одном человеке соединены предательское, отказывающееся служить тело и сердце патриота, его воля, неудержимо влекущая к труду, к вам в действующую армию, наступающую по всему фронту, туда, где развертывается железная лавина штурма?* (К. Симонов. Живые и мертвые).

Сигнализатором повествовательного значения вопросительной структуры является также нарушение смысловых связей между отдельными словоформами. В вопросительных предложениях с повествовательным значением наблюдается семантическая несочетаемость слов, которая в свою очередь вызывает нарушение синтаксических отношений. Так, синтаксические отношения в словосочетании с глаголом конкретного действия и его орудия не могут быть выражены употреблением в прямом значении такого глагола и отвлеченного существительного. Например: *Кормить коров сеном. Сознательность... Я сознательностью твоей коров зимой кормить буду, да?* (Ф. Абрамов. Пути-перепутья).

Нарушение семантических и синтаксических отношений характеризует в первую очередь местоименные вопросительные предложения. Обычно в собственно вопросах типа *Где почта?*, *Откуда пришел?* и т. п. требуется неопределенное видовое понятие некоторого рода заменить определенным видовым понятием этого же рода. Например: *Где взять стакан?* – *На столе, на полке, на окне* и т. д. А при нарушении смысловых отношений видовой ряд не включает в свой состав такое определенное понятие, которое могло бы заменить неопределенное видовое понятие вопросительной конструкции:

– *Где же призыв к творчеству жизни, где уроки мужества, где бодрые слова, окрыляющие душу?* (М. Горький. Читатель).

В данном случае нельзя указать на конкретное место, как в собственно-вопросительном предложении. Вообще нарушение смысловых отношений чаще всего возникает между инфинитивом и вопросительными наречиями *где, куда, откуда, как*. Например:

– *Ты все забыл, Митя! Откуда мне знать, ведь я же раньше тебя ушла из семьи?* (Л. Леонов. Вор).

И, наконец, повествовательное значение предложения может определяться его семантикой. В таких случаях вопросительные конструкции строятся на основе суждений, которые не нуждаются в доказательстве. Это своего рода всем известные истины, не вызывающие сомнения, а следовательно, и вопроса. Подобные суждения называют аксиоматическими. Аксиоматичность суждения как лексико-семантический сигнализатор повествовательного значения вопросительного предложения, так же как и метафоричность словоупотребления, недвусмысленно выявляет

предпочтительную связку, тем самым совершенно исключает возможность второй.

– *Разве итальянский поход Суворова за три месяца не перечеркнул все победы и завоевания прославленных французских полководцев? Разве он не поставил Францию на край поражения?* (А. Манфред. Наполеон Бонапарт).

Приведенные вопросительные конструкции построены на основе неоспоримых, всем известных фактов действительности, и поэтому выступают с повествовательной функцией.

2. *Морфологические сигнализаторы.* Морфологические сигнализаторы повествовательного значения весьма отличаются от лексико-семантических сигнализаторов, которые полностью нейтрализуют вопросительное значение конструкции и ограничивают ее многозначность. Морфологические же сигнализаторы не полностью нейтрализуют вопросительное значение предложения. Вопросительная конструкция, имеющая в своем составе морфологические сигнализаторы, сохраняет за собой возможность выразить и собственно-вопросительное значение. Поэтому данные сигнализаторы всегда выступают в единстве и взаимодействии или с лексико-семантическими сигнализаторами, или с синтаксическим, или поддерживаются определенной интонацией и контекстом.

К морфологическим сигнализаторам относятся: 1) закрепленность глаголов несовершенного вида, 2) закрепленность глагольных форм инфинитива, 2-го лица ед. числа настоящего времени, форм сослагательного наклонения. Анализ материала показывает, что чаще всего с повествовательным значением выступает глагол несовершенного вида.

Это можно объяснить тем, что глаголы несовершенного вида являются семантически «неотмеченными», тогда как совершенный вид всегда сигнализирует о значении предельности [9, с. 104]. Употребление несовершенного вида при выражении повествовательного значения вопросительным предложением можно назвать «несобственной модально-экспрессивной функцией» [3, с. 62] этого вида глагола.

Широко распространены такие выражения: *Кто знает?*, *Как знать?*, *Что делать?*, *Чему завидовать?*, *О чем горевать?* и т. п. Если сравнить эти конструкции с соответствующими, но с глаголами совершенного вида, то будет ясно, что и совершенный вид способен передать повествовательное значение в вопросительной форме, но для этого потребуется большая активность других языковых средств. Так, в исследуемом нами материале представлено большое количество примеров *Кто знает?* и нет ни одного *Кто узнает?*, очень распространено выражение *Что делать?*, которое является и самостоятельным предложением и входит в состав сложных, а примеров *Что сделать?* с повествовательным значением нет. Выше было отмечено, что некоторые структурные схемы связаны только с употреблением глаголов

несовершенного вида. Такой является структурная схема *зачем + инфинитив несовершенного вида*:

– *Никогда в жизни вам этого не забуду*, – сказал он.

– *А зачем помнить?* – ответил Малинин со своей обычной угрюмой повадкой (К. Симонов. Живые и мертвые).

Сигналами повествовательного значения выступают глагольные формы инфинитива и 2-го лица, а также сослагательного наклонения. Специализация данных глагольных форм в выражении повествовательного значения объясняется тем, что эти формы связаны с выражением модальных значений [5, с. 247]. С инфинитивом часто функционируют модальные глаголы *мочь, смочь, уметь*.

– *Здесь нет весны*, – думал я в тоске. – *Разве французы могут понять, как идет лед, как выставляют двойные рамы, как первые подснежники пробивают ледяную кору?* (И. Эренбург. Люди, годы, жизнь).

– *Почему бы не поддержать всеми силами и способами такого председателя?* (А. Калинин. На среднем уровне).

Итак, морфологические сигналы повествовательного значения только лишь способствуют выявлению этого значения и в то же время не теряют своей связи с выражением собственно-вопросительного значения.

3. *Синтаксические сигналы*. Синтаксические сигналы по своей способности реализовать повествовательное значение вопросительной конструкции приближаются к лексико-семантическим. В основном они полностью нейтрализуют вопросительное значение предложения. Однако не все синтаксические сигналы в одинаковой степени нейтрализуют вопросительное значение. Некоторые из них, как и морфологические сигналы, лишь сигнализируют о повествовательном значении, а полная нейтрализация вопросительного значения происходит в единстве и взаимодействии с другими языковыми факторами. Так, например, распространенность вопросительного предложения не всегда может реализовать его повествовательное значение. Обобщенный характер конструкции также не всегда свидетельствует о повествовательном значении ее. Но несомненен тот факт, что и распространенность конструкции, и ее обобщенный характер являются теми условиями, которые способствуют реализации повествовательного значения конструкции [10, с. 268].

При других сигналах повествовательного значения собственно-вопросительное значение предложения не реализуется. К таким сигналам, полностью снимающим многозначность структуры, относится позиция вопросительного предложения как придаточного в сложноподчиненной конструкции. Объясняя процесс нейтрализации вопросительного значения структур в этом положении, Г. В. Валимова пишет: «Основная функция придаточной части – распространять главную, для чего

придаточная часть по функции не должна быть отличной от главной. Следовательно, употребление нейтрализованного вопроса вытекает из назначения придаточной части» [4, с. 309]. Например:

– ... Ты не ошиблась, и я был сатаной на час, потому что где же уверенность, что все мы не маленькие черти, мы, строящие неуловимо логические заключения? (А. Грин. Наследство Пик-Мика).

Как показывает пример, нейтрализация вопросительного значения конструкции в позиции придаточного вызывает и определенное лексическое наполнение: образность словоупотребления, распространенность предложения, т. е. все то, что свойственно повествовательному предложению. Полностью нейтрализует вопросительное значение и снимает многозначность конструкции такой сигнализатор, как связка *было* при инфинитиве:

– Он не любитель прописных истин, но что ему было ответить на этот вопрос? (К. Симонов. Живые и мертвые).

Сигнализатором повествовательного значения выступает союз *да и*, который обычно не начинает собственно-вопросительного предложения. Сравним две фразы без указания на интонацию и вне контекста:

1. *Что его могло ожидать?* 2. *Да и что его могло ожидать?* Первая фраза таит в себе возможность двоякого осмысления: и вопросительного, и повествовательного «*ничего его не могло ожидать*». Вторая же выражает только повествовательное значение, союз *да и* снимает многозначность конструкции, нейтрализуя ее вопросительное значение.

Как сигнализатор повествовательного значения выступает также порядок слов, что «подсказывает» определенную интонацию. «Грамматикой современного русского литературного языка» выделяются и анализируются такие явления «в области словопорядка, которые специально соотнесены с выражением субъективно-модальных значений» [7, с. 611]. Сюда относится «системно закрепленное» вынесение сказуемого в начало утвердительного по форме сообщения для выражения отрицания. Это явление наблюдается и в выражении повествовательного значения вопросительной конструкцией. Например:

– *Я кое-что слышал, да не тебе скажу.*

– *Стану ли я еще тебя спрашивать?! (А. Грин. Золотая цепь).*

– *Стоит ли говорить о невежде и дикаре, который сам хочет быть дикарем и невеждой? (М. Горький. Фома Гордеев).*

Для вопросительных предложений с повествовательным значением характерен порядок слов, при котором вперед выносятся любая, важная с точки зрения говорящего, часть предложения, а в основном тексте она заменяется местоимением *это*:

– *Дать – разве это не неизбежное стремление художника? (С. Бирман. Судьбой дарованные встречи).*

– *А бомба – разве же это не оружие?* (А. Гайдар. Бомба).

Как сигнализатор повествовательного значения вопросительного предложения выступает и обобщенный характер высказывания. Вопросительные предложения с повествовательным значением очень часто характеризуются отсутствием указания на лицо, или неопределенностью, или обобщенностью его. Обобщенный характер сказуемого, выраженного формой 2-го лица ед. числа, составляет характерную особенность вопросительных предложений с повествовательным значением. Например: – *Куда пойдешь? Кому пожалуешься?* (Из разг. речи).

– *Подумаю я – а ведь и верно: разве всех накажешь, которые виноваты?* (М. Горький. Светло-серое с голубым).

И наконец, необходимо отметить роль самой структурной схемы построения. Однако анализ языкового материала показывает, что здесь существует определенная избирательность: одни структурные схемы более употребительны, другие – менее. Так, отдается явное предпочтение инфинитивным структурным схемам, именным, структурным схемам с финитным глаголом. Обратимся к примеру:

– *Кто из нас, читая их, даже несколько обесцененные переводом, не радовался, не восторгался изумительными по красоте и выразительности строфами? Поэтому-то весть о смерти Сулеймана Стальского так горестно хватает за сердце* (М. Шолохов. Выразитель народных дум).

В данном примере, помимо сигнализаторов повествовательного значения – метафоричности словоупотребления, распространенности предложения, – нельзя не отметить и роли самой структурной схемы: *кто + не + финитный глагол*, которая, выступая в единстве с другими сигнализаторами, также способствует реализации повествовательного значения вопросительного предложения.

В заключение следует отметить, что в каждом конкретном случае мы сталкиваемся не с отдельными сигнализаторами повествовательного значения вопросительной формы, а со сложным их взаимодействием.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бах С. А. К вопросу о структуре вопросительных предложений в современном русском языке // Вопросы русского языкознания. Саратов, 1961, с. 95-109.
2. Беренштейн П.А., Шрамм А.Н. О логической форме вопроса и грамматических средствах его выражения // «Ученые записки. Калининградского пед. ин-та», вып. 6, 1959, с. 186-198.
3. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. Л., 1971, 115 с.
4. Валимова Г. В. Функциональные типы предложений в современном русском языке. Ростов-на-Дону: РГУ, 1967, 332 с.

5. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.: Высшая школа, 1972, 614 с.
6. Гак В.Г. К проблеме соотношения языка и действительности // Вопросы языкознания, 1972, № 5, с. 16-27.
7. Грамматика современного русского литературного языка. М., «Наука», 1970, с. 338.
8. Калинина А. А. Утверждение и отрицание в вопросительных предложениях // Русская речь, 2009, № 6, с. 71-75.
9. Карпухин С.А. Русский глагольный вид в языковом сознании // Русский язык в школе, 2004, № 3, с. 101-108.
10. Современный русский литературный язык. Под ред. П. А. Леканта. Москва: Высшая школа, 1988, 415 с.

H.N.ƏLİYEVƏ

RUS DİLİNDƏ NƏQLİ MƏNALI SUAL CÜMLƏLƏRİ XÜLASƏ

Müasir rus dilində sual cümləsi potensial olaraq çoxmənalıdır: o, yalnız sual deyil, həmçinin nəqli və yaxud təhrik məna ilə çıxış etmək qabiliyyətinə malikdir. Bu və ya digər mənanın reallaşması üçün çoxmənalılığının məhdudiyyəti və nitq ünsiyyətinin bu strukturunun sual mənasının neytrallaşması vacibdir. Bu, intonasiya və kontekstin vasitəsilə həyata keçir. Məqalədə rus dilində nəqli mənalı sual cümlələri nəzərdən keçirilir. Nəqli mənanın sual cümləsi ilə mənanı ifadə olunma imkanı cümlənin özündə, onun leksik-qrammatik tərkibindədir. Sual konstruksiyasının nəqli mənasının siqnalizatorları şərh edilir. Üç tip siqnalizatorlar müəyyən edilir: 1) leksik-semantik siqnalizatorlar; 2) morfoloji siqnalizatorlar; 3) sintaktik siqnalizatorlar. Sual strukturunun nəqli mənasının leksik siqnalizatorları sözün metaforik işlədilməsi, söyləmin ayrı-ayrı söz formaları arasında məna əlaqələrinin pozulmasıdır. Sual strukturunun nəqli mənası cümlənin sematikası ilə də müəyyən edilə bilər. Morfoloji siqnalizatorlara aiddir: 1) feilin bitməmiş tərz formalarının möhkəmlənməsi; 2) feilin məsdər formalarının, indiki zamanın 2-ci şəxsinin tək halının, feilin arzu şəklinin formalarının möhkəmlənməsi. Sintaktik siqnalizatorlara sual konstruksiyasının genişlənməsi və onun ümumiləşmiş xarakteri aiddir. Nəqli mənalı sual cümlələrinin səciyyəvi xüsusiyyəti bu cümlələrdə ikinci şəxsin tək halında ifadə olunan xəbərin ümumi xarakter daşmasından ibarətdir. Burada müəyyən rol məsdərin tərkibində köməkçi feil *был, да и* bağlayıcısı, həm də söz sırası oynayır. Sual mənasının tam neytrallaşması bu siqnalizatorların digər dil amilləri ilə vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində baş verir. Bütün bunlar rus dilinin ekspressiv ə struktur imkanlarını zənginləşdirir.

Açar sözlər: *sual cümləsi, nəqli məna, siqnalizatorlar, metaforiklik, intonasiya və kontekst.*

H.N.ALIYEVA

**INTERROGATIVE SENTENCES WITH
A NARRATIVE MEANING IN RUSSIAN**

SUMMARY

In modern Russian, the interrogative construction is potentially ambiguous: it has the ability to express not only the question, but also to act with a narrative or incentive meaning. To realize this or that meaning, it is necessary to limit ambiguity and neutralize the interrogative meaning of this structure of speech communication. This is done through intonation and context. The article considers interrogative sentences with a narrative meaning in Russian. The possibility of expressing narrative meaning with an interrogative sentence is embedded in the sentence itself, in its lexical and grammatical composition. Signaling devices of the narrative meaning of the interrogative construction are highlighted. Three types of signaling devices are distinguished: 1) lexical-semantic signaling devices; 2) morphological signaling devices; 3) syntactic signaling devices. The lexical signaling devices of the narrative meaning of the interrogative structure are the metaphorical use of words and the violation of semantic connections between individual word forms. The narrative meaning of the interrogative structure can also be determined by the semantics of the sentence. Morphological signaling devices include: 1) an entrenchment of verb forms of imperfect form; 2) an entrenchment of the verb forms of the infinitive, the second person singular of the present tense, the subjunctive forms. The syntactic signaling devices include the prevalence of the interrogative structure and its generalized nature. A characteristic feature of the interrogative structure with a narrative meaning is that in them the predicate, expressed in the form of the 2nd person singular, has a generalized character. A certain role in this is played by the conjunction *были* with the infinitive, the union *да* *и*, as well as the word order. The complete neutralization of interrogative significance occurs in the unity and in the interaction of these signaling devices with other language factors. All this enriches the expressive and structural capabilities of the Russian language.

Key words: *interrogative sentence, narrative meaning, signaling devices, metaphor, intonation and context.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Şərqiyyə Həsənova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

СЕВДА ИМАНОВА
АГУНП
Imanova.71@bk.ru
Азадлыг-20

ГОВОРЕНИЕ – ПРОДУКТИВНЫЙ ВИД РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

Мы приходим к выводу, что: 1. Между учителем и учащимся должны установиться какие-либо взаимоотношения, кроме официальных, т.е. общение должно быть не ролевое (учитель – ученик), а общение индивидуальностей, которые видят друг в друге речевого партнера. 2) Мотив общения может появиться лишь тогда, когда возникнет потребность в подлинном общении. Потребность в «учебном» общении, которое у некоторых учащихся есть, по характеру иная и не в состоянии обеспечить коммуникативной мотивации. 3) Если взаимоотношения между учителем и учениками как между личностями не возникает, то нет и цели, присущей общению, - изменить эти взаимоотношения. 4) Должны функционировать все способы общения: интерактивный, когда есть взаимодействие на основе какой-либо деятельности, кроме учебной; перцептивный, когда имеет место восприятие друг друга как личностей; информационный, когда ученики обмениваются своими мыслями, чувствами. Если же ученик пересказывает текст просто ради пересказа (когда все в классе знают его содержание) или проговаривает какие-то не ситуативные предложения, то общение не может состояться, а продуктом такого «говорения» является так называемая учебная речь. Нужно придать процессу обучения, не нарушая его организованности, системности и методической направленности, характерные черты процесса общения. Говорение есть речевая деятельность, оно обладает специфическими признаками. Говорение – всегда процесс активный, ибо в нем проявляется отношение говорящих к окружающей действительности, но не только тогда, когда человек говорит, но и когда слушает собеседника. Именно активность обеспечивает инициативное речевое поведение собеседника, что так важно для достижения цели общения.

Ключевые слова: общение, процесс, обмен, текст, пересказ, предложения, диалог, мысль, активный, собеседник.

Одним из наиболее эффективных средств развития и формирования навыка говорения в обучении иностранным языкам по правилу считается диалог. Многие преподаватели уже давно оценили широкие возможности, сочетающиеся с минимальными затратами времени и объективностью

результатов. Опыт свидетельствует, что наибольшие трудности при иноязычном общении человек испытывает, воспринимая речь на слух. Однако, устное общение роль, которого в настоящее время стала особенно значительной, невозможно без понимания речей собеседника, поскольку в процессе речевого взаимодействия каждый выступает как в роли говорящего, так и в роли слушающего. Говорение – продуктивный вид речевой деятельности, посредством которого (совместно с аудио) осуществляется устное вербальное общение. Содержанием говорения является выражение мыслей в устной форме. В основе говорения лежат произносительные, лексические, грамматические навыки. В большинстве методов обучения говорения является одним из важнейших направлений преподавания. Для обучения говорения предназначены специальные упражнения, подразделяющиеся на подготовительные и речевые навыки и умения неподготовленной речи, ее реактивность, спонтанность, тема вырабатывается в диалоге; умения и навыки подготовленной речи с ее инициативностью, логичностью, последовательность – в монологе. Диалогическая речь – форма речи, при которой происходит непосредственный обмен высказываниями между двумя или несколькими лицами. Условия, в которых протекает диалогическая речь, определяет ряд ее особенностей, к которым относятся: краткость высказывания, широкое использование неречевых средств общения (мимика, жесты), большая роль интонации, разнообразие особых предложений неполного состава, свободное от строгих норм книжной речи синтаксическое оформление высказывания, преобладание простых предложений. Единицей обучения диалогической речи является диалогическое единство несколько реплик, связанных по содержанию и по форме. Обучение диалогической речи строится на основе образца, данного в виде диалогического текста, связанного с ситуацией, в которой происходит общение. Основными этапами обучения диалогической речи на уроке являются:

- 1) презентация ситуации с помощью словесного объяснения или технических средств обучения;
- 2) презентация диалога в звуковой и графической форме;
- 3) усвоение языкового материала диалога;
- 4) усвоение способов связи реплик в диалоге;
- 5) воспроизведение диалога;
- 6) расширение возможностей диалога-образца за счет изменения компонентов ситуации.

При обучении диалогической речи рекомендуется варьировать различные виды диалогов и формы работы с ними: диалог-беседа, диалог-инсценировка, беседа учащихся между собой и с преподавателем, парная и групповая. Основным средством обучения диалогической речи являются упражнения. В процессе их выполнения формируются умения: запрашивать информацию,

адекватно реагировать на реплику собеседника, употреблять штампы диалогической речи, комбинировать реплики при построении диалога и др.

Монологическая речь – форма речи, обращенная к одному или группе слушателей (собеседников), иногда – к самому себе; в отличие от диалогической речи характеризуется своей развернутостью, что связано со стремлением широко охватить тематическое содержание высказывания, наличием распространенных конструкций, грамматической их оформленью. Обучение монологической речи проходит в три этапа. На первом – вырабатываются языковые автоматизмы. Выработка навыков быстрого и безошибочного пользования фонетическим, лексическим, грамматическим материалом происходит на основе инициативной, ассоциативной речи, речи-высказывания, хоровой и условно-коммуникативной. На втором этапе учат отбору языковых средств, соответствующих цели коммуникации. В центре внимания находится выражение содержания с помощью адекватного лексико-структурного материала. Здесь вырабатывается умение свертывать чужое высказывание и использовать преимущественно речевой материал в готовом виде. Третий этап направлен на развитие умений инициативной речи. Сознание говорящего концентрируется на содержании высказывания. Среди признаков монологической речи выделяются также непрерывность (высказывание не ограничивается одной фразой, а представляет собой сверхфразовое единство), последовательность, логичность речи, относительная смысловая законченность, коммуникативная направленность высказывания. Монологическая речь используется с разной коммуникативной целью: для сообщения информации, для воздействия на слушателей путем убеждения, для побуждения к действию или его предотвращения. При определении видов монологической речи в учебных целях исходят из содержания речи (описание, сообщение, рассказ), степени самостоятельности (воспроизведение заученного, пересказ и самостоятельное высказывание); степени подготовленности (подготовленная, частично подготовленная и неподготовленная речь). Рассказ является наиболее сложным видом монологической речи. Для него характерна определенная последовательность событий, отражающая причинно-следственные связи между ними. Если описание развивается как в одной плоскости и последовательность описываемых явлений в нем не имеет принципиального значения, то в рассказе соблюдение хронологической последовательности обязательно, иначе нарушается сюжетная канва повествования. Основные разновидности подготовленного монолога - лекция, выступление, сообщение, как правило, готовятся предварительно. Методика обучения языку должна обеспечить обучение всем видам монологической речи. Целью обучения монологической речи является формирование речевых монологических умений:

- 1) пересказать текст, сделать описание, сообщение на заданную тему, составить рассказ;
- 2) логически последовательно раскрыть заданную тему;
- 3) обосновать правильность своих суждений, включая в свою речь элементы рассуждения, аргументации.

Говорение – чрезвычайно многоаспектное и сложное явление. Во-первых, оно выполняет в жизни человека функцию средства общения. Во-вторых, говорение – это один из видов человеческой деятельности. В третьих, важно помнить, что в результате деятельности говорения возникает его продукт – высказывание. И как деятельность, и как продукт говорение обладает определенными признаками, которые служат ориентиром в обучении, т.к. подсказывают, какие условия нужно создать для развития говорения, а также являются критериями оценки результатов обучения. Говорение есть выражение своих мыслей в целях решения задач общения. Это деятельность одного человека, хотя она включена в общение и немыслима вне его, ибо общение – это всегда взаимодействие с другими людьми.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Скалкин В.Л. «Коммуникативные упражнения на английском языке» М., 1983
2. Шубин У.П. «Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам», М. 1972
3. Рогова Г.В. «Методика обучения английскому», Л., 1995
4. Пассов Е.И., Царьков В.Б. «Концепции коммуникативного обучения», М., 1993.

S.T. Imanova

SPEAKING IS A PRODUCTIVE TYPE OF SPEECH ACTIVITY

Summary

We conclude that: 1. A relationship should be established between the teacher and the student, other than official, i.e. communication should not be role-playing (teacher-student), but communication of individuals who see each other as a speech partner. 2) The motive for communication can appear only when there is a need for genuine communication. The need for “educational” communication, which some students have, is different in nature and is not able to provide communicative motivation 3) If the relationship between the teacher and students as between individuals does not arise, then there is no goal inherent in communication - change these relationships 4) All communication methods should function: interactive, when there is interaction based on any activity other than educational, perceptual,

when there is a perception of each other as individuals, informational, when students exchange their thoughts and feelings. If the student retells the text just for the sake of retelling (when everyone in the class knows its contents) or speaks out some non-situational sentences, then communication cannot take place, and the product of such "speaking" is the so-called educational speech. It is necessary to give the learning process, without violating its organization, systematic and methodological orientation, the characteristic features of the communication process. Speaking is a speech activity, it has specific characteristics. Speaking is always an active process, because it shows the attitude of speakers to the surrounding reality, not only when a person speaks, but also when he listens to the interlocutor. It is activity that provides the initiating speech behavior of the interlocutor, which is so important for achieving the goal of communication.

S.İMANOVA

XÜLASƏ

DANIŞMA- NITQ FƏALİYYƏTİNİN MƏHSULDAR NÖVÜDÜR

Beləliklə belə nəticəyə gəlirik: 1. Müəllim və tələbə arasında münasibət rəsmi qurulmamalıdır, yəni, ünsiyyətdə əsas rolu (müəllim-tələbə) oynamaq deyil, əksinə, bir-birini ortaq olaraq görən şəxslərin ünsiyyəti qurulmalıdır. 2) Ünsiyyət motivi yalnız həqiqi ünsiyyətə ehtiyac yarandıqda ortaya çıxa bilər. Bəzi tələbələrin sahib olduğu "təhsil" ünsiyyətinə olan ehtiyac tələbədən-tələbəyə fərqlənir və kommunikativ motivasiyanı təmin edə bilmir 3) Əgər müəllimlər və tələbələr arasında insanlar arasındakı münasibət yaranmasa, bu münasibətlər dəyişdirməlidir. 4) Burada bütün ünsiyyət metodları işləməlidir. Şagird mətni sadəcə geri çəkmək üçün təkrar oxuyursa (sınıfdə olanların hamısı onun məzmununu bilirsə) və ya bəzi situasiyasız cümlələri danışsın, ünsiyyət baş tuta bilməz. Tədris prosesini onun təşkili, sistemli və metodik istiqaməti, ünsiyyət prosesinin xarakterik xüsusiyyətlərini pozmadan vermək lazımdır. Danışq nitq fəaliyyətidir, özünə məxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Müəllim həmişə aktiv bir prosesdir, çünki danışanların təkcə insan danışarkən deyil, həmsöhbətini dinlədiyi zaman ətrafdakı reallığa münasibətini göstərir. Buna görə də ünsiyyət məqsədə çatmaq üçün bu qədər vacibdir.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.09.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəhimə Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

AĞAXANIM QARAYEVA

ADNSU

Azadlıq, 20

agakhanim.qarayeva@asoiu.edu.az

THE ROLE OF ACADEMIC ENGLISH IN THE PROCESS OF TEACHING

Summary

Given article deals with the aspects of the learning of the academic writing, vocabulary in the teaching process. Academic writing must be clear, concise, focused, structured and backed up by evidence. Its purpose is to aid the reader's understanding. It has a formal tone and style, but it is not complex and does not require the use of long sentences and complicated vocabulary.

Each subject discipline will have certain writing conventions, vocabulary and types of discourse that you will become familiar with over the course of your degree. However, there are some general characteristics of academic writing that are relevant across all disciplines. Some academic writing, such as lab or business reports, will have a fairly rigid structure, with headings and content for each section. In other formats, writing usually follows the same overall structure: introduction, main body and conclusion.

The following pages will look at all these characteristics in detail. The first step to writing academically is to clearly define the purpose of the writing and the audience.

Most formal academic writing at university is set by, and written for, an academic tutor or assessor, and there should be clear criteria against which they will mark your work. You will need to spend some time interpreting your question and deciding how to tackle your assignment. Your assignment tutorial (activity) are given in more details about how to do this. If you are writing for yourself – for example making notes to record or make sense of something – then you can set your own criteria such as clarity, brevity, and relevance.

It must be noted that the academic writing requires extensive knowledge of academic vocabulary. In fact, there are a number of types of word knowledge, including a word's collocations, grammatical characteristics, register, frequency, and associations. In order to use a word with confidence, a learner must have some mastery of all of these types of word knowledge

Key words: confidence, register, degree, academic writing, characteristic, vocabulary, discipline, define, purpose, knowledge

When studying in English, you will be required to read texts, write essays, respond to exam questions, and participate in class discussions. The English used in academic environments differs somewhat from the English you hear in informal social situations. A key component of academic style is the use of academic vocabulary. By focusing your vocabulary study on words that occur frequently in academic contexts, you will be able to develop your own academic style and achieve academic success.

Second-language learners have long realized the importance of vocabulary for improving language proficiency. However, very often vocabulary does not receive sufficient attention in language classrooms. Research indicates that learners need to have access to a minimum of 3,000 words in order to even begin to comprehend authentic texts, and students wishing to study in English at the university level may need up to 10,000 words. In order to help students attain vocabularies of this size, teachers need to provide explicit instruction on the more frequent words, and they also must help students to develop learning strategies that will enable them to acquire less frequent vocabulary.

In addition to developing a wide vocabulary, learners wishing to operate in academic environments in English also need to become familiar with a special type of formal vocabulary that is common in academic discourse. Commonly known as academic vocabulary, these words are found in a wide variety of academic disciplines. They are not specific to any one discipline but are the “support vocabulary” (sometimes referred to as “*sub-technical vocabulary*”) necessary for speaking or writing precisely in a variety of fields. Examples include the words *analyze*, *predominant*, and *theory*. In a typical academic textbook, these words make up around 10 percent of the total text. In addition to facilitating the precise statement of ideas, these words contribute to the more sophisticated tone that is characteristic of academic texts.

The words in the *Academic Word List* constitute a significant percentage of those used in academic texts (around 10 percent). Therefore, students need to learn these words and learn them well. In order to help students gain a reasonable mastery of these words, we have drawn on the latest vocabulary research to design the most beneficial exercises. There is always a compromise between teaching many words in a cursory fashion, and teaching fewer words in greater depth.

Mastering the *Academic Word List* assists students in learning this academic vocabulary. However, there is still the question of which academic vocabulary to teach. Educators have relied upon empirical research to determine the target words presented in the text.

Learning a word entails more than knowing its meaning, spelling, and pronunciation. In fact, there are a number of other types of word knowledge, including a word's collocations, grammatical characteristics, register, frequency, and associations. In order to use a word with confidence, a learner must have some

mastery of all of these types of word knowledge. Some can be taught explicitly (for example, meaning and spelling), while others can only be truly acquired through numerous exposures to a word (for example, frequency and register information). Our extensive recycling can help learners gain intuitions about types of word knowledge that are best learned in context. Educators have provided exposures to the target vocabulary in both reading passages and in number of exercise sentences, which model as many different contexts as possible. At the same time, exercises must be focused on elements that can be explicitly taught (on meaning, the derivative forms of a word (word families), and collocations).

Different contexts provide different kinds of information about a word. For example, it is possible to learn one meaning from a particular context (for example, to **monitor** an election in an international relations context) yet require a different context in order to learn a separate meaning (for example, a computer **monitor** in an information technology context). Because of this, educators have provided exposures to the target academic vocabulary in the reading passages and in a number of different exercise types. The exercise sentences model as many different contexts as possible. Students learn best when their attention is focused on the material to be learned. It is important to make the target words more noticeable.

Learners typically do not know all of the members of a word family, even if they know some of these word forms. However, a learner must know the correct form of a word (noun, verb, adjective adverb) for a particular context.

Equally important for the natural use of word is collocations. These word partnerships are actually difficult to teach, but a number of collocations are included in the process of teaching. However, as it is impossible to teach all of the collocations for a word, the tasks are the best seen as exercises that will help make learners more aware of collocations in general and may help students build their collocation intuitions for individual words more rapidly.

Once you have a clear idea of what is required for your assignment, you can start planning your research and gathering evidence. Once you have a plan for your writing, you can use this plan to create the structure of your writing. Structured writing has a beginning, middle and an end, and uses focused paragraphs to develop the argument.

Characteristics of academic writing is:

a) Planned and focused:

in answering the question and demonstrates an understanding of the subject.

b) Structured:

is coherent, written in a logical order, and brings together related points and material.

c) Evidenced:

demonstrating knowledge of the subject area, supports opinions and arguments with evidence, and is referenced accurately.

d) Formal in tone and style:

uses appropriate language and tenses, and is clear, concise and balanced.

Some academic writing, such as lab or business reports, will have a fairly rigid structure, with headings and content for each section. In other formats, writing usually follows the same overall structure: introduction, main body and conclusion. The introduction outlines the main direction the writing will take, and gives any necessary background information and context. In the main body each point is presented, explored and developed. These points must be set out in a logical order, to make it easier for the reader to follow and understand. The conclusion brings together the main points, and will highlight the key message or argument you want the reader to take away. It may also identify any gaps or weaknesses in the arguments or ideas presented, and recommend further research or investigation where appropriate.

It is necessary to arrange your points in a logical order. When you start writing you should have a clear idea of what you want to say. Create a list of your main points and think about what the reader needs to know and in what order they will need to know it. To select the main points you want to include, ask yourself whether each point you have considered really contributes to answering the question. Is the point relevant to your overall argument?

Select appropriate evidence that you will use to support each main point. Think carefully about which evidence to use, you must evaluate that information as not everything you find will be of high quality. See our searching for information page for advice on how to find high quality, academic information.

Grouping your points may help you create a logical order. These groups will broadly fit into an overall pattern, such as for and against, thematic, chronological or by different schools of thought or approach. You can then put these groups into a sequence that the reader can follow and use to make sense of the topic or argument. It may be helpful to talk through your argument with someone. It may be helpful to arrange ideas initially in the form of a mind-map, which allows you to develop key points with supporting information branching off.

Mind View software (available on most university computers) allows you to create an essay structure where you can add in pictures, files and attachments – perfect for organizing evidence to support your point.

Writing in structured paragraphs is vital in academic writing. You have to use paragraphs to build and structure your argument, and separate each of your points into a different paragraph. It is necessary to make your point clear in the first or second sentence of the paragraph to help the reader to follow the line of reasoning. The rest of the paragraph should explain the point in greater detail, and provide relevant evidence and examples where necessary or useful. Your interpretation of this evidence will help to substantiate your thinking and can lend weight to your

argument. At the end of the paragraph you should show how the point you have made is significant to the overall argument or link to the next paragraph.

Using signaling words when writing should give your material particular style. Signaling words will help the reader to understand the structure of your work and where you might be taking your argument.

Use signaling words to:

- add more information: eg. furthermore, moreover, additionally
- compare two similar points: eg. similarly, in comparison
- show contrasting viewpoints: eg. however, in contrast, yet
- show effect or conclusion: eg. therefore, consequently, as a result
- emphasize: eg. significantly, particularly
- reflect sequence: eg. first, second, finally.

The Manchester Academic Phrase bank at has more examples of signaling words to use in your work. Words like these help make the structure of your writing more effective and can clarify the flow and logic of your argument. Here are some examples in practice:

“Using a laboratory method was beneficial as a causal relationship could be established between cognitive load and generating attributes. However, this method creates an artificial setting which reduces the study's ecological validity.” In this example the use of the word *however* at the beginning of the second sentence indicates that a contrasting point of view is about to be made. It also suggests that the writer may have more sympathy with the second opinion. “Firstly, the concepts and person centered care will be defined.... Next, communication will be discussed... Finally, the relationship between loss and communication will be examined.” (taken from a Healthcare essay). In this example the writer has used signaling words to demonstrate the sequence of their argument by using *Firstly, next, finally* making the structure of the essay very clear.

“Employee satisfaction is justifiable to employees because it causes an improvement on their well -being. Moreover, employees that are in a good mood at work are less likely to act because their true feelings are in accordance with the needed display of emotions” (taken from a Business School essay). The use of the word *moreover* tells the reader that the next sentence will provide further evidence or information to support the statement made in the first sentence. It also suggest that the writer strongly agrees with the first statement.

Most writing will require several drafts and revisions in order to improve the clarity and structure. It is rare that a writer will make the very best decisions in the first draft.

Grammar or Paper Rater are useful tools that will spot mistakes in your writing and offer suggestions to correct them. Paper Rater is particularly useful for identifying trends in your writing style, for example using the same words frequently, or having overly long or short sentences.

Learning a word entails more than knowing its meaning, spelling, and pronunciation. In fact, there are a number of other types of word knowledge, including a word's collocations, grammatical characteristics, register, frequency, and associations. In order to use a word with confidence, a learner must have some mastery of all of these types of word knowledge. Some can be taught explicitly (for example, meaning and spelling), while others can only be truly acquired through numerous exposures to a word (for example, frequency and register information). Our extensive recycling can help learners gain intuitions about types of word knowledge that are best learned in context. Educators have provided exposures to the target vocabulary in both reading passages and in number of exercise sentences, which model as many different contexts as possible. At the same time, exercises must be focused on elements that can be explicitly taught (on meaning, the derivative forms of a word (word families), and collocations).

Different contexts provide different kinds of information about a word. For example, it is possible to learn one meaning from a particular context (for example, to **monitor** an election in an international relations context) yet require a different context in order to learn a separate meaning (for example, a computer **monitor** in an information technology context). Because of this, educators have provided exposures to the target academic vocabulary in the reading passages and in a number of different exercise types. The exercise sentences model as many different contexts as possible. Students learn best when their attention is focused on the material to be learned. It is important to make the target words more noticeable.

Learners typically do not know all of the members of a word family, even if they know some of these word forms. However, a learner must know the correct form of a word (noun, verb, adjective adverb) for a particular context.

Equally important for the natural use of word is collocations. These word partnerships are actually difficult to teach, but a number of collocations are included in the process of teaching. However, as it is impossible to teach all of the collocations for a word, the tasks are the best seen as exercises that will help make learners more aware of collocations in general and may help students build their collocation intuitions for individual words more rapidly.

REFERENCES

- 1.Coxhead, A (2000) "A new academic word list" TESOL Quarterly, 34 p.213-238
- 2.Laufer, B (1992) "How much lexis is necessary for reading comprehension?" In P. Arnaud and H. Bejoint (Eds) Vocabulary and applied linguistics (p.126-132)
- 3.Schmidt, R. (1990) "The role of consciousness in second language learning" Applied Linguistics, 11 p. 129-158
- 4.Schmitt, N. (2000) "Vocabulary in language teaching" Cambridge, UK. Cambridge University Press

AĞAXANIM QARAYEVA

TƏDRİS PROSESİNDƏ AKADEMİK İNGİLİS DİLİNİN ROLU

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalə tədris prosesində akademik yazı və lüğətin öyrənilməsi yollarından bəhs edir. Akademik yazı aydın, yığcam, məqsədyönlü, quruluşca düzgün, həqiqətə söykənməlidir. Əsas məqsəd oxucuya çatdırılan yazı forma və üslubuna görə mürəkkəb cümlələrdən və qəliz lüğətdən uzaq olmalıdır.

Cəmiyyətdə istifadə olunan lüğət tərkibi bu və ya digər fənnin yazı sistemində uyğun olması məqsəduygundur. Məlumdur ki, bəzi akademik yazılar bütün sahələrdə anlaşıqlı olması üçün müəyyən spesifik xüsusiyyətlərə malikdirlər. Biznes və laboratoriya işləri ilə bağlı yazıların adı və məzmunu kifayət qədər ciddi struktura malik olmalıdır. Akademik yazı əsasən eyni strukturda olur: giriş, yazının əsas məğzi və yekun.

Təqdim olunan məqalədə yazının xarakterik cəhətləri geniş şəkildə verilmişdir. Belə yazılar üçün, ilk növbədə, auditoriyanın səviyyəsi və yazının məqsədi dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Universitetdə yazı əsasən formal qaydada elə tərtib olunur ki, sizin işinizi qiymətləndirən tyutor və ya məsləhətçinin kriteriyalarına uyğun olsun.

Qeyd edilməlidir ki, akademik yazı geniş lüğət tərkibinə malik biliklər tələb edir. Faktiki olaraq söz yaradıcılığının növləri aşağıdakılardır: qrammatik xüsusiyyətlər, kollokeyşnlər, yaddaş, sözlərin bir-birilə əlaqəsi və işlənməsi. Dilöyrənənlər yazının bütün bu keyfiyyətlərini nəzərə almalıdırlar ki, dili mükəmməl mənimsəyə bilsinlər.

Açar sözlər: inam, qeyd etmək, dərəcə, akademik yazı, xüsusiyyət, lüğət, fənn, müəyyən etmək, məqsəd, bilik.

АГАХАНУМ КАРАЕВА

**РОЛЬ АКАДЕМИЧЕСКОГО АНГЛИЙСКОГО
ЯЗЫКА В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ**

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится об аспектах изучения академического письма в процессе обучения словарю. Академическое письмо должно быть внятным, собранным, целесообразным, правильным по структуре и правдоподобным. Это целью является необходимость донести до читателя основную цель, наряду с тем, что он должен быть по форме и стилю далек от сложных предложений и сложного словарного состава.

Целесообразно иметь вид соответствующий письму того или иного предмета, словарный запас для использования в обществе. Однако некоторые

академическое письма имеют общие специфические особенности, для того, чтобы были понятны для всех предметов. Некоторые академические письма, такие как лабораторные и бизнес должны иметь достаточно серьезную структуру с точки зрения заголовка и содержания. Письма в основном придерживаются одинаковой структуре: вступление, основная часть и итог.

В данной статье все характерные детали были даны в широком виде. Для академического письма в первую очередь должны быть определены цель письма и аудитория. В университете в основном академические письма составляются в формальном порядке и ваша работа должна быть составлена соответственно критериям тьютора и консультанта, который оценивает ваши работы.

Следует отметить, что академическое письмо требует знания большого словарного запаса. Фактически, словообразовании есть несколько видов: грамматические особенности, коллокейщины, запоминание, обработка и взаимосвязь слов. Для того, чтобы с уверенностью использовать слова изучающий язык должен усваивать все формы языка.

Ключевые слова: доверие, записывать, степень, академическое писание, особенность, словарный состав, порядок, определять, цель, знания.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəhimə Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

LEYLA ƏLİYEVƏ

ADU

Rəşid Behbudov 134

msaliyevaleyla@gmail.com

**ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ TƏDRİSİN AŞAĞI MƏRHƏLƏSİNDƏ
ŞİFAHİ NİTQIN SİTUATİV TƏLİMİ
(ingilis dili materialları əsasında)**

Xülasə

Xarici dil fənni şagirdlərin ümumi təhsili və dünyagörüşü artırır, onların təfəkkür və nitqlərinin inkişafına böyük təsir göstərir. Xarici dili öyrənərkən şagirdlər həmin dilin qrammatik quruluşu haqqında müəyyən bilik əldə edirlər. Bu onların ümumi filoloji məlumatlarının genişlənməsinə və zənginləşməsinə kömək edir. Bu mövzu aktual mövzulardan biri hesab olunur. Çünki, təlim zamanı şagirdlərə aşılamaq olduğumuz dörd bacarıqdan biri nitq prosesidir. Nitq prosesi ünsiyyətə xidmət edir. Belə ki, dil sistemləri nitq ünsiyyətində saxlanılır, qorunur və söyləmə çevrilir.

Şagirdlərin xarici dili öyrənməsi ilk illərdə daha effektiv olur. Çünki onlar müəllimə model kimi baxır və müəllimin nitqini olduğu kimi yamsılayır. Buna görə də, tədrisin aşağı mərhələsində şagirdlərin dinləmə və danışma bacarıqları daha yaxşı inkişaf etdirilə bilər. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlərə düzgün nitq bacarığı aşılamaq üçün bir neçə xüsusiyyətləri nəzərə almalıyıq. Bunlardan biri öyrəninin dil səviyyəsini yoxlayıb, tədrisə düzgün səviyyədən başlamaqla bağlıdır. Belə ki, siniflərdə müxtəlif ingilis dili bilik səviyyəsinə malik şagirdlər olur. Buna görə də, eyni mövzu tədris zamanı bəziləri üçün asan, bəziləri üçün isə çətin olur. Bu problemin həlli müəllimin üzərinə düşür. Belə ki, müəllim şagirdləri yaş, bilik və anlama səviyyəsinə uyğun materialları qruplaşdırmaqlı və düzgün proqram tərtib etməlidir. Digər amillərdən biri isə qrupda şagirdlərin sayı və öyrənmə mühitidir. Bildiyimiz kimi, dil dərslərinin kiçik qruplarda tədrisi daha yaxşı nəticə verir. Çünki, qrupda şagirdin az olması müəllimə hər bir şagirdə müəyyən qədər vaxt ayıraraq, onlara öz səviyyələrinə uyğun danışmaq yazmaq bacarıqlarını öyrətməyə imkan yaradır. Bununla yanaşı, dərslərin daha səmərəli olması üçün sinif otağı müasir təhsil sisteminin tələblərinə uyğun olmalıdır.

Açar sözlər: Monoloji, dialoji, xarici dil, analitik, sintetik.

Tədrisin aşağı, yəni ilkin mərhələsində (V-VI siniflər) şagirdlərə şifahi nitqə yiyələnmək, oxuduqları materialı başa düşmələrinə nail olmaq və onlara müvafiq yazı bacarıqları aşılamaq kimi vəzifələr həyata keçirilir. Tədrisin yuxarı, yəni ikinci mərhələsində (VII-VIII siniflər) isə əldə edilmiş vərdislər daha da təkmilləşdirilib mühafizə edilir.

Xarici dili şagirdlərə tam şəkildə öyrədə bilmək üçün təlimin praktik, tərbiyəvi, ümumtəhsil və inkişafetdirici məqsədlərini kompleks şəkildə həyata keçirmək lazımdır.

Xarici dil üzrə şifahi nitqin yaranmasında əsas rol oynayan amillərdən biri də onların ana dilidir. Müşahidələr göstərir ki, xarici dil tədrisinin ilkin mərhələsində şagird nəinki həmin dildə sadə bir fikri ifadə etməkdə çətinlik çəkir, hətta başqasının nitqini də qavrayıb, dərk edə bilmir. Buna görə də, şagirdə xarici dildə ifadə olunmuş nitqi əvvəlcə dərk etdirməklə anlatmaq, sonra isə öyrəndiyi dil hadisələrinə əsasən öz fikrini xarici dildə ifadə etməyi öyrətmək lazımdır.

Şagirdlər belə sual-cavab tipli kiçik dialoqlarla şifahi nitq elementlərini öyrənir və həmin elementlər proqram materialları tədricən keçildikcə genişlənir.

V-VI siniflərdə Azərbaycan məktəbləri üçün nəşr olunmuş dərsliklərdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsilə əlaqədar çoxlu qısa, sadə və aydın dialoqlar verilmişdir. Belə dialoqlar bir sıra maraqlı mövzular üzrə şagirdlərin köməyi ilə qurmaq olar. Məsələn, “Kitabxanada – At the library”, “Kinoda – At the cinema”, “Mağazada- At the store”, və s. Mövzular üzrə dialoq tərtib edərkən onlara dair təxmini sözlər də vermək lazımdır. Məsələn, əgər “Mağazada- At the shopping” mövzusunda dialoq tərtib edilərsə, bu zaman aşağıdakı sözləri vermək olar:

To fit, to try on, it fits you, cheap, expensive, black, a coat, a dress, a pair of shoes, to do some shopping, store, full of goods, salesman, stall, to buy, price, how much does it cost? və s.

Dialoqlar bir-neçə variantda ola bilər. Dialoq sadəcə sual-cavab demək deyil, eləcə də, replikalar və onların fikir dolğunluğu deməkdir. Onlar informasiya əmələ gətirmək üçün imkan yaradır.

Dialoji nitq üçün konkret nitq aktı yaratmaq lazımdır. Bu nitq adresantdan müəyyən informasiya, müəyyən fikir ifadəsi tələb etməlidir. Bunun üçün orta məktəb proqramı əsasında xüsusi material toplamaq lazımdır. Bu materialları 2 qrupa bölə bilərik:

1. Modellər əsasında qurulmuş nitq nümunələri.
2. Hazır ifadələr.

Modellər əsasında nitq nümunələrində monoloji nitqə xüsusi üstünlük verilir. Burada dialoji nitqin özünü spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Dialoji nitq üçün hazır ifadələr geniş istifadə olunur. Məsələn, not at all, don't mention it – dəyməz, how do you do – salam (rəsmi), good luck! – uğurlar!, take it easy! – əsəbləşməyin!, congratulations! – təbriklər! və s.

Dialoji nitqin inkişafı ilə əlaqədar nəşr olunan metodik ədəbiyyatlarda bu işi 3 mərhələdə aparmaqməsləhət görülür[3,56]:

1. Sintetik iş aparmaq, yəni şagirdlərə verilən dialoqun, söhbətin əzbər söylədilməsi mərhələsidir.

2. Analitik iş aparmaq, yəni şagirdlər verilən dil materiallarını tamamiləöyrənirlər, lakin öyrəndiklərini şifahi nitqdə istifadə edə bilmirlər.

3. Sintez üsulu. Burada şagird düşünülmüş söhbət aparır və fikir söyləmək bacarıq və vərdisləri əldə edir.

Aşağı siniflərdə şagirdlərə hərfləri, heyvan adları, gül adları və s. kimi sadə sözləri öyrətmək üçün maraqlı vasitələrdən istifadə edilməlidir. Məsələn, müəllim hərflə və ya hansısa sözə bağlı şəklin göstərir və şagirdlərdən onu səsləndirməyi istəyir. Onlardan cavab aldıqdan sonra həmin hərflərin və ya sözlərin səslənməsilə bağlı video göstərir. Onlardan xorla, lazım olarsa tək-tək həmin səsi və ya sözü təkrar etməyini söyləyər. Bununla da, onlar öyrədilən hərfləri və ya sözləri həvəslə öyrənmə bilirlər.

Sözlərin oxunmasını mənimsətmək üçün şagirdlərə müxtəlif növ çalışmalar vermək olar. Məsələn:

a. Aşağıdakı sözlərdə tələffüz edilən saitləri söyləyin: red, it, pupil, big, yes, no, me, mine, etc.

b. Aşağıda verilən sözlərdən I, II və III hecaya düşən sözləri seçib qruplaşdırın: lip, green, fork, plus, dress, big, fire, nice, go, short, etc.

c. Sağda verilən açar sözlərə uyğun sözləri seçin və oxuyun: sit, my, street, line,

Plate	sit, my, street, line,
Pupils	table, these, lip, student, name
Nine	lie, five, blue, green.
Six	

Beləliklə, şagirdlər çalışmalar vasitəsilə tədricən sual verməyi, dialoqda iştirak etməyi, təqdim olunan situasiyaları təsvir etməyi, müəllimin nitqini dinləyərək başa düşməyi, məzmunu tamamilə başa düşərək mətni oxumağı, oxu texnikasına yiyələnməyi bacarırlar.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013. 277s.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: 2005, 592s.
3. Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi. Bakı: 2005.
4. Аракин В. D. цпрактический курс английского языка. Book on Demand LTD. 2013.
5. Красюк Н.И., В.В. Красюк /Деловая переписка/ на Английском языке. Москва «Суфлёр» «ФЕНИКС».219с.
6. Jeremy Harmer. The Practice of English Language Teaching. Pearson Longman. 2015.
7. Rogova G.V. Methods of teaching English. L., 1975.
8. Ur Penny, 2012, A Course in English Language Teaching, Cambridge University Press

L. Aliyeva

Situational training of oral speech in the junior stage of education in secondary schools (on the basis of English materials)

SUMMARY

The subject of Foreign language increases general knowledge and outlook of students, affects to the development of their thinking and speech. When learning a foreign language, students gain some knowledge about the grammatical structure of that language. It helps to expand and enrich their general philological knowledge. This topic is considered one of the most actual topic. Because, one of the four skills is speech process during the teaching the students. The speech process serves communication. Thus, language systems are stored in speech communication, protected, and transformed into speech.

Students learn a foreign language more effectively in the first years. Because they see the teacher as a model and imitate the teacher's speech. Therefore, students' listening and speaking skills may develop better at a lower level of learning. The observations show that in order to instill in students the ability of speak properly, we need to consider a number of factors. One of them is to check the language level of the learner and start teaching at the right level. Thus, there are students with different levels of English in the classrooms. Therefore, the same subject is easy for some and difficult for others during teaching. The solution to this problem lies with the teacher. Thus, the teacher should group the materials according to the age, knowledge and level of understanding of the students and compile the correct program. Another factor is the number of students in the group and the learning environment. As we know, teaching language lessons in small groups gives better results. This is because the small number of students in the group allows the teacher to spend certain time with each student and teach them speaking and writing skills according to their level. At the same time, for the more effective lesson, the classroom must compatible with the requirements of the modern education system.

Key words: monology, dialogy, foreign language, analytic, synthetic.

Лейла Алиева

О СИТУАЦИОННОМ ПРЕПОДАВАНИИ УСТНОЙ РЕЧИ НА САМОЙ НИЗКОЙ СТУПЕНИ ОБРАЗОВАНИЯ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ (на основе англоязычных материалов)

Резюме

Предмет иностранного языка способствует повышению общего образования и мировоззрения учащихся, оказывает большое влияние на развитие их мышления и речи. Изучая иностранный язык, студенты получают

некоторые знания о грамматической структуре этого языка. Это помогает расширить и обогатить их общие филологические знания. Эта тема считается одной из самых актуальных. Потому что одним из четырех навыков, которые нам нужно привить студентам во время обучения, является речевой процесс. Речевой процесс служит общению. Таким образом, языковые системы сохраняются в речевом общении, защищены и преобразуются в речь.

Студенты более эффективно изучают иностранный язык в первые годы обучения. Потому что они рассматривают учителя как образец и подражают его речи. Следовательно, навыки слушания и говорения учащихся можно лучше развить на более низком этапе обучения. Наблюдения показывают, что для того, чтобы привить учащимся способность говорить правильно, необходимо учитывать ряд факторов. Один из них - проверить языковой уровень ученика и начать обучение на нужном уровне. Таким образом, в классе присутствуют ученики с разным уровнем владения английским языком. Таким образом, один и тот же предмет является легким для одних и трудным для других во время обучения. Решение этой проблемы лежит на учителе. Таким образом, преподаватель должен сгруппировать материалы по возрасту, знаниям и уровню понимания учащихся и составить правильную программу. Другой фактор - количество учеников в группе и среда обучения. Как известно, уроки языка в небольших группах дают лучшие результаты. Это связано с тем, что небольшое количество учеников в группе позволяет учителю уделять определенное количество времени каждому ученику и обучать их навыкам устной и письменной речи в соответствии с их уровнем. При этом, чтобы урок был более эффективным, класс должен соответствовать требованиям современной системы образования.

Ключевые слова: монолог, диалог, иностранный язык, аналитический, синтетический.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gunay Şirəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

BƏNÖVŞƏ ƏSGƏROVA

ADPU

Bakı Ü.Hacıbəyli, 68.

tt.aaa.2014@mail.ru

MƏTNİN İNFORMASIYA STRUKTURU

Açar sözlər: diskurs, tematik quruluş, tema ,rema, vəhdət , kontekst

İnformasiya strukturu hələ Praqa dilçilik məktəbinin gətirdiyi tema və rema (Halliday, 1968), daha sonralar isə vurğulu və vurğusuz (Halliday, Matthiessen, 2004), eləcə də digər terminlərdən (Givon, 1984, 1990 və digər əsərlər) istifadə olunaraq adlandırılan iki qütbün qarşılaşdırılmasına (oppozisiya) əsaslanır.

Bir mətnin iki seqmentini necə müəyyənləşdirməyin mümkün olduğunu görə bilirik: biri janrın iyerarxiyasına . ritorik və qrammatik quruluşlara əsaslanır. Digəri aktiv tematik formalaşmaya əsaslanan prosodik seqmentasiya. Mətn təşkilinin bu iki istiqaməti birlikdə işləyir.

Mətnə dair fikir və araşdırmaların tarixini iki rəsmi dövrə ayıra bilirik: birinci dövr De Saussure (2000, 141) tərəfindən langue vs parole dixotomiyasının tətbiqi ilə başlayır və Foucault'un bilik və diskurs arasındakı əlaqəyə (Foucault, 1972)dair görüşləri ilə bitir , Foucault ilə başlayan ikinci dövr hələ davam edir. Birinci dövr De Saussure'nin fransızdilli ardıcıllarının araşdırmaları ilə yanaşı, İngilisdilli linqvistik ənənədəki əsərləri ilə də xarakterizə olunur (Harris 1952).

“Diskurs” əsasən “mətn” ilə yanaşı cümlədən daha böyük bir dilin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunurdu (Harris 1952)

Diskurs tədqiqatlarında mətnin rolu və əhəmiyyəti ilə bağlı fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, yalnız dilçilər deyil, bəzi filosoflar da mətni semiotik baxımdan diskursun vacib elementi hesab edirlər. (Barthes 1975). Mətn dilçiliyində qarışıqlığın müəyyən bir elementi Enkvist (1989, 372) tərəfindən aydınlaşdırıldı: “diskurs mətn + kontekst deməkdir, burada kontekstdə De Beagraunde və Dressler mətnin identifikasiyası üçün yeddi əsas meyar təyin etmişdirlər.(De Beagraunde və Dressler 1981)Birincisi, mətnin müxtəlif hissələri arasında əlaqələri təmin edən birləşmə , qrammatik və sintaktik münasibətlərdir. Ivanetić (2003)birləşmənin mətn quruluşunun tərkib hissələrini qrammatik formalarla əlaqələndirdiyini və rəsmi birləşdirici vasitələrə aid olduqlarını iddia edirdi. Mətnliliyin ikinci standartı uyğunluq və ya konseptual asılıq , mətn semantikasındır.Bu mətn dünyasındakı anlayışların və əlaqələrin , istifadəçilərin idrak proseslərinin nəticəsi olan bir mətndəki cümlələr arasındakı məntiq -semantik əlaqələrə aiddir. (Ivanetić, 2003:9-10 based on De Beaugrande & Dressler, 1981)

Növbəti – müəyyən bir kommunikativ məqsədə çatmaq üçün mətni ardıcıl şəkildə təşkil etmək niyyətini əks etdirən niyyət standartıdır.

Qəbuletmə standartı mətn alıcının əlaqəli mətni müvafiq kommunikativ qurum kimi tanımasını əhatə edir. (Şkiljan, 1997:13, De Beaugrande & Dressler, 1981) və alıcının vahid və ardıcıl bir mətn qəbul etmək, ötürülən məlumatları və mesajları başa düşmək və idrakla uğurla emal etmək niyyəti daşıyır.

Situasiya standartı ekstralingvistik konteksti müşahidə edir və mətnin ekstralingvistik kontekstə uyğunluğunu qiymətləndirir. Əgər mətn əlaqəli bir qurum meydana gətirən və buna görə də müəyyən bir ünsiyyət funksiyasını göstərən bütün ünsiyyət vasitələrin cəmi hesab olunursa, mətni mövzu ilə əlaqəli sabit lingvistik, morfoloji və qrafik xüsusiyyətlərə malik olan və sosial ünsiyyət, mədəni funksiyaları yerinə yetirən bir neçə əlaqəli cümlə birləşmələri olan ünsiyyət vahidi olaraq görə bilərik.

İnsanlar danışdıqda və ya yazdıqda dinləyicilərin və oxucuların əlaqələndirdikləri və şərh etdikləri bir mətn ortaya çıxarırlar. "Mətn termini hər hansı bir mühitdə, bu dili bilən bir kəs üçün mənalı olan hər hansı bir dil nümunəsinə aiddir, mətni kontekstdə dilin fəaliyyət göstərməsi üçün xarakterizə edə bilərik" (Halliday & Hasan, 1976: Ch. 1; Halliday, 2010). Dil ilk növbədə məna vermək üçün bir qaynaqdır, buna görə mətn kontekstdə məna vermək prosesidir.

"Mətn quruluşu sadəcə vəhdət təşkil etməkdən daha çox şeyləri əhatə edir, mətnin qurulmasında vəhdət əlaqələrin, vahid münasibətlərin qurulmasının zərurui komponentidir, lakin hekayənin hamısı deyil. Ən ümumi ifadələrdə mətn quruluşunun digər iki komponenti var. Bunlardan biri cümlə daxilində olan mətn quruluşudur: cümləni və onun hissələrini onun mühiti ilə əlaqəli şəkildə təşkil etməkdir. Digəri isə mətnin müəyyən bir növünün söhbət, povest, lirik, kommersiya yazışmalarının vəs. bir mətn kimi müəyyənləşdirən mətnin makrostrukturudur." (1976, s.324) Halliday (1985) mətn meydana gətirən qaynaqlarda eyni üçlü perspektivi ehtiva edir və müəyyənləşdirir ki, İngilis dilinin qrammatikasının mətn tərkib hissəsi iki əsas xüsusiyyətdən ibarətdir: struktur və vəhdət (kohesiv). (Halliday 1994. chapter 9, section 6) Birincisi iki sahəyə bölünür: informasiya (Verilmiş və Yeni) və tematik quruluş (tema, rema). İkincisi dörd sahəyə bölünür:

Referens (istinad), ellipsis, bağlayıcı, leksik birləşmə

Mətnin informasiya strukturunun əsasını Tema-Rema təşkil edir. Tema və Rema "bir məna xətti" daşıyan bir quruluşdur və buna görə bir cümlənin daşdığı bir mesajı verir. Tematik quruluş olaraq bilinən bu quruluş, bir cümlə daxilində də məlumatların paylanmasını təqdim edir. Məlumat cümlənin iki hissəsinə, yəni "Tema və "Rema bölmələrinə ayrılmışdır. Tema mesajın "gediş nöqtəsi" olaraq (Halliday, 1985, 2004) tez-tez mətndə bir yerdə qeyd olunmuş və ya müəyyən bir kontekstdə ümumi bir bilik kimi başa düşülən məlumatı təqdim etməyə xidmət edir, verilmiş məlumatlar, mətnin bir yerində əvvəllər qeyd edilmiş və ya ortaq və ya dərhal daxilində olan qarşılıqlı biliklərdir.

Tema və Rema müxtəlif meyarlara görə müəyyən edilmişdir: Sistemli Funksional Qrammatikada Tema “mesajın başlanğıc nöqtəsi” (Halliday 1994: 38) və “mətn yönləndirici” (Fries 1995: 318) mesajın təfsiri üçün bir çərçivə təmin edir. Temanın bu iki xüsusiyyəti, mətnin başa düşülməsi üçün bələdçi kimi faydalılığına dair fərziyyələrin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Anlamları təşkil edən bir vasitə olaraq, tema yalnız yerli səviyyədə fəaliyyət göstərmir, yazıçının mətn daxilində məlumatları necə seçdiyini göstərir, eyni zamanda mətnin şərhini bütövlükdə formalaşdırən şəkildə məlumat axınının qurulmasına kömək edir. (Martin 1992; 1995); rema sadəcə mövzunu inkişaf etdirən qalan hissəsi olaraq təyin edilsə də (Jianghong and et al, 2005: 18; Wang, 2007: 166; Alonso and McCabe (2003: 2). Tema – ümumiyyətlə tanımadığı və ya yeni məlumatlar, oxucuya nə demək istədiyinizi özündə ehtiva edir.

Tema adətən tanış və ya köhnə məlumatları ehtiva edən bir parametrlə təqdim edilir. Qəbulu mesajın qalan hissəsi – Rema izləyir. Rema, Temanın hazırlandığı cümlənin ikinci hissəsidir və ümumiyyətlə tanımadığı məlumatlar və ya bir yazıçının oxucularının bilmədiyi güman etdiyi yeni biliklərdən ibarətdir. Mübahisənin gedişatını izləmək üçün yeni məlumatlar, ya da rema, əvəzsizdir. Tema və Rema bir cümlədə fərqli mövqelərinə baxaraq tanınan bilər: Tema əvvəl baş verir, ardınca Rema

Hasan Halliday tərəfindən ifadə edilən daxili və intersentensial mətn meydana gətirən qaynaqlar vasitəsilə reallaşdırılan semantik əlaqələrə istinad etmək üçün mətn quruluşu terminini daha dar mənada istifadə edir. “Mətn və mətn quruluşu mətn birliyinin vəhdətidir”. (1985, s52) Qrammatik paralellik, Halliday ın struktur qaynaqlarına tema və informasiya sistemi ilə əlavə olunur.

Bir sıra dilçilər mətnin sintaktik sistemdəki yerini müəyyənləşdirməyə çalışdılar. Danes (1966) mətn səviyyəsini mövcud olduğu kimi sintaksis daxilində ayrı-ayrılıqda (ifadələr və cümlələrlə yanaşı) fərqləndirir. Bu baxımdan Halliday’ın əsas prinsipi odurki, o, dil xüsusiyyətlərini və istifadəsini təhlil edərkən mətnin cümlə üzərində üstünlüyünü ehtiva edir. Hətta dilin mətn funksiyasını metafonksiyaları arasında fərqləndirir ki, bu da natiqin və ya yazıçının mətn təşkil etmə qabiliyyətini göstərir. Əslində, digər dilləri əlaqələndirmək üçün və ya “fikirləşməyə” kömək etmək üçün dildən istifadə etdiyimiz zaman mətn funksiyasını yerinə yetiririk. Halliday, “funksional cümlə perspektivinin” dilin mətn funksiyalarının aktuallaşmasında böyük rol oynadığını və məlumatı çatdırmaq üçün bir vasitə kimi cümlələrin qurulmasında əsas rol oynadığını vurğulayır. Göndərənin funksional cümlə perspektivində rolunun üstünlük təşkil etməsi onun mətn qurulması üçün lingvistik vasitə kimi müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir. (Halliday 1971).

Enkvist (1973, 111) mətn dilçiliyi ilə frazalararası dilçilik arasında terminoloji fərq qoymağı təklif edir. Mətn dilçiliyini mətnlərlə məşğul olan elm, frazalararası dilçiliyi isə cümlə xaricində bir istinad tələb edən cümlə xüsusiyyətləri ilə məşğul olan elm kimi xarakterizə edir.

Enkvist gizli mətnlilik , uyğunluq üçün, anafarik münasibətləri , açıq və gizli quruluşlar arasındakı fərqi və mətn və diskursların makrostruktur xüsusiyyətləri arasındakı münasibətləri araşdırmışdır. Səthi birləşmə üçün o, kommunikativ məqsədləri baxımından danışan tərəfindən seçilən diskurs strategiyasının Halliday tərəfindən təklif olunan cümlə əsaslı bir model tətbiq etmişdir. Enkvist uyğunluğu şərhlə , kontekstin əsasına , bilik səviyyəsinə və nətiqin nitq strategiyasına bağlayır. Enkvist van Dijk in makrostruktur modelini də tətbiq etmişdir. (Enkvist N.E 1989) Enkvist təhlilin əsas götürülə biləcəyi izahat nəzəriyyələrini araşdırmışdır. O diskursun inandırıcı povest mətnlərinin təhlili üçün perspektivin povest modelləri nəzəriyyəsində yaranan iki vacib anlayışdan istifadə edir : nöqtəyi -nəzər və polifoniya. Nöqtəyi -nəzər anlayışı fəaliyyətin bir mətndə təqdim edilməsi üsuluna aiddir. O bu anlayışı Banfield(1973) , Genette(1972), Uspensky(1973) tərəfindən təqdim edildiyi və Kurzon un (1984) qanuni mətnləri ilə əlaqədar olaraq tətbiq etmişdir. Dinamikin mətni polifonik ola bilər, bir çox nöqtəyi -nəzərini əks etdirər bilər, belə bir mətnin fərqli nöqtələri tamamilə uzlaşmaya bilər. Belə bir mətn bir neçə 'səs' ifadə etmək üçün açıq və ya gizli şəkildə söylənilə bilər- bu, danışanın niyyətlərini əks etdirən daxili və xarici səslərin çoxluğunu ifadə edir.

Halliday (1978) tərəfindən hazırlanan Sistemli Funksional Dilçilik (SFD) həm dil nəzəriyyəsidir, həm də Sistemli Funksional Dilçilik mətnlərin və onların istifadə kontekstlərinin təhlili üçün metodologiyadır. İkili təbiətinə görə fərdlərin dildən necə istifadə etdiyini və dilin fərqli istifadəsi üçün necə qurulduğunu izah etmək məqsədi daşıyır (Eggins, 1994). Dilin çoxfunksiyalı bir mənzərəsini, yəni müəyyən bir sosial funksionu yerinə yetirmək olduğunu qəbul edərək, Sistemli Funksional Dilçilik dildə reallaşdırılan mənaları üç növə bölür: 'ideya', 'şəxsiyyətlərarası' və 'mətn' mənaları

Bu dünyagörüşə görə, dil 'sistemli' olaraq qəbul edilir, çünki hər bir sistem spiker / yazıçıya nəzərdə tutulan mənasını ifadə etmək üçün müxtəlif yollarla təmin etdiyi bir seçim sistemlərindən ibarətdir və bu da 'işləkdir'. Funksional məqsədlərə xidmət edir. Dilin funksional cəhətləri qeyd etdiyimiz üç növ mənada eyni vaxtda ifadə olunur.

M.Halliday və R.Hasan yazırdı "Mətnin yaradılması üçün yetərli bir şərt olmasa da birlik çox önəmlidir , bir diskursun hər bir seqmentinin məlumat quruluşu, tematik nümunələri və bənzəri baxımından təşkili də quruluşun hissəsidir. "(Halliday, Hasan Cohesion in English"s 299)

M. Hallidayın "An Introduction to Functional Grammar " əsərində Mətnin paradigmadan eyni vaxtda ayrılan diskret seçimlərin konfiqurasiyası olduğu fərziyyəsi irəli sürülmüşdür . Mətn onun istehsalı zamanı (müəyyən məhdudiyyətlərin nəticəsi ola bilər) etdiyimiz seçimlər silsiləsi kimi qəbul edilir və mətnin tərkibi mətnin son formasına kimi inkişaf etdiyi bir prosesdir.

İstifadə mənaları tematik kontekstləşdirmə ilə yanaşı struktur kontekstualizasiyadan da asılıdır. Bir mətnin iki seqmentini necə müəyyənləşdirməyin mümkün

olduğunu görə bilərik: biri janrın iyerarxiyasına . ritorik və qrammatik quruluşlara əsaslanır. Digəri aktiv tematik formalaşmaya əsaslanan prosodic seqmentasiya. Mətn təşkilinin bu iki istiqaməti birlikdə işləyir.

BƏNÖVŞƏ ƏSGƏROVA

MƏTNİN İNFORMASIYA STRUKTURU XÜLASƏ

Bir mətndə tematik və struktur təşkili onun uyğunluğunu təmin etmək baxımından bir-birini tamamlayır .

Tematik davamlılıq minimum olduqda, məsələn ümumi bir mövzu dəyişikliyi olduqda, uyğunluq ritorik və janr quruluşu ilə qorunur ki, bu yeni mövzu , yeni bir hal kimi və ya sonradan mətnin strukturuna yenidən birləşdiriləcək xüsusi bir növün nümunəsi kimi görünə bilər. Əksinə, struktur davamlılığı minimum olduqda, tematik davamlılıq mətnin və ya hadisənin birliyini qoruyur.

İnformasiya mətndə yeni məlumatların miqdarı və yeni məlumatların tanınması , alıcının əvvəlki bilgilərindən və dünya biliklərindən aslı olan bir standartdır. Mətnin uyğun olması üçün birləşmə, vəhdət olmalıdır.

Mətn və kontekst olmadan diskurs yoxdur, mətn son nəticədir, diskret mətnin qurulması prosesidir, mətn müəyyən fəaliyyətin həqiqi məhsulu kimi öyrənilə bilər, diskurs isə daha mürəkkəbdir. Bunu öyrənmək istəsək, göndərəninin fikrini və niyyətini ortaya qoymalıyıq, yəni linqvistik formanın arxasında gizlənən ehtimalları müəyyənləşdirmək lazımdır. Mətn kateqoriyası cümlə xaricində olan mövzuları əhatə etdikcə, mətnin quruluşu, mətn əlaqəsi, mətnin funksional perspektivi, mətndə məlumatların paylanması və mətnin pragmatikası kimi məsələlər ortaya çıxır. Burada mətnin daxili və xarici bütövlüyünü təmin edən linqvistik və məntiqi amillər var. Leksik təkrarlamalar, formal qrammatik elementlər (articles, particles conjunctions və s.), fikirlərin inkişafı (tema , rema) ən vacib dil amillərindəndir. Bir mətnin quruluşu həmin mətni yaradan strukturlaşdırılmış sosial təcrübənin nəticəsidir . Mətn quruluşuna dair belə bir anlayış danışığ və yazılı dil quruluşuna eyni dərəcədə tətbiq olunur, çünki, biz struktur münasibətlərini danışığ və yazılı mətn vahidləri arasında deyil, hərəkətlər arasındakı formalaşdırırıq. Fəaliyyət strukturları bir cəmiyyət üçün xarakterikdir. Bunlar müntəzəm , təkrarlana bilən , təkrarlanan, mənalı hərəkətlərin sosial baxımından tanınan hadisələrin təşkili üçün kontekstdən aslı variantların ardıcılığıdır. Bir hərəkətin sosial mənası, həyata keçirildiyi fəaliyyət quruluşu kontekstində müəyyən edilir. Hər bir hərəkət öz mənasını özü yaratmağa kömək etdiyi bir kontekstdən götürür.

BANOVSHA ASGAROVA
Information structure of the text

SUMMARY
INFORMATION STRUCTURE OF THE TEXT

Thematic and structural organization in a text complement each other in terms of ensuring its consistency. When thematic continuity is minimal, for example when there is a general change of subject, the correspondence is preserved by rhetorical and genre structure, which may appear as a new subject, or as an example of a special kind to be reunited with the structure of the text. . Conversely, when structural continuity is minimal, thematic continuity preserves the unity of the text or event.

The amount of new information in the information text and the recognition of new information is a standard based on the buyer's previous knowledge and world knowledge. For the text to fit, there must be unity. There is no discourse without text and context, text is the end result, the process of constructing discrete text, text can be studied as a real product of a particular activity, and discourse is more complex. If we want to learn this, we need to reveal the sender's opinion and intention, that is, to identify the probabilities hidden behind the linguistic form. The text category covers topics outside the sentence, issues such as the structure of the text, the context of the text, the functional perspective of the text, the distribution of information in the text, and the pragmatics of the text arise. There are linguistic and logical factors that ensure the internal and external integrity of the text. Lexical repetitions, formal grammatical elements (articles, particle conjunctions, etc.), the development of ideas (theme, rema) are among the most important language factors. The structure of a text is the result of a structured social experience that creates that text. Such a notion of textual structure applies equally to the structure of spoken and written language, because we form structural relationships between actions, not between spoken and written units of text. Structures of activity are characteristic of a society. These are a sequence of context-based options for organizing regular, repetitive, socially recognizable events of meaningful action. The social meaning of an action is determined in the context of the structure of the activity in which it is performed. Each action takes its meaning from a context in which it helps to create its own.

Key words: discourse, thematic structure, theme, rheme. cohesion,

БАНОВША АСКЕРОВА

Информационная структура текста

РЕЗЮМЕ

ИНФОРМАЦИОННАЯ СТРУКТУРА ТЕКСТА

Тематическая и структурная организация в тексте дополняют друг друга с точки зрения обеспечения его согласованности. Когда тематическая преемственность минимальна, например, когда происходит общая смена субъекта, соответствие сохраняется посредством риторической и жанровой структуры, которая может появиться как новый субъект или как пример особого вида, который будет воссоединен со структурой текст. , И наоборот, когда структурная преемственность минимальна, тематическая преемственность сохраняет единство текста или события. Количество новой информации в информационном тексте и признание новой информации является стандартом, основанным на предыдущих знаниях покупателя и мировых знаниях. Чтобы текст соответствовал, должно быть единство. Нет дискурса без текста и контекста, текст является конечным результатом, процесс конструирования дискретного текста, текст может быть изучен как реальный продукт определенной деятельности, а дискурс является более сложным. Если мы хотим изучить это, нам нужно раскрыть мнение и намерение отправителя, то есть определить вероятности, скрытые за лингвистической формой.

Категория текста охватывает темы вне предложения, возникают такие вопросы, как структура текста, контекст текста, функциональная перспектива текста, распределение информации в тексте и прагматика текста. Существуют лингвистические и логические факторы, обеспечивающие внутреннюю и внешнюю целостность текста. Лексические повторения, формальные грамматические элементы (статьи, союзы частиц и т. Д.), Развитие идей (тема, остаток) являются одними из наиболее важных языковых факторов. Структура текста – это результат структурированного социального опыта, который создает этот текст. Такое понятие текстовой структуры в равной степени применимо к структуре устной и письменной речи, поскольку мы формируем структурные отношения между действиями, а не между устными и письменными единицами текста. Структуры деятельности характерны для общества. Это последовательность контекстно-зависимых вариантов организации регулярных, повторяющихся, социально узнаваемых событий значимых действий. Социальный смысл действия определяется в контексте структуры деятельности, в которой оно совершается. Каждое действие берет свое значение из контекста, в котором оно помогает создать свое собственное.

Ключевые слова: **речь, тематическая структура, тема, рема, сплоченность , контекст**

Ədəbiyyat

1. T. Givon “ Syntax “ volume 1(1994)
2. M.A.K. Halliday ,M . Matthiessen “İntroduction to Functional Grammar”(1968)
3. Z. Harris “Methods in Structural Linguistics”(1952)
4. R. De Beaugrande ,W Dressler “İntroduction to text linguistics (1981)
5. M.A.K.Halliday , R.Hasan “Cohesion in English “(1976)
6. N.E. Enkvist “ Linguistics stylistics (1973)
7. R.Barthes “The Pleasure of the Text (1975), Hill and Wang:New York
8. S. Eggins “An introduction to systemic functional linguistics. Pinter, London (1994)
9. M. A.K.Halliday “Written and Spoken Language (1995)

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi:Filologiya elmləri doktoru, professor Azad Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

S.Ə.QASIMOVA
simruq@gmail.com
Azərbaycan Dövlət Neft
və Sənaye Universiteti

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DANIŞIQ BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI

Xülasə

Danışiq, rəsmi və ya qeyri-rəsmi vəziyyətdə fikir, hiss, təcrübə və bilikləri digər insanlara ifadə etməyin yollarından biridir. Şifahi ünsiyyət qurmaq üçün danışiq bacarığı olmayan şəxs məktəbdə və ya karyerada uğur qazana bilməz. Deməli, dil öyrənməyin əsas məqsədi danışiq dilini inkişaf etdirməkdir. Nunan (1991) bildirir ki, dili mənimsəməyin uğuru (hədəf) dildə danışiq aparmaq qabiliyyəti baxımından ölçülür.

Danışmağın dilin mənimsənilməsinin göstəricisi olduğu göstərilir. Danışmağı öyrətmək dil öyrənmə prosesində vacib cəhət olduğundan, ikinci dil öyrənmə və tədrisinin vacib hissəsidir. Bununla birlikdə, bugünkü təhsil dünyası tələbələrin ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməsini tələb edir. Yalnız bu şəkildə tələbələr özlərini sosial kontekstdən asılı olaraq ifadə edə bilirlər. Dil müəllimlərinin danışmağı öyrətməsinə çox diqqət yetirmələri vacibdir.

Danışiq tədrisini aparmaqda müəllimin qarşılaşdığı bir sıra çətinliklər ola bilər. Dil tədqiqatçılarının fikrincə, motivasiya və səriştə arasında sıx əlaqə var. Motivasiyası yüksək olan tələbələr ingilis dilində yüksək bacarıqlara malikdirlər. Digər tərəfdən, motivasiyası aşağı olanlar aşağı səriştəyə meyllidirlər. Bundan başqa, tələbənin narahatlığı da danışmağı öyrətməyə əngəl olur. Tələbələr danışmaqda səhv etməkdən qorxanda narahatlıq yaranır. Göstərilən çətinliklərin aradan qaldırılması üçün dil müəllimlərinin əsas vəzifəsi tələbələri hədəf dilində danışmağa ruhlandırmaqdır.

Açar sözlər: danışiq, çətinlik, dil, motivasiya, dil sinifi, tədris, fəaliyyət növü

Bir çox tələbə bir dildə danışmağı həmin dili bilməklə bərabər tutur və buna görə də dili öyrənməyi bu dildə necə danışmağı öyrənmək kimi qiymətləndirir və ya Nunanın (1991) yazdığı kimi, “müvəffəqiyyət hədəf dildə söhbət aparmaq qabiliyyəti baxımından ölçülür.” Buna görə, dil öyrənənlər necə danışmağı öyrənmirlərsə və ya dil sinifində danışmaq üçün heç bir imkana malik olmazlarsa, qısa müddətdə həvəsdən düşə və öyrənməyə marağını itirə bilər. Digər tərəfdən, düzgün fəaliyyətlər düzgün şəkildə öyrədilirsə, sinifdə danışmaq çox əyləncəli ola bilər, ümumi tələbə

motivasiyasını artırma bilər və İngilis dili sinifini əyləncəli və dinamik bir məkana çevirə bilər.

Danışmaq insan ünsiyyəti üçün əsasdır. Bir gündə etdiyiniz bütün fərqli şifahi ünsiyyəti və yazılı ünsiyyəti müqayisə edin. Hansı ünsiyyət daha çox icra olunur? Gündəlik həyatımızda çoxumuz yazdığımızdan daha çox danışırıq, buna baxmayaraq bir çox İngilis dili müəllimləri dərslərinin çox hissəsini demək olar ki, danışma və dinləmə bacarıqlarına məhəl qoymadan oxu və yazı bacarıqlarının inkişafına sərf edirlər. Dil kursunuzun məqsədi həqiqətən tələbələrimizin ingilis dilində ünsiyyət qurmasına imkan yaratmaqdırsa, o zaman danışmaq bacarıqları dil sinifində öyrədilməli və tətbiq olunmalıdır. (1,22)

Sinifdə nitq bacarıqlarının öyrənilməsində və öyrədilməsində bir sıra problemlər qarşıya çıxır. Bu zaman əsas problem tələbənin dil sinifində hər hansı bir mövzunun müzakirəsi zamanı söhbətdən yayınmasıdır. Bu problemi həll etməyin bir yolu problemin kökünü tapmaq və oradan başlamaqdır. Əgər problem mədəniyyət ilə bağlıdırsa, bu həmin ölkənin mədəniyyətində tələbələrin sinifdə yüksək səslə danışması qeyri-adi haldır və ya tələbələr digər tələbələrin qarşısında danışmaqdan utanırlarsa, bu mədəni maneəni aradan qaldırmaq üçün İngilis dilində ucadan danışmağın norma olduğu sinif mədəniyyətini yaratmaq lazımdır. Bunun bir yolu, sinif masalarını fərqli olaraq yerləşdirmək və ya divarları İngilis dili və mədəniyyət afişaları ilə bəzəməklə sinifinizi digər siniflərdən fərqləndirməkdir. Tələbələrinizə İngilis dilində suallar və suallara cavab verməyə təşviq edin. Müsbət rəy vermək, utancaq tələbələrə daha çox danışmağa həvəsləndirməyə kömək edir. Tələbələrə daha çox danışmağa həvəsləndirməyin başqa bir yolu, son qiymətləndirmənin bir hissəsini danışmaq qabiliyyətinə ayırmaq və tələbələrə semestr boyu sinifdə qiymətləndirilmənin daha çox danışmaq bacarıqlarına veriləcəyini bildirməkdir.

Tələbə səssizliyinin tamamilə fərqli bir səbəbi sadəcə sinif fəaliyyətinin cansıxıcı olması və ya yanlış səviyyədə olması ola bilər. Çox vaxt danışmaq fəaliyyətlərimiz düşündüyümüz qədər maraqlı və ya ünsiyyətçi olmur və tələbələrə verilən suallar yalnız “bəli” və ya “yox” cavabı tələb edir və beləliklə onlar danışmaq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində passiv olurlar. Beləliklə, istifadə etdiyimiz danışmaq fəaliyyət növü ilə daha yaxından tanış olmalı və həqiqətən tələbə marağını cəlb edib, ünsiyyət üçün real ehtiyac yaratdıqlarını araşdırmalıyıq.

Tələbələrinizi ingilis dilində danışmağa təşviq etməyin başqa bir yolu, sadəcə sinifdə mümkün qədər ingilis dilində danışmaqdır. İngilis dili müəllimi olaraq İngilis dilində danışmaqdan çəkinərsə, tələbələrimizdən ingilis dilində danışmaq maneələrini dəf etmələrini necə gözləyə bilərik? Svainin (1985) “danışmaqla danışmağı öyrənirik” ifadəsində dediyi kimi tələbələrin ingilis dilində tamamilə səlis olmamağı və ya sözləri düzgün intonasiya və ya vurğu ilə tələffüz etməmələri onların düşündüyü kimi böyük problem deyil. Nə qədər çox məşq etsələr, öz şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirəcək və hər hansı bir mövzunun müzakirəsi zamanı danışmaq maneələrini aradan qaldıracaqlar.

Tələbələr cüt və ya qrup şəklində işləyəndə sadəcə öz dillərində söhbət etməyə başlayırlar.

Müəllim fəaliyyət növünün və ya tapşırığın tələbələr üçün lazımi səviyyədə tərtib olunmasını aydınlaşdırmalıdır. Müəllim tələbələri tapşırıqları yerinə yetirə bilməsi üçün lazım olan bütün vasitələrlə və dil səviyyəsi ilə təmin etdiyindən əmin olmalıdır. Dil səviyyəsi çox yüksək olduqda, tələbə birinci dilinə qayıda bilər, eyni zamanda çox asan olsa, bu tələbələr üçün cansıxıcı ola bilər və yenə də birinci dilinə qayıda bilər. Ayrıca, müəllim bəzi tələbələrin, xüsusilə də yeni başlayanların birinci dilini əvvəlcə emosional dəstək olaraq istifadə etdiklərini, ingilis dilində danışmağa cəhd etmədən əvvəl tapşırıqları başa düşdüklerini yoxlamaq üçün hər şeyi sözlə tərcümə edərək istifadə edəcəyinə əmin olmalıdır.

Sınıfdə danışq fəaliyyətinə ayrılan vaxt bəzən çox vacib ola bilər. Fasilədən sonra qrup və ya cütlərlə işləri əhatə edən danışq fəaliyyətlərinə başlamazdan əvvəl onların diqqətini yönəltmək üçün tələbələrə düzgün fəaliyyət növü seçilib təqdim olunmalıdır. İngilis dilində danışan tələbələr ruhlandırmağın başqa bir yolu, sınıfdə onların fəal iştiraklarını izləmək və ehtiyac olduqda tələbələrə dəstək və kömək etməkdir. Bəzi tələbələr birinci dildə danışmaqda davam edərlərsə, onlarla ayrayrılıqda söhbət etmək və ingilis dilində danışmağın vacibliyini izah edilməlidir. Müəllim onların uyğun tələbələrlə işləməyinə şərait yaratmalı və ya ingilis dilində danışmaqda qarşılarına çıxan problemlərin həllində kömək etməlidir.(3,35)

Bütün tələbələr birlikdə danışanda çox səs-küylü olur və sinif nəzarəti itirilir. Əvvəlcə sinifi səs-küylü və nəzarətdən kənar iki sinifə ayırın. İngilis dilində danışan və ünsiyyət quran sinif, səs-küylü olsa belə, arzu olunan dil sinfidir. Müəllim tələbə mərkəzli sınıfdə olduğuna və müəllim mərkəzli sınıfdə olmadığına görə nəzarəti itirə bilər. Bunun nəzərə alınması vacib bir məsələdir. Tələbələrin qrup halında söhbət etdikləri və tapşırıq yerinə yetirmək üçün ünsiyyət qaynaqlarından istifadəsi üçün məsuliyyət daşıdıqları tələbə mərkəzli sinifin müəllim mərkəzli siniflərə nisbətən dil öyrənməyə daha uyğun olduğu göstərilir (Long & Richards 1987). Buna baxmayaraq, dünyanın hər yerində bir çox dil sinifi müəllim mərkəzli olmağa davam edir.

Digər tərəfdən dil sinifinə nəzarəti itirmək fərqli bir məsələdir. Tələbələr çox səsli-küylü olarsa, sinifin və fəaliyyət növünün tempini daha çox idarə olunan bir tapşırıqla, məsələn, fərdi olaraq səssiz işləməli olduqları yazı işləri ilə dəyişdirmək lazımdır. Tələbələr sakitləşdikdən sonra orijinal və ya başqa bir interaktiv qrup fəaliyyətinə qayıtmaq olar.

Yuxarıda göstərilənlər yalnız sınıfdə danışq fəaliyyətini öyrətdikdə böyük siniflərə sahib olan müəllimlərin qarşılaşdıqları bəzi problemlərdir. Bu problemlər və yuxarıda təklif olunan həllər yeni deyildir. Dil müəllimləri eyni əngəllərlə qarşılaşmağa davam edirlər, lakin bu çətinlikləri dəf etmiş və indi İngilis dilində qrup şəklində danışan və işləyən çox sayda enerjili tələbəsi olan bir müəllim belə bir sinifin əldə edilməsi üçün edilmiş bütün sınaq və səhvlərə və səylərə dəyər olduğunu

söyləyəcək. Dil müəllimi olaraq, sinifdə nitq bacarıqlarını öyrətməyin vacibliyinə inanır, lakin sinifdə nitq fəaliyyətini həyata keçirməkdə çətinlik çəkirsinizsə, həmin çətinliklərin aradan qaldırılması üçün yuxarıda göstərilən məsələləri nəzərə almaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Celce-Murcia. M. (2001). *Teaching English as a Second or Foreign Language* (3rd ed). USA: Heinle & Heinle.
2. Long M.H & Richards, J.C. (1987). *Methodology in TESOL*. USA: Heinle & Heinle.
3. Nunan. D. (1991) *Language Teaching Methodology*. UK: Prentice Hall International (Chapter two & three).
4. Tanner.R. & Green. C. (1998) *Tasks for teacher education*. UK. Addison Wesley Longman. Ltd. Fiona Lawtie, ELT teacher, British Council, Caracas

S.A.Gasimova

SOLUTIONS TO CHALLENGES IN THE DEVELOPMENT OF SPEAKING SKILLS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

Summary

Speaking is one of the ways to express ideas, feelings, experiences and knowledge to other people in formal or informal situation. Lacking the ability to communicate orally, people cannot succeed in school or society. Hence, the main purpose of language learning is to develop speaking proficiency. Nunan (1991) states that, success of mastering language is measured in terms of the ability to carry out a conversation in the (target) language. It implies that speaking is the indicator of mastering the language. As teaching speaking is important aspect in language learning process, it is a crucial part of second language learning and teaching. However, today's education world requires that the goal of teaching speaking should improve student's communicative skills. Only in this way, the students can express themselves depend on the social context. It is essential that language teachers' pay great attention to teaching speaking.

Indeed, teaching speaking is not an easy task to do. There could be several challenges met by the teacher in conducting teaching speaking. Such as, the students one form different social background who have different motivation in learning English. According to linguistic researchers, there is close correlation between motivation and competence. The students who have high motivation have high competence in English. On the other hand, those who have low motivation tend to have low competence. Besides, the student's anxiety also becomes the hindrance in teaching speaking. The anxiety occurs when the students afraid of making mistake or error in speaking. In order to overcome these difficulties, the main task of language teachers is to encourage students to speak the target language.

Keywords: speaking, challenge, language, motivation, language classroom, type of activity

С.А.Касумова

**РЕШЕНИЕ ПРОБЛЕМ В РАЗВИТИИ РАЗГОВОРНЫХ
НАВЫКОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ**

Резюме

Разговор является одним из способов выразить идеи, чувства, опыт и знания другим людям в формальной или неформальной ситуации. Не имея возможности общаться устно, люди не могут добиться успеха в школе или обществе. Следовательно, основной целью изучения языка является развитие разговорной речи. Нунан (1991) утверждает, что успех в овладении языком измеряется с точки зрения способности вести разговор на (целевом) языке. Это означает, что говорение является показателем овладения языком. Поскольку преподавание устной речи является важным аспектом в процессе изучения языка, оно является важной частью изучения и преподавания второго языка. Однако современный образовательный мир требует, чтобы цель обучения говорению улучшала коммуникативные навыки учащихся. Только так ученики могут выразить свою зависимость от социального контекста. Очень важно, чтобы преподаватели языка уделяли большое внимание обучению говорению.

На самом деле, обучение говорению - нелегкая задача. При проведении преподавания устной речи учитель может столкнуться с рядом проблем. Например, студенты образуют разные социальные фоны, которые имеют разную мотивацию в изучении английского языка. По мнению лингвистов, существует тесная связь между мотивацией и компетентностью. Студенты с высокой мотивацией обладают высокой компетенцией по английскому языку. С другой стороны, те, у кого низкая мотивация, как правило, имеют низкую компетентность. Кроме того, беспокойство студента также становится помехой в обучении говорению. Тревога возникает, когда студенты боятся ошибиться или ошибиться в разговоре. Чтобы преодолеть эти трудности, основная задача учителей языка - побудить учащихся говорить на целевом языке.

Ключевые слова: говорение, вызов, язык, мотивация, языковая аудитория, вид деятельности

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəhimə Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

**ИРАДА БАДАЛОВА
ГЮЛЬНАРА ИСМАИЛОВА**

**Азербайджанский Технический Университет
Старшие преподаватели кафедры Иностранных Языков**

Г.Джавид 25.

ирада.гюльнара@com.ru

ОБЩЕНИЕ МЕЖДУ КУЛЬТУРНОМУ ЛЮДМИ В АНГЛОЯЗЫЧНОМ ОБЩЕСТВЕ И ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ РЕЧЕВОМУ ЭТИКЕТУ

АННОТАЦИЯ

Что такое этикет? Понятие это философское, этическое. Этикет совокупность правил поведения, касающихся внешнего проявления отношения к людям (обхождение с окружающими, формы обращения и приветствий, поведение в общественных местах, манеры, одежда). Этикет определяет поведение любого человека. Это не только те правила, которым необходимо следовать за столом или в гостях, это вообще все нормы человеческих взаимоотношений. Немаловажных целей в общении человеку помогает достичь речевой этикет. Под речевым этикетом следует понимать выработанные обществом правила речевого поведения, обязательные для членов общества, национально специфичные, устойчиво закреплённые в речевых формулах, но в то же время исторически изменчивые. [1, с. 256]. Речевой этикет важный элемент культуры народа, продукт культурной деятельности человека и инструмент такой деятельности. Речевой этикет является составной частью культуры поведения и общения человека. В выражениях речевого этикета зафиксированы социальные отношения той или иной эпохи. Являясь элементом национальной культуры, речевой этикет отличается яркой национальной спецификой. Специфика приветствий и всякого рода осведомлений при встрече у разных народов очень интересна. Английский речевой этикет – это совокупность специальных слов и выражений придающих вежливую форму английской речи, а также правила, согласно которым эти слова и выражения употребляются на практике в различных ситуациях общения. [2, с. 278].

Искусное владение речевым этикетом есть признак благовоспитанного человека, а благовоспитанность, равно как и другие достоинства личности, высоко ценится в порядочном обществе. Английский речевой этикет важен не только для самих англичан, но и для всех изучающих английский язык как иностранный. Речевой этикет придает речи вежливость независимо от ее содержания. С другой стороны, умная и содержанием полезная речь произведет неприятное впечатление на слушателей, если произносящий эту речь грубо нарушит речевой этикет по отношению к ним. Поэтому усилия по изучению английского языка окажутся не напрасными, если изучающий английский язык

не только научиться на нем хорошо изъясняться, но и научиться быть вежливым и приятным в общении с теми людьми, язык которых он взялся изучать

Ключевые слова: *речевой этикет, официальный уровень, нейтральный уровень, фамильярный уровень, культура.*

Следовательно, английский речевой этикет имеет великое практическое значение и по этой причине заслуживает специального и внимательного изучения и постоянного в нем совершенствования.

Поясним наличие уровней вежливости и стилей речи примерами. Предположим, что у англичанина остановились часы, и он вынужден уточнить время. Обращаясь к приятелю, англичанин спросит:

- What time is it Tom? – Который час, Том?

Вопрос «What time is it?» соответствует фамильярному стилю речи и уместен на фамильярном уровне вежливости – в семье, в родственном кругу, между друзьями и приятелями.

1) обстоятельств действительности (обстановка), в которых осуществляется коммуникация (включая наличие посторонних лиц);

2) отношений между коммуникантами (субъективно – личность собеседника);

3) речевого побуждения;

4) реализации самого акта общения, создающего новое положение, стимулы к речи.

Примерами типичной коммуникативной ситуации могут служить: разговор покупателя с продавцом, зрителя с кассиром театра, беседа матери с сыном по поводу его учебы в школе, учителя с учеником, беседа бывших однокашников, беседа коллекционеров, встреча близких людей и т.д.

При групповом общении в едином акте коммуникации участвует несколько человек (беседа в компании друзей, учебное занятие, совещание). Коммуникативное положение члена группы группового общения существенно отличается от индивидуального. Он может, например, «проучаствовать» в длительной беседе или совещании, не проронив ни слова. В таком общении вставить слово, а тем более своим высказыванием заинтересовать слушающих иногда трудно и требует от говорящего дополнительных качеств. Понятно, что роль пассивного участника группового общения (слушающего) проще, чем в индивидуальном общении, хотя «управлять» приемом информации в этих условиях намного сложнее. Публичное общение протекает при сравнительно большом количестве индивидов. По этой причине коммуникативные роли участников публичного общения обычно предопределены: незначительное число их выступает в качестве ораторов, остальные – в фиксированных ролях слушающих (ср. собрания, митинги, диспуты и т. д.) По характеру отношений между коммуникантами методы обучения речевому этикету различают общение

официальное и неофициальное. Официальное общение возникает между лицами, отношения между которыми определяются выполнением ими некоторых социальных функций (учитель – ученик, пассажир – кассир, начальник подчиненный). Сюда могут быть отнесены совещания, интервью, инструктаж, переговоры. Официальный характер присущ публичному общению в любой его форме. Неофициальное общение характеризуется непринужденностью, раскованностью, нередко фамильярностью как в поведении индивидов, так и в тоне их речи, свободой в выборе языковых средств. При неофициальном общении содержание высказываний индивидов, как правило, заранее не продумывается, им свойственен неподготовленный характер. В отличие от официального общения, в условиях которого используется официально-деловой стиль устной речи, при неофициальном общении широкое применение находит разговорный язык в различных его вариантах, включая профессиональный жаргон. Современная методология обучения речевому этикету различает два рода неофициального общения – деловой разговор и свободную беседу. Деловой разговор можно рассматривать как необходимое звено во внеречевой деятельности, как средство решения вытекающих из невербальных действий проблем (например, обсуждение между членами семьи способа проведения летнего отдыха, выбор профессии для оканчивающего школу сына, речевое сопровождение работы в саду и т. д.). Свободная беседа, представляет собой самостоятельную деятельность общения, или такую деятельность, цель которой – установление контакта, взаимопонимания, воздействие на знания, умения, систему социальных ценностей (убеждений), эмоциональное состояние другого человека. В такой сфере устной коммуникации, как социально-культурная, свободная беседа выступает в качестве основного, наиболее распространенного вида общения. Тематика свободной беседы отличается исключительной широтой диапазона и в принципе не зависит от какой-либо внеречевой деятельности или места действия: участники беседы могут начать общение с обсуждения нового спектакля, а кончить обменом мнений о ремонте велосипеда.

Свободная беседа характеризуется большим разнообразием речевых стимулов, побуждающих к общению ее участников. Это может быть желание поделиться новостью получить те или иные сведения, либо просто заполнить время, возникшее в результате ожидания. Свободная беседа широко используется для установления контакта между членами временной группы, например, во время приема гостей.

Таким образом, обобщая вышесказанное, можно констатировать, что современная методология обучения иностранному языку различает следующие виды модели речевой коммуникации:

- 1) официальный индивидуальный контакт;
- 2) деловой разговор;
- 3) свободная беседа;

- 4) групповая официальная беседа;
- 5) монолог в групповой беседе;
- 6) публичное общение.

Наблюдения над коммуникацией в различных условиях, а также обследование драматических произведений позволили определить весьма обширный перечень коммуникативных ситуаций. Последующее сопоставление выделенных ситуаций выявило не только их разнообразие, но и возможность объединения их в группы по принципу явной схожести. Для этого было введено понятие сферы устного общения как совокупности коммуникативных ситуаций, характеризующихся однотипностью речевого побуждения человека, отношений между собеседниками и обстановки.

Список использованной литературы:

1. Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. М., Высшая школа, 2002 г., с. 256.
2. Вайсбурд М.Л. Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе. М., Просвещение, 2001 г., с. 278.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвисторановедческая теория слова. –М., 2003 г., с. 78-86.
4. Колесов В.В. Культура речи культура поведения. С-Пб, 2003 г., с. 18-24.

I.Badalova,G.Ismailova

TEACHING ENGLISH SPEECH ETIQUETTE SUMMARY

Speech etiquette is an important element of any national culture. In language, verbal behavior, resistant formulas of communication develop a rich international experience, unique customs, lifestyles. Living conditions of each nation. Grasping of speech etiquette contributes to the acquisition of authority, engenders trust and respect. Knowledge of speech etiquette's rules, their compliance allows a person to feel confidently and unconstrainedly, do not feel awkwardness and difficulties in communication. The article deals with origin and classification of speech act. The main idea of linguistic pragmatics is speech act. J.Austin in his work notes three aspects of the speech act: Locutive, illocutive, perlocutive. According to J.Austin performatives is expression, equivalent to the action, act. Performatives part of the context of life events, creating a social, communicative and interpersonal, situations. Performative – one of the central concepts of pragmatics and theory of expression. The most famous universal classification of illocutionary acts based by American logician and philosopher J.Austin. One of the assumptions of the theory of speech

acts is that the minimum unit of human communication is not a sentence or a statement, but the realization of a certain kind of acts, such as admission, ask, order, description, explanation, apology, thanks, greeting and so on.

Key words: *speech etiquette, the official level, the neutral level, the level of familiarity,cul*

I.Badalova,G.İsmayılova

İNGİLİS NİTQ ETİKETİNİN ÖYRƏTMƏSİ

XÜLASƏ

Nitq etiketi hər bir milli mədəniyyətinin əhəmiyyətli elementidir. Dildə, şifahi davranışda, davamlı ünsiyyət formullarında yaranıb zəngin milli səriştə, adətlərin təkraredilməzliyi, həyat tərz, hər bir xalqın həyat şəraiti. Nitq etiketin yiyələnməsi etibar qazanmaya kömək edir, inam və hörmət hissi oyadır. Nitq etiketin bilik qaydaları, onlara riayət etmə insanı özünə inam və sərbəst hiss etməyə imkan verir, bacarıqsızlıq və ünsiyyətdə çətinlikləri hiss etdirmir.

Hər bir xalqın öz milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına uyğun olaraq, **müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik** və s. formaları, ifadələri olur ki, onlara **nitq etiketləri**, yaxud **nitqyarlıqları** deyilir. Müraciət etiketləri Müraciət etiketləri iki yerə ayrılır: **rəsmi müraciət qeyri-rəsmi müraciət: Oğlum! Qadan alım!**

1 Görüşmə etiketləri

Salam! Salam-əleyküm! Əleyküm-salam! Xoş gördük! Gün aydın! Sabahınız xeyir! Axşamınız xeyir! Xoş gəlmisiniz!

2) Ayrılma etiketləri

Xudahafiz! Əlvida! Salamat qalın! Sağ olun! Allah amanında! Gecəniz xeyrə qalsın! Xeyrə qənşər (qabaq, doğru) gedin! Uğur olsun! Yaxşı yol! Görüşənə qədər!

3) Təbrik etiketləri

Təbrik edirəm! Gözünüz aydın! Mübarəkdir! Mübarək olsun! (hamısının cavabında: Sağ olun!)

Açar sözlər: *nitq etiketi, rəsmi səviyyə, neytral səviyyə, nisbi səviyyə, mədəniyyət.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 12.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Kəmalə Mehdixanlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LEYLAXANIM NƏCƏFOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
H.Cavid pr.25.
leylaxanim@gmail.ru

İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN VARIANTININ LEKSİK - FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN FƏRQLİLİYİ VƏ REAL ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə Amerikanizm anlamından, onun dünya səhnəsinə gəlişindən, bundan əlavə ingilis dilinin Britaniya adalarından müstəmləkələrə və yeni dünyaya keçidindən ətraflı şəkildə bəhs olunacaq. Belə ki, Britaniya və Amerika ingilis ləhcələri arasındakı fərqlərə, əsasən lüğət, qrammatika və tələffüz aspektlərində rast gəlmək olar. Təbii ingilis dilində danışan (native speakers) dünya əhalisinin təxminən üçdə iki hissəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayır. Məhz buna görə də, “İngilis dili”, ABŞ-da ən geniş yayılan və istifadə olunan əsas ünsiyyət dilidir.

Amerika ingiliscəsi (American English) siyasi Amerika tarixinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinin variant “Amerika ingilis dilisi” adlanır. “Variant və müxtəliflik” termini bir sıra səbəblərə görə daha münasib hesab olunur. ABŞ-da danışılan bu dilin etimoloji nöqteyi-nəzərdən regional variantlıq hesab olunmasına baxmayaraq, heç bir vəchlə dialect adlandırıla bilməz, çünki bu dil “Standard Amerika dili” adlandırılan ədəbi normalara uyğun formaya malikdir. Beləliklə, verilmiş tərifə müvafiq olaraq bildirmək olar ki, dialektlər, əsasən, ədəbi formaya malik deyil və Amerika ingilis dilinin (American English) ədəbi normalara uyğun formaya malik olduğu faktorunu nəzərə alaraq, əminliklə onun dialect olmadığı fikrini təsdiq edə bilərik. (1-p.29-34)

“Amerikanizm anlamı”- Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinə xas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən söz və ya sabit söz birləşməsi kimi müəyyən oluna bilər. Amerika xalqının ingilis dilinə olan ilk və ən böyük töhfəsi Şimali Amerika heyvanlarını və bitkilərini adlandırmaq ehtiyacında özünü biruzə Verdi. Müxtəlif illərdə -1608 və 1612-ci illərdə, ingilis dilindən alınmış “corn” (taxıl) və “catfish” (dəniz pişiyi) kimi yeni sözlər və 1609, 1613-cü illərdə alınmış “raccoon” (yenot) və “moose” (Amerika sığını) kimi digər sözlər Hindlilər tərəfindən danışılan dillərdən alınaraq, dilin lüğət tərkibinə keçmişdir. Belə ki, “İngilis dilinin

Açar sözlər: amerikanizm, ingilis dili, forma, ədəbi norma, lüğət

Amerika variant” Standart İngilis dilindən (Standart English) tələffüzdə, bir sıra cüzi qrammatik xüsusiyyətlərdə və ən başlıcası lüğət tərkibində fərqlənir. Dilin tarixi araşdırılan zaman, diqqəti cəlb edən ən mühüm faktorlardan biri Amerika ingilis dilisinin (Amerikan English) meydana çıxmasının ilk koloniyaların yarandığı dövrə, əsasən, 17-ci əsrə təsadüf etməsidir. Koloniyalar inkişaf etdikcə, ABŞ-da danışılan ingilis dilinin inkişafı prosesini daha da sürətləndirirdi. Bu təsir özünü bir sıra əlamətdar hadisələrdə biruzə Verdi. Belə ki, 1621-ci ildə “Şükranlıq bayramı” (Thanksgiving Day- ABŞ-da və həmçinin, Kanada da qeyd olunur), 1636-cı ildə “Dövlət məktəbinin açılışı” (Public school), 1696-cı ildə “Məzun günü” (Alumnus) və 1676-cı ildə müstəmləkəçilərin ön sərhədi dəyişdirməsi (The Frontier) bu əlamətlər sırasında yerini almış ən bariz nümunələrdir. 18-ci əsr, əsasən, 1736-cı il “Milli Dirçəliş” (Awakening) və 1789-cu il “Mühacir Köçü” (Immigrant Migration) kimi hadisələrlə səciyyələnir. 19-cu əsrdə isə, əsasən, 1838-ci ildə “yeni texnologiya üsulu” və 1883-cü ildə “İlk Göydələnlər” meydana çıxdı. 20-ci əsrdə isə Amerikalılar, əsasən, 1916-cı ildə “İnsan zəkasını qiymətləndirən intellekt testləri”ni (İQ) həyata keçirdilər və 1985-ci ildə raket təlimi üzrə seçilmiş alimlər (Rocket scientists) üçün yüksək təhsil imkanı yaratdılar. Belə ki, 20-ci əsr bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. 20-ci əsrin sonlarında – təxminən, 1980-ci ildə yeni sözlərin və məfhumların meydana çıxması ilə dilin lüğət tərkibi daha da zənginləşdi. “Etik İnvestisiya” və “Daxili bazar” kimi yeni anlayışlar ortaya çıxdı. “Ödəniş” sözü “plastik” sözü ilə əvəz olunmağa başladı. Məsələn, (kredit kartlar, bankamatik kartlar və s.). Bundan əlavə, kifayət qədər mühüm əhəmiyyət daşıyan fiqurlardan biri olan “Yuppie” termini də dilin lüğət fonduna daxil oldu. “Yuppie” -20-ci əsrdə gənc, çevik, yüksək gəlirli 25-30 yaşlı biznes nümayəndələrinə işarə edən mühüm bir model hesab olunurdu. Daha sonra, “mobil telefon” (mobile phone) və “laptop” (laptop or plamtop) kimi yeni sözlər də dilin lüğət tərkibini zənginləşdirdi. İngilis dilinin yeni Amerika variantının yaradılması, əsasən, “Amerika İnqilabı”nın dönüş nöqtəsi kimi qeyd olunur. Beləliklə, bu yeni variantın yaranması ilə “Amerika İnqilabı” özünün ən yüksək pilləsini qət etmiş oldu. “Amerika İnqilabı” liderlərinin nöqtəyi nəzərlərindən, Amerika ingilis dilisi Amerikanın müstəqilliyinin ən bariz nişanəsi, gələcəyin mütləq dili idi. Yeni dünyada ingilis dilinin qabaqcılları, əsasən, Şotlandlar və İrlandlar idi. Belə ki, bir zamanlar Şotland-İrland istifadəsində olan əksər nümunələr günü bu gün də öz üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn: cabin – daxma, koma, kabinə, kayut” deməkdir. “Amerikanizm” sözünün ilk istifadəsi “Müstəqillik Bəyannamə”sinin imzalayıcısı, 18-ci əsrin sonlarına doğru “New Jersey” kollecinin, daha sonra (Princeton Universiteti)nin prezidenti olmaqdan ötrü 1769-cu ildə Amerikaya yollanan Şotlandiyalı akademik “John Witherspoon”nun adı ilə bağlı idi. “Amerikanizm”ə böyük maraq göstərən John Witherspoon bu mövzuda bir sıra maraqlı məqalələr də təqdim etmişdi. O, təhsilli insanların nitqində qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarının qəti əleyhinə idi. “John Witherspoon”nun “Amerikanizm” anlamı yalnız

kaloniyalara məxsus və onlara xas xüsusi bir anlam mənasında işlədilir. Withperspoon qeyd edirdi ki, o, eyni təbəqədən olan eyni mənşəbə sahib insanların nitqində mütəmadi olaraq qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarına rast gəlirdi. Withperspoon Amerikada gündəlik nitqdə müəyyən qədər vulqar ifadələrdən istifadə hallarını müşahidə etməsinə baxmayaraq, ovulqarizmin Amerikada Böyük Britaniyaya nisbətən daha geniş vüsət almasından bəhs etməmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin və idiomatik ifadələrinin İngilis dilinin Amerika variantında istifadə xüsusiyyətləri bir qədər fərqliliklə müşayiət olunur, lakin bu onların dildə düzgün işlənmədiklərinə istinad etmir, bu hal yalnızca onların Amerikanın inkişafının bəhrəsi olduğuna işarə edir. (2-p.112-145)

Bəzən yeni terminlər siyasi məqsədlər üçün yaradılır və dildə də uzun müddət işlədilir. Məsələn, “superdövlətlər” olan Birləşmiş Ştatlar və Sovetlər İttifaqı (dağılmazdan əvvəl) bəzi müstəmləkə zülmündən azad olmuş ölkələri “Third World” (Üçüncü Dünya) ölkələri, yaxud “underdeveloped” (inkişaf etməkdə olan) ölkələr adlandırmışlar. Bu dövrdə “rat-race” (yavaş sürətli yarış), “consolium” (məsləhət, məşvərət), “confrontation” (qarşıdruma), “update” (hazırkı) və s. kimi terminlər yaradılır. Elə yeni sözlər, terminlər meydana çıxır ki, onların əksəriyyəti demək olar ki, müəyyən şeylərə verilən ad kimi üzə çıxır, yaranır. Məsələn, “a bubble car” (avtomobil) termini maşının yuxarı hissəsi, damı plastmas materialdan düzəldilmişdir, həm də köpüyə bənzədiyi üçün bu maşına həmin ad “a bubble car” köpük maşını adı verilmişdir. Məsələn, “paper pack” (kağız torbacıq) termini də öz mənasını məhz aid olduğu şeydən almışdır. Belə ki, əvvəllər mağazadan kitab alan zaman həmin kitabı kağız torbacıqda bükün verərmişlərmiş, sonralar isə bu hadisə getdikcə yayılmış, təkcə kitab deyil, başqa şeyləri də kağız torbacıqları büküb verirlərmiş ki, həmin termini “kağız torbacıq” mənasını daşımışdır.

“Computer” (kompyüter, sayğac) sözü hələ İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl İctimaiyyətə “sayan adam” mənasında “to compute” kimi məlum idi. Hazırda həmin söz “sayan maşın” mənasında istər böyük “mainframe”, yaxud kiçik “micro-computer”-lə əlaqədar çoxlu yeni sözlər, ifadələr meydana gəlir. Leksikoqrafların fikrincə, ingilis dilinin lüğət tərkibi öz tarixində heç bir zaman 20-ci əsrdəki kimi çoxlu dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Bütün bunların başlıca səbəbi Birləşmiş Ştatlarda yeni sözlərin yaranması, bu ölkədə əsas etibarilə texnologiya və elmin inkişafı ilə bağlıdır. Əlbəttə, Amerikan ingiliscəsində nə qədər təmiz söz olduğunu (yəni Amerikan ingiliscəsinin məhz özünü sözləri) heç kəs deyə bilməz. Hətta onu da demək mümkün deyil ki, Amerikan ingiliscəsində say etibarilə nə qədər söz var. Son zamanlar buraxılmış Amerikan ingiliscəsinə dair bir sıra lüğət kitablarının köməyi ilə sözlərin yaranması ilə əmələ gəlmiş dəyişiklikləri müqayisə edərək aydınlaşdırmaq mümkündür. Amerikan ingiliscəsinin lüğət tərkibindəki sözlərin say etibarilə nə qədər artdığını Veboterin lüğətinə baxdıqda görə bilərik. (4-p.384-388)

Ədəbiyyat

1. English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015) page:29-34.
2. "Unified English Braille (UEB)". Braille Authority of North America (BANA). 2 November 2016. Retrieved 2 January 2017.page:112-145.
3. Bailey, Richard W. (2012). Speaking American: A History of English in the United States 20th-21st century usage in different cities.page:13-42.
4. Frank K. Flinn and J. Gordon Melton, Encyclopedia of Catholicism (2007) p 19.
2. David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic (1992) p 384 -388.

I.Nadjafova

DIFFERENCES AND REAL ASPECTS OF LEXICAL AND PHONETIC FEATURES OF THE AMERICAN VERSION OF ENGLISH SUMMARY

Over three centuries, the American vocabulary has evolved entirely or partially from the British (English) word stock and has created a great impact on the development of this word stock.

It was supposed that most words were taken from the native Hindu language. But all the words included in "Americanism" would not be right to say to have been taken out of the Indian language. There are words that these are the terms used to call the American lifestyle and items.

It would be a mistake to call it "Americanism" immediately, unless the structure or meaning of any word resembles the British one. In this case, Filologiya məsələləri, №10, 2017 246 those who could not overcome wastefulness fought in certain situations against the word "Americanism". However, artificial means and methods could not prevent the natural development of language.

The article will focus on the meaning of Americanism, its coming to the world scene, as well as the English language transition from the British Isles to colonies and to the new world. Thus, the differences between British and American English can be found mostly in vocabulary, grammar and pronunciation.

About two-thirds of the world's population live in the United States. That is why, "English" is the main language of communication in the United States.

American English is the most important component of American political history. Thus, the English language spoken in the United States is called "American English". The term "Option and Diversity" is considered to be more appropriate for a number of reasons.

Key words: Americanism, English, form, literary norm, dictionary

Л.Наджафова

РАЗЛИЧИЯ В ЛЕКСИЧЕСКИХ И ФОНЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ АМЕРИКАНСКОЙ ВЕРСИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И РЕАЛЬНЫХ АСПЕКТАХ

Резюме

Более трех веков американский словарь полностью или частично эволюционировал от английского (английского) словарного запаса и оказал большое влияние на развитие этого слова.

Предполагалось, что большинство слов было взято из родного индусского языка. Но все слова, включенные в «американизм», не были бы прав, если бы они были выведены из индийского языка. Есть слова, что это термины, используемые для обозначения американского образа жизни и предметов.

Было бы ошибкой назвать это «американизмом» сразу, если структура или значение какого-либо слова не будет напоминать британский. В этом случае те, кто не мог преодолеть расточительность, сражались в определенных ситуациях против слова «американизм». Однако искусственные средства и методы не могли помешать естественному развитию языка. Семантические особенности региональных вариантов Американская- Английского варианта в статье также рассматриваются семантические особенности региональных вариантов английского языка. Специально австралийская версии. Анализ слов проводится на основании интересные примеры и их семантические особенности В этой статье "Английские- американских варианты использовали и рассматриваются их использования в английской литературе. В статье затрагиваются такие проблемы, как классификация разные вариантов названий в соответствии с морфологическими и лексическими формами, и функциями.

Ключевые слова: американизм, Английский язык, форма, литературная норма словарный запас.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MEHRİBAN MURADOVA
QƏNİRƏ ALLAHVERDİYEVƏ
Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
H.Cavid pr.25
mehriban.qenirə@com.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBACAN DİLLƏRİNDƏ FONETİK HADİSƏLƏRİN
FƏRQLİ VƏ OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏRİ.
ORFOFONİYA VƏ RABİTƏLİ NİTQIN ƏSAS AMİLLƏRİ

XÜLASƏ

Hər dilin özünəməxsus fonetik quruluşu, başqa sözlə, səs tərkibi vardır. Məhz buna görə də hər hansı bir xarici dili öyrənmək üçün həmin dilin fonemlərini də mükəmməl bilmək lazımdır.

İngilis dili mütəxəssislərindən Q.P.Torşuyev diqqəti səs quruluşunun və tipik tələffüz normalalarının mənimsənilməsinin zəruri olduğuna cəlb edir və haqlı olaraq yazır: “Şagirdlərdə düzgün tələffüzün müəyyən eşitmə obrazlarını, vərdişlərini yaratmaq lazımdır. Çünki dil öz səs cildindən kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu vəzifə yalnız öyrənilən dilin ana dili ilə müqayisəsi ilə həll edilə bilər. Ana dilinin və xarici dilin müqayisəli fonetikasi belə bir təlimə baza verir”.

Bu cəhətdən hər hansı bir xarici dili öyrənərkən birinci növbədə ana dilinin səs tərkibini dərinlən bilmək lazımdır. Yalnız bu halda xarici fonemlərini tam mənası ilə öyrənmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dillərin səs tərkibləri arasındakı fərq də müxtəlifdir. Məsələn, rus və yaxud fars dilinin səsləri Azərbaycan dilinin səslərindən o qədər də fərqlənir. Buna görə də bu dillərin səslərini öyrənmək o qədər də çətin deyil. Lakin elə dillər də vardır ki, onların səs tərkibi Azərbaycan dilinin səs tərkibindən ciddi surətdə fərqlənir. Məsələn, Azərbaycan və ingilis dillərində bir-birinin eyni olan bir dənə də olsun sait və samit yoxdur. Məhz buna görə də bu dillərin səs tərkibinin müqayisəli surətdə öyrənilməsi spesifik mahiyyət kəsb edir.

Açar sözlər:fonetika,İngilis dili,orfofoniya,Azərbaycan dili,
rabitəli nitq.

Belə ki, həmin dillərin danışq səsləri arasındakı fizioloji fərq bir çox hallarda Azərbaycan dilində danışanlar üçün vərdiş edilməmiş məxrəc xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. Məsələn, Azərbaycan dilində bir dənə də olsun apikal məxrəcli kipləşən, saf

samit yoxdur və bu məxrəc, ümumiyyətlə Azərbaycan dili səslərinə xas deyildir. Bundan başqa Azərbaycan dilinin nəinki kipləşən saf samitləri içərisində, ümumiyyətlə, bütün samit fonemlər sistemində kakuminal məxrəcli səs mövcud deyil. Deməli, Azərbaycan və ingilis dillərində olan səslərin nəinki müəyyən fizioloji fərqləri, hətta bir çox hallarda bütöv məxrəc fərqləri vardır. Azərbaycan və ingilis dili samitlərini müqayisə edərkən, ayrı-ayrı səslərin fizioloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, bir sıra ümumi məsələlər də qeyd edilməlidir. Məsələn, məxrəc (artikulyasiya) və onun növləri (apikal, dorsal, kakuminal) haqqında müəyyən məlumat vermək lazım gəlir. Belə bir şərtin verilməsinin ingilis və Azərbaycan samitləri arasındakı ümumi fərqləri göstərmək üçün də əhəmiyyəti böyükdür.

Azərbaycan dilində samit fonemlərin təsnifi müxtəlif prinsiplər üzrə aparılmışdır. Biz Azərbaycan dilində samit fonemləri aşağıdakı şəkildə təsnif etməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

1. Fəal və qeyri-fəal danışiq üzvlərinin inkişafına görə
2. Əmələgəlmə üsuluna görə (məneənin dərəcəsinə görə)
3. Səs tellərinin iştirakına görə
4. Yumşaq damağın vəziyyətinə görə

Fəal və qeyri-fəal danışiq üzvlərinin iştirakına görə samitləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Dodaq samitləri:

- a) Qoşadodaq samitləri: [b], [p], [m]
- b) Dodaq-diş samitləri: [v], [f]

2. Dil samitləri:

- a) Dilönü-diş samitləri: [d], [z], [l] [n], [s], [t]
- b) Dilönü-yuvaq samitlər: [ʃ], [j] [ç], [c], [r]
- c) Dilortası-sərt damaq samitləri: [y], [k], [g]
- d) Dilarxası-yumşaq damaq samitləri: [q], [k], [x]
- e) Udlaq samiti: [h]

İkinci prinsip əsasında samitləri üç yerə ayırmaq olar:

1. Kipləşən samitlər: [b], [q], [d] [k], [k], [g] [m], [n], [p], [t]
2. Novlü samitlər: [v], [ğ], [j] [z], [y], [r] [l], [s], [f], [h], [ʃ]
3. Kipləşən-novlu samitlər: [ç], [c]

Üçüncü prinsipə, yəni səs tellərinin iştirakına görə Azərbaycan dili samitləri iki yerə ayrılır:

1. Kar samitlər
2. Cingiltili samitlər

Tələffüz, orfofoniya və rabitəli nitqin aspektlərinə dair

Rabitəli nitqin bütün fonetik xüsusiyyətləri əsasən canlı danışqda, dil daşıyıcılarının tələffüzündə müşahidə edilir və aşkara çıxır. Odur ki, canlı danışığı və tələffüzü rabitəli nitqin fonetik xüsusiyyətlərinin “aynası” adlandırsaq, yanılmarıq. Rabitəli nitqin seqment və supraseqment səviyyədə baş verən bütün fonetik xüsusiyyətlərin və dəyişikliklərin məcmusu ümumi halda “tələffüz” anlayışında ifadə olunur. Dilçilik ədəbiyyatında “tələffüz” anlayışına bir neçə mənə anlamında baxım vardır: dar, qismən geniş və daha geniş. Dar mənə yönümündən “tələffüz” anlayışı dilin fonemlərinin, onların nitqdə təzahür forması olan səslərin (əsas variantların) sözlərdə tələffüzü kimi başa düşülür və slupraseqment vahidləri bütövlükdə dilin prosodik-intonasiya xüsusiyyətləri bu anlayışa daxil edilmir. Vurğu və intonasiya şifahi nitqdə xüsusi rol oynasa da, bilavasitə tələffüzlə bağlı olmadığından orfoepiyanın obyektı hesab edilə bilməz. Qismən geniş mənada “tələffüz” anlayışına dilin fonemləri ilə yanaşı, vurğu, heca, intonasiya və fasilə də daxil edilir. Daha geniş mənə anlamında “tələffüz” anlayışına dilin seqment və supraseqment vahidləri, onların rabitəli nitqdə qarşılıqlı əlaqəsindən, distributiv və qonşuluq mövqeyindən, dilin prosodik intonasiya ünsürlərinin (cümlə vurğusu, ton, ritm, temp, temb, fasilə və s.) təsiri altında məruz qaldığı variativ dəyişmələrin məcmu-arfofonik xüsusiyyətlər daxil edilir.

Tələffüz anlayışı ümumən geniş anlayış olduğundan ona adətən dilin daşıyıcılarının fərdi, idiolekt (diafonik-idiofonik variantlar), dialekt, üslubi, habelə fonemlərin fakültativ variantları kimi tələffüz xüsusiyyətləri daxil edilir. Dil daşıyıcıların tələffüzündə baş verən səs və aksent (vurğu) dəyişikliklər əsasən iki amillə şərtləndirilir: linqvistik və qeyri-linqvistik. Linqvistik amil rabitəli nitqin xüsusiyyətlərindən irəli gələn distributiv mövqe kombinator və üslubi baxımdan baş verən səs dəyişmələrini (variantları) nəzərdə tutur.

Qeyri-linqvistik amil isə dil daşıyıcılarının yaşadığı ərazinin coğrafi xüsusiyyətlərində, yaş, cins və sosial tərkibindən və s. irəli gələn səs dəyişmələrini nəzərdə tutur.

М.МУРАДОВА, Г.АЛЛАХВЕРДИЕВА

**РАЗЛИЧНЫЕ И ПОХОЖИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОНЕТИЧЕСКИХ
ЯВЛЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ И
ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ СВЯЗНОЙ РЕЧИ**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению видов предложений, выделенных по цели высказывания и интонации. Предложение выражает мысль. Одним из основных условий формирования предложения является интонация. Интонация играет важную роль в устной речи. В зависимости от интонации одно и то же

предложение может быть интерпретировано как предложение, вопросительное предложение или восклицательное предложение. Вопросительные предложения, наряду с интонацией, также создаются с помощью вопросительных местоимений и вопросительных частиц. Восклицательные предложения также имеет вид запроса, пожелания и совета. Некоторые восклицательные предложения создаются при помощи обращения.

Предложения по цели высказывания и интонации являются серьезной частью синтаксиса. Для обучения видов предложения изучение данной темы очень важно.

По нашему мнению, к изучению предложений по цели высказывания и интонации педагог должен начать с объяснения и разъяснения. Надо довести до учащихся, что любое предложение используется с определенной целью. Интонация есть основное средство различающее друг от друга предложения в устной речи. Автор указывает на четыре вида предложений по цели высказывания и интонации: повествовательное предложение, вопросительное предложение, повелительное предложение и восклицательное предложение. В зависимости от цели каждый пользуется этими видами предложения. При разъяснении повествовательного предложения учащимся дается информация.

Ключевые слова:фонетика,Английский язык,орфофония,
Азербайджанский язык,связной речь.

M.MURADOVA,G.ALLAKHVERDIEVA

DIFFERENT AND SIMILARY FEATURES OF PHONETIC EVENTS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES AND MAIN FACTORS OF RELATED SPEECH

SUMMARY

The article is devoted to the study of sentence types for purpose and intonation. The sentence expresses a thought. One of the main conditions for the formation of a sentence is intonation. Intonation plays an important role in oral speech. Depending on intonation, the same sentence can be interpreted as a sentence, an interrogative sentence, or an exclamation sentence. Interrogative sentences, along with intonation, are also created using interrogative pronouns and interrogative particles. Exclamation proposals also have the form of a request, wishes and advice. Some exclamation sentences are created using conversion.

One of the interesting topics of the syntax section, which is part of the grammar, is the types of sentences for purpose and intonation. Good knowledge of the subject is essential in the teaching of the sentence. It is well-known that the sentence is a speech unit that expresses an idea, and it is important that there are 3 main features for the sentence: a) grammatically formed message (predicate) b) sentence intonation c) modality. In our opinion, the teacher should begin following the explanation of the types of sentences in terms of purpose and intonation. Students should be reminded that every sentence that forms our speech is used for a specific purpose. Intonation is the main means of distinguishing sentences in verbal speech.

Key words:phonetics, English, orthophony, Azerbaijani language, coherent speech.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 14.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

**ŞƏFİQƏ ƏLİYEVƏ
NİGAR HƏSƏNOVA**

**Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
H.Cavid pr.25.
şəfiqə.nigar@com.ru**

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV METOD VƏ ÜSULLARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNƏ DAİR

XÜLASƏ

Adı gedən məqalədə biz ingilis dilinin tədrisində **interaktiv metoddan** istifadə edilməsi üsullarına nəzər salacağıq.

Biz fikirlərimizi ifadə etməyi bacarıırıq, lakin onları rəhbərli şəkildə əlaqələndirməyi də unutmamalıyıq. Belə ki, biz intonasiyadan istifadə edərək nitqimizə hazırlaşırıq və nə deyəcəyimizə qərar veririk. Bu zaman intonasiyanın diskurs funksiyasından da istifadə edirik.

Qeyd etməliyik ki, geniş mənada danışmaq aktına baxılsa, aydınca görürük ki, dinləyiciyə “yeni” məlumat kimi nə verilsə, intonasiya onu signal edir və artıq “verilmiş” məlumat söhbət zamanı danışanın hansı məlumatı və ya cavabı gözlədiyini verə bilər. **(1,s.125-126)** . Cümlələri tədqiq etməklə daha geniş kontekstlər fonunda diskurs cəhdləri öyrənilir.

Məsələn: -Have you got any free time this morning?

-I might have later on if that morning's off. They were talking about putting it later. You can't be sure.

Hər bir cümlə ayrılıqda öyrənilə bilən və qrammatik tərkiblər formasında, leksik mənada və sairə tədqiq oluna bilər. Lakin aydındır ki, cümlələr iki şəxs arasında qarşılıqlı söhbətin daha böyük hərəkətinin bir hissəsini təşkil edir.

Cümlələr biliyin, məlumatın bölüşdürülməsini təşkil edən bir neçə əlaqələrdən ibarətdir.

“that meeting” göstərir ki, hər iki şəxs hansı iclas haqda danışirlar. Bəzi hallarda cümlənin mənası söhbətdə əvvəlcə olmuş biliyin və ya məlumatın aydınlaşdırılmasına doğru olaraq kömək edə bilər.

Açar sözlər: *İngilis dili,intonasiya, kommunikativ,interaktiv metod,termin*

Dilin istifadəsi haqqında biliklər onların müvafiq qaydada düzgün istifadəsidir. Bu mənada sözlərin müvafiq qaydada seçilməsinə bir neçə faktor təsir göstərə bilər. Bunlar aşağıdakılardır:

- a) Bizim dildən istifadə edərkən harada olmağımız
- b) Dil mübadiləsində iştirak edən şəxs
- c) Məqsəd
- d) Əlaqənin üzbəüz, telefonla, məktubla, faksla və s. olması
- e) Mövzu (toy, film və s.)

İnteraktiv metodda bütün faktorlar dil istifadəçilərinə söz seçimində təsirsiz qalmır. Məsələn əgər sən dini mərasimdəsənsə, bacardıqca diqqət çəkmədən daha az sözdən, üzr istəmək istəyirsənsə bağışlanmaq üçün lazım olan sözlərdən istifadə edirsən.

Beləliklə, kommunikativ bacarıqlar yalnız dil qabiliyyətləri olan qrammatika, lüğət və sair deyil, eyni zamanda bu biliklərin necə istifadə olunması və diskurs quruluşudur.

Fikrimizin davamı olaraq qeyd etməliyik ki, bizim malik olduğumuz kommunikativ bacarıqlardan əlavə, strateji qabiliyyətlər də vardır ki, buraya deyilənin necə qiymətləndirilməsi, veriləcək cavabın planlaşdırılması və həyata keçirilməsi daxildir. Bu bizim dil imkanlarımız baxımından qadir olduğumuz bilikdir. Eyni zamanda digər bilik və bacarıqlarımızı real istifadəyə təqdim edən dinamik prosesli mexanizmdir. **İnteraktiv metod prosesində** bu bir faktıdır ki, tələbələrin dil qabiliyyətlərinin müxtəlif situasiyalarda müxtəlif üsullarla istifadəsindən xəbərdar olmağı formal və qeyri-formal nitqin istifadəsi arasındakı fərqləri bilməyə ehtiyacları var.

Məsələn: Onlar “sorry” (üzr istəyirəm) və “I really must apologise” (Mən həqiqətən üzr istəməliyəm) ifadələrindən hansının situasiyaya uyğun olaraq daha münasib olduğunu bilmək istəyirlər. Bütün bunlar dil funksiyalarının öyrənilməsini gündəmə gətirir. (2-s.67-69)

İnteraktivin təşkilində yenə də intonasiyanın diskurs funksiyası özünü göstərir. İntonasiyanın diskursla əlaqəsinin tədqiqində iki əsas meyar eyniləşdirilə bilər. Onlardan biri çox mühüm xəbərin aspektlərində dinləyici üçün intonasiyanın istifadəsidir, digəri isə danışq rəftarının hərəkətinin ardıcılığı ilə bağlıdır. “Diqqəti cəlb etmək” fon birliyində xüsusi bir sözün lazımı hecasında nüvə tonunun yerləşdirilməsidir. Çox vaxt nüvə tonu müəyyən mənada ən vacib sözdə qoyulur.

İnteraktiv metodda məqsəd xüsusi önəm daşıyır. Belə ki, biz qarşımıza məqsəd qoyaraq nə deyəcəyimizə qərar veririk. Bütövlükdə qarşıya qoyulan bu məqsədlər dil funksiyalarına xidmət edir.

Məsələn: “I promise” (Mən söz verirəm ifadəsi) vəd funksiyasını həyata keçirir. Belə sözlərdə söz və funksiya arasındakı əlaqə asan başa gəlir. Lakin hər hansı bir yüksək mövqeli bir şəxsin digər bir şəxsə müraciət edərək “Bura çox istidir ” deməsi açıq-aşkar pəncərəni açmasına işarə edir. Bu isə daha mürəkkəb əlaqədir.

Funksiyaların böyük əksəriyyətinin həyata keçməsi (valizsiyası) çox zaman ikili ziddiyyət təşkil edir.

“Would you like to come to the cinema?” (Kinoya getmək istərdinizmi?) dəvətin transparant (açıq-aşkar) yoludur və “Could you open the window?” (Pəncərəni açə bilərsiniz?) aydın şəkildə xahiş funksiyasını yerinə yetirir.

Tələbələrin bu dil funksiyalarını necə ifadə edə bilməsi məsələlərinə nəzər salaq.

Biz artıq “request” funksiyasının iki yolla ifadəsinə nəzər salmışıq. (“It’s very hot in here” və “could you open the window?”). Lakin biz həmçinin, “Please open the window!” – “How about opening the window?”; “I was wondering if you could open the window ?.”; “Would it be possible for you to open the window?” və s. deyə bilərik.

Biz bu dil funksiyalarından hansılarının hansı səviyyə üçün münasib olduğunu axtaracağıq. **İnteraktiv metod prosesində dil öyrətmədə** funksiyalardan istifadə edərkən onların çətinlik, “transparent” | mənanın aydın ifadəsi) və formallıq dərəcələrini nəzərə almaq ehtiyacı yaranır. Ümumilikdə dil funksiyalarının şəffaf, “transparent” ,asan, orta (neutral) realizasiyaları nisbətən aşağı səviyyəli tələblər üçün daha uyğundur. Lakin əksinə olaraq, çətinlik mənanın tam aydın olmaması, formadlıq və qeyri-formallıq arasındakı zidd (extreme) əlaqə, nisbətən yuxarı səviyyəli tələblər üçün daha arzuolunandır. Başqa sözlə, “Would it be possible for you to open the window?” ifadəsindən əvvəl “Could you open the window?” deyilsə daha məqsədəuyğun olardı.

Qeyd etməliyik ki, **interaktiv metod yazı, oxu, eşitmə, nitq** bacarıqları fonunda qurula bilər.

Tələblər üçün yazı diskursunun təşkili daha vacibdir və bu mənada “Cohesion” (rabitə, əlaqə) nəzərə alınmalıdır. Belə ki, əlaqəli, rabitəli təşkil və məntiqi təfəkkürə ehtiyac vardır. Orta səviyyəli (elementary level) tələblər sözləri təkcə seçməklə qalmamalı, cümlədə etdikləri dəyişikləri mənaya uyğun aparmağı bacarmalıdırlar. Yuxarı səviyyəli tələblər üçün çalışmalar sisteminin yerinə yetirilməsində məqsəd danışdığı dilin yazı üslubunda necə formalaşdığına fikri yönəltmək, əsas məna yükü daşıyan cümlələrin seçilməsi, kartların (cards) məntiqi asılılığa əsasən yazılışı, düzülüşü, sonra gələn cümlənin qabaqcadan təyin edilməsi (prediction) və s. nəzərdə tutulur.

Bundan əlavə şifahi inşalar da (oral compositions) az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu üsul uzun illər dillərin tədrisində geniş istifadə olunmuşdur. Burada əsas ideya müəllim və tələbələrin birlikdə nəql yaradıb, sonra onun tələblər tərəfindən yazıya köçürülməsi prosesidir. Bu prosesin faydalı tərəfi ondan ibarətdir ki, fəlin zaman formalarından başlayaraq, rabitə yaradan vasitələrə dək hər şey diqqət mərkəzində olur. Bu cür inşalar virtual (əyani) və aural (eşitmə) stimullu olur. (3.s.117-119)

Başqa sözlə, müəllim tələbələrə şəkillər toplusu, mimik hekayələr, müxtəlif səslər silsiləsinin moqnitofonda dinlənilməsi tapşırığı təqdim edə bilər. Şifahi inşalar nəql üslubunun ərz edilməsində və müxtəlif keçmiş zaman formalarının istifadəsində məsləhətlidir. Dərslərdə böyük vaxt sərfi tələb etdiyindən bunlar əlavə götürülsə daha məqsədəuyğun olar.

Onu da qeyd etmək ki, bəzi şeylər köhnəlməyə doğru gedir. Bunlardan imla (dictation) bu qəbildəndir. Paul Davis və Mario Rinvolucri bunun üçün daha dinamik alternativlər müəyyənləşdirmişlər. (4, s.80-85). Burada əsas məqsəd verilmiş cümlələrin tamamlanmasıdır. Belə ki, müəllimlər tərəfindən təqdim olunan cümlələr daha sonra öyrəncilər tərəfindən davam etdirilir. Bu zaman köhnə variantla təzə variant arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, artıq onların qeyd etməyə, üzərində çalışmağa, nəhayət sərbəst şəkildə təqdimata təklif etdiyi, nəse deməyə öz sözləri var. Poetik imlaların diskurs

təşkili daha cəlbedici və maraqlı olur. Bundan əlavə, oxunun da (reading) diskurs təşkili maraqlı doğurur. Bunlardan ən çox istifadə olunanı kontekstə verilən suallardır (context - questioning) . İkincisi isə eyniləşdirmə (identifying question) funksiyasıdır. Burada onlara iki müxtəlif dil tiplərində eyni funksiyanın necə ifadə olunması tapşırılır. Digəri isə paraqrafların quruluşlarının yeniləşdirilməsidir. Burada paraqrafların (cümlələrin) düzülüşünün necə ardıcılıqla nömrələnərək izlənməsi nəzərdə tutulur. Daha sonra onlar özlərinin içərisində hiss etdikləri situasiyalar haqqında dialoglar qura bilirlər. Qeyd etməliyik ki, diskursun təşkilində maqnitafon cihazı ilə iş az əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki son zamanlar tədris prosesində maqnitafonlardan geniş şəkildə istifadə edilir. Maqnitafonda materialın bir dəfə dinlənməsi kifayət etməyə bilər. Bu mənada “info”-nu yenidən dinləmək üçün əməliyyatın yenidən icra olunmasına ehtiyac yaranır. Bundan əlavə ssenari şəkilli imlalar (script dictation) da maraqlı doğurur. Bu zaman dialog şəkilli səsləndirmə, verilmiş mövzu üzrə söhbət və s. kimi fəaliyyətlər həyata keçirilir. Belə halda məsələnin faydalı tərəfi ondan ibarət olur ki, müəllimlər onların hər hansı bir mövzu üzərində düzgün, sərbəst fikir yürütmələrinə əmin olurlar. Buraya müsahibələr (müxtəlif xarakterli), hekayə və oxu materialları daxildir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, həyacan və çətinliklərlə müşayiət olunan dinləmə prosesi problemlərdən də xali deyildir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Kərimov F., Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı: BSU nəşr-2002.s.125-126
2. Гусейнзаде Г. Принципы ситуативного подхода к обучению иноязычно речевой коммуникации. АДУ, Elmi xəbərlər, №5 2002.s.67-69.
3. Asher J. Motivating children and adults to acquire another language. The teacher trainer 1/3. 1987.s117-119.
4. Allan M. Teaching English with video. London: Longman, 1985.s.80-85.

M.Muradova,G.Allakhverdiyeva ON THE USE OF INTERACTIVE METHODS AND METHODS IN TEACHING ENGLISH

SUMMARY

This article deals with the discourse structure in the English language teaching. In the article the attempt is made to analyze the discourse function within the short conversations. To give information about the role of the discourse in language teaching. While analyzing the discourse structure great attention was given to the facts taken from the methodological literature, in this article great attention is given to the formation of the discourse while developing reading, speaking, hearing and writing abilities. The article deals with the methods of training of the intonation in English in the secondary schools also some components of phonetics and some main

elements of the learning of intonation in English. One of the important goals of the article is to detect and find out their right use on the right position. In this article the facts of the etymological doublets, played an important role in the formation of the intersystem lexic parallels are studied. Etymological doublets pass the process of their formation on the base of phonetic, phonomorphological variations the same word which appears in the semantic differentiated parallels later. The Present article is devoted to some thoughts on organization of foreign language texts. While analyzing great attention was given to the facts, taken from the practice.

Key words: English, *intonation, communicativ, interaktiv metod, term*

М.Мурадова, Г.Аллахвердиева

**По использованию интерактивных методов и приемов в обучении
английскому языку**

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о дискурсивной структуре в обучение Английского языка. Также в статье говорится о роль дискурса в обучения языка.

В статье была сделано попытка анализа дискурсивной функции входе кратких бесед. В течение анализа большое внимание обращено фактам полученные от методологических литератур. В статье говорится о формирование дискурса в то время как развивается разные способности как чтение, слушания и т.д.

Один из важнейших цель раскрывать их правильное употребление в правильных позициях. В статье исследуется факты этимологических дублетов, сыгравших немаловажную роль в возникновении внутрисистемных лексических параллелей. Этимологические дублеты, которые позже переливаются в семантически дифференцированных параллелей. На раннем этапе данного рода этимологические дублеты отождествляют собой особую группу внутрисистемных параллелей. Затем, по пришествию времени они могут переходить в ранг межсистемных параллелей. Данная статья посвящена об организации над текстах иностранного течение анализа большое внимание обращено на фактом, практики.

Ключевые слова: Английский язык, *итонация, коммуникатив, термин, интерактивный метод*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ЭМИНОВА ЛЕЙЛА

АХУНДОВА ЛЯМАН

Азербайджанский Технический Университет

Старшие преподаватели кафедры Иностранных Языков

Г.Джавид 25.

лейла.ляман@gmail.ru

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ ВЛАДАЮЩИХ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ

АННОТАЦИЯ

Актуальной проблемой методики обучения письменной речи является разработка различных видов подготовительных упражнений у студентов иностранцев . При письменной речи , как и при других видах рече- том , что будет написано . Прогнозирование осуществляется во внутреннее.Поэтому,для того чтобы слова,словосочетания , предложения были способствующих формированию навыков письменной речи у студенческой деятельности , присутствует прогнозирование , т.е. представление ней речи , которая значительно опережает письменную,правильно написаны,они должны быть предварительно отработаны устной речи (принцип устного опережения)

Лингвистические различия между устной и письменной речью наиболее очевидны у носителей языка или у людей , хорошо владеющих иностранным языком . На начальном этапе обучения языку эти различия минимальны . Письменная речь строится на том же лексическом и тематическом материале , что и устная,и,можно сказать , является ее письменной фиксацией

Умелое обучение письму может вызвать у студентов стойкую мотивацию изучения русского языка,и,наоборот,бессистемное проведение письменных работ индивидуального уровня подготовки студента поверхностная проверка работ может вызвать устойчивую оригинальную мотивацию и - как результат - понижение эффективности всего процесса обучения .

Ключевые слова:методика ,обучения , письменная речь,устная речь,речевые упражнения

Условно можно выделить следующие группы студентов,требующих особая внимания следующие индивидуальной помощи:(1-стр:67-69)

1 группа - пишут примитивно , из боязни ошибаться больше читать и писать о прочитанном почти без ошибок , но выражая от свои мысли пустить ошибки . Этой группе мы рекомендуем логическую изложений;

2 группа - как правило,хорошо говорят,но русско лексически богатые люди,но допуска мы даем накануне ответственных письменны активизацию глагольных ошибок . Это группе работ задания на конструкций , представляющих трудности;

3 группа - то , на первый , взгляд , «безнадёжные» студенты плохо пишут, но говорят мало, с навыками и умениями . Для этой группы обучения письму строится на повторении грамматики и интенсивном развитии устной речи , желательно составить таким студентам индивидуальный план корректировки речи , чтобы повысить их ответственность за свои знания. В ряду речевых упражнений , развивающих письменную речь , изложение , по мнению методистов , занимает важное место . При формировании начальных навыков письменной речи , когда работа ведется на уровне предложений . предпочтение отдается подробному изложению (или изложения- пересказу в котором учащиеся воспроизводят содержание текста , пока еще пользуясь грамматическими средствами , имеющимися в тексте .

Сжатое изложение является следующим этапом формирования навыков письменной речи При работе над этим видом изложения учащиеся должны уметь передать основное содержание текста , пользуясь ограниченным количеством слов, показать умение существенные факты и находить адекватные средства для сжатого и логического изложения Эти изложений дают возможность вводить и планомерно усиливать творческие моменты в работе учащихся , подводя их к самостоятельному письменному высказыванию . Итак , постепенно формируются навыки письменного продуцирования высказывания с опорой на данный текстовой образец, и имеют слабо развитые грамматические навыки.

Все сказанное позволяет сделать следующие методические выводы изложение является речевого такта и должно занять серьезное место в учебном процессе. Обучение письменной речи на первом этапе обучения и тесно связано с письменной речи.

Прежде всего чтением и чтением другим видам речевой деятельности , аудированием , и подчинено коммуникативной задаче - научить с конспектировать лекции писать и составлять планы, конспекты по специальным общеобразовательным дисциплинам студентов и общественно - политическим дисциплинам .(2-стр:123-125)

Методическая стратегия обучения студентов - письменной коммуникации может быть эффективна лишь при потребностях студентов в письменной речи.

Изучение потребностей в письменной коммуникации необходимо в условиях ограниченного количества часов и большего количества специальностей , что характерно для нефилологических ВУЗ-ов . Это , однако , не освобождает преподавателя от задачи связать обучение письму с обучением другим видам речевой деятельности, с формированием письменной речи . Прежде всего стратегия обучения письму должна быть исходить из основных функций письма как деятельности направлена на формирование компетенции в письменного речи. (3-стр:89-92)

Обучая русскому языку иностранцев , мы учим их именно письму , а не грамоте , поэтому позволительно снисходительное наше отношение к допущенным ими орфографическим ошибкам , вроде : savarem . чувствовать и др . Мы их , конечно , исправим но судить за них строго не будем ,так как они не мешают понимать сказанное и написанное вышеуказенного.

Развитие навыков письма происходит в тесной связи со слушанием и чтением,как правило , на том же (или меньше) языковом материале , что и устной речи . Оно связано со знанием алфавита,русской графики(техники письма),элементарными орфографическими навыками . Письменные задания , хотя небольшими дозами , учащиеся получают на каждом занятии . У них имеются специальные тетради для письменных работ , проводить контрольные письменные работы (например, каждого семестра). Он вращается в самоцель , а должны играть роль , как письменного подкрепления , читаемого которые преподаватель систематически проверяет . Иногда можно в конце семестра проверять и такие упражнения не должны преувеличивать,как мы уже говорили .(4-стр:66)

Письменные виды работы,(кроме , может быть , записи со слуха и конспектирования проводимых в лабораториях технического обучения) желательно переносить на дом , чтобы практиковать в уроке для активной речевой практики , и он является основной целью обучения и сохранить во время на устной проработкой.

Литература:

1. Сборник статей по методике преподавания русского языка Автор : Б.В Бартеньев Л.Г. Векилова , Г.М.Кутателадзе . стр:67-69.

2.« Русский язык для студентов - иностранцев » . Авторы В.В " Добровольская , Л.Г.Вишнякова . стр:123-125.

3. << « Методы ка преподавания русского языка как иностранного на начальном этапе обучения » . Авторы : Г.И.Дергачева , О.С.Кузина .стр:89-92

4.Изучение иностранных языков . Автор : Питер Х. Эгоолдт

5.Краткосрочное обучение русскому языку иностранцев . Автор 5. Е.Д. Чемоданова.стр:66.

L.Eminova,L.Axundova

XARİCİ DİLƏ YİYƏLƏNƏN TƏLƏBƏLƏRİN YAZILI NİTQİ ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ XÜLASƏ

Maqalədə rus dilinin xarici dil kimi öyrənilmasində yazılı nitqin vacib yer tutması qeyd edilir.

Müəllif şifahi və yazılı nitqi bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olmasını və bu əlaqənin xarici dilin öyrənilməsində vacib olduğunu göstərir. İlk səviyyələrinə görə yazılı tapşırıqlar seçilməlidir. Bu, qısa imlalar və onlara aid qrammatik tapşırıqlar, ifadələr,

qısa inşalar olmalıdır. Bütün deyilənlər xarici tələbələrin rus dilinin öyrənilməsində onların bilik səviyyələrini artırır. Söz birləşmələrinin və cümlələrin düzgün yazılması üçün, onları əvvəlcə şifahi nitqdə işlətmək lazımdır. Şifahi və yazılı nitqdə olan fərqlər xarici dili mükəmməl bilən insanlar üçün vacibdir.

Dilçilik və psixologiya sahəsində aparıcı alimlərin zamanın dərk edilməsiylə bağlı mülahizələri və zaman anlayışının dildə hansı vasitələrlə əks edilməsi məqalədə araşdırılır. Bu sahədə olan müxtəlif əsaslı tədqiqatlara istinad olunur. Məqalə maddi və mənəvi mədəniyyətlərin müqayisəsiylə başlayır. Burada adı çəkilən birinciyə texnologiyalar, maddi dəyərlər və s. aid olduğunda, mənəvi mədəniyyətin nailiyyətləri olaraq elm, incəsənət, din və filosofiya göstərilir, hər bir komponentin tərkib hissəsinə isə əxlaq, davranış qaydaları, bilik, adət-ənənə və dil aiddir. Məqalədə qeyd edilir ki, xarici dilin öyrənilməsi müəyyən məqsədə nail olmaq üçün bir vasitədir. Tədqiqatlar göstərir ki, yaxşı yazı texnikasına malik olan tələbələr başqa fənnlərdən olan mühazirələri, konspektləri və s. tapşırıqları yüksək səviyyədə yerinə yetirirlər.

Xarici dil başqa fənnlər kimi onun mənimsənilməsi üçün böyük həcmdə tapşırıqlar tələb edir. Bu isə tələbələrin nitq qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Açar sözlər: metodika, yazılı nitq, şifahi nitq, nitq tapşırıqları, öyrənmə.

L.Eminova, L.Akhundova

**ACTUAL PROBLEMS OF METHODOLOGY OF TEACHING
WRITTEN SPEECH TO FOREIGN LANGUAGE STUDENTS
SUMMARY**

The article refers to one of the types of speech activity written speech. Written language plays an important role in the study of Russian as a foreign language. The author notes in the article that he took the communication between oral and written speech. In the teacher's work, by the level of students' knowledge, educational material assignments, exposition, written grammatical exercises increases the level of knowledge of foreign students in the study of Russian as a foreign language. In the article it is noted that the teacher should elect the written speech himself. These are short dictations with grammatical exercises. All of the above is for the study of Russian.

In order to be able to write word combinations and sentences, you must first of all use them in verbal speech. Differences in verbal and written speech are important for people who are fluent in foreign language. The article then refers to the works of prominent linguists and psychologists (Wearden, Gibbon, etc.) to better disclose peculiarities and language "tools" of time perception. It has been pointed out that research efforts are focused on identifying distinct differences between prospective timing, retrospective timing and passage of time. Still among questions to address is "Is there an innate sense of time?"

The article notes that studying a foreign language is a tool to achieve a certain goal. Research shows that students with good writing techniques have lectures, lectures, and other subjects from other disciplines. perform their tasks at a high level.

Foreign language requires a large amount of assignments to master it as other subjects. This makes it possible for students to speak.

Key words: method of teaching, written speech, oral speech, presentation, speech exercises

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏFİQƏ HEYDƏROVA
SEVİNC HACIYEVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
H.Cavid pr.25
şəfiqə.sevinc@gmail.ru

**İNGİLİS DİLİ FƏNNİ ÜZRƏ TERMINOLOJİ LEKSİKANIN
TƏDRİSİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ
XÜLASƏ**

Dilçilik ədəbiyyatında sübut edilmişdir ki, yeni yaranan sözlərin və terminoloji lüğətin 80%-i sahə terminologiyasına aiddir. Şübhəsiz ki, milli auditoriyaların ilk kurslarında təlim prosesinin düzgün və səmərəli aparılması üçün tələbələrin seçmiş olduqları ixtisas üzrə yeni yaranmış söz və terminləri bilməli, onların məna açımına yiyələnməli və yeri gəldikcə ümumidilçilik baxımından onları cümlədə işlətməyi bacarmalıdırlar. Terminoloji xarakter daşıyan yeni sözlərin (hər hansı bir sahəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq) tələbələrə çatdırılması və öyrədilməsi üçün tapşırıqların üstün cəhətlərini qeyd etməmək olmaz. İndi isə aşağıda terminoloji leksikasının öyrədilməsi üçün tapşırıqların növləri və onların metodiki əhəmiyyəti haqqında bəzi fikirlərimizi qeyd edək:(1-səh:121-123)

1. Əyani öyrədici tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqların əhəmiyyəti və rolu ondan ibarətdir ki, yeni yaranma aparatı və ya hər hansı bir terminologiyayı tələbələrə əyani olaraq nümayiş etdirərək və ona verilən məfhumu tələbələrə çatdırılır.

Məfhum mənşə dildə necə səslənsə, eləcə də tələffüz olunur və ana dilində onun qarşılığı axtarılır. Məsələn: «*dedektor*»-u tələbələrə nümayiş etdirməklə yanaşı, ona aid yeni yaranmış məfhum və söz birləşmələrini fikirləşib axtarmalı olurlar.

Dedektor və onun törəmələri:Poist dedektor – qaldırıcı dedektor;Diod dedektor – led dedektor

Katod dedektor – catodes dedektor;Kuproks dedektor – kuproks dedektor; Xətti dedektor – linear dedektor;Güclü dedektor – powerful dedektor;Nisbət dedektor – nis dedektor;Zirvə dedektor – the peak dedektor;Yarımkeçirici dedektor – semiconductor dedektor;Sinxron dedektor – simultaneous dedektor;Dedektor lampalı – dedektor lamp;Dedektor pilləsi – level dedektor

2. Terminlərin düzgün quruluşu üzrə tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqların məqsədi hər hansı bir model və ya aparatı tələbələrə göstərməklə yanaşı ona, yəni modelə aid terminlərin siyahısı verilir. Tələbə isə fikirləşməli və terminləri elə düzməlidir ki, onun quruluşu məfhumun məzmununu düzgün ifadə edə bilsin. Bu növ tapşırıqlar adətən çoxsözlü terminlərə aid edilməlidir. Məsələn: «*qurğu, məlumat, işləmə*» sözləri tələbələrə çatdırılır.

Təcrübə göstərir ki, əyani xarakter daşıyan tapşırıqlar yaradıcı xarakter daşıyır, tələbələrin dünyagörüşünü artırmaqla yanaşı, onların öz ixtisaslarını hərtərəfli və dərinlən öyrənməyə imkan verir.

Açar sözlər: ingilis dili, terminoloji leksika, azərbaycan dili, dilçilik, prinsip

3. Müqayisə tapşırıqları. Müqayisə xarakteri daşıyan bu növ tapşırıqların məqsədi ayrı-ayrı terminlərin müxtəlif məna çalarlığına malik olmanın aydınlaşdırılmasıdır. Məsələn: elə növ terminlər də vardır ki, bunlar müxtəlif sahələrdə eyni məna yox, o sahənin özünə görə məna daşıyırlar. Belə növ terminləri tələbələrə yazdırmaqla, onların müxtəlif məna çalarlığına malik olmalarını və göstərməyi onlara tapşırır.

4.. Sinonimik tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqlarda müəllim çalışmalıdır ki, tələbə eyni məna daşıyan, ancaq müxtəlif şəkillərdə işlənən terminlərin tapılmasını fikirləşsin. Düzdür, söz ehtiyatı zəif olan tələbə bu tapşırığı yerinə yetirməkdə çətinlik çəkəcək, onun həll edilməsinə uzun müddət vaxt sərf edəcəkdir. Belə məqamda müəllim tələbələrə fərdi yanaşmalı və onları lazımi ədəbiyyatla təmin etməlidir ki, tələbələr ədəbiyyat üzərində işləmək iqtidarında olsunlar.

5. Şifrələnmiş terminlərin açılması üzrə tapşırıqlar. Bu növ tapşırıqları verməkdə məqsəd tələbələrdə öz ixtisaslarına aid bilikləri inkişaf etdirmək və həmin terminləri mənşə dildə necə işlənməsi və dilimizə hansı yolla gəlməsini aydınlaşdırmaqdır.

Məsələn: «LAZER» terminini bir çox tələbələr alim, yəni həmin şüanın yaradanının adı kimi başa düşürlər. Müəllim həmin terminin baş hərflərini lövhədə yazır.

İngilis dilində həmin terminin açılışı belədir:

Light amplification by stimulated emission of radiation.

Azərbaycan dilində tərcüməsi:

Kənar təsirli şüaların köməyi ilə işığın gücləndirilməsi.

Sonra müəllim tələbələrə belə bir tapşırıq verir: Azərbaycan və ingilis dillərində hansı sözlər bir-birini tamamlayır. Çox da çətin olmayan bu tapşırığı tələbələr belə izah edirlər:

- *kənar* - *emission, edge*; - *ilə* – *by, with*; - *kömək* – *stimulated, help*- *İşıq* – *light*;

- *Şua* – *radiation, beam*- *gücləndirici* – *amplification*

Sonra lazım gələrsə tələbələr «LAZER» terminin texniki xarakteristikasını verirlər.

Didaktikanın sadəcə mürəkkəbə prinsipinə əsasən, asan modellərdən başlayıb çətinə gəlmək lazımdır. Qrammatik çalışmalar maqnitafon lentinə belə sxem üzrə yazılır. Əvvəlcə lentə çalışmanın şərti, ona aid bir nümunə və bundan sonra fasilələr qoyulur. Fasilələr çalışmanın xarakterindən asılı olaraq uzun və qısa ola bilər. İcra olunmuş çalışmanı yoxlamaq üçün maqnitafon lentinə diktör mətni yazılır. Qrammatik qaydalar texniki vasitələri ilə tədris edildikdə və təkrarlanıb möhkəmləndirildikdə tələbələr həmin materialı gec unudurlar. Dilin öyrədilməsi prosesini intensivləşdirmək tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirməkdən ötrü valqaldırandan, maqnitafondan, diafilm və kino-

filmlərdən istifadə etmək təxirəsalınmaz bir vəzifədir. Adı çəkilən bu vasitələr dərstdə dil mühiti yaradır, tələbələrdə dilin öyrənilməsinə maraq oyadır və müəllimin işini bir növ yüngülləşdirir.(2-səh:46-49)

1. Valqaldıran. Təlimin texniki vasitələri ilə işləmək üçün tələbələrdən ötrü ən asan valqaldırandır. Şifahi nitqi inkişaf etdirmək məqsədilə valqaldırandan tədrisin aşağı mərhələsində daha çox istifadə etmək lazımdır. Vallarda şifahi nitqi inkişaf etdirmək məqsədilə rəngarəng dialoqlar və şifahi nitq mətnləri lazımdır. Bu dialoqları müəllim bir neçə dəfə səsləşdirdikdən sonra, orada tələbələrə məlum olmayan yeni sözləri lövhədə yazır və onların da yazmasını tələb edir. Şifahi nitqin inkişafının təməlini müəllim əvvəl valqaldıranla, sonra başqa texniki təlim vasitələri ilə möhkəmləndirir.

2. Maqnitafon. Xarici dilin təlimində maqnitafondan istifadə üsulundan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, həmin aparatdan təlim işində düzgün istifadə edilmədikdə dərsə verilən vaxtın çoxu hədəf gedir və maqnitafon nəinki xeyir verir, əksinə təlim işini pozur.

Müəllim maqnitafondan düzgün və yerində istifadə etdikdə isə həmin aparat tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirməklə bərabər müəllimin öz ustalığını da artırır.

Maqnitafondan xarici dilin tədrisində aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə etmək yaxşı nəticə verir. Maqnitafon lentinə yazılan materialın məzmunu elə olmalıdır ki, tələbələr onu eşitdikdə də materiala həvəslə qulaq assınlar.

Şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün maqnitafonla aşağıdakı iş formalarından istifadə etmək lazımdır.

Eşitmək bacarıq və vərdişlərin yaradılması psixoloq və metodistlərin diqqətini cəlb etmişdir. Psixoloqlar eksperimental laboratoriya işləri ilə sübut etmişlər ki, xarici dildə eşitmə danışma üçün zəmin yaradır. Tədrisin ilk mərhələsində verilən çalışmalar tələbələrdə eşidib anlama vərdişini inkişaf etdirməyə xidmət etməlidir. Azərbaycan məktəbləri üçün yazılmış dərsliklərdə maqnitafonla çalışma işi aparmaq daha faydalıdır. Bu çalışmalardan bəzi müəllimlər vaxtlı-vaxtında istifadə etmirlər. Ona görə də məktəbi qurtaran gənclərin nitqi, eşidib anlama vərdişləri lazımi dərəcədə inkişaf etmir və bunun təsiri ali məktəbdə də özünü göstərir. Xarici dili eşidib anlama, kinofilm, kompyuter texnikası nümayiş etdirilən zaman da aşılana bilər.

Xarici dilin tədrisində yazı, dilin başqa aspektləri ilə şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün üzvi surətdə bağlıdır. Psixoloqlar sübut etmişlər ki, yazı şifahi nitqin təməlini qoyur. Ona görə də yazılı çalışmalara tədrisdə çox yer vermək məsləhətdir. Yazı təlimini maqnitafonun köməyi ilə aşağıdakı çalışmalara aparmaq olar (3-səh:219)

- xarici dildə eşitdiyini dəftərə yazdırmaq. Belə yazı sadə və mürəkkəb ola bilər;
- hərf birləşmələrinin altından xətt çəkmək;
- cümlələrdəki mürəkkəb sözlərin altından xətt çəkmək;
- maqnitafonda eşidilən mətnə aid sual-cavab yazmaq;
- eşidilən mətnə aid plan yazmaq.
- «açar» sözlərlə cümlə düzəltmək və bu nümunələri lentə yazdırıb sonra oxutdurmaq.

.Ədəbiyyat

1. T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. ADU nəşriyyatı, 1976.s.121-123
2. T.Abbasquliyev. Azərbaycan və ingilis dillərində atalar sözləri. «Elm» nəşriyyatı. Bakı, 1981.s.46-49.
3. O.Musayev. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı. 1979. səh.219
4. İ.Rəhimov. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Bakı, 1966. «Elm» nəş.s.67-76.

Ш.Гейдарова,С,Гаджиева

**ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКУЮ
ЛЕКСИКУ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются некоторые основные принципы обучения студентам иностранного языка, особенно английского языка в высших учебных заведениях, отмечается обучения терминологическую лексику в национальных аудиториях резко отличается от других принципов обучения. В статье также рассматриваются некоторые основные задачи для успешного обучения иностранного языка в ВУЗ-ях:

- задачи для переводов;- задачи по семантикам;- сравнительные задачи;
- синонимические задачи;
- шифровые задачи и др.

Все задачи обучения реализуется студентам в аудиториях ВУЗ-ах.

В статье исследуется также факты этимологических дублетов, сыгравших немаловажную роль в возникновении внутрисистемных лексических параллелей. Этимологические дублеты проходят процесс своего становления на почве фонетических, фоморфологических вариаций одного и того же слово, которые позже переливаются в семантически дифференцированных параллелей.

На раннем этапе данного рода этимологические дублеты отождествляют собой особую группу внутрисистемных параллелей. Затем, по пришествию времени они могут переходить в ранг межсистемных параллелей.

В статье рассматриваются различные пути презентации словарного состава ,грамматики и функционального языка с помощью использования разговорной речи на уроках английского языка ,так как общение –это значимая часть урока.С использованием разговорной речи преподаватель имеет возможность новыми материалами.

Ключевые слова: английский язык, терминологическая лексика, азербайджанский язык, лингвистика,принсип.

SH.Geydarova,S.Gadjieva

**THE BAZIC PRINCIPLES TRAINING TERMINOLOGY
VOCABULARY FOREIGN
SUMMARY**

The article examines the a few, the basic principle teaching students foreign language especially English institutions of higher education it is noted training terminology vocabulary national audience strongly differes from the other principles of training.

The article examines also the main tasks of the oak for success ful learning. Foreing language institution of higher education:

- translation tasks, semantics of the tasks, comparable, sinoymes tasks, encrypted tasks.

All tasks training realizable students audiences.

In this article the facts of the etymological doublets, played an important role in the formation of the intersystem lexic papallels are studied. Etiymological doublets pass the process of their formation on the base of phonetic, phonomorphological variations the same word which appears in the semantic differentiated parallels later.

At an early stage of the given sort the etymological doublets identify themeselves special group of intersystem parallels. Then, at times they can pass in a rank of the intersystem parallels.

In this article we look at different ways of presenting new vocabulary grammar and functional language using speaking.As we know speaking is an important part of a lesson.In this kind of lesson the teatcher usually presents some new language material.

Then the students do speaking activities during the pratice phrase of the lesson to learn this new material.

Key words: Azerbaijany, linguistics, terminology lexicon, English,prinsip.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Nuriyyə Rzayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

XALİDƏ ZAMANOVA

AYTƏN HACIYEVA

Azərbaycan Texniki Universiteti

Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri

H.Cavid pr.25

xalidə.aytən@com.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK, MORFOLOJİ, SİNTAKTİK YOL VƏ KALKA ÜSULU İLƏ SÖZ YARADICILIĞI XÜLASƏ

Hər bir sözün yaranması müəyyən ehtiyacdən doğur. Ünsiyyətin müəyyən şəraitə bağlı ehtiyacından yaranan söz sonra bütün dil daşıyıcıları üçün zərurətə çevrilir. Əslində dilin lüğət fonduna daxil olmuş sözün hər birinin etimologiyasına gedib çıxmaq olar, amma bu xüsusi elm sahəsi olan etimologiyanın mövzudur.

Adətən etimon axtarışı ulu dilə cedib çıxır, bəzən də başqa dillərlə qarşılıqlı tarixi əlaqənin aşkarn olunmasını tələb edir. German dillərində sözün strukturu, onun morfem quruluşu çox mürəkkəb və müxtəlifdir. Düzəltmə sözlər bir leksik morfemdən və bir və ya biri neçə sözdüzəldici morfemdən ibarət ola bilər. Araya sözdüzəldici morfem də girə bilər. Leksik morfem həm də morfoloji funksiya yerinə yetirə bilər, yəni bir sözdən başqa söz düzəldə bilər. Bu sözdüzəldici morfemləri affiks adı altında birləşdirirlər və buraya prefiks və suffiks daxildir. İngilis dilində söh heç bir şəkli qəbul etmədən bir nitq hissəsindən başqasına keçə bilər. Buna konversiya deyilir. Məsələn, to bridge – abridge; to look – a look; to drop – a drop; to work – a work və s. Son dövr elmi-nəzəri ədəbiyyatda mürəkkəb sözlərlə bağlı diqqəti cəkən (1-27-32) məsələlərdən biri də yaranan sözlərin dilin lüğət tərkibinə möhkəm daxil olması və digər başqa sözlərlə tam hüquqda işləmə bilməsidir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin birinci və əsas mənbəyini dilin daxili vəsaiti təşkil edir. Bu mənbədən danışarkən biz aşağıdakıları nəzərə almalıyıq. Bunlar əsasən: **leksik yolla; morfoloji yolla; sintaktik yolla; kalka (yamsılama) yolu ilə yaranan sözlərdir.**

Açar sözlər: zaman yaratma, qrammatik xüsusiyyətlər, məsdər formaları, əvəzedicilər, modullaşdırmaq, mübtəda, ismi ifadələr, bağlayıcı, funksiya, cümlənin hissəsi.

Biz əsasən leksik və morfoloji yollara nəzər salacaq və onları izah etməyə çalışacağıq.

1. **Leksik yolla yaranan sözlər.** Ümumxalq danışığı dili və onun müxtəlif sözdüzəltmə vəsaiti (sözdüzəldici şəkli və sözlərin birləşməsi) istər dilin tarixi inkişafı prosesində və sözlərin yaranmasında əsas olmuşdur. Ümumxalq danışığı dilindən qidalanmayan və onun hesabına zənginləşməyən hər hansı bir ədəbi dil nəticədə məhv ola bilər.

2. Dilin söz ehtiyatından istifadə etməklə yeni hadisə, anlayış və dəyişmələri ifadə etmək üçün başlıca yol dildə tarixən mövcud olan sözdüzlətmə formalarına uyğun surətdə yeni sözlər yaratmaqdır.

Sözyaradıcılığında süniliyə yol vermək olmaz, çünki belə düzəltmə sözlərin ömrü az olur.

Dildə onun öz materialı zəminində yaranan ügət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olan sözdüzəltmə qaydaları dilin daxili inkişaf qaydaları ilə bağlıdır. Belə sözdüzəltmə qaydalarını müxtəlif istiqamətlərdə öyrənmək olar. hər bir nitq hissəsinə daxil olan söz qruplarının konkret məzmunu, qrammatik forması, sintaktik quruluşu və bunların hər biri ilə əlaqədar olan sözdüzəltmə qaydaları da vardır.

II. Morfoloji yolla yaranan sözlər. Dünya dillərində sözdüzəldici şəkilçilər ön, orta və son olmaqla üç yerə bölünür. Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözdüzəldici şəkilçiləri yalnız son şəkilçilərdən ibarətdirsə, ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçilər həm ön, həm də son şəkilçilərdən ibarətdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dünya dilləri bir-birilə əlaqədar inkişaf etmiş və etməkdədir. Həmin əlaqə nəticəsində bu dillər arasında qarşılıqlı surətdə bir-birinin lüğət tərkibinin zənginləşdirdiyi kimi, bu və ya başqa qrammatik formalarda bir dildən başqa bir dilə keçə bilər.(2-səh:156).

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözdüzəldici şəkilçilərin rolu çox böyükdür. Çünki şəkilçilər vasitəsilə bir sözdən bir çox yeni sözlərə mələ gətirmək mümkündür. bu da öz növbəsində dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Sözdüzəldici şəkilçilər bu və ya digər nitq hissəsinin sonuna artırıla bilər. Bu şəkilçilər qoşulduğu sözlərə təsir edərək, bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi də əmələ gətirir. Məsələn, short-to shorter; deep-to deepen; bright-to brighten, etc.

III. Sintaktik yolla yaranan sözlər. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sözlərin yanaşdırılması və birləşdirilməsinin də rolu az deyildir. Bu üsulla yaradılan müxtəlif mənşədən ola bilər. Dilin tarixi inkişafında sadə və ya düzəltmə sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək bir çox mürəkkəb sözlər əmələ gətirmişdir. Deməli, birləşən hər iki söz mənalarına görə qaynayıb-qarışır, qovuşma və ya birləşmə halında işləndiyi zaman hər iki sözün əvvəlki mənaları əsasında onlardan fərqli olaraq ümumiləşmiş, vahid yeni anlayış ifadə edir. Belə qovuşma və ya birləşmələrdə yalnız formanı nəzərə azıb, məna və məzmunu yaddan çıxarmaq, əlbəttə dilə təfəkkürlə bilavasitə əlaqədardır. İnsanın idraki fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlər sözlər şəklində və söz birləşmələri vasitəsilə cümlələr şəklində dildə qeyd və təsbit olunur. Dil öz inkişafında sadəcə olaraq məhdud bir çərçivə dairəsində deyil, aşağıdan uxarıya, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. məhz belə bir inkişafında nəticəsidir ki, dilimizdə mürəkkəb sözlərin və söz birləşmələrinin miqdarı artmışdır. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarının öyrənilməsinin dilçilik nöqtəyi-nəzərdən xüsusi əhəmiyyəti vardır.

IV. Kalka (yamsılama) yolu ilə yaradılan sözlər. Yeni söz və terminlərin yaradılmasında kalka üsulunun da müəyyən rolu vardır. Bu üsulla əmələ gələn yeni sözlər dilimizin öz daxili materialı əsasında yaradılır. buna görə də burada dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır. Kalka yolu ilə yeni sözlərin yaradılmasında həm sözlərin, həm də dilin sözdüzəldici şəkilçilərindən geniş surətdə istifadə olunur.(3-s.20-28).

Kalka yolu ilə yaradılan yeni söz və terminlər hərdən tərcümə vasitəsilə dilə gətirilir. Bu proses zamanı tərcümə olunan söz həmin dildə (tərcümə edilən dildə) eyni mənanı verən sözlərlə yaxud söz və sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunmalıdır. Buna görə də burada tərcümə edilən sözün tam qarşılığı verilməlidir, yoxsa onu kalka adlandırmaq olmaz. Bu kimi tərcümələr eyni zamanda sərbəst tərcümə adlanır.

Bu və ya başqa bir dildə kalka yolu ilə yaradılan hər hansı bir sözün kök və şəkilçilərinə uyğun gəlməlidir. Kalka üsulu ilə yaradılan söz və terminlər həm morfoloji, həm də leksik yolla əmələ gəlir.

a) morfoloji yolla yaradılan yeni sözlər həm dilin öz sözləri, həm də başqa dillərdən keçərək həmin dilin sözdüzəldici şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlir;

b) kalka üsulu ilə yaradılan sözlərin bir qismi də sintaktik yolla əmələ gəlir. İstər morfoloji və istərsə də sintaktik yolla yaradılan yeni söz və terminlər dilin zənginləşməsinə xidmət edir.

Sintaktik yolla yaradılan yeni sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsi və ya yanaşması ilə əmələ gəlir. Bunların bir qismi bitişik və bir qismi də ayrı yazılır. Sözlərin birləşməsi və yanaşması üsulu ilə bir çox söz və terminlərin yaranmasını kalka adlandırmaq olar.

ƏDƏBİYYAT:

1.Stein, Gabriel. English Word Formation Over Two Centures. Tubingen, 1978, p. 27-32.

2.Hornby A.S. Oxford Advanced Learner Dictionary , Coie A.P. Oxford Univ,1994.2.s156.

3.Axundov A. Ümumi dilçilik. Maarif, Bakı, 1988, səh. 20-28.

4.Musayev O. Azərbaycanca-ingiliscə lüğət. Bakı.1978.s.23-25.

Z.KHALIDA,G.AYTEN

**Lexical, morphological, syntactic and kalka word
creation in modern English Lexical, morphological, syntactic
and kalka word creation in modern English**

SUMMARY

The article deals with the word formation of modern English distinguished by its urgency. Words in the English language are formed in different ways, as well as lexical, semantic and morphological ways have been explained in the article. Belonging to grammar word formation process operates on the basis of its material resources. The main duty of word formation process is to study objective laws and peculiarities appeared in the development of a language.

In linguistics the word formation is characterized as the formation of the world called derivatives and complex? As a rule on the basis of single rooted words in the language of the existing examples and models with the help of the affixation? Etc/ In the article the problems of the word-formation? The theory of word formation? The place of the word formation in the language are investigated/ of the place. The author students the intensive development problems of word formation in the linguistics in a plenty of materials/

The article deals with homonyms and their classifications. In lexical system of the English language there are the words that sound the same, but have different meaning. These words called lexical homonyms. Homonyms are words identical in pronunciation and spelling. English vocabulary is rich with homonyms and word group. The most widely accepted classification in that recognizing homonyms, homophones and homographs. When different words are spelled the same way but pronounced differently, they belong to the category of homographs.

Key words: formation of tense, grammatical peculiarities, forms of the infinitive, substitutes, modify, subject, noun phrase, conjunction, function, part of a sent

З.Халида,Г,Айтен

**ЛЕКСИЧЕСКОЕ, МОРФОЛОГИЧЕСКОЕ,
СИНТАКСИЧЕСКОЕ И СЛОВООБРАЗОВАНИЕ КАЛКА
В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

В лингвистике об общих вопросах словообразование характеризуется как образование слов, называемыми производными и сложными, как правило, на базе однокорневых слов по существующем в языке образцам и моделям с помощью аффиксации и т.д. В статье исследуются вопросы об общих вопросах словообразования, становление теории об общих вопросах

словообразования, место об общих вопросах словообразования в языке. Автор на широком материале изучает интенсивную разработку проблем об общих вопросах словообразования в мировом языковании.

СЛОВООБРАЗОВАНИЕ СО СПОСБОМ КАЛЬКА Это тема посвящена роль кальки в процессе словообразование. Различные понятия некоторых лингвистов относительно данной проблемы были здесь анализирован. Различные способы калькирование показаны здесь. Ключи словообразование с калькированием была исследована. Кроме того, в статье определяются кальки из разных источников. Примеры бъяты из разелиных толковых словарях. Автор рассмотрел данную проблему на основе материалов Азербайджанского и Английского языков. В статье в основном рассматриваются исследования терминов, их использование и изучение в сфере постоянного развития языка. Термины составляют огромную часть каждого языкового словаря. Особое значение уделяется заимствованным научным теориям. Это также самая интенсивно развивающаяся часть. В процессе обогащения терминологической системы заимствованные термины играют решающую роль при словообразовании. Изучение заимствованных терминов может дать ценные данные относительно взаимосвязи истории языка и истории общества. Заимствование – это слово или фраза, взятая из другого языка, но переведенная на соответствующее английское слово и все еще сохранившая свое первоначальное значение.

Ключевые слова: образование времен, грамматические особенности, формы инфинитива, заменители, модифицировать, подлежащее, фразы имени, связывание функция, часть предложение.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Kəmalə Mehdixanlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

YEGANƏ QURBANOVA

Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
H.Cavid pr.25.
yeganəqurbanlı@gmail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ELMI-TEXNİKİ TƏRCÜMƏNİN LEKSİK VƏ QRAMMATİK PROBLEMLƏRİ

XÜLASƏ

Bu məqalədə elmi-texniki tərcümənin bir sıra çətinliklərindən danışılır.

Texnikanın sürətlə inkişafı və elmi-texniki informasiyanın genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, elmi-texniki tərcümənin praktik əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Tərcümə zamanı meydana gələn çətinlikləri aradan qaldırmağın yollarını göstərən bu məqalədə əsas məqsəd elmi-texniki mövzuda mətnin müxtəlif elementlərini analiz edə bilmək, düzgün tərcümə etmək bacarığı və vərdişlərini inkişaf etdirməkdir.

Giriş və üç hissədən ibarət olan bu məqalədə əsasən ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik, qrammatik və stilistik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

Birinci hissədə, yəni «Elmi-texniki tərcümənin leksik problemləri»ndə elmi texniki tərcümənin bəzi xüsusiyyətlərindən, neologizmlərin yaranması üsullarından, onların qurulmasından və tərcümə vasitəsi ilə çatdırılmasından bəhs edilir.

İkinci hissədə – «Tərcümənin qrammatik problemləri»ndə praktik tərcümə zamanı rast gələn olduqca mürəkkəb qrammatik quruluşlar araşdırılır. Felin şəxsiz formaları və onların tərkiblərinin izahına xüsusi yer ayrılır. Bu hissədə xüsusilə ingilis və Azərbaycan dillərinin müxtəlif struktur quruluşundan irəli gələn tərcümə problemlərinə fikir verilir, məchul növlü tərkiblər, sözün çoxmənalılığı və çox funksiyalılığı izah edilir.

Üçüncü hissədə – «Elmi-texniki mətnlərin praktik tərcüməsi»ndə isə texniki məqalələrin başlıqlarının struktur və tərcüməsi açıqlanır.

Elmi-texniki məqalələri tərcümə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onların dili ümummilli dilin bir hissəsi olsun. Elmi-texniki ədəbiyyatın dilini bədii ədəbiyyatın dilindən fəqləndirərkən əsas cəhət mətnlərdə müəyyən edilən termin bolluğudur. Mətnin tam dolğun bir şəkildə tərcüməsi üçün vacib olan tələblər aşağıdakılardır.(1-s.123)

1. Orijinalda olan mətnin dəqiq dolğun verilməsi;
2. Fikrin tam aydınlığı ilə lakonik formada çatdırılması. Bunun üçün ingilis dilinin spesifik xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilində əks etdirmək vacib deyil. Burada milli kalorit gözlənilməlidir;

3. Tərcümə tam şəkildə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarını özündə qoruyub saxlamalıdır. Tərcümə zamanı Azərbaycan dilində yox dərəcəsində olan, lakin ingilis dili üçün xarakterik hesab edilən sintaktik tərkiblərin nəzərə alınması da vacibdir.

Açar sözlər: elmi-texniki tərcümə, mətn, feil, qrammatik terminlər, praktik tərcümə,

İngilis dilində formaca məlum, məzmunca isə məchul olan felin şəxsiz formalarına rast gəlmək olar. Bunlara misal olaraq gerund və məsdəri göstərmək olar.

Məsələn: *after weighing the loads were shipped to the consumers* – yüklər çəkiləndən sonra slıcılara göndərildi.

Bu cür cümlələr xəbəri məchul növdə olan tabeli mürəkkəb cümlə vasitəsilə tərcümə edilir.

To need, to want, to require, to stand, to endure və s. fellərindən sonra gerund məlum növdə işlənir, lakin mənaca məchul növ olur. Bu halda onun ifadə etdiyi hərəkətin kiminsə tərəfində icra edildiyi və ya icra edilməli olduğu göstərilir. Məsələn: *The equipment needs repairing* – Bu avadanlıq təmir olunmalıdır.

Bəzən elmi-texniki məqalələrdə bu cür cerundla yanaşı formaca məlum, məzmunca isə məchul növdə olan məsdə də işlənir.

Məsələn: *They were not to use* – Onlardan istifadə etmək lazım idi gəlmədi.

Bu cür məsdər əksər hallarda təyin funksiyasını yerinə yetirir və Azərbaycan dilinə təyin bucaq cümləsi kimi tərcümə olunur. Beləliklə də, formaca məlum növdə, lakin məzmunca məchul növdə olan məsdər və cerundlu cümlələr Azərbaycan dilinə ya məlum növdə olan qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrdə, ya da müxtəlif budaq cümlələrdə tərcümə oluna bilər. Digər dillərdə olduğu kimi müasir ingilis dilində də modallıq kateqoriyası bir sıra vasitələrlə ifadə edilir. Bunlardan biri də modal fellərdir. Modal fellər məsdərin müxtəlif formaları ilə işlənir. Məsdərlə işlənərkən, modal fellər hərəkətin mümkünlüyünü, qeyri-mümkündüyünü, vacibliyini, gerçəkliyini, lazımlığını və s. bildirir. Modal fellər *can, may, must* məchul növdə olan məsdərlə işlənərkən Azərbaycan dilinə olar, bilər, lazımdır+məsdər növdə olan məsdərlə tərcümə olunur.

Məsələn: *The machine tool can be stopped at any moment* –

Dəzgahı istənilən anda dayandırmaq olar

və yaxud *Dəzgah istənilən anda bayandırıla bilər.*

Must, may və *might* kimi modal fellər məsdərin bitmiş forması ilə işlənərkən bu zaman hərəkətin bitməsinə əhəmiyyətli dərəcədə əminlik ifadə edir.(4-s.234)

Məsələn: *He may have got the condenser he needed* – Bəlkə də o ona lazım olan kondenseoneri alıb.İndiki zaman feli sifəti, yəni Participle I cümlədə əsasən 2 funksiyanı – təyin və zərflık funksiyalarını yerinə yetirir və əsasən f elin axırına – *ing* şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Bu feli sifət məchul növdə olanda çox nadir hallarda təyin funksiyasını yerinə yetirir və təyin olunan sözdən sonra işlənir.

Məsələn: *The compound being treated for several hours turned dark red* – *Bir neçə saat ərzində tədqiq olunan maddə tünd qırmızı rəngə çevrildi.*

Keçmiş zaman feli sifəti, yəni P II əsas felin 3-cü formasından əmələ gəlir və sərbəst işləndikdə iki funksiyanı yerinə yetirir.

Təyin funksiyasında olanda o təyin etdiyi söz və yaxud isimdən əvvəl yazılır. Feli sifət II təyin etdiyi sözdən sonar gələ bilər. Bu halda feli sifət indiki və keçmiş zamanın məchul növü ilə, ya da bucaq cümlə kimi tərcümə oluna bilər.

Məsələn: *He offered the best solution of the problem concerned* – *O müzakirə olunmuş problemin çox yaxşı həllinə təklif etdi.*

Bəzi hallarda Partisiple I tərcümə edərkən Azərbaycan dilində söz sırasını dəyişməku tələb olunur.

Məsələn: *The capacitance received is believed to be half the total capacitance required* – *Əldə edilmiş həcm tələb olunan ümumi həcmnin yarısı hesab olunur.*

Feli sifət I və feli sifət II izah edici sözlərin köməyi ilə bir təyin birləşmə əmələ gətirir ki, bu da Azərbaycan dilinə ya indiki və keçmiş zamanın məlum və məchul növləri, ya da təyin budaq cümləsi şəklində tərcümə oluna bilər..(5-s.66)

Feli sifət II zərflik funksiyasında işləyəndə onun qarşısında *when, while, if, az, though* bağlayıcıları işlənir. Bu zaman onlar Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi və güzəşt bucaq cümləri şəklində, ya da feli bağlama kimi tərcümə oluna bilər. Məsələn:

They worked as ordered – *Onlar tələb olunduğu kimi işlədilər.*

While used precision instruments require very dedicate handing –

Dəqiq qurğulardan istifadə edərək, onlarla ehtiyatla davranmaq tələb olunur.

İngilis dilində tamamlıq feli sifət tərki mövcuddur ki, bu da əsasən ümumi halda isim və feli sifətdən ibarətdir. Bu tərkib bütövlükdə cümlədə mürəkkəb tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir və Azərbaycan dilinə budaq cümlə vasitəsi ilə, ya da təsirlik halda olan isim və feli sifət vasitəsilə tərcümə edilir.

Tamamlıq feli sifət tərkiibi adətən hissi və əqli qavrayış ifadə edən fellərdən – *to have, to get* fellərdən və arzu, istək, niyyət ifadə edən *to want, to wish, to keep* fellərindən sonra işlənir.

They wanted the test results plotted and explained – *Onlar istəyirdilər ki, yoxlamanın nəticələri diaqramlar şəklində olsun və izah edilsin.*

ƏDƏBİYYAT

1. N.Xudiyev: “Azərbaycan dilinin zənginləşmə yolları”.1962.s.123.
2. A.Qarayev: “Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar”1957.s.24-29.
3. E.Haugen: “The analyse of indiguistic horriwing”, “Lang.”, 1950.s.46-48.
4. R.C.Cəfərov: “Azərbaycan dilində işlənen Avropa mənşəli alınma sözlər”, B,2001.s.234.

5. И.В.Соловьева: «Нормализация научно-технической терминологии», М., 1965.s.66.

Y.Gurbanova

**LEXICAL AND GRAMMATICAL PROBLEMS OF SCIENTIFIC AND
TECHNICAL TRANSLATION IN MODERN ENGLISH
SUMMARY**

This article deals with the difficulties of scientific-technical translation and developments of technique. Problems arising during the translation and elimination methods of these matters have been reflected in this article, too. Important terms of the translation are those that the text should be rich in content; idea should be fully clear and laconic and should keep the norms of the literary language.

The article concerns the translation of the phraseologisms from English into Azerbaijani. Their translation methods were investigated, lexico- semantic, grammatical features and differences have been determined. While translating phraseologisms they have to be compared with the norms of native language and expression means should be specified. Keeping original specifications the requirements to the language should be considered in the process of translation. The present translation is dedicated to the problem of transliteration of proper names, specially anthroponyms and toponyms in translations of fiction. The article has been carried out on the materials of the English and Azerbaijani languages.

“The ways of the translation of proper names” deals with the ways of rendering of the proper names into foreign languages. Here it is stated that one of the main issues among the various and complex problems that are investigated in modern linguistics is to study the linguistic aspects of translation. The translation is one of complex and versatile activity of a man. The role of translation cannot be denied in the cultural development of mankind. Through the translation, the people of one country get acquainted with the way of life, history, literature and scientific achievements of the other one

Key words: scientific and technical translation, text, verb, grammar terms, practical translation.

Е.Курбанова

**ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПЕРЕВОДА НА
СОВРЕМЕННЫЙ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК**

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассматриваются трудности научно-технического перевода и техническое развитие, проблемы. Трудности, возникающие при переводе и методы их устранения также нашли за свое отражение. Основными условиями при переводе является то, что текст должен быть содержательны, идея – ясной и лаконической, обязательное сохранение норм литературного языка.

В статье описываются методы перевода английских научно-технических терминов на Азербайджанский язык. Эти методы были анализированы, лексико- семантические, грамматические свойства и отличия были определены. При переводе они должны сравниваться с нормами родного языка и средства выражения должны уточняться. Сохранив свойства оригинальности фразеологизмов требования предъявленные к языку должны учитываться в процессе перевода.

Перевод посвящена проблеме трансляции имён собственных ,в особенности антропонимов и топонимов в переводе художественной литературы. Статья проводилось на материале английского и азербайджанского языков.

«Способы перевода имён собственных» рассматривается пути перевода имён собственных на иностранные языки.

Здесь говорится, что одним из основных вопросов, среди разнообразных и сложных проблем, которые изучается в современной лингвистике является изучение лингвистических аспектов перевода. Перевод является одной из сложных и многогранной деятельности человека. Роль перевода не может быть отрицано в культурном развитии человечества.

Ключевые слова: научно-технический перевод, текст, глагол, грамматические термины, практический перевод.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KƏMALƏ HÜSEYNOVA
İRADƏ VƏLİYEVA

Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
H.Cavid pr.25.
kəmalə-iradə@gmail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN FONOSİSTEMİNDƏ İNTONASIYANIN ƏSAS FUNKSIYALARINA DAİR XÜLASƏ

İntonasiya hadisəsi şifahi danışığın aynımaz xüsusiyyəti olmaqla nitqdə ifadə olunan fikrin düzgün dərk edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Heç bir cümləni onun intonasiyası olmadan təsəvvür etmək olmaz. Nitq vahidi o vaxt ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir ki, o, müəyyən intonasiya ilə realizə olunur. İntonasiyanın kommunikativ funksiyası onun əsas fəunksiyası adlanır. Bu funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, intonasiya nitq axınında nominativ vahidləri (sözləri, söz birləşmələrini) kommunikativ vahidlərə çevirir, ünsiyyət iştirakçıları arasında əlaqə yaradır, bu əlaqənin davam etdirilməsinə, əsas fikrin nəzərə çarpdırılmasına və söyləmin sona yetdiyini göstərməyə xidmət edir.

Bir sıra dilçilər intonasiyanın dörd funksiyaadan ibarət olduğunu qeyd edirlər:

- 1) semantik funksiya: intonasiya cümlənin kommunikativ tiplərini müəyyən edir;
- 2) sintaqmatik funksiya: intonasiya sintaqmları müəyyənləşdirir və nitqi anlaşıqlı edir;
- 3) qrammatik funksiya: intonasiya cümlənin qrammatik tipini müəyyən edir;
- 4) emotiv funksiya: intonasiya emosiyalanmanı, insanlara və əşyalara münasibətimizi ifadə etməyə imkan verir. İntonasiya vasitəsilə cümlənin müxtəlif kommunikativ və yarım- kommunikativ növləri (nəqli cümlə, ümumi sual, xüsusi sual, seçmə və ayrıcı suallar, əmr və xahiş bildirən cümlələr və nida cümlələri) fərqləndirilir [1, s.198]. İntonasiyanın kommunikativ fəunksiyası : birinci qeyd edilir. Situasiyadan asılı olaraq intonasiyanın məqsədinə görə cümlələr nəqli, sual, əmr, yaxud xahiş və nida cümləsi formasında ifadə edilə bilər. Bu da cümlənin kommunikativ tipləri adlanır. İntonasiyanın digər funksiyalarına sintaktik, modal və məntiqi funksiyalar aid edilir və bundanasılı olaraq söyləmin nəqli, sual, əmr və s. formada olmasını göstərmək, 3) münasibət, 4) mətni yaratmaq, 5) mətn vahidlərinin; „fərqləndirilməsi, 6) üslubi . . Dilçilər intonasiya anlayışını bəzən «avazlanma» da adlandırırlar. Avazlanmanın arzu, xahiş, əmr, hökm, sual, təəccüb, təsdiq, xəbər, şübhə, kinayə kimi növləri olduğunu göstərilir. Bu, cümlənin vəzifəsinə görə kommunikativ tiplərinə uyğun gəlir.

Açar sözlər: İngilis dili, fonetik hadisə, şifahi danışiq dili, intonasiya, funksiya

Ona görə cümlə daxilində xitablar, nidalar, ara cümlələr, ara sözlər, əlavələr, xüsusiləşmələr cümləni təşkil edən Üzvlərdən fərqli avazlanma ilə söylənir. Bu

fikirilər intonasiyanın sintaktik funksiyasına uyğun gəlir. İntonasiya sahəsində yeni dilçilik tədqiqatları onun xidmət sferasını daha da genişləndirir və daha çox konkret vəzifələrini müəyyənləşdirir. Müasir fonetik tədqiqatlar intonasiyanın aşağıdakı vəzifələrini göstərir: nitq axınının üzvlənməsini təşkil etmək; üzvlərimə vahidlərini paradiqmatik qarşılaşdırmaq; üzvlənmə vahidləri arasındakı münasibət və əlaqələri ifadə etmək; intonasiya vahidləri, ünsürləri arasındakı münasibətləri ifadə etmək; emosional məna və çalarlan ifadə etmək [2, s.295]. İntonasiya cümlədə həmcins üzvlərin, xüsusi əlavələrin, xüsusiləşmiş üzvlərin, tərkiblərin olduğunu nəzərə çatdırır, vasitəsiz nitqi müəllifin sözlərindən fərqləndirir və s. İntonasiya vahidləri qrammatik kateqoriyaları lazımi şəkllə salır və onları ifadə edir. İntonasiya sistemində üç anlayış təqdim edilir: tonallıq, toniklik, ton. Ona görə tonallıq cümlələr arasında səddi işarə edir, göstərir. Toniklik cümlənin məna mərkəzinə nəzərə çarpdırır. Ton isə iki yerə ayrılır. Əsas tonlar və ikinci dərəcəli tonlar. Əsas tonlara terminal tonlan, ikinci dərəcəli tonlara işə terminal tonlardan əvvəl olan sahədə, yəni şkalada baş verən tonal dəyişmələri aid edir.

İntonasiyanın qrammatik funksiyasına belə bir nümunəni misal gətirək:

a) Those who sold quickly / made a profit, b) Those who sold / quickly made a profit.

Bu cümlə parçalandığı üçün ikimənalıdır, bu ikimənalılıq yalnız intonasiyanın müxtəlif ifadəsi ilə aradan qaldırıla bilər. Ton vahidinin yerinin müxtəlifliyi bu cümlənin iki müxtəlif formada deyilməsinə səbəb ola bilər. Birinci cümlə a profit was made by those who sold quickly. İkinci cümlə isə a profit was quickly made by those who sold. Mənasini verir. Ton vahidinin cümlədə dinləyiciyə onun qrammatik quruluşu haqqında məlumat verir. Məsələn:

a) The Conservatives who like the proposal / are pleased (Mühafizəkarlar təklifi bəyənlərdən / razıdırlar). b) The Conservatives / who like the proposal / are pleased (Mühafizəkarlar / təklifi bəyənlərdən f i razıdırlar) kimi cümlələrdə sintaqmatik bölgü məhdudlaşdırır, qeyri-məhdudlaşdırıcı və qeyri-təyin budaq cümlələrini fərqləndirir. Birinci cümlənin sintaqmatik bölgüsü bəzi mühafizəkarların təkliflə razılaşdığını ikinci cümlənin sintaqmatik bölgüsü isə bütün mühafizəkarların təkliflə razılaşdığını nəzərdə tutur. İntonasiya rabitəli nitqi, cümlələri (intonasiya qrupuna) sintaqmlara bölür. İntonasiya qrammatik funksiya yerinc yetirir və cümlənin qrammatik tipini müəyyən edir. İngilis və Azərbaycan dillərində tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr, tərtibində tərkiblər olan sadə geniş cümlələr sintaqmatik Qzvlənməyə məruz qalır. Məsələn:

a) As I was feeling tired / I stopped working, b) Kim danışmaq istəyirdi / əlini qaldırsın.

Tərkibində sərbəst əlavəsi və xüsusiləşməsi olan cümlələrdə sintaqmatik üzvlənmə baş verir.

Tərkibində parantezalar (xitablar, ara sözlər, ara cümlələr, müəllif sözləri) olan cümlələrdə sintaqmatik üzvlənmə baş verir. İngilis dilində xitablar və ara sözləri bir

mövqedə (cümlənin əvvəlində) vurğulu olub sintaqm yarada bilir, Azərbaycan dilində isə onlar hər üç mövqedə vurğulu olur və ayrıca sintaqm yaradır. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində xitab kimi işlənən sözlərdə söz vurğusunun yerinin dəyişməsi, yəni sonuncudan əvvəlki hecaların üzərinə keçmək meylidir.

İngilis dilində sadə və mürəkkəb tonlar müxtəlif şkalalarda müxtəlif münasibət mənalı ifadə edir. Bu dildə on beş intonasiya modeli daha işlək hesab edilir. Onları bəzən bu dili öyrənənlər itfaiyə sayırlar. İngilis dilində nüvə tonları həm şkala ilə, həm də şkalasız işlənir. Bu zaman ifadə olunan münasibətlərdə fərq yaranır. Oduq ki, ingilis dilində hər bir kommunikativ cümlə növü ilə modal-emosional məna çarqları və münasibətləri vermək, ötürmək olur. Bütün bu məna və modal münasibətlər ingiliscə danışqda intonasiya vasitəsilə mübadilə edilir, alınır və ötürülür. Bu baxımdan ingilis dilçiləri intonasiyanın münasibət funksiyasını ön plana çəkirlər. Beləliklə, intonasiyanın münasibət funksiyası danışq dilinə xüsusi növ məna əlavə edilməsinə imkan verir. İngilis dilində münasibət funksiyası ilə yanaşı, intonasiyanın aksentual və diskursiv funksiyası da xütlft qeyd edilir. Bu funksiya hecalarda qabarıqlıq effekti yaranmasına, bununla da onların vurğulu heca kimi qavranmasma kömək edir. Bir tərəfdən, intonasiya leksik, semantik cəhətdən ən əhəmiyyətli sözü xüsusi olaraq nəzərə çatdırır. Bu, bu da intonasiyanın aksentual funksiyasının məzmununu təşkil edir. Tonik hecanın yeri daha çox linqvistik əhəmiyyətə malikdir. (3-s.135) Tonik vurğunun yeri əsasən sonuncu leksik sözün (isim, sifət, say, feil, zərf) üzərində olur. Bununla belə, qarşılaşdırma məqsədilə hər bir söz tonik hecanın dəyişicisi ola bilər. Tez-tez belə bir fikir çox səslənir ki, tonik hecanın yeri informasiyanın mərkəzini göstərir.

İngilis dilində intonasiyanın digər bir funksiyası diskursiv funksiyadır. Bu funksiya danışq aktında dinləyiciyə hansı informasiyanın «yeni», hansının artıq məlum olan informasiya olduğı barədə siqnal verə bilər, digər tərəfdən, tonların 'müxtəlifliyi danışanın niyyətini və informasiyanın yeni və köhnə olmasını müəyyənləşdirir. Bundan başqa, intonasiya-dinləyiciyə hansı cavabın gözləndiyini çatdırır, siqnalını verir. (4-s.246) Cümlələrdə yeni və məlum olan informasiyanın müəyyənləşməsində tonların xüsusi rolu vardır. İntonasiyanın diskursiv funksiyasına dair fikir söyləyənlər belə hesab edirlər ki, qalxan və enən-qalxan tonla ifadə olunan informasiya məlum, edən tonla ifadə olunan informasiya isə yeni informasiyadır. İntonasiyanın əsas üç funksiyaya - kommunikativ, modal-emosional, qrammatik funksiyalara malik olduğı göstərilir. Kommunikativ funksiya müxtəlif yollarla həyata keçirilir. İntonasiya məlum olan, yaxud yeni informasiyanın məzmununa quruluş verir, frazanın nitq funksiyasını (nəqli, sual, əmr və s.) müəyyən edir. İntonasiya münasibət mənalarının verilməsinə xidmət edir, mətnə quruluş verir, mətnin vahidlərini fərqləndirir, şifahi nitqdə üslubi funksiya yerinə yetirir. Danışq zamanı intonasiya həm də bir mənanı digəri ilə əlaqələndirir. Bu, onun qrammatik, əlaqə, yaxud inteqrasiya funksiyasıdır. Göründüyü kimi, intonasiyanın funksiyalarına

dair dilçilər, xüsusilə ingilis dilinin fonetikasi ilə məşğul olan alimlər arasında yekdil fikir yoxdur {5, s.13-25}

Beləliklə, kommunikativ funksiya' cümlənin kommunikativ növlərini (nəqli, sual, əmr və ya nida cümləsi olmasını) təyin edilir. Sintaktik funksiya cümlənin sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb olduğunu ayırd etməyə imkan verir, həmçinin cümlənin ayrı-ayrı hissələrini və nitq hissələrini də müəyyən edir. Bu funksiya cümlədə həmcins üzvlərin, ara sözlər və ara cümlələrin olub-olmamasını göstərir, vasitəli nitqi müəllif sözlərindən fərqləndirir. Modal funksiya danışanın fikrə və dinləyənin münasibət ifadə etməyə imkan verir. Məntiqi funksiya cümlənin semantik - məntiqi mərkəzini əsas məna daşıyan sözdən digər sözlərə keçirməyi təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. B1984.səh:198.
2. Babayev S. English Phonetics. B., 1999.səh:295.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. B.,1972.səh:135.
4. Dikaşina O. English Phonetics. M., 1965.s.246.
5. Zeynalov F. Introduction to English Practical Phonetics. B.,2003.s.13-25.

К,Гусейнова,И,Велиева

О ФУНКЦИЯХ ИНТОНАЦИИ В ФОНОСИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

Интонация определяет, является ли, данное высказывание в ситуации заявлением, вопросом любого вида запроса, приказа и восклицательного предложения. Таким образом он определяет коммуникативные функции предложения. Интонация определяет, является простым или сложным предложением. Он также определяет части предложения и части речи. Он указывает, есть ли в предложении однородные члены, вводные слова или фразы, отличает прямую речь от слов автора.

С помощью интонации выражается отношение говорящего к данному высказыванию, а также его состояние ума и отношение к аудитории. Интонация указывает где лежит логический центр данного высказывания. Он может смешать логический центр с основным смыслом слова на любое другое слово. В данной статье производится дифференциация фонем и вариантов, затрагиваются определенные структурные особенности звуков участвующих в образовании речи. Членораздельные звуки речи, звуки, на которые опирается в речи различения слов и их форм, называются фонемами. Фонема это – коллективно отработанный в речи членораздельный звук -различитель значений, строевой элемент языка, и следовательно, - общественно-значимый звук. Понятие фонемы не равно физическому понятию звука; являясь звуком,

фонема, в то же время, не может рассматриваться только с акустической точки зрения и в одном ряду с любыми другими звуковыми явлениями.

Интонация, являясь результатом определенной работы органов речи, в то же время не может рассматриваться исключительно с артикуляторной точки зрения..

Ключевые слова: Английский язык, фонотическая явления, устный разговорный речь, интонация, функция.

K.Kamala, V.Irada

ABOUT FUNCTIONS OF INTONATION IN MODERN ENGLISH SUMMARY

Intonation determines whether the given utterance in the given situation is a statement, a question of any kind, a request, an order or an exclamatory sentence. So it determines the communicative types of sentences. Intonation determines whether the utterance is a simple, a complex or a compound sentence. It also determines parts of the sentence and parts of speech. It indicates if there are homogeneous members in the sentence. Phonotactic words or phrases distinguish direct speech from authors words,

By means of intonation the speaker's attitude to the given utterance is expressed, as well as his or her state of mind and attitude to the listener or audience. Intonation points out where the logical centre of the given utterance lies. It may shift the logical centre from a notional word to any other word

This article is about the differentiation of phonemes and variants in the English language. Here is given the definite structural peculiarities of sounds involved in producing speech.

The basis of the phonetic structure of a language is its system of sounds. A phoneme is a speech sound which is capable to distinguish the meaning of one word from another word of the same language. Besides, a phoneme may distinguish one grammatical form of a word from another grammatical form of the same word.

Key words: English, phonetic event, spoken language, intonation, function

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA KÖNÜL HƏBİB qızı
Bakı Dövlət Universiteti, baş müəllim

Z.S. HƏRRİSİN DİSTRİBUTİV TƏHLİLDƏ TƏTBİQ OLUNAN DİSTRİBUTİV FAKTLARI

Açar sözlər: Distributiv metod, ünsür, eynilik, əvəzləmə, domen, asılılıq, distributiv məlumat.

Keywords: the method of distributive, element, similarity, substitution, domain, dependence, distributional data.

Ключевые слова: дистрибутивный метод, элемент, идентичность, замена, домен, зависимость, дистрибутивная информация.

Xülasə

Distributiv metodla həm fonemləri, həm də morfemləri müəyyən etmək olur. Məlum oldu ki, distributiv fərziyyəyə görə semantik cəhətdən eyni olan iki söz, distributiv cəhətdən də eyni olana çevrilir və eyni lingvistik kontekstdə yaranır. Z.S. Hərris qeyd edir ki, distributiv təhlildə ünsür nitq axınına hissələrə bölən, bu hissələrdə bir elementin digər elementlə ardıcılığını göstərən əsas faktıdır. Distribusiya zamanı bir elementin digər elementlərlə eyni olduğu aşkar edildi. Eləcə də elementlərin ayrı-ayrı siniflərdən olub, onlar arasındakı asılılığının şahidi olduq.

Elementlər nitq prosesində müəyyən distribusiyalar yaradır. Nitqdə hər bir kiçik hissə elementlər birləşməsi ilə ortaya çıxır və burada seqmentləşmə prosesi gedir. Bu prosesdə hər bir seqmentin öz əhatəsi olur. Distributiv təhlildə Z. Hərris əvəzləmələrin də adını çəkir. Asılılıq və əvəzləmələrdə domen faktı müəyyən edilir. Distribusiya bütün dil materialını əks etdirir.

Zelling Sabetay Hərris məşhur amerikan dilçisi, metodoloq və riyazi sintaktikist (qrammatist) olmuşdur (1909-1992). Onun dilçilik sahəsində ən böyük işləri struktur dilçilik, diskurs təhlil və dildə transformasiya strukturunun kəşfi olmuşdur. Hərris Blumfildin lingvistik təsvir ideyalarının daşıyıcısı olub, distributiv xüsusiyyətlərinə görə fonem və morfemlər üzərində tədqiqat aparmışdır. Z.S.Hərrisin "Struktur dilçilikdə metodlar" kitabı deskriptiv struktur dilçilik üçün müəyyən bir formalalaşdırmadır və təhlil metodları dilçilikdə önəmli yer tutur. Onun nəzəri nəticələrində dil haqqında məlumatlar, təsvir qənaəti əsas meyardır. Hərrisin bu konsepsiyası lazımi təsvir elementlərini sistemə gətirir.

Distributiv metoddan danışarkən distributiv semantika termininin də adı çəkilməlidir. "Distributiv semantika tədqiqat sahəsi olub semantik eyniliklərin kəmiyyət və təsnifləşdirməsi ilə distributiv xüsusiyyətlər üzərində əsas qoyulan dil məlumatlarının böyük nümunələri arasındakı lingvistik bəndlərin metod və nəzəriyyələrini öyrənir və inkişaf etdirir. Distributiv semantikanın əsas ideyası

distributiv fərziyyə adı ilə yekunlaşa bilər: eyni distribusiyalı linqvistik bəndlərin eyni mənaları vardır” [2]

Z.S Hərris qeyd edir ki, Distribusiya fərziyyəsi eyni kontekslərdə eyni mənalara malik sözlərin yaranmasıdır.

“DISTRIBUTIONAL HYPOTHESIS

- Harris, Z. (1954). “Distributional structure”. Word. 10 (23): 146-162
- “Words that occur in similar contexts tend to be similar
 - **24 President Clinton said yesterday**
 - **12 President Bush said yesterday**
 - **7 President Mandela said yesterday**
 - **6 President Ramos said yesterday**
 - **4 President Moi said yesterday**
 - **3 President Chen said yesterday**
 - **2 President, said yesterday**
 - **2 President Reagan said yesterday**
 - **2 President Arroyo said yesterday”** [3]

Bu fərziyyə “söz onu əhatə edənlərlə xarakterizə olunur deməklə Förs (1957) tərəfindən məşhurlaşmışdır. Daha sonra Vivənin (1955) “söz ayrılma mənasında” müzakirələrində gizli verilmişdir. (memorandum kimi 1949-cu ildə mənbə olaraq yazılıb) Distribusiya fərziyyəsi Statistik Semantikanın əsasıdır. Distribusiya Fərziyyəsinin dilçilikdə mənbələnməsinə baxmayaraq, o, indi koqnitiv elmə diqqət çəkir. (*Mak Donald və Ramskar, 2001*)

Distribusiya Fərziyyəsinin mənbəyi və nəzəri əsası Sahlqren tərəfindən müzakirə edilmişdir.” (2008) [4]

Distributiv fərziyyəyə görə semantik cəhətdən eyni olan iki söz öz növbəsində distributiv cəhətdən eyni olanlara çevrilir və eyni linqvistik kontekstdə də yaranırlar.

Z. S. Hərris elementin distribusiyası deyəndə onun bütün əhatələrinin cəmi başa düşüldüyünü qeyd edir. Məsələn, A elementinin əhatəsi onun başqa elementlərinin, ortaqlarının sıralanmasında, düzülüşündə mövcud olsa da, hərəsinin öz xüsusi mövqeyi (yeri) vardır. A ilə nitqin hazırlanma prosesi baş verir. Bu vəziyyətdə A-nın ortaqlarının xüsusi mövqeyi onun seçimi adını alır.

Distributiv quruluşun əsas faktları bunlardır. Dilin hissələri özbaşına bir-biriləri ilə əlaqədə deyil. Hər bir element başqa elementlərlə əlaqəli şəkildə yaranır. Digər bir fakt odur ki, məhdudlaşdırılmış distribusiya dil prosesindəki bütün baş verənləri israr edir. Lakin bu məhdudiyyətlər, onlara məhəl qoymamaq semantik cəhətdən lazımdır. Bir qrup məntiqçilər belə hesab edirlər ki, təbii dillərin distributiv təsviri yoxdur, bu elə onların özlərinə xas bir qeyri-müəyyənlikdir. Bu düz deyil. Dildə

elementlər elə qruplaşıb ki, bir-birilərinə yaxın elementlər dəqiqliklə təsdiq olunub. Hər bir elementin digər elementlə yaxın əlaqəsi hadisəsi dəqiqliklə təsdiqlənib. Distribusiya başqa informasiyaya ehtiyac olmadan bütün dil materialını əhatə edir. Bu da bir faktdır. Övvələr belə düşünürdülər ki, qrammatika xüsusi qaydalarla tənzimlənib və bu qaydalar standart dil qaydalarıdır, onlar jarqonlar ola bilməz, distribusiya ifadələri də tarixi törəmələrdir. Lakin bütün dialektlərdə elementlər ardıcılığı öyrənilir. Tarixi törəmələr müstəqil, ya da elementlərin distribusiyası ilə əlaqəli öyrənilə bilər. Növbəti fakt hər elementin yaxın elementlə məhdudiyyət prosesi qarşılıqlı sürətdə təsvir edilir və alınan nəticələr hər elementin ayrılıqda ümumi məhdudiyyətinin sadə ölçüsündən daha aydın müəyyən olunandır. Bəzi riyaziyyatçılar, fonetiklər, hətta tədqiqatçı psixoloqlar da elementin ümumi məhdudiyyətində bir formula axtarırlar. Elementdə baş verənlər onu ekvivalentlikdən ayırır və dildəki elementlərin tam təsvirini yaradır. Beləliklə nitq prosesində məhdud elementləri sadalamaq mümkün olur.

Deskriptiv quruluşla tarixi dəyişiklik arasındakı fərq bizə məlum olsa da, distributiv quruluşla məna arasında hələ də aydın olmayan cəhətlər vardır. Məna dilin vahid xüsusiyyəti olmasa da, insan üçün əsas, ümumi göstəricidir. Dilin məna ilə xüsusi bir əlaqəsi vardır. Bunu biz həm təcrübədə, həm də ünsiyyətdə görə bilərik. Əlaqə o qədər də asan deyil. Biz dilin quruluşu ilə fiziki dünyanın quruluşunu – yəni hesablama da inteqrasiyanı, diferensiallığı müqayisə etsək, bizə aydın olur ki, bir dilin quruluşu ilə, başqa dilin quruluşu uyğun deyil, eləcə də fiziki təbiətdə insanın cavabının quruluşu eyni deyil. Obyektiv təcrübəmizdə biz o quruluşun mənasını çəkirik. Dil daimi olsa da, illərlə şəxsi təcrübəmizlə insanın məna ehtiyatları artır, dəyişir. Bu dəyişikliklərə baxmayaraq, biz deyə bilmərik ki, dil ilə məna arasında qarşılıqlı əlaqə yoxdur.

Fonem və morfemləri distributiv metodla müəyyən edə bilərik. Elementləri, onlar arasındakı əlaqələri müəyyən edərkən aydın olur ki, distributiv quruluş heç də həmişə ideal əhatə dairəsi irəli sürmür. Bu mürəkkəb bir prosesdir. Morfemlər müstəqil modelləşmiş başqa morfemlərlə əlaqəli əsas üzərində təyin olunurlar. Lakin bu hal bütün morfemlərə aid deyil. *Hood* və *ness* morfemləri eyni dərəcədə müstəqil deyil. Qrammatik cəhətdən morfemlər siniflərə bölünür, müəyyən uzlaşmalarla bu siniflər yaramır. Bir sinfin hər morfemi başqa sinfin hər morfemi ilə yaranmır, hər sifət hər isimlə meydana gəlmir. Distribusiya nitqdə baş verən bütün faktları əhatə etməkdə uğurlu deyil. Distributiv ardıcılığın bir kiçik sahəsi fonologiya ilə, yəni yaxın fonemlərlə, digər sahəsi isə morfologiya ilə - yəni cümlə və cümlə hissələri ilə bildirilir.

Z.S. Hərris yazır ki, *oculist* və *eye-doctor* sözlərini məna distributiv əlaqələrin məna fərqlərinin yarana bilmədiyini zənn edən Y. Bar-Hillel təklif edir və o, belə hesab edir ki, məna fərqlərinin distributiv əlaqələndirilməsi yarana bilməz. Z.S. Hərris qeyd edir ki, *oculist* və *eye-doctor* – *okulist* və *göz həkimi* sözləri eyni əhatədədir. Belə cümlələr istisna olmaqla: “*An oculist is just an eye doctor under a*

fancier name or I told him Burns was an oculist, but since he didn't know the professional titles, he didn't realize that he could go to him to have his eyes examined. Okulist həvəskar ad altında sadəcə göz həkimidir, yaxud mən ona dedim Böns okulistdir, lakin o peşəkar titullarını bilmədiyi üçün o başa düşmədi ki, onun yanına gedib gözlərini müayinə etdirə bilər. Əgər biz yuxarıdakı cümlələrdə oculistlə eyni yeri tuta bilən bir neçə söz informantdan soruşsaq (eyni əhatələrdə) ümumilikdə biz eye-doctor-ni əldə edə bilməyəcəyik; lakin başqa cümlədə olardı. Əksinə, çox cümlə əhatələri vardır ki, oculist orada yarana bilər, lakin *lawyer* (*hüquqşunas, vəkil*) yox. *I have had my eyes examined by the same oculist for twenty years, or Oculists often have their prescription blanks printed for them by opticians. İyirmi ildir ki, eyni okulist gözlərimi müayinə edir yaxud okulistlərin çox vaxt optiklər tərəfindən çap edilmiş resept blankları olur.*" [1, s. 156]

Lawyer sözünün yuxarıdakı cümlə ilə əvəz olunması düzdür yayox? Bəzi situasiyalarda onu işlətmək düzgün olardı. Əslində bu sual doğuran məsələdir. Biz informantlardan bir neçə sözün əvəz olunmasını xahiş etsək, yəni əldə etdiyimiz *lawyer* sözünə oculist verilir. Bu sözlər eyni mənalı deyil. Xüsusi əhatələrdə xüsusi elementlərin yaranması ehtimallıq bildirir və hər elementin seçilməsi ilə ölçülür.

Əgər cümlədə sözlər eyni əhatədədirlərsə, artıq onlar sinonimdir. Yəni oculist və eye-doctor kimi. Ümumilikdə sözlərin bir neçə əhatələri varsa, deməli onların müxtəlif mənalı var. Deməli məna müxtəlifliyi əhatə müxtəlifliyinə uyğundur.

Z.S. Hərris distributiv təhlildə tətbiq olunan distributiv faktları bu şəkildə izah edir. İlk fakt elementdir, buna ünsür də deyilir. Ünsür nitq axınına hissələrə bölə bilən və yaranmış hər bir hissədə bir elementin digər elementlə əlaqəli olan ardıcılıqlarını mümkün edə bilən faktdır. Bu elementlər fərdi olsalar da, nitq axınında müəyyən distribusiyaları vardır. Nitqin hər bir kiçik hissəsinin xüsusi bir elementlər birləşməsi vardır. Burada ilk proses seqmentləşmədir. Seqmentləşmə də distribusiyaya görə müstəqil olmalıdır. Seqmentlərin eynilik qrupu olmadan biz distributiv əlaqələrdən danışa bilmərik. Seqmentləşmə prosesində hər bir seqment vahiddir və onun öz əhatəsi vardır. Müqayisə edərkən eynilər birlikdə qruplaşır və bu fərqli eynilik qruplaşmalarının qismən eyni və qismən müxtəlif əhatələri olur.

İkinci faktı Z.S Hərris eyniliyi, oxşarlığı götürür. Bəzi elementlərin başqaları ilə eyni olduğu müəyyən testlərdə aşkar olur. Onlar ümumi bir şəklə, formaya salınır ki, buna "eynilik qruplaşması" deyilir. Distribusiya zamanı da bu eynilik üzvlərinin eyni olduğu ortaya çıxır. Təkrarlama zamanı səs seqmentinin eyniliyi azala bilər. Məsələn, $x_1 x_2$ ilə eynidir, lakin y_1 ilə eyni deyil. Əgər bir doğma dildə danışan x_{1Z} , x_{2Z} , y_{1Z} ... təkrarlasa, ikinci danışan düzgün zənn edə bilər ki, $x_{1Z} y_{1Z}$ –in əleyhinə deyildi, lakin $x_{1Z} x_{2Z}$ – in əleyhinə deyilmədi. Biz x_1 və x_2 -ni bir birilərindən müstəqil variantlar (yaxud eynilik qruplaşmasının üzvləri) adlandırırıq. Qeyd edək ki, bu cütlük testi səsin müxtəlif yanaşmasına daxildir, məna yox.

Üçüncü distributiv fakt asılılıq (hissələrə bölünəndir) Təsvir üçün elementlər qrupunu yığarkən, biz tamamilə asılı olan elementləri götürürük. A bir qrup eyni

elementlərin nümayəndəsidirsə, B əhatənin xüsusi tipidirsə bu zaman AB yaranır, bitişik olmalarına ehtiyac yoxdur. Biz AB-ni tək element kimi yaradırıq. Elementlər müxtəlif dərəcələrə görə asılı olurlar. Nitqdə hər element başqa siniflərdən ibarət ola bilər. A ona yaxın bir neçə B_1 B_2 ilə yarana bilər. B_1A uzlaşması X əhatəsində yaranırsa, B_1 özü də X-da yarana bilər. Məsələn, *kingdom* və *king*, amma B_1 *kingly* və *king* olmur. Yəni krallıq və kral, kral kimi və kral. A-sız B_1 A ilə eyni tip əhatəsi var. *Dom*-un bütün variantları isimdir. Bəzilərinin bir tipi, yaxud başqaları ola bilər. *İsh* həm isim, həm də sifətlə yarana bilər.

Dördüncü fakt əvəzedicilik adlanır. Müxtəlif elementlərin eyni yaranma asılılıq tipi vardır. Əgər biz A və B-ni əvəzləmə dəstində qruplaşdırsaq, A və B-nin eyni əhatələri olacaq. X isə burada həm ilk element olaraq, həm də elementlər dəstində əvəzləmə kimi nitq axınının domeni (sahibi) olur. Məsələn, bir neçə N_1 , N_2 isimlərinin əvəzlənməsindən sonra *hood* yaranır. *İsh* və s alternativlərinin əksəriyyətindən sonra da belə olur. Eyni böyük əhatələrdə N_{i+hood} , N_{i+s} yaranır, N_i tək olur. N_{i+ish} müxtəlif əhatələrdə yaranır. Digər əvəzləmələr qrupundan sonra *ish* meydana gəlir. Yəni A_1, A_2 sifətlər dəsti həm N_{i+ish} , həm də A_{i+ish} daha böyük əhatələrdə yarananda burada A_i tək olur.

Domen (sahiblik) faktı asılılıq və əvəzləmələrdə dəqiqləşdirilir. Domen-daxili yenidən yaranan elementlər təsdiqlənir və domen özü sonradan daha böyük domendə ardıcıl olaraq elementə çevrilib yenidən yaranır. Məsələn, köklərdən yarananlar, suffikslər, ifadələr. Söz, ifadə, cümlə - bunlar domenin tipləridir. Əsasən nitq uzanmaları ton, vurgu komponentləri ilə əhatə olunur. Bunlar distributiv əlaqələrin domenləri ilə oxşar olur, yəni söz və cümlə ilə.

İngilis dilindəki, aktiv, passiv, məlum, məchul növləri *buy* və *sell* (*almaq*, *satmaq*) felləri arasında distributiv əlaqələrin tiplərinin yaxın cümlələrlə xüsusi ardıcılıq növləri vardır.

Z.S. Hərrisin distributiv təhlildə növbəti adın çəkdiyi fakt-məlumatlardır. O, qeyd edir ki, distributiv tədqiqatlarla qeyd olunmuş nitqdə, müqayisə zamanı qismən eyniliklər aşkar olundu. Biz danışana deyər bilmərik ki, onun dili müəyyən ünsürlərdən ibarətdir və bu ünsürlərin arasında asılılıq, əvəzləmə vardır. Danışanın nitqi müəyyən ardıcılıqlardan ibarət olsa da, onlar hamısı distributiv detallarla əlaqəli deyil, danışanın onlardan xəbəri yoxdur. Nitqdə baş verənlərin özülündə distribusiyaya vardır. *Oculist*, *lawyer* sözlərindəki seçilmiş fərq *oculist*, *eye-doctor*-dən daha böyükdür. Yaxud məchul felin ətrafındakı isimlər, məlum felin ətrafındakı seçilmişlərlə əks formada eynidir. Bütün bu əlaqələr böyük bir korpusda tətbiq olunur.

Distributiv əlaqələrdən danışarkən yuxarıda qeyd etdiyimiz məlum, məchul növlü cümlələri götürə bilərik. Məsələn, *The kids broke that window last week* – *Uşaqlar keçən həftə o pəncərəni sındırdılar.* (məlum növ)

Bu cümləni məchul növdə desək, məchul feldən istifadə etsək də, isimlərin yerini dəyişsək də, cümlənin qalan hissəsi eyni olur. *That window was broken by the kids last week. O pəncərə keçən həftə uşaqlar tərəfindən sındırıldı.* (məchul növ)

Yaxud əksinə məchul növsüz bu cümləni inversiyanı dəyişərək müxtəlif şəkillərdə deyə bilərik. *The kids saw Mary last week. Mary saw the kids last week. Uşaqlar keçən həftə Merini gördülər. Meri keçən həftə uşaqları gördü.* Distributiv məlumata görə məlum olur ki, məlum və məchul fel arasındakı əlaqə daha fərqlidir.

Distributiv qanunauyğunluqlar öyrənilməli bir mövzudur. Buradakı asılılıq, əvəzləmə tipləri, distributiv vəziyyət, ümumilikdə tərtibçi ilə konstruksiyanın başçısı arasındakı münasibətlər distributiv təhlilə daxildir. “(Əgər A X əhatəsində yaranırsa və AB də həmçinin, lakin B yaranmırsa, onda A AB-nin başçısıdır)” [1, s. 162]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Harris. Z. (1954) Distributional structure, word, 10:2-3, 146-162 – <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00437956.1954.11659520>
2. icycluster.org.ua/34145/technology-documents/d-s-wiki-eng.pdf
3. Harris. Z. (1954) distributional structure – [https://www.google.com/search?q=harris+z+\(1954\)+distributional+structure](https://www.google.com/search?q=harris+z+(1954)+distributional+structure)
4. <https://aclweb.org/aclwiki/Distributional-Hypothesis>

K. MAMMADOVA

Z. S. HARRIS'S IMPLEMENTED DISTRIBUTIONAL FACTS IN DISTRIBUTIONAL ANALYSIS

SUMMARY

It is possible to determine the phonemes and morphemes with the method of distributive. It turned out that for the distributional hypothesis two similar words from the semantic aspect modifies to the similar from the distributive aspect and occur in the same linguistics context. Z. S. Harris noted it is the main fact that element can divide any flow of speech into parts in distributional analysis and indicates regularities of the element to others in these parts. It clarified that one element is the similar to others in distributional analysis. As well as it became known that the elements may be from the different classes and there are dependence between them.

Elements creates the certain distributions in the process of utterance. Every small part occurs with combination of elements in speech and is going segmenting process here. In this process every segment has own environment. Z. Harris mentioned the substitutions in distributional analysis. The fact of domain is defined in dependence and substitutions. Distribution expresses all language material.

К. МАМЕДОВА

**ПРИМЕНЕНИЕ ДИСТРИБУТИВНЫХ ФАКТОВ З.С. ХАРРИСА В
ДИСТРИБУТИВНОМ АНАЛИЗЕ**

Резюме

Посредством дистрибутивного метода можно определять, как фонемы так и морфемы. Как выяснилось, по дистрибутивной гипотезе два тождественных слова с семантической точки зрения, сходятся также в дистрибутивном отношении, образуясь в одинаковом лингвистическом контексте. Харрис отмечает, что в дистрибутивном анализе элемент, разделяющий речевой поток на отдельные отрезки и устанавливающий последовательность элементов, является основным фактором. В ходе дистрибуции обнаружилось идентичность одного элемента с остальными. Также мы наблюдали зависимость между элементами различных классов.

В речевом процессе элементы создают определенные дистрибуции. В речи каждая маленькая часть выявляется сочетанием элементов, где происходит процесс сегментации. В этом процессе каждый сегмент имеет собственное окружение. В дистрибутивном анализе Харрис упоминает также прозамены. В зависимости и в заменах устанавливается фактор домена. Дистрибуция отражает весь языковой материал.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Akademik Nizami Cəfərov tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

ARZU TALIB QIZI HÜSEYNOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

D.Əliyeva küç., ev. 20/1, m.9

zulfiyeismaylova8@gmail.com

GÖYTÜRK DİLİNİN DERİVATİV VASİTƏLƏRİ ƏSASINDA FORMALAŞMIŞ LEKSİK VAHİDLƏRDƏ PARALELLİK

Açar sözlər: *derivasiya, semantika, informativlik, leksik paralellik, məna variantı*

Ключевые слова: *деривация, семантика, информативность, лексический параллельность, смысловые варианты*

Key words: *derivation, semantics, informativeness, lexical parallelism, semantic options*

Göytürk dilində morfoloji söz yaradıcılığının zəngin ənənələrinin formalaşmasına dair çoxlu nümunələr mövcuddur. Göytürk dövründə ictimai-siyasi hadisələrin çevikliyi insanların mədəni-məişət həyatına və gündəlik tələbatına dair yeni anlayışların baş verməsinə güclü təsir etdiyindən dil vasitələrinin intensivləşməsinə də təminat yaratmışdır. Odur ki, dildə çevik hadisələri mənalandırmaq üçün yeni sözlərin yaranmasına da tələbat artmışdır. Yeni sözlərin artımının monosillabik mərhələsi artıq öz dövrünü başa çatdırdığı üçün informasiyaların verilməsində daha çevik üsul kimi morfoloji söz yaradıcılığının geniş imkanları formalaşmışdır. Göytürk dövrünün morfoloji söz yaradıcılığı mənbələrini araşdırdıqda bu üsulun öz dövründə necə bir heyratamiz vəsətə malik olduğu ayıq və aydın şəkildə müşahidə edilir. Göytürk dövründə yeni informasiyalar dilin daxilindən baş qaldırdığına görə yeni həmin informasiyaların ifadəsi üçün başqa dillərdən söz idxalına heç bir ehtiyac qalmamışdır. Odur ki, dilin öz daxili mənbələri bütün zəruri informasiyaları ifadə etmək qabiliyyətinə malik olmuşdur. Bu münasibətlə qədim türk mənbələrinin tədqiqi və təhlili sahəsində böyük xidmətləri olan Əbülfəz Rəcəbli yazır ki, “Bütün türk dillərində olduğu kimi qədim türk yazısı abidələrinin dili də adlardan ad düzəldən şəkilçilərlə zəngindir. Bu şəkilçilər həm çoxdur, həm də bunların bir qismi rəngarəng mənalar yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Şəkilçilərlə söz yaradıcılığı prosesi türk dillərində fonetik və leksik yolla söz yaradıcılığı prosesindən sonra təşəkkül tapsa da artıq türk xalqlarının Orxon-Yenisey inkişafı dövründə Göytürk dilində, sonra qədim uйғur yazısı abidələrinin dilində mükəmməl söz yaradıcılığı sisteminə rast gəlmək olur” [6, 311-312].

Göytürk dilində işlənən morfoloji söz yaradıcılığı vasitələri öz strukturuna görə ya müasir Azərbaycan dilindəki variantdan cüzi fərqə malik olub derivatoloji-semantik xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilindəki müvafiq qarşılıqla uyğunluq

təşkil edir və ya Göytürk dilində müstəqil və sərbəst bir element kimi işlənərək müasir Azərbaycan dilindəki adekvatlarla semantik paralellik yaradır.

Müasir Azərbaycan dilindəki derivativ vasitələrlə struktur variant səviyyəsində paralellik yaradan morfoloji sözyaratma vasitələrinə dair aşağıdakıları nümunə kimi göstərmək olar:

- *Lığ (-lik) şəkilçisi*. Bu şəkilçi formal struktur tərkibcə müasir Azərbaycan dilindəki *-lıq (-lik, -luq, -lük)* şəkilçisini xatırlatsa da struktur-derivativ keyfiyyətlərinə görə bundan fərqlənir. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində aktiv sözyaratma keyfiyyətinə malik olan bu şəkilçi ad nitq hissələrinə qoşularaq substantiv və atributiv mənası sözlər (yağışlıq, nəmlik, quraqlıq, gerilik, igidlik, qoçaqlıq; beşlik, ağaclıq, dağlıq, odunluq) əmələ gətirdiyi halda [1, 183; 2, 51-52; 3, 80].

Göytürk dilində Azərbaycan dilinə məxsus sifətdüzəldən *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisi ilə semantik-derivativ paralellik yaradır. Bu mənada, hesab etmək olar ki, Azərbaycan dilində sifətdüzəldən derivativ forma kimi yaranmış *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisi mənşəcə Göytürk dilindəki *-lığ (-lik)* şəkilçisindən sonuncu samitin nitq aktı üzrə ixtisarlaşaraq yeni norma qazanmış paralel variantdan ibarətdir. Göytürk dilində *-lığ (-lik)* şəkilçisinin sifətdüzəltmə keyfiyyətinə malik olduğunu aşağıdakı cümlədə verilən nümunədə müşahidə etmək mümkündür: «Bu türk bodununda *yaraklığ* yağış kəltürmədim. *Tükünlik* atıg yürütmədim. [Tonyukuk abidəsi, Şərq tərəfi, 54] (Bu türk xalqının üzərinə *yaraqlı* yağış gətirmədim (yol vermədim), *düyünlü* at yürütmədim).

Cümlədə işlənən *yaraklığ* (silahlı) və *tüginlik* (düyünlü-süvari) sözləri müasir Azərbaycan dilində sifətdüzəldən *-lı (-li, -lu, -lü)* şəkilçisi ilə yaranan sözləri xatırladır.

Göytürk mənbələrinin dilində *-lığ (-lik)* şəkilçisi vasitəsi ilə düzəlmiş digər sözlərin işlədilməsinə də rast gəlmək olur: *tonluğ* [KTŞ, 29] (donlu); *atlığ* [T, 4] (atlı), *kedimlig* [KTŞ, 33] (geyimli); *tuğluğ* [MÇ, 8] (tuğlu-bayraqlı) və s.

- *Kın (-kin, -qun, -kün) şəkilçisi*

Bu şəkilçi də *-lıq (-lik)* şəkilçisi kimi müasir Azərbaycan dilindəki *-ın (-in, -un, -ün)* variantındakı samit ixtisarlaşması ilə fərqlənir. Ancaq *-lıq (-lik)* şəkilçisindən fərqli olaraq *-kın...* şəkilçisində birinci elementin ixtisarlaşması baş vermişdir. *-Kın...* şəkilçisi özünün müasir Azərbaycan dilindəki *-ın (-in, -un, -ün)* variantı kimi Göytürk dilində feildən feil düzəldən şəkilçi kimi funksionallığa malik olmuşdur. *-Kın* şəkilçisinin müasir Azərbaycan dilindəki feildüzəldən *-ın...* şəkilçisi ilə derivativ-semantik paralelliyin aşağıdakı cümlədə işlədilən alqınmaq (alınmaq) sözündə müşahidə etmək olur: “Türk bodun altı, *alkıntı*, yok boltı [Tonyukuk abidəsi, Qərb tərəfi, 3]”. (Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu). *Alqınmaq* sözü burada gücü alınmaq, zəifləmək mənasında anlaşılır.

Göytürk mənbələrinin dilində işlənən şəkilçilərin digər bir qismi həmin dildə uzun müddət işlənmiş və xüsusi derivativ funksiya qazanmış elementlərdən ibarətdir. Şəkilçilərin bu qismi birbaşa Göytürk dilinin derivatoloji sistemi üçün səciyyəvi olsa

da onun semantik mühiti müasir Azərbaycan dilindəki uyğun şəkilçilərlə yaxınlaşır və bu cəhətdən də həmin derivativ vasitələrin yaratdığı anlayışlar arasında oxşarlıq və paralellik müşahidə edilir. Bu cəhətdən aşağıdakı şəkilçilərin derivativ-semantik xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir.

-Tağ şəkilçisi. Bu şəkilçi söz tərkibində işləndikdə Müasir Azərbaycan dilindəki *təki, kimi* anlayışlarını canlandırır. Bu mənada, *-tağ* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilindəki *təki, kimi, o cür, bu cür qoşma* və ifadələrin bildirdiyi məna ilə paralel semantik mühit yaradır: “Yuğçı, sığıtçı ögrə kün toğsıkdə Bökli Çölik el, Tabğaç, Tüküt, apar opurum, kırkız, üç kurıkan, otuz tatar, Kıtay, Tatabı-bunça budun kəlipən sığıtamış, yuğlamış. *Antağ* külik kahan ermiş”. [Kül Tiqin abidəsi, Şərq tərəfi, 4] (Ağlayıb sıtqayanlar Şərqdə gündoğandan, Böklü Çöllük elindən, Tabğaç, Tibet, ovar, apardum, qırğız, üç kurıkan, otuz tatar, kıtay, tababı-bunca xalq ağlayıb dəfn etmiş. *O cür* (elə bir əzəmətli xaqan imiş). Göytürk dilində *antağ* sözü onun kimi, o cür, elə bir (əzəmətli, məşhur) anlayışları üzrə bir neçə mətndə (Külü Çur abidəsi, 4, Cənub tərəfi, 8; Tonyukuk abidəsi, 9, 36; İrk Bitik abidəsi, 5, 15, 32, 60, 68, 93; Yenisey abidələri, XXIX 7) işlədilmişdir.

-Sık... şəkilçisi. Göytürk dilində xüsusi derivativ vasitə kimi işlənən bu şəkilçi Azərbaycan dili üzrə müqayisədə adlardan atributiv mənalı isimlərin düzəlməsində iştirak edən *-lıq (-lik, -luq, -lük)* şəkilçisinin derivativ-semantik paraleli kimi təsəvvür yaradır: “Arık oksən *açsın, toksık* öməzsən, bir todsar *açsık* öməzsən”. [Kül Tiqin abidəsi, Cənub tərəfi, 8] (Arıq oxsan, *aclıq*, toxluq bilməzsən bir doysan *aclıq* bilməzsən). Əbülfəz Rəcəbli həmin şəkilçini feildən hərəkət mənalı sözlərin yaradılmasında iştirak edən sözdüzəltmə vasitəsi kimi mənalandırır və bununla bağlı aşağıdakı nümunələri misal göstərir: *batsık* (Kül Tiqin abidəsi, Cənub tərəfi, 2) (batılı); *todsık* (Kül Tiqin abidəsi, Cənub tərəfi, 8) (doyumluq); *udsık* (Tonyukuk abidəsi, 12, 22) (yuxulu); *olursık* (Tonyukuk abidəsi, 12, 22) (oturaqlıq), *üləsik* (Kül Tiqin abidəsi, Cənub tərəfi, 4) (bölünməli) [6, 327].

-Yı (-yi, -yu, -yü) şəkilçisi

Göytürk dilində işlənən bu şəkilçi də özünün məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Müasir Azərbaycan dilində həmin şəkilçi derivativ vasitə kimi işlənmir. Göytürk dilində isə fəal sözyaratma funksiyasına malik olan *-yı...* şəkilçisi bu dilin sözyaratma sisteminə daxil olan xüsusi normalı elementlərindən biridir. Müasir Azərbaycan dilində həmin şəkilçinin derivativ-semantik funksiyası sifətdüzəldən *-dakı (-dəki)* şəkilçisinə uyğun gəlir. Bu uyğunluğu aşağıdakı cümlələrdə işlənən müvafiq sözlərin bildirdiyi mənalarda da müşahidə etmək olur: “*Başlayı ulayı* şad apıt bəglər... Taman, Tarkan, Tonyukuk, Boyla Bağa Tarkan, Ulayı buyuruk... iç buyuruku bəğ İrkin *başlayı* buyuruk, bunça amtı bəglər kañım kağanna ertəñü...” [Bilgə Xaqan abidəsi, Cənub tərəfi, 14] (Başdakı, ucadakı, şad-apıt bəylər... Taman, Tarkan, Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan *ucadakı* buyuruk (vəzifəli) bəylər... daxili işlər buyuruku (məmuru) Bəy İrkin *başdakı* buyuruklar (məmurlar), indiki bəylər atam xaqana adətə görə...). Verilən nümunədəki *başlayı, ulayı* sözləri cümlədə

hər fən *başdakı*, *ucadakı* mənasında anlaşılır. Həmin sözlərlə ifadə olunan anlayışda isə hakimiyyətin yuxarı təbəqəsinə məxsus məmurlar nəzərdə tutulur. Buradan görüldüyü kimi Göytürk dilində sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsi ilə mövcud informasiyaları dəqiqliklə və incəliklə ifadə edə bilən sözlər formalaşdırılmışdır. Həmin sözlərin semantik mühiti isə itməmiş, Azərbaycan dilindəki müvafiq sözlərin mənə paralelliyində öz izlərini saxlamışdır.

-Ça (-çə) şəkilçisi

Bu şəkilçi də sözlərdə mənənin dəqiqliklə ifadəsi baxımından Göytürk dilində özünəməxsus aktivliyə malik olmuşdur. Azərbaycan dilində Göytürk dilinə məxsus bu şəkilçi struktur tərkibcə saxlanmır. Bu mənada ki, müasir Azərbaycan dilində *-ça (-çə)* şəkilçisi ilə Göytürk dilinə məxsus eyni strukturdakı şəkilçinin derivativ-semantik funksiyası eyni deyildir. Azərbaycan dilində *-ça (-çə)* şəkilçisinin vasitəsi ilə bir qayda olaraq kiçiltmə mənalı sözlər düzəldilir: *meydan-meydança, qazan-qazança, yorğan-yorğança, yarma-yarmaça, qala-qalaça, bağ-bağça, gödək-gödəkçə*.

Bəzən *-ça (-çə)* şəkilçisi ilə rişxənd mənalı söz də düzəldilir: *gözəl-gözəlçə*.

Göytürk dilində isə *-ça (-çə)* şəkilçisinin vasitəsi ilə kimi, qədər, bənzər, oxşar anlayışına uyğun sözlər düzəldilmişdir: “Anta olürtük. Əlikçə ər tutdımız. Ol sabıt esidip on ok bəgləri, bodunu kop kəlti, yükünti”. [Tonyukuk abidəsi, Qərb tərəfi, 42, 43] (Orada öldürdük, *əlliyyə qədər* döyüşçü tutduq. Gecə on ox xalqına xəbər göndərdik. O xəbəri eşidib on ox bəylərin xalqı hamılıqla gəldi, təzim etdi). Müasir Azərbaycan dilində Göytürk dilinə məxsus *-ça (-çə)* şəkilçisi ilə düzələn sözlər semantik cəhətdən kimi, qədər, bənzər, oxşar mənalı ilə həmahəng olub paralelləşdiyi kimi, həmin şəkilçinin derivativ paralelliyini müqayisə bildirən sözlərin düzəlməsində iştirak edən *-ca (-şə)* şəkilçisinin funksiyasında da görmək olur. Bunun ən bariz nümunəsini “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində tapmaq mümkündür: “Ay bəy baba! *Dəvəcə* böyümüsən, *köşəkcə* əqlin yox. *Təpəcə* böyümüsən, *darıca* beynin yox” [4, 70].

Göytürk dilində morfoloji sözyaratma üsulları olduqca zəngindir. Sözyaratma vasitələrinin bir qismi artıq zaman keçdikcə köhnəldiyinə görə onların ilkin variantı müasir türk dillərində birmənalı olaraq saxlanmır. Lakin həmin şəkilçilərin vasitəsi ilə formalaşan derivativ variantların semantik mühiti müasir dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində itməmiş və özünün mənə paralelliyini saxlaya bilmişdir.

Bu tipli leksik-semantik paralelliğin öyrənilməsi dil tarixinə dair qaranlıqda qaan müəyyən məqamların açılması və mənalıların dəqiqləşdirilməsi, dürüstləşdirilməsi, həmçinin anlaşılıqlığın təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1970, 235 s.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B, Azərtədrisnəşr, 1963, 275 s. 51-52.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, Elm, 2007, 280 s.
4. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, 170 s.
5. Rəcəbli Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yensay abidələri. Bakı, Yazıçı, 1993, 400 s.
6. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I h., Bakı, Nurlan, 2006, 648 s.

Arzu Hüseynova

**GÖYTÜRK DİLİNİN DERIVATIV VASITƏLƏRİ ƏSASINDA
FORMALAŞMIŞ LEKSIK VAHIDLƏRDƏ PARALELLİK
XÜLASƏ**

Göytürk dilində morfoloji söz yaradıcılığı faktlarının araşdırılması ilə belə bir həqiqətin ortaya çıxarılmasını təsdiq edir ki, bu dildə derivativ prosesin zəngin ənənələri mövcud olmuşdur. Göytürk dövründə başqa dillərdən alınmaların son dərəcədə az olmasını nəzərə aldıqda yeni sözyaratma prosesində bu dilin necə böyük imkanlara malik olduğu tədqiqatçının özünü də heyretə gətirir. Göytürk dilində bu qədər daxili enerjinin yaranma səbəblərini araşdırdıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu dilin təmsil olunduğu dövlətçiliyin özü daimi ictimai-siyasi hadisələrin önündə getmişdir. Odur ki, dilin öz mühitində formalaşmış yeni anlayışlar da dilin daxili potensialının özündən qaynaqlanmışdır. Buna görə də Göytürk dövründə dilin xüsusən, morfoloji sözyaratma imkanları çevik mexanizm əsasında inkişaf edərək təkmilləşmişdir. Göytürk dövründə işlədilən morfoloji sözyaratma vasitələrinin müəyyən qismi müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi saxlanmasa da onların derivativ-semantik mühiti müasir Azərbaycan dilinin uyğun qarşılıqları ilə paralellik təşkil edir. Bu da qədim mənbələrdən bir çox sözlərin mənaça aydınlaşdırılması və dəqiqləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Арзу Гусейнова

**ПАРАЛЛЕЛИ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ОБРАЗОВАННЫХ В
ПРОИЗВОДНЫХ СРЕДСТВАХ ЯЗЫКА ГОЙТУРКА
РЕЗЮМЕ**

Изучение морфологического словообразования Гойтуркского языка подтверждает тот факт, что в этом языке существует богатая традиция производного процесса. В период Гойтурка отмечает, что установка из других языков было мало, несмотря на это исследователи поражены огромным потенциалом этого языка в новом процессе установки слов. Изучая возникновения такой большой внутренней энергии на языке гойтурков. Мы можем заключить, что государственность была представлена этим языком.

Определила постоянные социальные и политические события. Следовательно, новые концепции, сформированные в среде языка, такие вытекают из внутреннего потенциала самого языка. Поэтому вовремя Гойтурка возможности языка, особенно морфологический словарь, развивались с помощью гибкого механизма. Хотя некоторые из марфологического словаря использованного в эпоху Гойтурка, не сохранились, как в современном Азербайджанском языке, их производно-семантическая среда параллельна соответствующим взаимодействиям современного азербайджанского языка. Это так - же важно с точки зрения значимого аудита и интерпретации многих слов из древних источников.

Arzu Huseynova

**PARALLELS OF LEXICAL UNITS FORMED IN DERIVATIVES OF THE
GOYTURK LANGUAGE
SUMMARY**

The study of the morphological derivation of the Goyturk language is confirmed by the fact that there is a rich tradition of the derivative process in this language. During the period, Goyturk notes that the installation from other languages was not enough, despite, researchers are amazed at the huge potential of this language in the new process of installing words. Studying the emergence of such a great internal energy in the Goiturk language. We can conclude that statehood is represented by this language.

Identified persistent social and political events. Consequently, new concepts formed in the language environment follow from the internal potential of the language itself. Therefore, in time of the Goyturk language features, especially the morphological dictionary, developed using a flexible mechanism. Although some of the morphological dictionaries used in the Goyturk era were not preserved, as in the modern Azerbaijani language, their derivative-semantic environment is parallel to the corresponding interactions of the modern Azerbaijani language. It is also important from the point of view of meaningful audit and interpretation of many words from ancient sources.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Prof. Mübariz İmran oğlu Yusifov tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

FƏRİDƏ HAFİZ qızı CƏMİLLİ
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov küç. 23
Kukusss93@mail.ru

AZƏRBAYCAN QADIN YAZIÇILARININ DİLİNDƏ GENDER DOMİNANTLIĞININ REPREZENTASIYASI

Açar sözlər: gender, kişi, qadın, dil davranışı, feminizm, nitq, cəmiyyət

Azərbaycanda 1980-ci illərin sonu, 1990-cı illərin əvvəllərində “Linqvistik gəndərşünaslıq” adlı yeni bir elm sahəsi yarandı. Bu elm sahəsinin əsas məqsədi dil davranışında qadınlıq (feminlik) və kişiliyi (maskulinlik) fərqləndirmək, cinslərin nitq davranışını öyrənmək, dil və cinsin qarşılıqlı münasibətlərini tədqiq etmək, qadın və kişilərin dilinin sosial mahiyyətini anlamaq, sosial rolların formalaşmasında dilin təsirini müəyyənləşdirmək, müxtəlif cinsdən olan insanların dildə qeyri-bərabər təsərat doğurmasına səbəb olan amillərə nəzər yetirməkdir.

Nitq cəmiyyətin ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. “Dil bizimlə cəmiyyət arasında əlaqələndirici agentdir. Bu bizim mövcudluğumuzu yenidən təsdiq edir. Nitqin özü elə sivilizasiya deməkdir... Sükut isə insanı cəmiyyətdən təcrid edir”¹

Kaliforniya Universitetinin professoru R.Lakoff 1970-ci ilin əvvəllərində qələmə aldığı “Dil və qadınların yeri” adlı əsərində qadınların nitq davranışı haqqında geniş məlumat vermişdir. Bu əsər dil və davranış qaydaları ilə bağlı çox sayda əsərlərin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Əsərdə qadın və kişi nitqi arasında fərqli xüsusiyyətlər səciyyələndirilmişdir. R.Lakoffun fikrincə: “Kişilərin davranışlarından fərqli olaraq, qadınların nitq davranışında qətiyyətsizlik və bir az aqressiyyə hiss edilir. Qadın qarşı tərəfi dinləməyi bacarır və xeyirxahlıq nümayiş etdirə bilir. Kişilər isə qadınların əksinə söhbət əsnasında daha aqressiv olurlar və situasiyanı nəzarət altında saxlamağa səy göstərirlər. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, bu formada danışmaq tərzi qətiyyətsizlik və təcrübəsizlik təsəratı yaradır və qadının statusunun zəifləməsinə səbəb olur”.²

Dil gender rolunun vəhdətini təşkil edən ən nəcib və mühüm amildir. Uşaq dünyanı dərk etməyə başladığı gündən cəmiyyətin cinslərə uyğun olaraq formalaşdırdığı mesajları dilin vasitəsi ilə qəbul etməyə başlayır. Dil vasitəsi ilə insan ətraf aləmi təsvir edir və fikirlərini ifadə edir. Əgər dil olmasa insanlar düşüncə və fikirlərini ifadə etməkdə çox çətinlik yaşayırlar.

¹ Tomas Mann “Şehirli dağ”, 1924

² Robin Lakoff, 1973

Dildə cinsi əlamətlərə görə diskriminasiya qadın dilinə qarşı özünü bir neçə formada göstərir:

1. Etinasızlıq
2. Stereotipləşmə
3. Mühakimə etmə

Nəticədə qadının danışığı daha az əhəmiyyətli hesab edilir. Qadın dilinin kişi dilindən köklü fərqi, yəni cinsinə uyğun olması və kişinin danışığı norma, standart kimi qəbul etmə, əksinə olaraq qadının danışığını mühakimə etmə halları bu günkü inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə belə öz aktuallığını qoruyan məsələlərdəndir. Qadın və kişinin cəmiyyətdəki sosial statusu, sosial vəziyyəti dildə də öz əksini tapmışdır. İstifadə edilən sözlər və söz birləşmələri qadın və kişilər haqqında mülahizələr formalaşdırır və insanlar bu yolla təyin edilir. İnsanlar uşaq yaşlarından başlayaraq sözləri, onların mənasını qəbul edə-edə, ona uyğun davranış sərgiləyirlər. Beləliklə sözləri yavaş-yavaş qəbul edərək, dildə baş verən stereotipləmənin fərqinə varılır.

Cəmiyyəti dil ictimailəşdirdiyi üçün, insan öz cəmiyyətinin dilini öyrənir, bu cəmiyyətə uyğun düşünür və davranışını ona uyğunlaşdırır. Dildən istifadə edərək biz sadəcə danışırıq, öyrənirik, təkrar edirik və öz təxəyyülümüzdə “qadın və kişi” təsəvvürü yaradırıq. Qadın və kişi təmsilçiləri üçün dildə stereotiplər və şablonlar formalaşmışdır və o qədər təbiiləşmişdir ki, biz bunların heç fərqində də deyilik.

Qadın dili və kişi dilindən bəhs edərkən tarixə nəzər yetirsək Cənubi Amerikanın “Karaib” adlı qəbiləsində qadın və kişi dilinin mövcud olduğunun şahidi oluruq. “Bu qəbilə də kişilərin və qadınların ayrı-ayrı dilləri olub. Əvəllər Qərbi Hindistanda məskunlaşan bu qəbilənin dili təxminən üç min sözdən ibarət olub”.³

Azərbaycan dilində qadın dili və kişi dilindən bəhs edərkən biz ayrı-ayrı dillər nəzərdə tuturuq. Eyni dildə danışib müxtəlif cür anlaşılan eyni dilin daxilində baş verən məqamlara nəzər yetiririk. Qadın və kişilərin fərqli dil davranışı nisbi xarakter daşıyır. “Buna görə bəzi tədqiqatçılar qadın dili ilə kişi didlini fərqləndirmək üçün genderlekt terminini istifadə etməyi məsləhət görürlər”.⁴

Son zamanlarda qadın dili termini tez-tez istifadə olunmağa başlanılıb. Q.S.Dvinyaninovanın iddialarına görə bu dil “kişilər üçün anlaşılmaz olan spesifik xüsusiyyətlərə malik qadın nitq manerasıdır”. Feminist linqvistlərə görə bəzi tədqiqatçılar məqsədli şəkildə “qadın və kişi dilinin əvəldən müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus olması” iddiasına əsasən bundan istifadə edirlər.⁵

³ XIX əsrin sonunda “Vokruq sveta” jurnalında dərc olunan məlumata istinadən

⁴ <http://www.lib.vsu.ru/project/glossary.phtml#an>.

⁵ <http://language.psu.ru/bin/vieü.cgi>

Qadın və kişilər müxtəlif dillərdə danışılar demək düzdün deyil. Bunun yerinə qadın və kişilər müxtəlif nitq davranışlarına malikdirlər demək daha doğrudur. "Qadın və kişilərin müxtəlif nitq registri oriyentasiyası onların müxtəlif psixologiyaya malik olmaları ilə izah olunur: Qadın və kişilərə məxsus hisslər var ki, bunları konkret olaraq ya qadınlar, ya da kişilər hiss edirlər. Qadın və kişilərə məxsus şüur var ki, bunlar konkret olaraq ya qadınlara, ya da, kişilərə uyğun formalaşıblar. Deməli, bu şəraitə uyğun dil vasitəsinin seçimi mövcuddur ki, təbii bu bir cins üçün actual və mühüm olmaya bilər". Qadının nitq davranışı femininliyin bir hissəsini təşkil edir. D.Kameronun fikrincə hər hansı bir cəmiyyətdə nitqin qadın manerası daha dəqiq, nitq üsulları sadələşmiş linqvistik təsəvvürün özü ilə femininliklə asosiasiya edilir, bu da cəmiyyətin femininlik normaları haqqında simvolik təsəvvürlər yaradır.⁶

Feminist linqvistikanın tədqiqatları nəticəsində qadınların nitq davranışlarının xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilərək müəyyən edilib ki, qadın dili daha az kateqorikdir.

1.Qadınlar danışarkən və yazrkən zərif, nəcib sözlər işlətməyə çalışırlar. Məsələn: canım, əzizim, gözümün nuru, həyatımın mənası və.s.

2.Qadınlar fikirlərini gözəl ifadə etmək üçün daha təsirli sözlərdən istifadə edirlər. Məsələn: Mən həyatımı sənə yolunda qurban vermişəm.

3.Qadınlar sevdikləri haqda öz hisslərini, duğularını, emosiyalarını dilə gətirməyi xoşlayırlar.

4.Qadınların danışığında bir qətiyyətsizlik hiss edilir, onlar əksər hallarda inamsız, alçaq səslə danışirlər.

5.Qadınlar danışarkən qrammatikanın düzgünlüyünə və vokabyular seçimin dəqiqliyinə diqqət yetirirlər. Məsələn, qadınlar kişilərdən fərqli olaraq rənglərin belə hər çalarını öz adı ilə adlandırmağa üstünlük verirlər.

7.Qadınlar evelərimizdən daha çox istifadə edirlər. Məsələn, filankəs dünyadan köçdü və ya Allahın rəhmətinə qovuşdu.

Gender yanaşmasının tətbiqi linqvist təsvirində birinci növbədə bu dilin və əsərin bu və ya başqa faktına başqa cür baxmaq, ona yeni izah vermək imkanı yaradır. Əsərlərə yeni baxış, ənənəvi, ədəbiyyatşünas və sosial-siyasi traktovkalardan uzaqlaşmağa və bu əsərləri «qadınlıq» və «kişilik» anlayışları haqqında təsəvvürlər baxımından analiz etmək üçün geniş imkanlar açır. Gender tədqiqatları sahəsində çalışanlar yeni axtarış sahəsi yaratmaqdan, yeni təfəkkür üsulların formalaşdırmasına daha çox üstünlük verirlər. Beləliklə, qender yanaşması filologiyada insan faktorunu daha diqqətlə incələmək imkanı yaradır. Linqvistikada gender tədqiqatları problematikasına diaxron və sinxron aspektlərdə baxılır.

⁶ Kameron D.,2005

Gender tədqiqatlarının inkişafı ədəbiyyatşünaslıqda müşahidə olunmaqla gender dominantlığının representasiyası sotsiumda öyrənilməsinə yönəldilir. Ədəbiyyata gender yanaşması yeni yollar açır, əsərlərin ideyasını daha yaxşı başa düşməyə, feminist linqivistikanın mövqeyini tədqiq etməyə kömək edir. Belə ki, qadın dilinin müəyyən edilməsi, formalaşdırması ictimai və şəxsi şüurda necə möhkəmləndirməsi və nəticələri öyrənilir. Filologiyada bu tədqiqatlar hələ yeni-yeni inkişaf edir və sözsüz ki, onlarda müəyyən perspektivlər var.

Ədəbiyyatda gender aspektini nəzərdən keçirən bir sıra tədqiqatlar var ki, bunun nəticəsində «gender ədəbiyyatşünaslığı» termini yaranıb. Bu tədqiqatların müəllifləri qadınlardır. Qadın mənşəyi, qadın obrazları və qadın dili haqqında təsəvvürlərin fərqləndiricisi cəhətlərini qeyd edərək, onların dünyagörüşü, mədəni dəyərlərlə əlaqəsini (nisbətini) göstərə bilirlər. Bu da öz növbəsində gender identikliyinə formalaşması mexanizmlərinin qarşılıqlı əlaqəsini dərk etməyə imkan yaradır. Bundan əlavə, gender tədqiqatlarında əsas anlayışlara vurulan gender damğasının xüsusiyyətlərini, dünyanın gender mənzərəsini yaratmaq spesifikasiyasını aydınlaşdırmaq cəhdi mədəniyyətin aspektləri, o cümlədən ədəbiyyat haqqında çox vacib informasiya mənbəyidir. Həmçinin ədəbiyyat sahəsində gender tədqiqatları üçün qadınların spesifik gender dominantlığının representasiyasının öyrənilməsi xarakterikdir. Ecəzkar qadın qəlbinin ülvü duyğularını əks etdirən, duyan, könüllərdə silinməz izlər buraxan, qadın ürəyinə xas olan kövrəklik, cəsarət, səmimilik, mehribanlıq kimi müsbət keyfiyyətlər klassik Azərbaycan qadın şairlərinin yaradıcılığının əsas qayesini təşkil edir. Qadın şairlərimiz öz duyğularını, hisslərini şeirin dili-qadın dili ilə əbədiləşdirmişlər. Bu xəzinəni yaradan nümayəndələrdən biri də Məhsəti Gəncəvidir. XI əsrin sonları XII əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan intibahının parlaq nümayəndəsi, Azərbaycan ədəbiyyatında gender mövzusunun ilk dəfə ədəbiyyata gətirən xanım sənətkardır. Şairə Məhsəti Gəncəvinin lirikasında qadın dilinin dominantlığının representasiyası çox aydın şəkildə əks olunur. Beytdəki sözlərdəki zəriflik, əzizləmələr və söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr feminist linqivistikanın bariz nümunəsidir.

Görsə üzünü huri xəcalətdə qalar,
Göylər günəşi nuru üzündən pay alar.
Hər dəm üzümüz gül üzünə həsrətdir,
Ayrılsa üzündən üzümüz yaşla dolar.

Onun rübailərində Azərbaycan qadının dərdləri, şairənin gerçəkliyə real münasibəti, azad təfəkkürə, qadını əsarətə salan zəncirləri qırmağa can atması cəhdləri ifadə olunub:

Dün kaşı kuzəmi daşlara çaldım,
Sərxoşdum, bilmədim əlimdəm saldım.
Kuzə dilə gəlib dedi ki: mən də,
Sənin kimi idim, bu günə qaldım.

Qadına xas emosianallıq, yüksək hərarət, duyğu partlaması istər leksik, istər qramatik, istərsədə sintaktik hesablamalar və. s bunların hamısı qadın düşüncəsindən doğulduğunu biruzə verir.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllində Azərbaycan ədəbiyyatında qadın mövzusu yenidən canlanmağa başlamışdı. Avropa və Rusiyada baş verən sosial dəyişikliklər Azərbaycanda təsir edir, cəmiyyətdə qadına bir şəxsiyyət kimi maraq yaranır, yazıçılar qadının daxili dünyasına dərinlən baxmağa, onun gizli arzu və istəklərini öyrənməyə çalışırdılar. Beləliklə, Azərbaycan realist nəşrində qadın obrazlarının zənginliyi onu sübut edir ki, Azərbaycan yazıçıları qadın problemlərini işıqlandırmaqla gender mövzusunun açılmasında böyük bədii ümumiləşdirmələrə nail olublar. Bu da onlara başqa milli ədəbiyyatlarla müqayisədə öyrənmək üçün zəngin material verən gender tədqiqatının obyektini kimi baxmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Ali təhsil sistemində gender problemləri təliminin metodoloji aspektləri. Elmi-praktiki konfransın materialları. – B., 2002
2. Gender: tarix, cəmiyyət, mədəniyyət. – B., 2002 Müasir sosial-siyasi dəyişikliklər konmətnində qender təhsilinin inkişafı. Elmi-praktiki konfransın materialları. – B., 2004
3. Sosial və humanitar fənnlərə gender nəzəriyyəsinin inteqrasiyası. Elmi-praktiki konfransın materialları. – B., 2001
4. Введение в гендерные исследования. В 3-х ч. - Харьков, СПб., 2001
Гендерные исследования в гуманитарных науках: современные подходы. Материалы международной научной конференции (Иваново, 15-16 сентября, 2000). – Иваново, 2000
5. Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций / Под общ.ред. О.А.Ворониной. - М., 2001.
6. Трофимова Е.И. Терминологические вопросы в гендерных исследованиях / Гендер: язык, культура, коммуникация. Доклады 2-й международной конференции.- М., 2001.
7. Уэст К., Зиммерман Д. Создание гендера / Хрестоматия феминистских мятнов. (Переводы под ред. Е.Здравомысловой и А.Тёмкиной).- СПб. – М., 1998.
Bergval, V.L., Bing, J.M., Freed, A.F. Rethinking language and gender Research: Theory and Practice. London: Longman, 1996, 360p

F.Cəmilli

AZƏRBAYCAN QADIN YAZIÇILARININ DİLİNDƏ GENDER DOMİNANTLIĞININ REPREZENTASIYASI

Xülasə

Dil gender rolunun vəhdətini təşkil edən ən nəcib və mühüm amildir. . İstifadə edilən sözlər və söz birləşmələri qadın və kişilər haqqında mülahizələr formalaşdırır və insanlar bu yolla təyin edilir. Qadın və kişi təmsilçiləri üçün dildə stereotiplər və şablonlar formalaşmışdır və o qədər təbiiləşmişdir ki, biz bunların heç fərqi də deyilik. Azərbaycan dilində qadın dili və kişi dilindən bəhs edərkən biz ayrı-ayrı dillər nəzərdə tuturuq. Eyni dildə danışb müxtəlif cür anlaşılan eyni dilin daxilində baş verən məqamlara nəzər yetiririk. Qadın və kişilərin fərqli dil davranışı nisbi xarakter daşıyır. "Qadın və kişilərin müxtəlif nitq reqistri oriyentasiyası onların müxtəlif psixologiyaya malik olmaları ilə izah olunur: Qadın və kişilərə məxsus hisslər var ki, bunları konkret olaraq ya qadınlar, ya da kişilər hiss edirlər. Qadın və kişilərə məxsus şüur var ki, bunlar konkret olaraq ya qadınlara, ya da, kişilərə uyğun formalaşıblar. Deməli, bu şəraitə uyğun dil vasitəsinin seçimi mövcuddur ki, təbii bu bir cins üçün actual və mühüm olmaya bilər". Qadının nitq davranışı femininliyin bir hissəsini təşkil edir. Gender yanaşmasının tətbiqi lingvist təsvirində birinci növbədə bu dilin və əsərin bu və ya başqa faktına başqa cür baxmaq, ona yeni izah vermək imkanı yaradır. Əsərlərə yeni baxış, ənənəvi, ədəbiyyatşünas və sosial-siyasi traktovkalardan uzaqlaşmağa və bu əsərləri «qadınlıq» və «kişilik» anlayışları haqqında təsəvvürlər baxımından analiz etmək üçün geniş imkanlar açır.

Açar sözlər: gender, kişi, qadın, dil davranışı, feminizm, nitq, cəmiyyət

F. Camilli

REPRESENTATION OF GENDER DOMINANCE IN THE LANGUAGE OF AZERBAIJANI WOMEN WRITERS

SUMMARY

Language is the most noble and important factor that unites gender roles. . The words and phrases used form opinions about women and men, and people are defined in this way. Stereotypes and patterns have been formed in language for women and men, and they are so natural that we are not even aware of them. When we talk about the language of women and the language of men in Azerbaijani, we do not mean separate languages. We speak the same language and look at things that happen within the same language, which are understood differently. The different language behaviors of women and men are relative. The different speech register orientations of women and men are explained by the fact that they have different psychology: Women and men have feelings that are specifically felt by either women or men. There is a consciousness of women and men that they are formed specifically for either women or men. So, there is a choice of language that suits this

situation, which, of course, may not be relevant and important for one sex. ” A woman's speech behavior is part of femininity. The application of the gender approach in the description of the linguist, first of all, allows to look at this or that fact of the work in a different way, to give it a new explanation.

Key words: gender, male, female, language behavior, feminism, speech, society

Ф. Джамилли

**ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ГЕНДЕРНОГО ДОМИНСТВА НА ЯЗЫКЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ
РЕЗЮМЕ**

Язык-самый благородный и важный фактор, объединяющий гендерные роли. Используемые слова и фразы формируют мнение о мужчинах и женщинах, и люди определяются таким образом. В языке женщин и мужчин сформировались стереотипы и шаблоны, и они настолько естественны, что мы даже не осознаем их. Когда мы говорим о языке женщин и языке мужчин по-азербайджански, мы не имеем в виду отдельные языки. Мы говорим на одном языке и смотрим на то, что происходит на одном языке, но понимаем по-разному. Различное языковое поведение женщин и мужчин относительно. Различная ориентация речевых регистров у женщин и мужчин объясняется тем фактом, что у них разная психология: женщины и мужчины испытывают чувства, которые конкретно испытывают либо женщины, либо мужчины. У женщин и мужчин есть сознание, что они созданы специально для женщин или мужчин. Итак, есть выбор языка, который подходит для этой ситуации, что, конечно, может не иметь отношения к одному полу и не иметь значения ». Речевое поведение женщины - это часть женственности.

Ключевые слова: пол, мужчина, женщина, языковое поведение, феминизм, речь, общество

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 21.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Prof. Zəmfira Əsgər qızı Şahbazova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

YEGANƏ MİRZƏYEVA

BDU

Zahid Xəlilov küçəsi

yegana@mail.ru

BEYNƏLXALQ İŞGÜZAR YAZIŞMALARIN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Dilə cəmiyyətdəki siyasi, ictimai hadisələr, elmi-texniki irəliləyiş, iqtisadi-mədəni həyatda baş verən yeniliklər ciddi təsirlə şərtlənir. Dillərarası bağlılıqların kökü çox uzaqlara gedib çıxır. Belə ki, məntiqi təfəkkürün formalaşdığı, xalqlar arasındakı iqtisadi və hərbi əlaqələr inkişaf etdiyi vaxtdan dillər arasında da müəyyən münasibətlər formalaşmışdır. Bu da məlumdur ki, dünyada istənilən dil təkbaşına inkişaf etmək iqtidarında deyil. Xarici aləm ona daim təsir etməklə, onun inkişafı prosesində də öz izlərini qoyur. Dil əlaqələri xalqlar arasında mütləq şərtlərdən hesab olunur. Bu da dilin bütün səviyyələrinin təkamülünə səbəb olur. Beynəlxalq işgüzar yazışmalar zamanı uyğun dil qanunauyğunluqlarına riayət etmək vacib şərtlərdəndir. İşgüzar yazışmaların dil xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən morfoloji, leksik, qrammatik xüsusiyyətlər diqqət çəkir. Rəsmi işgüzar üslubda uzun müddət köhnəlmiş sözlərdən istifadə olunur. Azərbaycan və ingilis dillərində işgüzar üslubda ümumi və xüsusi isimlərdən, idarə, təşkilat, şəxs adlarından və soyadlarından istifadə olunur. Bu da onun morfoloji xüsusiyyətlərini səciyyələndirir. Şifahi nitqin yaranma prosesində ifadə planı ilə məzmun planının qarşılıqlı əlaqəsi ifadə edənə ifadə olunana tərsinə ümumi hərəkət prinsipi ilə ifadə olunur. Başqa sözlə, nitqin aktuallığının fokusu nitqin ifadə planından məzmun planına fasiləsiz hərəkət edir. Hər iki plan sərbəst variasiyalıdır, yəni ifadə planındakı dəyişikliklər məzmun planında dəyişikliklərə aparır. Belə ki, mətnin formal-substansional və məzmun tərəflərinin müəyyən edilməsi prosodik və struktur semantik əlamətlərə əsaslanır. Sözü mənəti əlamətlərindən fərqli olaraq, dinamik əlamətlər və onların hər biri ünsiyyətdə hər hansı bir dəyişikliyi göstərir. Onun ümumi enerjisinin dəyişməsi yeganə enerji forması olan – intensivliyin dəyişməsi ilə ifadə olunur. Bu da sözü bir haldan digər hala keçməsinə şərtləndirir. Səslənən nitqin emosional yüklənməsinin artmasında akustik parametrlərin, xüsusilə intensivliyin qiymətinin dəyişməsi faktını əks etdirir. Mətnin mənaya uyğun olaraq hissələrə, sintaqmlara bölünməsi funksiyasını mətnin prosodiyası yerinə yetirir. Bu isə əsas semantik yük daşıyan sözlərin və inteqrasiya prosesində aparıcı rol oynayan predikativ blokların simasında mətnin struktur semantik vahidlərini ayırır. İşgüzar məktubları yazarkən bir səhifə nəzərdə tutulmalıdır. Əgər məktubun həcmi müəyyən səbəblərdən bir səhifəni aşarsa bu zaman birinci səhifə istisna olmaqla qalan səhifələr ərəb rəqəmləri ilə

nömrələnməlidir. Bundan əlavə, bu məktublar xüsusi nəzərdə tutulmuş blanklarda yerləşdirilir. Onların üst səthində şirkətə dair emblem olmalı, ad tam şəkildə yazılmalı, poçtun ünvanı qeyd edilməli, telefonlar və bank rekvizitləri aydın şəkildə qeyd olunmalıdır. Məzmun baxımından yazı üçün nəzərdə tutulmuş bu kağızlarda da sənədləşdirmə həyata keçirilə bilər. Onlar adətən əllə yazılır. İşgüzar məktublardan bəzi vacibləri bükülmür. Onlar iri həcmli zərflərdə göndərilir. Bundan başqa, iri şirkətlərin özlərinə məxsus xüsusi tərtibatda şəffaf pəncərəcikləri olan zərfləri olur. Bu cür zərflərdə ünvanlar göstərilir. Ümumilikdə, məktublar işgüzar yazışmalarda ən vacib sənədlərdən hesab olunur. Məktubda müraciət hissəsinin olması vacib elementdir. Bu zaman məktub yazılan şəxsin adı, soyadı göstərilməlidir.

Açar sözlər: strategiya, şifahi nitq, kontekst.

Qeyd etmək lazımdır ki, nitqi təşkil edən cümlələr bir-birindən fərqlənən müxtəlif məqsədlərlə işlədilir. Sənədlərdə cümlələrin bir qisminə əşya və hadisələr haqqında məlumat verilir; bir fikir ya təsdiq, ya inkar edilir. Başqa bir qrup cümlədə heç bir məlumat verilmir, əksinə danışan müəyyən məsələ ətrafında başqasından məlumat almaq, öz fikrini tamamlamaq, dəqiqləşdirmək məqsədilə həmin cümlələrdən istifadə edir, digər bir qrup cümlələrdə istək, arzu və s. ifadə edir. Aparılan təhlil göstərir ki, leksik sözlər mənə yükü və informativliyinin dərəcəsinə görə qrammatik sözlərdən fərqlənir. Bu fərq də onların cümlədə (söyləmələrdə) vurğulu və vurğusuz olması, eləcə də intonasiya qrupunun mərkəzinə (fokusunu) öz üzərinə götürməsi ilə şərtlənən amil kimi özünü göstərir. Digər tərəfdən, qrammatik sözlər ünsiyyətdə tez-tez təkrar olunduğundan onlar bir növ köhnə, artıq dinləyiciyə məlum olan informasiyaların daşıyıcısı kimi çıxış edir. Bu xüsusiyyət də onların yazılı ünsiyyət prosesində müəyyən elementlərin distribusiyasına təsir göstərir. Onlar cümlənin əvvəlində, ortasında gələrək, özlərinə məxsus rəngarəngliyə malik olurlar. Sözü gedən məsələnin ciddi şəkildə tədqiq edilmədiyini qeyd etməklə bərabər, onu da qeyd etmək lazımdır ki, hətta xüsusi, ixtisas-yönlü akademik mətnlərin təhlilini apararkən nəticələr çıxarılmalıdır [5, s.19]. Bu zaman üslubi təhlilin aparılması nəzərdə tutulmur. Tədqiqatçıların fikrincə, işgüzar yazışmalar universal xarakter daşıyır [2, s.56]. Eyni zamanda akademik hesab edilən dil strukturları da universal xarakterə malik olur. Qeyd olunduğu kimi, yazı strategiyalarının seçilməsinə gəldikdə, bu sahədə istifadə edilən materiallar əsasən işgüzar yazı strategiyalarının aşılmasına yönəldilir. Burada əsas məqsəd yazılı mətnləri şərh etmək, yeni leksik vahidlərin kontekstual mənalarını başa düşmək, sənəddəki olan əsas ideyanı, mənanı adekvat şəkildə qavramaq və digər bacarıqları formalaşdırma bilməkdir [3, s.78]. Linqvistik xüsusiyyətlərin təhlili kargüzarlığın ayrı-ayrı sahələri üçün proqramların yazılması və proqramlar əsasında sözü gedən prosesin səmərəlilişdirilməsinə yönəldilmiş müvafiq yazı strategiyalarının işlənilib-hazırlanması üçün şərait yaradır. Buna misal olaraq, Ewer və

Huges Davies tərəfindən yazılmış “A Course in Basic Scientific English” proqramını qeyd etmək olar[2,s.43].1969-cu ildə nəşr edilmiş bu proqram onu deməyə əsas verir ki, linqvistik və üslubi təhlilin aparılmasında əsas məqsəd işgüzar yazı strategiyalarını dövrün tələbatlarına mümkün qədər uyğunlaşdırmaq idi. Əsas məqsədlərdən biri beynəlxalq sahədə istifadə edilən ingilis dilinə xas olan dil və nitq strukturlarının müəyyənləşdirilməsi və məhz dil vahidlərinə üstünlüyün verilməsidir. Elmi ingilis dilində nadir hallarda istifadə edilən qrammatik strukturlara və leksik vahidlərə xüsusi diqqət vermək nəzərdə tutulmur. ESP sahəsində çoxsaylı elmi əsərlərin müəllifləri olan Ewer və Hughes-Davies elmi araşdırmalar aparmaqla eyni zamanda geniş kütlə üçün yazılmış dərslik və dərs vəsaitlərindən istifadə edirlər[2, s.45]. Müxtəlif təşkilatlara dair işgüzar yazışmaları müqayisə edərkən mürəkkəb isimlər, felin məchul növü, modal fellər və başqa elmi mətnlərdə geniş şəkildə istifadə edilən dil strukturlarına nadir hallarda rast gəlmək olar. Aparılan müqayisələr nəticəsində tədqiqatçılar belə qənaətə gəlmişdilər ki, işgüzar yazışmalar zamanı təşkilat və idarələrin diqqəti xüsusilə adı çəkilən dil strukturlarına yönəldilməlidir. Bu sahəni tədqiq edən alimlərdən Henry, Larcy, Selinceo, John Lackstrom, Mary Todd-Trimble və Louis Trimblin adları xüsusilə qeyd edilməlidir. Onlar işgüzar yazışmalar zamanı müstəqil məlumatların dialoq nitqi şəklində verilməsini xarakterik hesab etmirlər. Onlara görə işgüzar yazışmalar zamanı dialoqun kommunikativ - vahidliyi üçün ümumi kontekstdən asılı olmayan müstəqil replikalar səciyyəvi hesab edilmir, yalnız müəyyən qaydada birləşən iki replikanın əlaqələnməsi müəyyən hallarda əsas sayıla bilər [4,s.23].Qeyd edilməlidir ki, mətndə tam şəkildə ifadə olunmayan mənalar mətni qəbul edənin öz ton və ətraf aləm və yaxud situasiya haqqında bilikləri sayəsində aşkar edilir. Mətnin qəbulunda eksplisit və implisit biliklər, görmə, eşitmə semantik obrazlara çevrilərək anlaşılır. Belə ki, mətnin elementlərindən maddiləşmiş eksplisit biliklər hafizənin köməyi ilə daha tez anlaşılır. Semantik obrazlar adətən implisit biliklərdə səslənir [4, s. 33]. Beynəlxalq yazışmalar zamanı informasiyanın strukturlaşması müəyyən prosedur qaydaların ardıcılığını özündə ehtiva edir. Belə ki, mətni göndərən şəxs, ilk növbədə, lüğət tərkibindən lazımi sözləri seçməli, sonra sintaktik səviyyədə söz birləşməsi və cümlə quruculuğu ilə məşğul olmalı və nəhayət, hər iki səviyyənin mətndə necə işlədilə bilməsini müəyyənləşdirməlidir. Bu zaman bir çox linqvistik, psixoloji, sosial, mədəni və digər amillər həmin seçimə təsir edir [5, s.24]. Beləliklə, beynəlxalq işgüzar yazışmaların dili müəyyən qayda və qanunlara tabe olsa da öz rəngarənglikləri, nümayiş etdirdikləri “dil performansları” ilə diqqət çəkir.

Ədəbiyyat

1. Bloomfield J. Language, New York: George Allen, Unwin LTD, 1933, 553 p.
2. Ewer, J.R. Hughes-Davies, E. "Further notes on Developing an English Programme for Students of Science and Technology" in Swalls (ed., 1985), pp.34-45
3. Francis Katamba. Morphology. London: Macmillon Press, 1993, 90 p.
4. Firth J.R. Papers in Linguistics. London: Oxford, 1957, 189 p.
5. Friesch C. Meaning and Linguistic Analysis Language. 1954-vol, 30-№ 1- pt 1.
6. George Yule, The study of language, London: Cambridge, 1996, 307 p.

Y. MİRZAYEVA

THE LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF INTERNATIONAL BUSINESS WRITINGS SUMMARY

The article deals with the linguistic characteristics of international business writings. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in methodology. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Reading is thinking cued by written language. Effective readers locate the basic information from the text. Literal comprehension is needed when reading fiction as well as when reading nonfiction. In fiction, a reader has to identify the characters and follow the events of the story. In non-fiction, a reader needs to comprehend the

topic, learn new facts related to it, and be able to find and remember important information. However, mature comprehension includes generalisation beyond the characters and the events of the story to the people and the events in real life.

Key words: strategy, oral speech, context

Й. МИРЗОЕВА

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕЖДУНАРОДНЫХ РАБОЧИХ ПИСЕМ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы лингвистические характеристики международных рабочих писем. Азербайджан обрел статус независимого государства, и его всесторонние связи развиваются и укрепляются. Сегодня в нашей стране существует настоятельная потребность в изучении иностранных языков. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами.

Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. Соответственно, в процессе обучения необходимо использовать реальные тексты и истории из реальной жизни, а не созданные писателями и зачастую не имеющие ничего общего с реальной действительностью и реальными условиями использования языка рассказы.

Ключевые слова: стратегия, устная речь, контекст

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 22.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.01.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏFA ŞƏRİFOVA
BDU
Zahid Xəlilov küçəsi
Shafa@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK VƏRDİŞLƏRİN AŞILANMASI ZAMANI RAST GƏLİNƏN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ HƏLLİ YOLLARI

Xülasə

Məlum olduğu kimi, xarici dillərin tədrisində iki əsas biri-birindən tamamilə fərqli istiqamət mövcuddur: qrammatikayönümlü və kommunikativ yönümlü təlim. Bunların kökündə duran pedaqoji prinsiplər də bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, qrammatikayönümlü təlim mənimsənilməli olan qrammatik qaydalar, leksik vahidlər, fonem və intonasiya modellərinin tələbələrin bilik səviyyələrinə uyğun olaraq planlı şəkildə aşılmasını nəzərdə tutur.

Dil öyrənmək istəyən tələbə məqsədə çatmaq üçün yüksək fəallığa, çevik təfəkkürə, sürətli nitq tempinə malik olmağa çalışır. Bu fəaliyyət növlərini müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün onlar zəruri olan psixoloji qabiliyyətə yiyələnmişdirlər. Müəyyən qabiliyyətin inkişafı üzərində aparılan işlər, eyni vaxtda bir neçə qabiliyyətin inkişaf etdirilməsi nəticəsini verir, bu prosesdə müəllim gənc nəsə elmlərin əsasları haqqında dərin və möhkəm biliklər vermək, həmin bilikləri təcrübədə tətbiq etmək bacarıq və vərdişləri aşılamaq, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırılması işini uğurla həyata keçirmək üçün təlim və tərbiyənin psixoloji qanunlarına dərinlən yiyələnmişdir. Xarici dillərin tədrisində ən mühüm vasitələrdən biri ünsiyyətdə qarşılıqlı təsir prosesinin yaradılması, yəni interaktivliyin təmin olunmasıdır. Dil öyrənmədə ünsiyyətə girən insan sual, xahiş, əmr, izahat və s. vasitələrlə qarşısındakına təsir etmək məqsədini qoyur. Bu zaman o qarşısındakından lazımi informasiyanı, əlaqəni və digər istəkləri əldə edə bilər. Ünsiyyət prosesində nəzərdə tutulan məqsəd hər iki iştirakçının birgə fəaliyyətinə və qarşılıqlı münasibətinə əsaslanır. Belə qarşılıqlı təsir prosesi interaktiv təlimin yaranmasına zəmin yaradır. Bu prosesdə tələbələrə verilən motivasiya və sərbəstlik birbaşa ünsiyyət zamanı özünəinamın artmasına, xarici dildən daha çox istifadəyə və nəticədə təqdim olunan materialı şüurlu öyrənməyə səbəb olur.

Grammatik bilikləri, eləcə də müvafiq bacarıqlara yiyələnmiş dil daşıyıcıları, oxu prosesində qrammatika ilə bağlı heç bir çətinliklə üzləşmir. Dil daşıyıcısı olmayan, xarici dilləri, o cümlədən ingilis dilini müxtəlif məqsədlərlə öyrənən tələbələrə müvafiq vərdişlərin aşılamağı zəruridir. İngilis dilində oxunun dil daşıyıcıları olmayan insanlara öyrədilməsi problemini tədqiq edən L. Wilson yazır ki, kifayət qədər zəngin lüğət ehtiyatına malik olan və bu səbəbdən, mətnin sintaktik quruluşuna kifayət qədər diqqət yetirə bilməyən dil daşıyıcılarından fərqli

olaraq dil daşıyıcıları olmayan oxucular mətnin sintaktik quruluşunu başa düşmədən, burada olan əsas məna və məlumatları qavramaqda çətinlik çəkir.

Açar sözlər: danışq, meyar, dil, söz

Pedaqoji prosesdə əyaniliyin anlayışa xidmət etməsi prinsipinə görə müəllim pedaqoji prosesdə əyani vasitələrdən istifadə edən zaman çalışır ki, tələbələrin müşahidə etdikləri cisimlərə dair təəssüratları qavrayış və təsəvvür səviyyəsində qalmasın, əyanilik ümumiləşdirmə vasitəsinə, müvafiq anlayışları formalaşdırmaq vasitəsinə çevrilsin. Xüsusilə, dil bacarıq və vərdişlərin öyrədilməsi və yoxlanması zamanı əyani vəsaitlər olmadan keçinmək mümkün deyildir. Əgər tələbələrə səslər öyrədilirsə, mütləq onların düzgün tələffüz qaydalarını hazır dialoq və monoloq vasitəsi ilə dinləmək lazımdır. Qrammatikanı tədris edərkən isə yaxşı olardı ki, şərti əyani vasitələr kimi sxemlərdən, cədvəllərdən istifadə olunsun. Dil bacarıq və vərdişlərinin yoxlanması zamanı da eyni vəsaitlərin olması şərtidir. Çünki bu yolla müəllim tələbələrinin mənimsəmə səviyyələrini və vəsaitlərlə işləmə bacarıqlarını müəyyən etmiş olur. Müəllimin keçdiyi dərs rəngarəng və müxtəlifliklərlə dolu olmalıdır. Ona görə də müxtəlif üsullardan istifadə prinsipi tələb edir ki, müəllim pedaqoji proses zamanı mövzunun mahiyyətini şüurlu şəkildə başa düşməyə xidmət edə bilən bir deyil, bir neçə üsuldən istifadə etsin. Tələbənin bəzən müşahidəsini təşkil etsin, bəzən də bu barədə tələbə mühakimə yürütsün, aldığı nəticənin doğruluğunu yoxlasın, öyrəndiyi biliyi təcrübədə tətbiq eləsin. Belə bir şəraitdə tələbələrin nəinki mümkün qədər duyğu orqanları işə düşür, bununla yanaşı, onların təfəkkürləri də hərəkətə gəlir. Pedaqoji prosesdə nikbinlik prinsipinə görə, pedaqoji işdə müəllimin nikbinliyi, inamı gücləndikcə uğurları da artır. Təqdim edilmiş yeni qrammatik strukturların mənası başa düşüldükdən sonra, onlara dərhal həmin strukturları şifahi nitq, yazı, oxu və dinləyib-anlama fəaliyyət növlərində istifadə etmək imkanları verilməlidir. Mənimsənilmiş nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq edilməsinə gəldikdə, burada çoxsaylı problemlərin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Qrammatikanın təlimi üçün nəzərdə tutulmuş dərsliklərin təhlili onu deməyə əsas verir ki, onları əksər hallarda felin formaları olan zaman formaları, şərt forması vasitəsiz və vasitəli nitq formaları, felin məchul növü və s. bu kimi mövzuları özlərində ehtiva edir. Kommunikativ təlim prinsiplərini üstün tutan alim və müəllimlərin fikrincə, hər hansı xaric dilin, o cümlədən qlobal ünsiyyət dili olan ingilis dilinin öyrədib- öyrənilməsinin əsas səbəbi kommunikasiyaya yiyələnməkdir. Əks təqdirdə hər hansı linqvistik biliklərin mənimsənilməsi tamamilə mənasız və nəticəsiz bir prosesə çevrilmiş olur [2, s.12]. Qrammatik bilikləri, eləcə də müvafiq bacarıqlara yiyələnmiş dil daşıyıcıları, tədris prosesində qrammatika ilə bağlı heç bir çətinliklə üzləşmir. Dil daşıyıcısı olmayan, xarici dilləri, o cümlədən ingilis dilini müxtəlif məqsədlərlə öyrənən tələbələrə müvafiq vərdişlərin aşılınması zəruridir. İngilis dilinin tədrisinin ilkin mərhələsində tələbələrə

materialları dekodlaşdırmaq, yəni onların mənalərini açmaq bacarığının aşılınması əsas məqsəd kimi irəli sürülür. Sözügedən mərhələdə əsasən yazı və oxu vərdislərinin inkişaf etdirilməsi üçün mənimsənilməsi zəruri olan qrammatik strukturların öyrənilməsi vacibdir. Qrammatik strukturların mənimsənilməsi prosesini səmərələşdirmək məqsədilə müəllim həmin strukturları tələbələrə təqdim etməli, cümlədə söz sırasında vacib və əhəmiyyətli olan funksional sözlər haqqında məlumatlandırmalıdır. Xarici dil tədrisinin yuxarı mərhələsində olan və həqiqətən həmin səviyyəyə uyğun olan bilik, bacarıq və qabiliyyətləri nümayiş etdirən tələbələr dili cümlə səviyyəsində deyil, cümlə səviyyəsindən daha üstün səviyyədə mənimsəyir. Mənimsənilməli olan qrammatik strukturlarının siyahısının tərtib edilməsi müəyyən mənada çətin bir məsələdir. Təqdim olunan cümlələrin quruluşu tələbələr üçün çətin olduğundan, müəllim bir neçə mürəkkəb cümlə nümunələrini əlavə olaraq tələbələrə təqdim etməlidir. Əslində, sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirən həmin sözün cümlə daxilində tutduğu yer və onun hansı funksiyanı yerinə yetirilməsidir. İngilis dilində çoxmənalılıq geniş yayıldığından burada sözlərin böyük əksəriyyəti çoxmənalı sözlərdir. Misal olaraq, “take” və “head” sözlərini göstərmək olar. Belə ki, “take” feli 24 mənaya malik olduğu halda, “head” sözü 39 mənaya malikdir. Şübhəsiz, polisemiya hallarının mövcudluğu ingilis dilini öyrənən insanlar üçün, xüsusilə də ana dillərində bu hadisəyə nadir hallarda rast gələn azərbaycanlı tələbələr üçün çoxsaylı problem və çətinliklər yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. MacLennan, S. 1987. “ Integrating Lesson Planning and Class Management ELT Journal, 41,3,193-7.
2. MacCorquodale, Kenneth. 1970. On Chomsky’s Review on Skinner’s Verbal Behavior. Journal of the Experimental Analysis of Behavior 13: 83-99.
3. McCulloch, D. Languages hit the Grammar Gap. “ Sunday Times” (25.05.94).
4. Morgan, J and M. Rinvoluceri. Once Upon a Time, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, pp. 14-18.
5. McGroarty, Mary. 1984. Some Meanings of Communicative Competence for Second Language Students. TESOL quarterly 18:257-272

S. SHARİFOVA

THE DIFFICULTIES AND THE WAYS OF SOLVATION IN TEACHING GRAMMATICAL SKILLS IN ENGLISH SUMMARY

The article deals with the difficulties and ways of solvation in teaching grammatical skills in English. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken

exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of difficulties. The author emphasizes its role in methodology. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Effective readers locate the basic information from the text. Literal comprehension is needed when reading fiction as well as when reading nonfiction. In fiction, a reader has to identify the characters and follow the events of the story. In non-fiction, a reader needs to comprehend the topic, learn new facts related to it, and be able to find and remember important information. However, mature comprehension includes generalisation beyond the characters and the events of the story to the people and the events in real life.

Key words: speaking, criteria, language, word

С. ШАРИФОВА

**ТРУДНОСТИ И ПУТИ РЕШЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ
ГРАММАТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

В данной статье рассматриваются вопросы трудности и пути решения в обучении грамматических навыков в английском языке. Азербайджан обрел статус независимого государства, и его всесторонние связи развиваются и укрепляются. Сегодня в нашей стране существует настоятельная потребность в изучении иностранных языков. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для

профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. В процессе приобретения определенного опыта предполагается оценка путей решения проблемы, а также пересмотр этих способов, в случае, если таковая, необходимость появится. Одним из основополагающих факторов, на которых базируется внедрение новаторских идей, является заинтересованность занимающихся их внедрением в практику преподавания людей в самом процессе а также, в его результатах будут вероятность того, что практикующие учителя вовлечены в процесс внедрения инноваций в качестве заинтересованных, инициативных, мотивированных и активных его участников, в значительной степени возрастает в случае понимания ими того, какие именно новые идеи предполагается внедрять, их убежденности в том, что это соответствует реальным потребностям аудитории. Весьма значимым мотивирующим фактором является также их убежденность в том, что цена проводимых нововведений (в плане затрачиваемого времени, энергии, ресурсов и.т.д.), будет адекватна тем преимуществам, достижение которых предполагается в результате внедрения соответствующих новаторских идей. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. Соответственно, в процессе обучения необходимо использовать реальные тексты и истории из реальной жизни, а не созданные писателями и зачастую не имеющие ничего общего с реальной действительностью и реальными условиями использования языка рассказы.

Ключевые слова: разговор, критерия, язык, слова

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 23.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

LALƏ HÜSEYNOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
Səməd Vurğun
küç.167.

laləhüseyn@gmail.ru

İNKARLIQ KATEQORIYASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN
DİLLƏRİNDƏ LİNGVİSTİK TƏHLİLİ
XÜLASƏ

İnkarlığın lingvistik təbiəti geniş tədqiq edilmiş məsələlərdən biridir. İnkarlıq həm ümumi aspektlərdən, həm də konkret dilin materialları üzrə, həm də müxtəlif dillərin materialları əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılsa da, onun tipoloji aspektdən qiymətləndirilməsi, belə vasitələrin dilin yarusları üzrə bölgüsünə az diqqət yetirilmişdir.

Qohum və qohum olmayan dillərin, müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında inkarlığın öyrənilməsi bu sahədə ümumi faktoloji materialı artırmış, problemin daha geniş müstəvidə araşdırılması üçün zəmin yaratmışdır. Şübhəsiz ki, müxtəlif sistemli dillərdə, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərində inkarlıq vasitələrinin müqayisəli-tipoloji tədqiqi böyük maraq doğurur. "Sırf qrammatik və struktur-tipoloji tədqiqatla məhdudlaşan araşdırmalarda təsdiq və inkar kateqoriyalarının məzmunu və ifadə planlarının qarşılıqlı münasibətinin, eləcə də qarşılıqlı əlaqəsinin incə məqamları, onun semantic-üslubi və kommunikativ-praqmatik aspektləri açılmır" Ona görə də müxtəlif sistemli dillərdə qeyd edilən kateqoriyanın müqayisəli şəkildə araşdırılmasına ehtiyac artmışdır.

Dil forması kimi qəbul edilən inkar təstiqlə birlikdə fikrin iki formasının-anlayış və mühakimənin mahiyyətidir. İnkara bütün dillər üçün universali kimi baxmaq olar. "Qrammatik kateqoriya dedikdə, həmciins əşya və hadisələrin müəyyən qruplar üzrə toplanması haqqında anlayış nəzərdə tutulur. ...

Qrammatik mənalar və onların dildə ifadə vasitələrinin vəhdəti qrammatik kateqoriya adlanır". İnkarlıq da belə kateqoriyalardan biridir. Təstiq/inkar kateqoriyasının semantic potensialının təhlili zamanı "təstiq/inkar", "pozitiv/neqativ" terminlərinin başa düşülməsində meydana çıxan bəzi anlaşılmazlıqları aradan qaldırmaq lazım gəlir

Açar sözlər: inkarlıq kateqoriyası, İngilis dili, ikiqat inkarlıq, mononeqativlik, dilçilik.

.M.Hüseynzadə göstərir ki, "sözün öz əsas mənasından başqa, onun nitqdə cümlə daxilində bir və ya bir neçə qrammatik mənası olur. Sözün qrammatik mənası leksik mənasından çox olur. ...qrammatik məna nitqdə sözün anlaşılmasını dəqiqləşdirir. ...sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini göstərir, ...danışan şəxsin haqqında danışdığı əşya və ya hadisəyə münasibətini bildirir. B.Xəlilova görə, "qrammatik məna sözün formal elementlərinin, şəkilçilərinin, köməkçi sözlərin, köməkçi vasitələrin ifadə etdiyi mənadır. Qrammatik məna sözün əsas mənasına sonradan əlavə edilir". Türk dilləri sintetik quruluşlu olduğuna görə bu dillərdə inkarlığın özünəməxsus qrammatik göstəriciləri, eləcə də onların ayrı-ayrı nitq areallarında bir sıra variantları formalaşmışdır.

Türk dillərində feilin inkar şəkilçilərinə müxtəlif fonetik variantlarda rast gəlinərsə də, praformanın – ma, -mə variantları olmasa qənaətinə gəlmək mümkündür. Bu dillərdə inkarlıq şəkilçiləri, başlıca olaraq, -ma, -mə, -m şəkilçilərindən və onların digər fonetik variantlarından ibarətdir. Türk dilində -ma, -me, -m; özbək dilində -ma; uйğur dilində -ma(-mə, -mi); qazax dilində -ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe; qırğız dilində: -ba(-be); çuvaş dilində: -ma (-me), -mas(-mes) və s.

M.Hüseynzadə göstərir ki, "Azərbaycan dilində "inkarlıq kateqoriyası xüsusi şəkli əlamətlərlə ifadə olunur. Bunun şəkli əlaməti –ma, -mə (m) şəkilçiləridir ki, bunlar feilin quruluşundan asılı olmayaraq feil kökünə bütün sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərdən əvvəl əlavə olunurş yalnız feilin məna növ şəkilçiləri inkarlıq şəkilçilərindən əvvəl feil kökünə əlavə oluna bilər". (1.-səh:23-29). Azərbaycan dilində 19 növ inkar vasitəsi mövcuddur:

- 1) -ma(-mə, -m) morfemi-dominant vasitə;
- 2) inkar ədatları-deyil, yox;
- 3) inkar əvəzliyi və zərfləri (leksik-qrammatik vasitələr): heç kim, heç kəs, heç biri/heç birisi, heç zaman/heç vaxt/ heç bir zaman, heç bir vaxt, heç cür/ heç cürə, heç vəchlə/ heç bir vəchlə, heç bir şey/heç yanda, heç yerdə, heç yandan, heç yerdən və s.;
- 4) koordonativ inkar bağlayıcısı: nə...nə, nə... nə də ki, nə və nə də ki;
- 5) privstiv frazeoloji vahidlər (leksik-qrammatik vasitələr);
- 6) "yox" və "xeyr" sözləri;
- 7) "ömründə, dünyada, dünyasında, qətiyyənlə, əsla, "qəti" sözləri;
- 8) "heç" sözü və bu sözün fəal assosiativ əlaqə sahəsi (heç) bir damcı da, bir gilə də, bir qırıq da və s.;

9) eksplisit inkar komponentli frazeoloji vahidlər; responsible-irresponsible və s. **Adullayev "Alman kontesti"** əsərində qeyd edir ki, Un- önsəkilçisi Hind-Avropa dillərinin çoxunda müxtəlif formalarda işlənir. Bu, məhsuldar önsəkilçi olub müxtəlif nitq hissələrindən yeni sözlər əmələ gətirir. İnk ar vasitəsi daha çox sifət və zərflərdə artırılır. The only thing that makes me unhappy is that I'm making you unhappy –Məni sevindirməyən yeganə şey, mənim səni sevindirməməyimdir." (2.-səh:16)

Mis- ümumgerman mənşəli önşəkilçidir. Bu prefiks çox zaman fellərdən törəmə əsaslar yaradır. Əmələ gələn yeni sözlərdən bəziləri yanlışlıq, səhv, bəziləri isə inkarlıq ifadə edir. Məsələn, miscalculate- hesablamada səhv etmək; mistrust-inanmamaq. I have never begun novel with more misgiving/ The barometer is useless^ it is as misleading as the newspaper forecast.**Dis-** latın mənşəli prefiksdir. Bu önşəkilçinin artırılması ilə düzələn sözlər keyfiyyətin, əlamətin və ya fəaliyyətin yoxluğunu bildirir.

Məsələn: I do not want the reader to think I am making a mystery of whatever it was that happened to Larry during the war that so profoundly affected him, a mystery that I shall disclose at a convenient moment.Dildə inkarlıq leksik-qrammatik kateqoriyadır. İnkərliq leksik, qrammatik, o cümlədən də sintaktik yolla ifadəsini tapır.

Dil universalisi kimi inkar dilin müxtəlif səviyyələrində leksik, qrammatik və fonetik səviyyələrdə qeydə alınır. İnkərliqın leksik və qrammatik ifadə vasitələri arasında kəskin fərq yoxdur.To deny (etməmək, həll etməmək, qərara gəlməmək); He denied breaking into the shop (Murthy). To doubt (şübhə etmək): I doubt whether he was really able to do that (Christie).Bir sıra zərflər ingilis dilində inkar

mənasında işlənir. Məsələn, hardly –we could hardly understand him (Christie); scarcely-She scarcely seems to care, does she? (Murthy)..**A.Axundov və N.Məmmədov “Dilçiliyə giriş”**əsərində yazırlar ki,”Azərbaycan dilində də inkar ifadə edən əsas leksik vasitələrdən biri “yox” sözüdür. Bu sözün hansı nitq hissəsinə aid edilməsi,, onun dəqiq semantikasının təyini çətindir. “Yox” sözü inkar hissəciyi funksiyasında çıxış edir.

Cümlədə müxtəlif mövqələrdə duraraq bu söz inkarı bildirir.”(3-s.123-129) Bu zaman ya əvvəlki fikirlə razılaşmamaq, əvvəlki mülahizəni rədd etmək, nədənsə imtina etmək və s. baş verir. “Yox” sözünün ədatlarla birgə işlədilməsi zamanı inkar güclənir. İnkərin implisit ifadəsi məqsədilə Azərbaycan dilində “olmaz” forması da geniş istifadə olunur.

Dənışiq dilinin sintaksisi üçün təstiq cümlələrinin inkar cümləsi funksiyasında işlədilməsi də baş verir.İngilis dilində inkar zərfləri, əvəzlilikləri və ya inkar bağlayıcıları ilə düzəlir. “Not, no, nothing, nobody, no one, none, neither, neither...nor, never, nowhere@ ingilis dilində istifadə olunan belə inkar vasitələrindəndir.No inkar vasitəsi isimlərlə işləndikdə “not a/not any” mənalarını ifadə edir. Bu zaman “no” və “not”eyni məqamlarda işlənə bilir. Fellerlə işlənmə zamanı “not” inkarına üstünlük verilir.He has no money./ He doesn’t have any money.İngilis dilində “not” çox zaman köməkçi feldən sonra gəlir. Zaman formasında iki fel olduqda “not” birinci feldən sonra işlənir.

Beləliklə, aydın olur ki, həm mononeqativ, həm də polineqativ quruluşlarda inkərliq elementlərinin işlənməsi dilin qrammatikası və bu dildə formalaşmış, bitmiş və ya nisbi bitmiş inkərliq məzmunun, fikirlərin ötürülməsi dilin kateqorial qrammatik vasitələrinin işlənmə və variativlik xüsusiyyətlərindən aslıdır.

Ədəbiyyat:

1. M. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı Maarif, 1973. səh: 23-29.
2. Абдуллаев С. Немецкий контекст. Баку ххI YNE.» Аффирмативный глаголы» Б. 1981. стр: 16.
3. Məmmədov N, Axundov A, Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980. s. 123-129.

Л. КУСЕЙНОВА

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ ОТРИЦАНИЯ
В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ
РЕЗЮМЕ**

В статье рассматриваются общие вопросы категории отрицания в разнотипных языках на материале английского и азербайджанского языков. Определяется корпус средств выражения указанных языков. Лексические, морфологические и синтаксические средства отрицания азербайджанского английского языков изучаются и в сравнительном аспекте исследование показывает, что при оформлении общеотрицательных предложений в монотипной системе, возникает необходимость использования слов, относящихся к конкретной лексико-грамматической группе, в определенной падежной позиции.

Другими словами, отрицательным элементом монотипной системы соответствуют определенные слова в этой системе. Как в монотипной, так в полинегативной структурах передача высказываний зависит от особенностей вариативности и использования категориальных грамматических средств языка, их можно определить как сопутствующие отрицанию

Ключевые слова: категория отрицания, Английский язык, двойное отрицание, монотипность, языковедение.

L. KUSEYNOVA

**LINGUISTICS ANALYSIS OF NEGATION IN LANGUAGES IN
ENGLISH AND AZERBAIDJANI
SUMMARY**

The article studies the category of negation in languages belonging to different language families, i.e. to the English and Azerbaijani languages. The means of expression of negation in the mentioned languages is defined. Lexical, morphological and syntactical means of negation in the Azerbaijani and English languages are studied comparatively.

Research shows that usage of certain words of lexical-semantics group in certain syntactic situation is necessary during formation of common negative sentence of

mononegative system. In other words, some complied words of mononegative system appropriate to negative elements of plynegative system. They are likely to be determined words accompanying negativeness. The transmission of ideas both in mononegative and plynegative depends on usage of categorical grammatical means of language and variability features. She had met innumerable people of all kinds and I think she summed them up shrewdly enough according to the standards of the small Virginian town where she was born and bred. He'd have invented the most extravagant and incredible sins to confess to. Must you talk in that awful dry inhuman way?. Ne was indefatigable.

Key words: negation category, double negation, mono-negation, linguistics.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 24.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏRQİYYƏ HÜMBƏTOVA

fil.ü.f.d., dosent

ADPU-nun Şəki Filialı

M.Ə.Rəsulzadə pr. 305

humbetova.55@mail.ru

**“OĞUZNAMƏ”NİN DİLİNDƏ PAREMİK VAHİDLƏRİ QRAMMATİK
CƏHƏTDƏN FORMALAŞDIRAN TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNƏ
DAXİL OLMAYAN İSMİ BİRLƏŞMƏLƏR**

Xülasə

Bu məqalədə XVI-XVII əsrlərə aid “Oğuznamə” abidəsinin dilində paremik vahidlərin qrammatik cəhətdən formalaşmasında mühüm rol oynamış təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrdən bəhs olunur.

“Oğuznamə”nin dilində paremik vahidlərin tərkibində işlənmiş təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr araşdırılarkən aydın olur ki, onlar da yaranma baxımından, eləcə də işlənmə və ifadə etmə xüsusiyyətlərinə görə müasirlərindən o qədər də fərqlənmir. Belə ki, yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələrindən biri ilə əmələ gələn bu birləşmələr əsasən substantiv model əsasında qurulur. Abidənin dilində müşahidə etdiyimiz təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Bu birləşmələrin bir qisminin əmələ gəlməsində heç bir əlavə vasitədən istifadə edilmir. Bunların birinci tərəfi ismin adlıq halında olur və həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır. İkinci tərəf əsasən –lı⁴ şəkilçili düzəltmə sifətlə ifadə olunur. Məsələn: öküz buynuzlu, inək buynuzlu, it canlı və s. Bu birləşmələrdə tərəflər daha sıx birləşir və birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur.

2. Bu birləşmələrin digər bir hissəsinin yaranmasında müəyyən şəkli əlamətlərdən istifadə olunur. Belə ki, birləşmənin birinci tərəfi yönlük; yerlik; çıxışlıq hallardakı sözlə, ikinci tərəf şəkilçisiz ifadə olunur. Bəzən isə birləşmələrin hər iki tərəfində şəkilçi işlənir, birinci tərəf ismin çıxışlıq halında, ikinci tərəf isə yönlük halında olur və hər iki tərəf substantiv xüsusiyyət daşıyır. Bunlardan az bir hissəsinin tərəfləri müxtəlif leksik vahidlərdən, çox hissəsinin tərəfləri eyni leksik vahidlərdən ibarət olur. Tərəflər idarə əlaqəsi ilə birləşir. Məsələn: eldən-elə, qurudan-quruya, gündən-günə və s. Abidənin dilində bu formadan nisbətən çox istifadə edilmişdir.

3. İsmi birləşmələrin bir qismi də qoşmalar vasitəsi ilə əmələ gəlir. Belə birləşmələrdə şəkilçilərdən istifadə olunmur və tərəflər arasında yanaşma əlaqəsi olur. Birinci tərəf qoşma ilə birlikdə ikinci tərəfə yanaşır.

Paremilərin tərkibində qoşmalı ismi birləşmələrə az təsadüf olunur.

4. Abidənin dilində əlavəli ismi birləşmələrlə formalaşan paremilərə də rast gəlinir. Əlavəli birləşmələr müəyyən bir sözlə ona aid əlavənin birləşməsindən əmələ gəlir. Bu birləşmələrdə əsas söz əvvəlcə, tabe söz isə ondan sonra işlənir. Məsələn:

oğruya-həramiyə, qarının-qocanın, kölənin - qaravaşın və s.

Abidənin dilində əlavəli ismi birləşmələr də nisbətən az işlənmişdir.

Apardığımız müşahidələr göstərir ki, təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmə modelləri tarixən də öz müasir formalarına uyğundur və müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir.

Açar sözlər: “Oğuznamə”, abidə, paremik vahidlər, ismi birləşmə, təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmə, birinci tərəf (asılı tərəf), ikinci tərəf (əsas tərəf)

“Oğuznamə” ulu babalarımızın dil və təfəkkür incilərini sistemli şəkildə bizə çatdıran qiymətli yazılı abidədir. XVI-XVII əsrlərə aid “Oğuznamə” abidəsinin dilində paremik vahidlərin qrammatik cəhətdən formalaşmasında mühüm rol oynamış ismi birləşmələrin bir hissəsini də təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələr təşkil edir. “Oğuznamə” min illərin təfəkkür məhsulunun XVII əsr yazısıdır, buna görə də mənbədəki təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin təhlili və hansı yollarla paremik vahidləri formalaşdırması məsələsi diqqəti daha çox cəlb edir. İsmi birləşmələr adı altında əsas sözü adlarla və ya substantivləşmiş hər hansı bir söz ilə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur. Bu birləşmələrin bir qismi substantiv, bir qismi isə atributiv model əsasında qurulur.

Əsas tərəfi isimlər və ya isimləşmiş nitq hissələri ilə ifadə olunan birləşmələr substantiv birləşmələr adlanır. Bu birləşmələrin asılı tərəfi isim, sifət, say, əvəzlilik, feli sifət və zərflə ifadə olunur.

İsmi birləşmə modellərinin bir qisminə isə əsas tərəf sifətlərlə (sadə və ya –lı, -li, -lu, -lü; -ıq, -ik, -uq, -ük və s. şəkilçili düzəltmə sifətlərlə) ifadə olunur. Bu növ birləşmələr isə atributiv birləşmələr adlandırılır.(3,43)

Prof. Q.Kazımov ismi birləşmələri tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqə üsullarına(tabelilik əlaqələrinə) görə belə qruplaşdırır: yanaşma əlaqəli ismi birləşmələr, uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələr, idarə əlaqəli ismi birləşmələr və qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan ismi birləşmələr.(3,43-46)

Qeyd etmək lazımdır ki, “Oğuznamə”nin dilində işlənmiş və paremik vahidlərin qrammatik cəhətdən formalaşmasında mühüm rol oynamış təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələri türkoloji araşdırmalara, xüsusən də prof. Y.Seyidovun söz birləşmələrinə həsr olunmuş əsərlərinə istinad edərək aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Bu birləşmələrin bir qisminin əmələ gəlməsində heç bir əlavə vasitədən istifadə edilmir. Bunların birinci tərəfi ismin adlıq halında olur və həmişə substantiv xüsusiyyət daşıyır. İkinci tərəf əsasən –lı⁴ şəkilçili düzəltmə sifətlərdən ibarət olur. Bu birləşmələrdə tərəflər daha sıx birləşir və birinci tərəf ikinci tərəfi izah edir. Lakin birinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq birinci tərəf atributiv deyil, substantiv isimlərlə ifadə olunur. Məsələn: **Öküz buynuzlu** inək südsüz olur, **İnək buynuzlu** öküz gücsüz olur.(5,29) **Meymun eşqlü** olma.(5,162) **Yolçı it canlu** olur.(5,176)

Göründüyü kimi, bu növ birləşmələr həm forma, həm də mənacə birinci növ təyini söz birləşmələrinə yaxınlaşır, onların məzmununu təyinlə təyin olunan arasındakı əlaqə, yəni yanaşma əlaqəsi təşkil edir. Lakin bu ümumi cəhətlər heç də həmin birləşmələrin birinci növ təyini söz birləşmələri ilə eyniləşdirmir. Bu birləşmələr bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malik olub, birinci növ təyini söz birləşmələri ilə paralel surətdə işlənməkdədir.(2, 56)

Birinci növ təyini söz birləşməsi tam nominativ xarakter daşıyır, cümləyə daxil olanda birinci tərəf ikinci tərəfin qrammatik təyini olur. Bu birləşmələrdə isə nominativlikdən predikativliyə meyl hiss olunur, onların bir qismi isə mətn daxilində predikativ əlaqəli birləşmələrin predikativlik əlamətlərindən məhrum olması nəticəsində əmələ gəlir. Buna görə də həmin birləşmələr cümlədə qrammatik cəhətdən təyin və təyin olunan kimi hissələrə ayrılır və cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi çıxış edir.

Qeyd etməliyik ki, abidənin dilində əsas tərəfi –⁴l şəkilçili sifətlərdən ibarət olan ismi birləşmələrin birinci tərəfinin, yəni asılı tərəfinin sifət və ya sayla ifadəsinə də rast gəlinir. Məsələn: **Qızıl başlu** girməyincə **qara başlu** çıqmaz.(5,134) **Qara çulluya** sığınma.(5,135) Qış günü **qırq dürli** olur.(5,137) **İki könüllü** olma.(5,41) **Ağır başlu** olanın hörməti ziyadə olur.(5,57) **Bir oynaşlu** ağlar, **iki oynaşlu** ağlar, **toquz oynaşlu** ağlar.(5,77) **Bin çuqullu** bir çipləyi soyamaz.(5,77) **Bin qoyunlu** babadan bir yaz küsüklü ana yegdir.(5,78) Qeyd edilən birləşmələr birləşmə səciyyəsinə adətən müəyyən dərəcə məcazilik nəticəsində qazanırlar.

2.“Oğuznamə”nin dilində paremik vahidləri qrammatik cəhətdən formalaşdıran təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrin digər bir qisminin yaranmasında müəyyən şəkli əlamətlərdən istifadə olunur. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: a) Birləşmənin birinci tərəfi yönük haldakı sözlə ifadə olunur. Məsələn: İnsanın işi yaramazlığa eyilik etməkdir; **yaramazlığa yaramazlıq** heyvan işidir.(5,44) Axşam bazarı **sabaha yumdur**.(5,57) Ata sənəti **oğula mirasdır**.(5,62) Yaz üyündüşü **qışa qatıqdır**.(5,181) Kişinin atı **başə bərabərdir**, xəsmi-qövmi yanı-yancığıdır.(5,147) Gecəsi qarğanın **bayquşa gündür**, Eşəgin ölçüsü **itə düğündür**.(5,155)

Bu birləşmələrin tərəfləri arasında, əsasən, obyekt əlaqəsi mühüm yer tutur, birinci tərəf ikinci tərəfin obyektini kimi özünü göstərir. Məsələn: yaramazlığa yaramazlıq, sabaha yum, oğula miras, qışa qatıq, başə bərabər, bayquşa gün, itə düğün və s. Lakin bəzən bu birləşmələrdə məkan əlaqəsinə də təsadüf edilir. Məsələn: dənizə kopru(5,100), gögə dirək(5,158) və s. Bu birləşmələrin hər iki tərəfi substantiv xüsusiyyətə malikdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, prof. Y.Seyidov ədəbi dilimizdəki təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmələrdən danışarkən bu növ birləşmələri belə xarakterizə edir: “Birinci tərəfi ismin yönük halında olan birləşmələrin hər iki tərəfi substantiv xüsusiyyətə malik olur. Birinci tərəf isimlə (yoldaşa xəyanət),əvəzliliklə(sizə hörmət), substantivləşmiş sifətlə(gözəllərə hörmət), sayla

(çoxa meyl), məsdərlə(oxumağa həvəs), feli sifətlə (oxuyana hörmət) və bəzən də zərflə (aşağıya münasibət); ikinci tərəf isə, əsasən isimlə (yoldaşa münasibət), tək-tək hallarda sifətlə (haqqa düz, gözəlliyə vurğun) ifadə olunur.

Bu birləşmələrin özündən sonra başqa sözlərlə əlaqələnməsi, yəni sintaktik vəziyyəti ikinci tərəfdəki sözün xarakteri ilə müəyyənləşir.”(6,189)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, abidənin dilində də birinci tərəfi yönük haldakı sözlə ifadə olunan ismi birləşmələri ona oxşar şəkildə formalaşan predikativ əlaqəli birləşmələrdən fərqləndirmək lazım gəlir. Bəzi paremilərin öz predikativlik əlamətlərini mühafizə etməsi nəticəsində onun tərkibində qeyri- predikativ söz birləşmələri yarana bilmir. Məsələn: Aftan olsun, oftan olsun, Dək oğlana qaftan olsun.(5,52) Aralayıcıya yara əskik deyil.(5,59) Dəvəyə nəl yoq.(5,100) Şəriətə ud yoq, bizdə hiç yoq.(5,112) Sovuq peyğəmbərə hörmət etməmişdir.(5,114) Yıldırıyıq yana gəlsə, yaza bun yoq.(5,175)

b) Birləşmənin birinci tərəfi ismin yerlik halındakı sözlə ifadə olunur. Belə birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəfi məkanca izah edir, lakin bu məkan geniş əhatə dairəsinə malik olmur və buna görə də çox vaxt məkan mənasına malik obyekt kimi çıxış edir.Bütövlükdə isə bu birləşmələr cümlədə hal, vəziyyət bildirmək məqsədilə işlədilir.Məsələn: **Eldə söz** çox olur.(5,55) **Başında dövləti** yoqdur ol kişinin kim, qopduğu yerdə qala.(5,68) **Düşdə döğür//dügür** ağırdır. (5,94) Kimin kim **ğürbətdə yerlüsi** bilədir, yanınca bir torva... bilədir.(5,154)Bu birləşmələrin də tərəfləri, bir qayda olaraq, isimlərlə ifadə olunur, bəzən ikinci tərəfin əvəzliliklə ifadəsinə də təsadüf olunur. Bu növ birləşmələrin sintaktik mənası, cümlədə rolu təklikdə birinci və ya ikinci tərəfin mənasından, xüsusiyyətindən deyil, birləşmənin ümumi məzmunundan meydana gəlir, birləşmə cümlədə hal-vəziyyət bildirdiyi halda, ayrılıqda nə birinci tərəfi, nə də ikinci tərəf bu mənanı ifadə edə bilmir. Lakin onu da bildirmək lazımdır ki, birləşmənin ümumi xüsusiyyəti daha çox birinci tərəflə bağlıdır, çünki birinci tərəfdə yerlik halın varlığı şəraitində ismi birləşmələr bu mənanı kəsb edir. Bu da, heç şübhəsiz, yerlik hala məxsus xüsusiyyətlərdən irəli gəlir.

c) Birləşmənin birinci tərəfi ismin çıxışlıq halı ilə ifadə olunur. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri, əsasən, isimlərlə, az-az hallarda əvəzliliklə və başqa substantiv sözlərlə, ikinci tərəfləri isə sifətlə və ya isimlə ifadə olunur. Məsələn: Dəvət var, **çomaqdan artıq**dır, dəvət var, uçaqdan artıqdır.(5,97) **Səndən uluya** qız ver, **səndən alçaqdan** qız al.(5,106) Tavul üni **iraqdan xoş**dur.(5,124) Tadanmış **qudurmuşdan artıq**dır.(5,125)

Həmin birləşmələrin ikinci tərəflərinin sifət və ya isimlə ifadəsi birləşmənin mahiyyətinə ciddi təsir göstərir, buna görə də ümumi qrammatik görünüşə malik olan, lakin mahiyyətə bir –birindən fərqlənən müxtəlif birləşmə növləri meydana çıxır. Belə ki, bu birləşmələrin bir qismi bütünlüklə atributiv xüsusiyyət daşıyır, bu xüsusiyyət isə birləşmənin ikinci, yəni əsas tərəfinin xüsusiyyətindən irəli gəlir. Birləşmə cümləyə daxil olanda əşyaları müqayisə yolu ilə əlamət bildirir. Bu halda

həmin birləşmələrin ikinci tərəfindən müqayisə vasitəsi kimi istifadə olunur. Məsələn: Əl **əldən üstündür**.(5,46) Fərz **sünnətdən illər**üdür.(5,130) Məsləhət bitürücü yalan, gövğa qoparıcı **gerçəkdən yegdir**.(5,164) Yurt **yurtdan qutludur**.(5,175) Yürüş vardır ki **turuşdan betər**dür.(5,175) Yıl **yıldan qutludur**.(5,176) “Yoq” **taşdan qatı**dır.(5,181) Bu növ birləşmələrdə ikinci tərəfdəki sözün- sifətin semantikasından asılı olaraq müqayisə anlayışı bəzən özünü daha qabarıq şəkildə göstərdiyi halda (yurtdan qutlu, gerçəkdən yeg və s.), bəzən zəifləyir(çomaqdan artıq,iraqdan xoş və s.).

Birinci tərəfi ismin çıxışlıq halında olan ismi birləşmələrin digər bir qismində hər iki tərəf isimlə ifadə olunur və birləşmə bütünlüklə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Bu birləşmələrin birinci tərəfləri bu və ya digər cəhətdən ikinci tərəfə aid əlamət bildirir. Məsələn: Öldüğün yetməz, **qoz ağacından tabut** istərsən.(5,32) Budur qanun ki, sevdilər sevəni, Könüldən savdılar **gözdən savanı**.(5,71) Vay ol kişiye kim, **Allahdan inayət** olmaya.(5,168) Göyənələr **xardan xurma** yedilər, Qoruqdan səbr ilə xalva yedilər.(5,172) **Yigit başından dövlət, tağ başından tuman** irəg degildir. (5,183)

Birinci tərəfi ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında olan birləşmələrin bir sıra ümumi cəhətləri vardır. Bunların hamısında birinci tərəf hal şəkiçilidir, ikinci tərəflər isə şəkli əlamətə malik deyildir. Bu birləşmələrin hamısında tərəflər arasında idarə əlaqəsi vardır, birinci tərəflər ikinci tərəflərə tabe olub, onların vasitəsilə idarə olunur. Bunlar cümlədə hissələrinə parçalanmır, bütövlükdə bir üzv kimi çıxış edir.

ç) Xüsusi şəkli əlamətlərə malik olan ismi birləşmələrin digər bir hissəsində isə hər iki tərəfdə şəkilçi işlənir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ismin çıxışlıq halında, ikinci tərəfi isə yönlük halında olur və hər iki tərəf substantiv xüsusiyyət daşıyır. Bunlar müəyyən məkan və zaman ölçülərini bildirir, bir məkandan, əşyadan və zamandan başqa bir məkana, əşyaya və zamana doğru istiqaməti ifadə etmək üçün, həmçinin başlanğıc və son nöqtələri eyni zamanda göstərmək üçün işlədilir. Bu birləşmələrin özlərini də iki yerə ayırmaq olar:

Bunlardan az bir hissəsinin tərəfləri müxtəlif leksik vahidlərdən ibarət olur. Məsələn: **Birdən binə** səbəb olur, bir qəhərin bir lütfi olur.(5,74) Gövdəsi gözəli... surəti gözəli **Rumdan Şama** sor. (5,149) **Səndən uluya** qız ver, səndən alçaqdan qız al.(5,106)Bu birləşmələrin digər bir qisminin tərəfləri eyni leksik vahidlərdən ibarət olur. Abidənin dilində bu formadan nisbətən çox istifadə edilmişdir. Məsələn: Ər qoqusu **eldən elə** gedər.(5,48) **Qurudan quruya** nəsnə yapışmaz.(5,143) **Könüldən könülə** yol var. (5,148) **Gündən günə** düğün olsa, Günəşiri bayram olsa!(5,154)

Misallardakı **eldən elə, qurudan quruya, könüldən könülə, gündən günə** kimi birləşmələr qrammatik formasına, komponentlərin əlaqəsinə görə bütün başqa birləşmələrdən fərqləndiyi kimi, tərəflərinin eyni leksik vahidlərdən təşkil olunması onları, ümumiyyətlə, məlum söz birləşmələri silsiləsindən ayırır. Bunları söz birləşməsi adlandırmaq ilk baxışda bir qədər qərribə də görünə bilər. Çünki söz birləşməsi deyəndə, bir qayda olaraq, müxtəlif leksik vahidlərin birləşməsi nəzərdə

tutulur və eyni leksik vahidlərin söz birləşməsi əmələ gətirə bilməsi məsələsinin üzərindən keçilir. Nə üçün eldən elə, qurudan quruya, könüldən könülə, gündən günə kimi birləşmələri söz birləşməsi hesab edirik? Bunlar iki müstəqil mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Onları əmələ gətirən sözlər eyni leksik vahidlərdən ibarət olsa da, müxtəlif qrammatik formalaradır. Ona görə də bunlar eyni sözlərin sadəcə təkrarı deyildir, onlar birləşmə daxilində eyni əşyaları deyil, eyni cinsdən olan müxtəlif əşyaları ifadə etmək üçün işlədilir. Bu isə birləşmənin mahiyyətinə təsir göstərir və elə çıxır ki, birləşmə müxtəlif leksik vahidlərdən əmələ gəlmişdir. Eldən elə, qurudan quruya, könüldən könülə, gündən günə birləşmələrindəki birinci tərəflər hərəkətin başlanğıc nöqtəsini, ikinci tərəflər isə istiqamətini, son nöqtəsini bildirir. Buna görə də prof. Y.Seyidovun dediyi kimi, bu tipli birləşmələri müxtəlif leksik vahidlərdən bu formada əmələ gəlmiş söz birləşmələrinə bərabərləşdirmək olar.

Eyni leksik vahidlərdən təşkil olunma bu birləşmələrin tərəflərinin daha sıx birliyinə təsir edir və ona görə də bu birləşmələrin də tərəfləri cümlə içərisində müxtəlif cümlə üzvləri kimi deyil, bir mürəkkəb üzv kimi çıxış edir.

Bu birləşmələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların çox ümumilik bildirməsi, əhatə dairəsinin müəyyən əşyalar dairəsində qeyri-məhdud olmasıdır. Ona görə də bu birləşmələrin ifadə etdiyi məkan, zaman ölçüləri də geniş və qeyri-müəyyəndir. Bu da həmin birləşmələrin ümumi quruluşundan və tərəflərinin, əsasən, ümumi isimlərlə ifadə olunmasından irəli gəlir. 3.İsmi birləşmələrin bir qismi də qoşmalar vasitəsi ilə əmələ gəlir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi həmişə substantiv sözlərdən, əsasən isimlərdən, ikinci tərəfi isə isim və ya sifətlərdən ibarət olur. Belə birləşmələrdə şəkilçilərdən istifadə olunmur və tərəflər arasında yanaşma əlaqəsi olur. Birinci tərəf qoşma ilə birlikdə ikinci tərəfə yanaşır.

“Oğuznamə” dilində qoşmalı ismi birləşmələrlə formalaşan paremilərə, demək olar ki, çox az təsadüf olunur. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi isimlə ifadə edildikdə birləşmə bütünlüklə substantiv xüsusiyyət daşıyır. Məsələn: Gözəl oldur ki, **hüsni kibi dəxi xülqi** ola, Yoxsa çox surət yazarlar kəlisələr divarına.(5,153)

Abidənin dilində qoşmaların iştirakı ilə yaranan predikativ əlaqəli birləşmələr isə çoxluq təşkil edir. Məsələn: Oğul **ataya görə** süfrə yayar.(5,38) Uzun olan **sırıq kibi**, Əksi olur **qoruq kibi**. (5, 41) Cahil **vaxtsiz xorus kibidir**.(5,84) Şərlü dostluğu **cam kölgəsi kibidir**. (5,112) **Gününə görə** kürkün gey.(5,155) **Yenilə bay olan** salam almaz.(5,174)...4. Abidənin dilində əlavəli ismi birləşmələrlə formalaşan paremilərə də rast gəlinir. Məsələn: **Oğruya-həramiyə** həq et, başı siniyə girməz, girürsə də, ərənlər öginə gəlməz.(5,58) **Xoyın- hünərin** bilmədiyün tavarın ardına dolaşma.(5,91) **Qarının – qocanın** canı bərk olur.(5,142) **Kölənin-qaravaşın** yedügi saramsağla soğandır.(5,149) Gövdəsi gözəli **ortaya-döşəgə** sor, surəti gözəli Rumdan Şama sor.(5,149)

Təqdim etdiyimiz paremilərdəki **oğruya-həramiyə, xoyın-hünərin, qarının-qocanın, kölənin-qaravaşın, ortaya-döşəgə** birləşmələri əlavəli birləşmələrdir. Göründüyü kimi, bu birləşmələr müəyyən bir sözlə ona aid əlavənin birləşməsindən

əmələ gəlir. Bu növ birləşmələrin hər iki tərəfi (həm əlavə, həm də onun aid olduğu söz) müstəqil leksik mənaya malik olan sözlərdən ibarət olur, bu sözlər arasında həm mənə, həm də qrammatik əlaqələr vardır. Əlavə aid olduğu sözün qrammatik ekvivalenti kimi çıxış edir, hətta onu əvəz də edə bilər. Bu birləşmələrdə əsas söz əvvəlcə, tabe söz isə ondan sonra işlənir. Tərəflər arasında uzlaşma əlaqəsi olur. Əlavənin formalaşmasında əsas sözün forması mütləq nəzərə alınır, həm də burada uyğunluq hala görə deyil, kəmiyyətə görə də olur. Hər iki tərəf eyni formada, eyni vəziyyətdə, eyni kəmiyyətdə olur. Prof.Y.Seyidov bu növ birləşmələr haqqında yazır: “Əlavəli birləşmələrin tərəfləri arasında tabelilik əlaqəsi zəif olduğundan və bu əlaqə tabeliliklə tabesizlik arasında tərəddüd etdiyindən bu birləşmələrin çoxundan cümlədən kənarda ad kimi istifadə olunmur. Lakin bəzən bu birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqə sıxlaşır, həmin birləşmələr nisbətən sabitləşməyə başlayır və onlardan cümlədən kənarda da birləşmə kimi istifadə edilir; məs; mühəndis-geoloq, maşın-traktor, konstruktor-novator, fəhlə-gənclər (məktəbi) və s.” (6,202)

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, minillərin fikri ifadəsi olan “Oğuznamə”nin dilində işlənmiş və paremik vahidlərin qrammatik cəhətdən formalaşmasında əvəzsiz rol oynamış təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan ismi birləşmə modelləri müasir ədəbi dilimiz üçün də səciyyəvidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II cild. XVII – XVIII əsrlər. Bakı, “Şərq – Qərb”, 2007.
2. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IV hissə, Bakı, “Maarif”, 1985.
3. Kazımov.Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2007.
4. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1961.
5. “Oğuznamə”. Bakı, “Şərq – Qərb”, 2006.
6. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992
7. Tanrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.

ШАРГИЯ ГУМБАТОВА

Именные сочетания, формирующие паремические единицы в языке «Огузنامه» с грамматической точки зрения, но не входящие в состав определительных словосочетаний

РЕЗЮМЕ

В этой статье рассказывается об именных сочетаниях в языке «Огузنامه» XVI-XVII века, сыгравших важную роль в формировании паремических единиц с грамматической точки зрения, но не входящих в состав определительных сочетаний. При исследовании именных сочетаний,

использованных в составе паремических единиц в языке «Огузنامه», но не входящих в состав определительных сочетаний. выясняется, что они не так уж отличаются от современных и по своему происхождению, и по своему употреблению, и по свойствам выражения. Так как, формирующиеся при помощи связей согласования, управления и примыкания, эти сочетания, строятся, в основном, на основе субстантивной модели. Именные сочетания, не входящие в состав определительных словосочетаний, наблюдаемые в языке памятника, можно сгруппировать так:

1. В формировании одной группы этих сочетаний никакое дополнительное средство не используется. Первая часть таких сочетаний ставится в именительном падеже существительного и всегда носит субстантивный характер. Вторая часть выражается прилагательным с окончанием -лы⁴. Например: окуз буйнузлу (с бычьими рогами), инек буйнузлу (с коровьими рогами), ит джанлы (с собачьей душой) и т.д. В таких сочетаниях части связываются более тесно и вместе являются одним сложным членом предложения.

2. В формировании другой группы этих сочетаний используются определенные изобразительные признаки. Первая часть таких сочетаний выражается словом в дательном, творительном и предложном падежах. А иногда в обеих частях сочетания используется окончание. Первая часть таких сочетаний бывает в предложном падеже существительного, а вторая часть в дательном падеже, и обе части носят субстантивный характер. Малая часть этих сочетаний состоят из разных лексических единиц, а большая часть их состоят из одинаковых лексических единиц. Части соединяются связью управления. Например: элден эле (из края в край), гурудан гуруйа (от суши к суше), гюнден гюне (от дня в день) и т.д. В языке памятника таких форм использовано много.

3. Некоторые именные сочетания образованы посредством гошма (послеслога). В таких сочетаниях окончания не используются, и между частями имеется связь примыкания. Первая часть вместе с гошма (с послеслогом) связывается со второй частью. В составе паремий именные сочетания с гошма (с послеслогом) встречаются мало.

4. В языке памятника встречаются паремии, формирующиеся именными сочетаниями с приложением. Сочетания с приложением создаются соединением определенного слова с относящимся к нему приложением. В этих сочетаниях основное слово стоит на первом месте, а зависимое слово на втором. Например: огруйа-харамийе (вору-тунеядцу), гарынын-гожанын (старика-старухи), коленин-каравашын (раба-прислуги) и т.д.

В языке памятника именных сочетаний с приложением использовано относительно мало.

Проведенные нами наблюдения показывают, что модели именных

сочетаний, не входящие в состав определительных сочетаний, также и в историческом плане соответствуют своим современным формам и типичны для современного нашего литературного языка.

Ключевые слова: «Огузнаме», памятник, паремические единицы, именные сочетания, именные сочетания, не входящие в состав определительных сочетаний слов, первая часть (зависимая часть), вторая часть (основная часть)

Shargiya Humbatova

**NOMINAL COMBINATIONS THAT FORM PAREMIC UNITS IN THE
"OGUZNAME" LANGUAGE FROM A GRAMMATICAL POINT OF VIEW,
BUT ARE NOT INCLUDED IN THE DESIGNATION COMPOUNDS
SUMMARY**

The noun combinations those are not included in the definite phrases have played an important role in the grammatical formation of paremic units in the language of the monument of the XVI-XVII centuries "Oguzname".

When examining noun phrases that are not included in the definition of paremic units in the language of "Oguzname" becomes clear that they do not differ much from their contemporaries in terms of origin, as well as in terms of development and expression. Thus, these combinations, formed by one of the relations of approach, management and coordination, are based mainly on the substantive model. Noun combinations that are not included in the definition of the word combinations in the language of the monument can be grouped as follows:

1. No additional means are used in the formation of some of these compounds. The first part of them is in the nominative case of the noun and is always substantive. The second side is mainly expressed by the suffix *-li*⁴. For example: *öküz buynuzlu* (bull horned), *inək buynuzlu* (cow horned), *it canlı* (doggy) etc. In these combinations, the sides come together more closely and together they become a complex part of the sentence.

2. In the formation of another part of these compounds, certain figurative signs are used. The first side of the merger is bias; local; speech is expressed in words in objective case. Sometimes suffixes are used on both sides of the joints. The first part of these combinations is in the form of the noun, and the second part is in the direction of the noun, and both sides are substantive. The sides of a small part of them consist of different lexical units, and the sides of most of them consist of the same lexical units. The parties are united by a management relationship. For example: *eldən elə* (from people to people), *qurudan quruya*, (from land to land), *gündən günə* (day by day) and so on.

This form is relatively widely used in the language of the monument.

3. Some of the nominal compounds are also formed by suffixes. Such suffixes

do not use suffixes and there is an approach between the parties. The first side approaches the second side with the attachment.

Pareemics are less common in compound nouns.

4. In the language of the monument, there are also pareemics formed by compound nouns. Additional compounds are, in a word, formed from the combination of the corresponding appendix. In these combinations, the main word is used first, and the subordinate word is used after it. For example: oğruya-həramiyə (thief-robber), qarının-qocanın, (wife-husband), kölənin-qaravaşına(a slave-servant) and etc. In the language of the monument, additional noun compounds are also relatively little developed.

Our observations show that the models of noun combinations, which are not included in definite word combinations, historically correspond to their modern forms and are also characteristic of our modern literary language.

Key words: “Oghuzname”, monument, paremic units, noun combination, noun combination none included in the definite word combination, the first part (dependent part), the second part (main part)

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ulduzə Mürşüdova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MANAFLI XANIMANA FƏTƏLİ QIZI
BDU

Zahid Xəlilov küç., 31.
xanim.manafli@mail.ru

KOMMUNİKASIYA ZAMANI NİTQ ETİKETLƏRİNDƏN DÜZGÜN İSTİFADƏ

Nitq mədəniyyətini yüksəltməyin istiqamətləri çoxdur. Bunlardan biri də nitq etiketlərindən düzgün istifadədir. Nitq etiketlərindən düzgün istifadə isə danışmaq etikasına və onun tələblərinə düzgün əməl etməyi nəzərdə tutur. Hər bir xalqın dilində onun milli təfəkkürünə uyğun olaraq müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik ifadələri olur ki, bunlar nitq etiketləri adlanır. Ünsiyyət zamanı həmin etiketlərə əməl etmək insanın mədəni səviyyəsindən xəbər verir. Məqalədə həmin etiketlərə yiyələnməyin və onlardan yeri gəldikcə düzgün istifadə etməyin yolları araşdırılmışdır. Hər bir insanı ictimaiyyət qarşısında yaxşı tanıdan, ona yüksək hörmət və rəğbət qazandıran göstəricilərdən biri də ünsiyyət mədəniyyəti, danışmaq mədəniyyətidir. Davranışın, geyimin və s. özünəməxsus etik tələbləri olduğu kimi, danışığın da, ünsiyyətin də öz etik tələbləri var. Bu etik tələblərə necə əməl olunması isə ünsiyyətin müxtəlif məqamlarında (məsələn, müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik, alqış və s.) özünü göstərir. Həm də bu etiket sözləri hər bir xalqın dilində onun öz milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, adət-ənənələrinə uyğun gəlir. Müxtəlif nitq situasiyalarında ən nəzakətli, ən münasib və ən xoşagələn nitq etiketlərindən istifadə onun müəllifinin ünsiyyətdə olduğu şəxs və ətrafdakılar tərəfindən razılıqla qarşılanmasına səbəb olur. İnsanın kimliyi, arzusu, istəyi, hətta taleyi çox hallarda bir şirin, xoş, ürəkaçan sözdən asılı olur. Ən qədim zamanlardan insanlar öz həyatını uyğunlaşdırmaq üçün müəyyən qaydaları, əxlaq normalarını gözləməyə məcbur olmuşlar. Cəmiyyətdə yaranan əxlaq qaydalarının ən mühüm göstəricisi olan etiket normaları, şübhəsiz ki, insan cəmiyyətinin yarandığı ilk gündən mövcud olmuşdur. Hələ yazının mövcud olmadığı vaxtlarda etiket qaydaları insanların yaddaşında hiş olunmuşdur.

Açar sözlər: mədəni nitq, ünsiyyət, etik qaydalar, danışmaq etiketləri, milli təfəkkür, davranış normaları.

Hər bir insanı ictimaiyyət qarşısında yaxşı tanıdan, ona yüksək hörmət və rəğbət qazandıran göstəricilərdən biri də ünsiyyət mədəniyyəti, danışmaq mədəniyyətidir. Davranışın, geyimin və s. özünəməxsus etik tələbləri olduğu kimi, danışığın da, ünsiyyətin də öz etik tələbləri var. Bu etik tələblərə necə əməl olunması isə ünsiyyətin müxtəlif məqamlarında (məsələn, müraciət, görüşmə, ayrılma, təbrik,

alqış və s.) özünü göstərir. Həm də bu etiket sözləri hər bir xalqın dilində onun öz milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, adət-ənənələrinə uyğun gəlir. Müxtəlif nitq situasiyalarında ən nəzakətli, ən münasib və ən xoşagələn nitq etiketlərindən istifadə onun müəllifinin ünsiyyətdə olduğu şəxs və ətrafdakılar tərəfindən razılıqla qarşılanmasına səbəb olur. İnsanın kimliyi, arzusu, istəyi, hətta taleyi çox hallarda bir şirin, xoş, ürəkaçan sözdən asılı olur.

Əxlaq mədəniyyəti insanların min illər boyu yaratdığı qaydalara əsaslanmış davranış normalarıdır. Orta əsrlərin sonlarından bu normalar etiket adlanmağa başlamışdır. Dünyada etiket normalarının hüquqi yaradıcıları ingilislər olmuşlar. XVIII əsrdə məşhur ingilis yazıçısı Oliver Holdsmith yazmışdır ki, hər bir ölkənin milli əxlaq normaları olsa da, bütün insanlıq üçün eyni ola bilən normalar da mövcuddur və bunlar sağlam düşüncədən, kamillikdən doğur. Bunlara malik olan adam hansı millətə məxsus olmasından asılı olmayaraq hər yerdə hamı tərəfindən rəğbətlə qarşılanır.

Mədəni, kübar, əxlaqlı adam olmaq üçün etiket qaydalarını bilmək hələ kifayət deyil. Bu qaydaları həm bilmək, həm də onlara öz gündəlik davranışlarında əməl etmək lazımdır. Hələ orta əsrlərdən belə fikirləşirdilər ki, əxlaqlı adamı üç cəhət zینətləndirir: xeyirxahlıq, təvazökarlıq, nəzakət. İnsan cəmiyyətdə digər insanlarla ünsiyyətdə yaşayır. Əlaqələrimiz genişləndikcə ünsiyyət yaratmaq imkanlarımız da artır.

Görkəmli sovet pedaqoqu V.A.Suxomlinksi yazırdı ki, siz insanlar arasında yaşayırsınız. Öz hərəkətlərinizi, insanlara müraciətinizi həmişə şüurla yoxlayın, başqalarına pislilik edib-etmədiyinizə, onların xətrinə dəyib-dəymədiyinizə əmin olun.

N.İ.Formanovskaya yazır ki, nitq etiketi dedikdə nitq mədəniyyətinin tənzimləyici qaydaları başa düşülür (1, s.9). N.M.Firsova qeyd edir ki, nitq etiketi adı altında nitq mədəniyyəti qaydalarını tənzimləyən milli-səciyyəvi strotip, möhkəm ünsiyyət formulu sistemi və həmsöhbətlə cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş qaydada ünsiyyət əlaqəsinə girmək başa düşülür. N.Abdullayev, Z.Məmmədov isə belə hesab edirlər ki, mənşəcə latın sözü olan etika (etica) termini mədəni, nəzakətli danışmaq deməkdir və onun qaydalarını, normalarını özündə əks edir. H.Həsənov yazır: "Danışmaq etiketi deyəndə insanların zahirən bir-birinə olan münasibətləri, ünsiyyəti ilə bağlı əxlaq qaydalarının toplusu başa düşülür. Ünsiyyət anlayışı etikətdən daha genişdir. Etiket həmişə ünsiyyət prosesində həyata keçir, lakin hər ünsiyyət etiket olmur" (3, s.179).

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, nitq etiketi mahiyyətcə nitqin əxlaq qaydaları, ünsiyyət zamanı istifadə olunan milli səciyyəli mədəni ifadə formaları deməkdir. Bu forma və ifadələr hər bir xalqın öz milli mentalitetinə uyğun mümkün qədər xoş, nəzakətli sözlərdən, ifadələrdən ibarət olmalıdır. Nitqdə belə xoş, nəvazişli, ruhlandırıcı söz və ifadələrdən istifadə insanların həmsöhbətinə özünün səmimi və mehriban münasibətini bildirmək ehtiyacından doğmuşdur. Ürəyəyatımlı,

nəzakətli, şirin danışa bilmək çox böyük dövlət sayılır, çünki belə danışiq insana böyük hörmət, neçə-neçə dost- tanış, qiymətli insan qazandırır.

Ən qədim zamanlardan insanlar öz həyatını uyğunlaşdırmaq üçün müəyyən qaydaları, əxlaq normalarını gözləməyə məcbur olmuşlar. Cəmiyyətdə yaranan əxlaq qaydalarının ən mühüm göstəricisi olan etiket normaları, şübhəsiz ki, insan cəmiyyətinin yarandığı ilk gündən mövcud olmuşdur. Hələ yazının mövcud olmadığı vaxtlarda etiket qaydaları insanların yaddaşında hifz olunmuşdur.

Şirin, nəzakətli danışmaq haqqında Həzrəti Əli belə buyurur: " Hər bir adam öz dilinin arxasında gizlənmişdir", " Dili şirin olan kimsənin qardaşları çox olar", "Gözəl davranışlar (ədəblər) insana həmişə təzə zinətlərdir". Mahmud Kaşğari XI əsrdə "Divani lüğəti-türk" də göstərirdi ki, türklər özlərindən yaşda böyüklərə "siz", kiçiklərə isə "sən" deyər müraciət edirdilər.

" Nalayıq sözlər işlətməməli, dilini söyüşə öyrətməməli, zərurət üzündən ayıb kəlməyə ehtiyac yarandıqda onu obrazlı, məcazi ibarələrlə anlatmalı, şux və zərif ifadələrdən qaçmamalı, hər məclisə münasib danışmağı bacarmalıdır" ("Qabusnamədən").

Biz gözəl ünsiyyəti necə öyrənirik? Ünsiyyət mədəniyyətinin əsası ailədən qoyulur. Uşaq ilk səsləri, sözləri məhz ailədə eşidir, danışmaq öyrənir, sonra özü həmsöhbətə çevrilir. Deməli, həm danışır, həm dinləyir. Həm soruşur, həm də cavab verir. Odur ki, bu məsələyə, sadəcə, nitq vərdişlərinə yiyələnmək kimi yox, həm də ünsiyyət vərdişlərinə yiyələnmək kimi baxmaq lazımdır. Kiminləsə danışarkən onun psixikasını, daxili aləmini nəzərə almaq lazımdır, çünki insanların hamısı eyni deyillər: bəziləri qəmli, bəziləri şən və yaxud da utancaq, lovğa və s. olurlar. Əgər insan hamı ilə eyni danışsa, ya dinlənilməyəcək, ya da qəlblərə, beyinlərə yol tapa bilməyəcəkdir. Elektrik qığılcımları kimi insanların ideyalarının əksəriyyəti başqalarının fikirləri ilə təmasda yaranır. Buna görə də həmsöhbətinə diqqətlə qulaq asmaq, sözünü kəsməmək, mətləbə daxil olmayan sözləri söhbətə qoşmaqla məzmunсуzluq yaratmamaq lazımdır. Bununla da insan müsahibindən yeni ideyalar və məlumatlar əldə edə bilir və eyni zamanda çox böyük mədəniyyətlə dinlədiyi üçün ehtiram qazanır. Yüksək dinləmə mədəniyyəti müsahibini həm də daha gözəl və canlı danışmağa sövq edir.

Ünsiyyət zamanı hər sözü məharətlə işlətmək lazımdır. Səs tonu da diqqətdən qaçırılmamalıdır. Daha gözəl və canlı danışmaq üçün bunlar şərtddir. Bu zaman jest və mimikaların da ahəngini gözləmək lazımdır. İnsanda hər şey gözəl olmalıdır. Geyim, hərəkətlər də bu gözəlliyi təməlləndirməlidir. Ünsiyyət mədəniyyəti yalnız gözəl və mənalı danışmaqdan ibarət deyil. Bu prosesdə iki tərəf var: danışan və dinləyən.

Biz hər gün ictimai həyatın müxtəlif sahələrində tanıyıb-tanınamadığımızdan asılı olmayaraq çoxlu insanlarla ünsiyyətdə oluruq. Səmimi, mehriban ünsiyyət xoşumuza gəldiyi kimi, əl-qol ata-ata kobud, küçə leksikonunda danışanları görəndə əsəbiləşirik. Şəhərimizin küçələrində, ictimai yerlərdə, nəqliyyatda, park və

xiyabanlarda, metroda dilimizin necə deyərlər qol-qabırğasını sındıran, əcnəbi və bayağı ifadələri, jarqonları ana dilimizin sözlərinə qatıb-qatışdıran, ən adi sözləri işlədərkən belə vurğunu düzgün deməyən, diksiyası bərbad halda olan, qışqıra-qışqıra danışan insanlara hər gün rast gəlmək mümkündür. Yarı Azərbaycan, yarı rus, yarı ingilis dilində səslənən belə "danışq mədəniyyəti" nə sahib olanlara qulaq asdıqca ana dilimizin sabahı barədə narahat olmaya bilmərsən. O da bir həqiqətdir ki, hər bir xalqın dil mədəniyyətinin inkişafında televiziya geniş imkanlara malikdir. Adi bir məktəbli də çox zaman işlətdiyi sözləri və ifadələri məhz telekanallardan – diktorların və aparıcıların dilindən götürür. Bəs bu gün telekanallarımızda canlı Azərbaycan danışq dilinin qanun və qaydalarına əməl olunurmu?

Təəssüflər olsun ki, bəzi televerilişlərdə aparıcılar dilimizi elə hala salırlar ki, sanki Azərbaycan dilini təzəcə öyrənən əcnəbi ana dilimizdə danışır. Ən xoşagəlməz hallardan biri də bəzi gənclərin ana dilimizdə danışarkən əcnəbi sözlərdən yersiz istifadə etməsidir. Əlbəttə, xarici dil bilmək təqdirəlayiqdir, lakin xarici dil bilməklə öyünmək, öz xalqına, ana dilinə yuxarıdan aşağı baxmaq ən böyük nadanlıqdır. Belə insanlar azərbaycan dilində danışsa da, ingilis, rus dillərinə xas olan sözlərdən istifadə etməklə özlərini ekstravaqant, müasir, xarici ölkədə təhsil almış "mədəni" bir insan kimi tanıتماğa çalışırlar.

Hər bir dilin zənginləşməsində isə gündəlik həyatda işlənən şifahi nitq mədəniyyətinin, adi danışq tərzinin, insanların bir-biriləri ilə ünsiyyətdə olmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bir sözlə, hər bir insanın söz demək, danışmaq, öz fikirlərini başqalarına çatdırma bilmək qabiliyyəti onun danışq mədəniyyətinin göstəricisidir.

Fransız yazıçısı V.Hüqo yazırdı ki, yaşadığımız dünyada səmən da gözəl mənzərə vardır, bu, insan qəlbinin dərinliyidir. Bu dərinliyə baş vura bilmək üçün gözəl danışmağı, müraciət formalarını, dinləməyi bacarmaq lazımdır. Bir şeirdə deyildiyi kimi:

Sözü süz, sonra söylə
Üzə söylə, qeybət olmasın.
Elə söylə ki, xoş gəlsin sənə,
həm əğyara.
İşarə ilə söylə, rəmzilə söylə,
Ancaq səddini çək, sonra söylə.
(Ş.Təbrizi)

Nitq etiketlərindən istifadə bütün dünya xalqlarında ümumi ənənə olsa da, hər bir xalqın öz milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına uyğun etiket nümunələrindən fərqli istifadə normaları mövcuddur. Məsələn, rus milli ənənəsinə görə, görüşmə, salamlaşma zamanı yaşca kiçik olan adam özündən böyük şəxsə hökmən adı və atasının adı ilə müraciət etməli olduğu halda (məsələn: dobroe utro, İrina Petrovna), bizdə yaşca böyük adamlara cinsindən və rütbəsindən asılı olaraq, xanim, bəy, cənab

və s. deyə müraciət olunur. Eyni zamanda danışıqın icra tərzində də müxtəlif xalqlar arasında müəyyən fərqlər özünü göstərir. Məsələn, İtaliyalı danışıq zamanı əl-qolunu çox işlətdiyi halda, amerikalılar həmişə gülümsünür, ətrafına boylanır, yaponiyalı isə danışarkən öz müsahibinin gözüne qətiyyə baxmır, yerə baxır. Buna görə etiketlərdən istifadə edərkən ünsiyyətdə olduğun adamın milli mənsubiyyəti, milli ənənələri nəzərə alınmalıdır. Təəssüf ki, bu tələb bir çox hallarda yaddan çıxarılır.

Ünsiyyət müraciətlə başlayır. Salamlaşmaq, xöş sözlərlə hal-əhval tutmaq mədəniyyətin ilkin şərtlərindəndir. Kimə, harada, necə müraciət etməyi hər kəs evdən, ailədən, məktəbdən eşidib götürür. Həmçinin görüşmə, müraciət və s. məqamlarında nitq etiketlərindən istifadə edərkən ünsiyyətdə olduğumuz adamların qohumluq, dostluq, tanışlıq, yoldaşlıq münasibətləri, həyatdakı sosial rolu nəzərə alınmalıdır. Arada qohumluq, doğmalılıq münasibəti olanda hətta yaşca böyük olan adamlara da əzizləmə, nəvaziş mənası daşıyan etiketlərlə müraciət etmək olur. Çünki bu hal qohumluq, dostluq mühitində qarşılıqlı səmimiyyəti artırdığı, nitqin şirinliyini, xoşagəlimliyini təmin etdiyi halda, ortada qohumluq, dostluq əlaqəsinin olmadığı təqdirdə müəyyən mənada qəbahət hesab olunur. Ona görə də qohumluq, yaxınlıq münasibətinin olmadığı mühitdə həmin adamlara müraciəti rəsmi formada ifadə etmək lazım gəlir. Müraciət etdiyin adamın qadın və kişi, uşaq və böyük, qohum və yad, tanış və qeyri tanış olmasından asılı olaraq müraciətin forması dəyişir, o, rəsmi, yaxud qeyri-rəsmi xarakter daşıyır.

Bunlardan başqa hər bir insan ünsiyyət zamanı nəzakət, üzrxahlıq, təşəkkür ifadə edən söz və ifadələrdən istifadə etməlidir: *Bağışlayın; Üzr istəyirəm; Minnətdaram; Sizə zəhmət verirəm; Əziyyət çəkməyin; Təşəkkür edirəm; Zəhmət olmasa; İcazənizlə; Buyurun; Xosdur; Vaxtınızı aldım və s.*

Uşaqlara həm ailədə, həm də məktəbdə öyrədilməlidir ki, qocalara, xəstələrə baş çəkməyə gedəndə "Allah şəfa versin", "Yastığın yüngül olsun", "İnşaallah tezliklə sağalarsınız", "Allaha şükür yaxşı görünürsünüz" və s. kimi cümlələrdən istifadə edib həmin adama hörmət və qayğıkeşlik ifadə etsinlər.

Nitq etiketlərinin əsasını salamlama, görüş zamanı söylənən sözlər və ifadələr təşkil edir. İlk baxışdan sadə görünən bu ünsiyyət məqamının bir çox elə şərtləri var ki, onlara əməl etməmək dilimizin etiket normalarını pozmaq kimi başa düşülür. Məsələn, kişi ilə qadının salamlaşmasının etiket normasına görə qadın özü təşəbbüs göstərmədiyi halda, kişinin ona əl verməsi və yaxud Avropa mədəniyyətinə uyğun olaraq görüşərkən kişinin qadının əlini öpməsi düzgün deyil.

Uşaqları və gəncləri intizama dəvət edərkən: *Səndən bu hərəkəti gözləməzdim; Bu cür hərəkət etmək sənə yaraşmaz; Bir az nəzakətli olmaq lazımdır; Danışığına fikir ver; Bu heç adına layiq iş olmadı və s.* kimi cümlələrdən istifadə etmək çox məqsədəuyğundur.

Ailədən sonra nitq etiketlərindən düzgün istifadədə orta və ali məktəblərin də rolu çox böyükdür. Etiket normalarını şagirdlər və tələbələr Azərbaycan dili müəllimlərinin şəxsi nitq nümunəsi əsasında mənimsəyirlər. Ona görə də müəllim

etiket qaydalarından düzgün istifadə etməli, danışmaq zamanı işlətdiyi bu və ya digər nitq etiketlərinin şagirdlər (tələbələr) üçün nümunə olacağını unutmamalıdır. A.S.Makarenko yazırdı: "Elə danışmaq lazımdır ki, şagirdlər sənin sözündən sənin hisslərini, mədəniyyətini və şəxsiyyətini duya bilsin".

Dərs zamanı şagirdlər müəllimə sual verərkən, müəllim şagirdə müraciət edərkən etik normalara ciddi riayət etməlidir, sərt və qeyri-etik münasibət göstərməməlidir. Bu, həm müəllim şagird münasibətlərini yaxşılaşdırdığı kimi, həm də şagirdlərə nəzakət qaydalarını, etiket nümunələrini öyrətmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Əlbəttə, təkcə dərs prosesində deyil, tənəffüsdə, müxtəlif tədbirlərdə də müəllim ana dilimizin rəngarəng etiket normalarından yerli-yerində istifadə edərək şagirdlərə nümunə ola bilər. Bundan başqa müəllim şagirdlərin danışarkən nitqinə diqqət yetirməli və yol verdikləri etiket qüsurlarını tapıb düzəliş verməlidir. Belə qüsurlara nəzarət etməklə müəllim nitq etiketlərindən düzgün istifadə bacarıqları aşılایır və şagirdlərin gələcəkdə həmin səhvləri bir daha təkrar etməyəcəyinə yardım etmiş olur.

Dərs zamanı müəllimin tez-tez saatına baxması, telefonla məşğul olması, kifayət qədər diqqətli olmaması hörmətsizlik əlamətidir. Müəllim həm nitqi, həm də davranışı ilə şagird və tələbələrə nümunə olmalıdır, çünki müəllimin nitqi və davranışı onun mədəni səviyyəsinin əsas göstəricisidir.

Beləliklə, müasir dövrümüzdə hər bir insan mədəni danışmaq və düzgün müraciət formalarını həyatın bütün sahələrində, ictimai yerlərdə adət halına gətirməli, ünsiyyətə necə başlayıb necə sona çatdırmağı həmişə yadda saxlamalı və bunlara daim riayət etməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. N.İ.Formanovskaya. Upotreblenie russkoqo rečevoqo etiketa. M.,1984.
2. N.Abdullayev. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013, s.277
- 3.H.Həsənov. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. BDU nəşriyyatı, 2003, s.398.
- 4.S.Hüseynov. Nitq mədəniyyəti. Bakı, Yazıçı, 2010, s.238.
- 5.Nəsirəddin Tusi. "Əxlaqi-nasiri", Bakı, 1989.
- 6.Q.Hacıyev, Ə.Quliyev, N.Cəfərov. Nitq etiketləri. "Azərbaycan dili" (9-cu siniflər üçün dərslik). Öyrətmən nəşriyyatı, 1994.

Манафлы Ханымана Фатали гызы

РЕЗЮМЕ

ПРАВИЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭТИКЕТА РЕЧИ.

Много направлений повышения культуры речи. Одно из них является правильное использование этикета речи. Правильное использование этикета речи также предусматривает правильно придерживаться разговорной этике. Обращаться, здороваться, прощаться, поздравительные выражения бывают, на языке каждого народа сравнительно с его национальным мышлением это называется этикетом речи. Во время общения, пользуясь этими этикетами, говорит о культурном уровне человека. В статье исследуются пути освоения и правильное использование в нужное время этих этикетов. Много направлений повышения культуры речи. Одно из них является правильное использование этикета речи. Правильное использование этикета речи также предусматривает правильно придерживаться разговорной этике. Обращаться, здороваться, прощаться, поздравительные выражения бывают, на языке каждого народа сравнительно с его национальным мышлением это называется этикетом речи. Во время общения, пользуясь этими этикетами, говорит о культурном уровне человека. В статье исследуются пути освоения и правильное использование в нужное время этих этикетов . Одно из них является правильное использование этикета речи. Правильное использование этикета речи также предусматривает правильно придерживаться разговорной этике. Обращаться, здороваться, прощаться, поздравительные выражения бывают, на языке каждого народа сравнительно с его национальным мышлением это называется этикетом речи. Во время общения, пользуясь этими этикетами, говорит о культурном уровне человека. В статье исследуются пути освоения и правильное использование в нужное время этих этикетов .

Ключевые слова: культурная речь, общение, правила этики, разговорная этика, национальное самосознание, нормы поведения.

MANAFLI KHANIMANA FATALI

**THE PROPER USE OF THE COMMUNICATION CULTURE- SPEECH
ETIQUETTES**

SUMMARY

There are many aspects of increasing the culture of speech. One of them is the proper use of etiquettes. The proper use of etiquettes is consider to follow the ethics and its requirements. Each nation in accordance with its national thinking, has appealing, meeting, separation, congratulation expressions in its language, those are called the speech etiquettes. While communicating to follow these etiquettes shows

the cultural level of human. To follow etiquettes and use them in right way is investigated in this article. There are many aspects of increasing the culture of speech. One of them is the proper use of etiquettes. The proper use of etiquettes is consider to follow the ethics and its requirements. Each nation in accordance with its national thinking, has appealing, meeting, separation, congratulation expressions in its language, those are called the speech etiquettes. While communicating to follow these etiquettes shows the cultural level of human. To follow etiquettes and use them in right way is investigated in this article. There are many aspects of increasing the culture of speech. One of them is the proper use of etiquettes. The proper use of etiquettes is consider to follow the ethics and its requirements. Each nation in accordance with its national thinking, has appealing, meeting, separation, congratulation expressions in its language, those are called the speech etiquettes. While communicating to follow these etiquettes shows the cultural level of human. To follow etiquettes and use them in right way is investigated in this article

Key words: cultural speech, communication, ethics, speech etiquettes, national cognitive, behavioral norms.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 26.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Akademik Nizami Cəfərov tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

ZÜLEYXA BAĞIRZADƏ
Azərbaycan Universiteti,
zuleyxabagirzade@gmail.com

ƏDƏBİ DİLİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Bir sıra dilçilər, ümumiyyətlə, ədəbi dilin varlığını təkzib edirlər. Əlbəttə, ədəbi dil, normativ, yaxud qeyri-normativ dil anlayışları nisbi xarakter daşıyır və onlar arasındakı sərhəddi müəyyənləşdirmək, əslində, o qədər də asan deyildir. Fikrimizcə, hamı tərəfindən qəbul edilmiş qrammatik normalarla əhatə olunmuş dili ədəbi dil adlandırmaq daha doğrudur. Başqa sözlə, ədəbi dil iki cür anlaşıla bilər. Birincisi, anomaliyaların çoxluq təşkil etdiyi və qrammatik qaydaların arxa plana keçdiyi deviativ ədəbi dil, ikincisi sərt qrammatik qaydalarla məhdudlaşdırılmış normativ ədəbi dil. Normativ ədəbi dil öz əsasını məhz deviativ ədəbi dildən götürmüşdür. Bu proses əsrlərlə davam etməkdədir. Həm də unutmamaq olmaz ki, ədəbiyyat kreativ ruhun təəcəssümü olan qeyri-adi dili tədqiq etmək imkanlarına malikdir. Bu, əsrlər boyu anqlo-sakson şeirinin alliterativ üslubu, ədəbiyyat tarixində sonrakı dövrlərin sonet forması, roman və novella formaları kimi bəzi ədəbi epoxaları diqqətə çatdırır. Stilistik problemlərdən biri də odur ki, ədəbi mətnlərdə işlədilən dil gündəlik diskursun reflekslərindən ayrılmalıdır. Deməli, ədəbi dil öz tarixi təkamülü prosesində bir sıra mərhələlərdən keçməli olmuşdur. Dildəki anomaliyalar, ədəbi mətnlərdəki sapmalar, müxtəlif məhəlli dialekt və şivələrin ədəbiyyata hakim kəsilməsi ədəbi dilin inkişafını ləngitməmiş, əksinə, ədəbi dil normalarını zamanın süzgəcindən keçirmiş və ona daha geniş seçim imkanları qazanmışdır. Linqvistik deviasiyalar daim zəngin, canlı və orijinal dilin müşayiətçisi rolunda çıxış etmiş, dərin fikirlərin ifadəsində əvəzsiz vasitə olmuşdur. Ədəbi dilin linqvistik deviasiyalarla müşayiəti davam edir və bu gün dəbdə olan koqnitiv dilçiliyin inkişafına öz töhfələrini verir.

Açar sözlər: pansemiotik, üslubiyyat, poetik lisenziya, ədəbi dil, dialektal deviasiya, norma, konservativ

Key words: pansemiotic, stylistics, poetic licence, literary language, dialectal deviation, norm, conservative

Ключевые слова: пансемиотический, стилистика, поэтическая лицензия, литературный язык, диалектическая девиация, норма, консервативный

Formalistlər ədəbi dilə linqvistik təhrifin bir növü kimi baxır və hesab edirdilər ki, bizim hamılıqla istifadə etdiyimiz adi dildən fərqli olaraq ədəbi dil dilin xüsusi bir tipidir. Əlbəttə, ədəbi dil deviasiyalarla zəngindir, amma o demək deyildir ki, ədəbi dil normalardan təkidlə imtina etmişdir, əksinə, linqvistik deviasiyaların ağuşunda olan ədəbi dil qəbul olunmuş normalara riayət edir. Söhbət bütün cəmiyyət üzvlərinin bərabər şəkildə paylaştığı vahid normadan gedirsə, şübhəsiz ki, bunun gerçək olması mümkün deyildir. *“Müxtəlif zümrələrin, regionların istifadə etdiyi diskursların rəngarəngliyindən çıxış edərək demək olar ki, vahid homogen linqvistik cəmiyyətdən danışmaq əbəsdir”* (2, s.4).

P. Simpson əksər üslubiyyatçılara istinad edərək yazırdı ki, "ədəbi dil" adlı bir şey yoxdur. Yəni bütün kontekstlərdə öz təbiəti etibarilə "ədəbi" olan dil modeli mövcud deyil. Bu, bəlkə də, stilistikanın ədəbi diskursla sıx əlaqəsini qəbul edənlər üçün qəribə görünə bilər. Nəhayət, ədəbiyyat kreativ ruhun təcəssümü olan qeyri-adi dili tədqiq etmək imkanlarına malikdir. Bu, əsrlər boyu anqlo-sakson şeirinin alliterativ üslubu, ədəbiyyat tarixində sonrakı dövrlərin sonet forması, roman və novella formaları kimi bəzi ədəbi epoxaları diqqətə çatdıran yazılı üslublardakı müəyyən razılaşmaların mövcud olduğu haldır. Bununla yanaşı, bu yazı formaları mahiyyət etibarilə dəyişməz və həmişəlik "ədəbi" olan xüsusi dilin mövcudluğunu təsdiq etmək üçün yox, zaman keçdikcə dəyişən spesifik kod və konvensiyalardan istifadə etmək üçündür (10, s.98).

Müasir stilistikanın "ədəbi dilin" xüsusi formasına müqaviməti bunun əksinə inanan bir sıra ədəbi tənqidçilərə haqlı olaraq xoş görünməyə bilər. Həmin ədəbi tənqidçilər nəinki ədəbi dilin varlığına inanırlar, hətta ədəbiyyatın məhz bu xüsusi dilin istifadəsinin köməyi ilə müəyyən ediləcəyini iddia edirlər. P.Simpson diqqəti üç əsas məqama yönəldərək problemin həllinə çalışır. Stilistik praktikada ən mühüm problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, ədəbi mətnlərdə işlədilən dil gündəlik diskursun ümumi resurslarında öz reflekslərindən ayrılmalıdır. Stilistika yazıçının istifadə etdiyi dil vasitələri, ədəbi diskursun yarandığı xammal və digər xüsusiyyətlərlə maraqlanır. Müasir dilçiliyin qəlibləri dil və diskursun bütöv sistemindən əxz olunmuşdur. Məqsəd ədəbi üslubun məna ifadə edən aspektinin xüsusi kateqoriyasını ayırmaq yox, diskursun ümumi məcmusunda bu üslubun mənşəyini axtarmaqdır. Ədəbi dillə bağlı debatların gedişində üzə çıxmış üçüncü məsələ öz məna və aspektinə görə metodoloji olmaqdan daha çox ideolojidir. Ədəbi dili adi diskursdan, canlı xalq dilindən qoparmağı iddia etmək onun praktik stilistika ilə əlaqəsini kəsmək deməkdir (10, s.98). Bu məqamda P.Simpsonla tamamilə razılaşmaq olar ki, ədəbi dil, diskurs və mətn birgə mövcuddur, bunlar bütöv bir sistemin əlaqəli elementləridir. Əlahiddə tənzimləyici rol oynayan norma bu birgəliyin mərkəzində dayanır. Norma olduqca dayanıqlı və konservativdir. Məhz bu konservativlik müxtəlif nəslin nümayəndələri tərəfindən dilin başadüşülənliyini, anlaşıqlı olmasını təmin edir.

Poeziyanın dili nə qədər individual olsa da, ədəbi dilin formalaşmasında onun rolu böyükdür. Əlbəttə, ədəbi dildən danışanda şeir təhlilinə baş vurmaq, mən deyərdim ki, vacibdir. Çünki şeir dilin ekspressivlik zirvəsidir. Dil öz qüdrətini və potensialını çox vaxt şeirdə əks etdirir. Ədəbi dil tarixini tədqiq edərkən leksik-qrammatik və sintaktik deviasiyalarla müşayiət olunan poeziya nümunələri bizə bu barədə kifayət qədər faktlar verir. İngilis dilinin tarixinə nəzər saldıqda bunu asanlıqla sezə bilərik. Əksər yazıçılar nəzmlə nəsrin sərhədlərini dəqiq müəyyənləşdirə bilmirdilər. Ən yaxşı halda nəslrlə müqayisədə nəzm (şeir) daha zərif, daha ritorik, daha ehtişamlı ifadə vasitələrinə malik idi. Onlar arasındakı fərq növ ilə yox, dərəcə ilə ayırd edilirdi [1, s.211-212].

Əslində ədəbi dil bütün nüanslara, konnotasiyalara yüksək həssaslıqla yanaşaraq baş verənləri təsvir etmək üçün yazıçıların əlində zərif bir vasitədir. Onu, təbii ki, diskursdan və stilistikadan ayırmaq olmaz. Ədəbi dil dialekt və şivələrdən süzülüb gəlmiş, əsrlərdən bəri yazıçıların qələmində cilalanmış və daha çox insan qrupları üçün əlçatan olan bir səviyyəyə gəlib çatmışdır. Ədəbi dil leksik, stilistik cəhətdən fasiləsiz təkamül prosesini yaşayır, daim inkişaf edib zənginləşir. Onu dar bir çərçivəyə salmaq, aid olduğu sahələrdən təcrid etmək mümkün deyildir. Yu.N.Karaulov tam haqlı olaraq iddia edirdi ki, dil yalnız daimi təkamül şəraitində mövcud ola bilər. Tətbiq sahələrinin və təfəkkür dairəsinin genişlənməsi ilə linqvistik təbəddülatın baş verməsi geriye dönməz xarakter alır. Əlbəttə, eyni zamanda ədəbi normalardan kütləvi surətdə imtina olunması da linqvistik sistemin ciddi təhrifinə gətirib çıxara bilər. Ona görə də norma və deviasiyaların təbii tənzimlənməsinə tabe olmaq ən optimal və qəbul olunan variantdır (12).

İndi isə "ədəbi dilin" problemlərini araşdırmaq məqsədilə P.Simpsonun Doroti Parkerdən gətirdiyi şeir nümunəsinə diqqət edək:

One Perfect Rose

*A single flow'r he sent me, since we met.
All tenderly his messenger he chose;
Deep-hearted, pure, with scented dew still wet –
One perfect rose.*

*I knew the language of the floweret;
'My fragile leaves,' it said, 'his heart enclose.'
Love long has taken for his amulet
One perfect rose.*

Şeiri ədəbi dil baxımından təhlil etməyə çalışan P.Simpson növbəti suallarla çıxış edir: 1) şeirdə danışan var və bunu şeirdə necə ayırd etmək olar? 2) şeir nə zaman yazılmışdır və onu necə təyin edə bilərik? 3) şair hansı söz ehtiyatından

yararlanmışdır? Yəni o, yeni, yoxsa arxaik, rəsmi, yoxsa qeyri-rəsmidir? və s. Şeir bir çox cəhətləri ilə lirik sevgi şeiridir. Burada çıxışçı emosional vəziyyəti ifadə edərək geniş yayılmış qızılgül simvolundan istifadə edir. Bəzi vasitələr bunu köhnə eranın yazılı üslubu kimi təqdim edirlər. Artıq istifadədən çıxmış "floweret" və "flow'r" tərtəmi arxaikdir. Qafiyə sxemi sıx şəkildə *abab* vəznə qurulmuş, üçhecalı "floweret" və "amulet" sözləri ilə dəstəklənmişdir. Qrammatik quruluş nöqtəyi-nəzərindən şeirin bir çox cümlələri (yaxud ifadələri – Z.B.) qrammatik mübtədə xaricindəki digər elementləri ortaya çıxaracaq şəkildə qurulmuşdur. Əslində, "All tenderly his messenger he chose" cümləsində adyunkt (zərflək), tamamlıqdan ibarət iki element mövcuddur. Bundan başqa, mübtədə cümlənin son pozisiyasında yerləşmişdir. Cümləni bu şəkildə ifadə etmək olar: "He chose his messenger all tenderly". Burada ümumi qəbul olunmuş fikirlərə görə, mətnin "ədəbi" üslubda olduğunu göstərən bir çox məqamları qeyd etmək mümkündür (10, s.99-100).

R.Yakobsona çox düzgün olaraq iddia edir ki, bir çox poetik xüsusiyyətlər dil elminə yox, bütöv işarələr nəzəriyyəsinə, yəni ümumi semiotikaya aiddir. Bu, dil variasiyalarında, araşdırdığımız mətnlərdəki linqvistik deviasiyalarda, bir sözlə, "pansemiotik xüsusiyyətlərdə" özünü göstərir [5, s.63]. Deməli, pansemiotik xüsusiyyətlərdə təcəssüm etmiş ədəbi dil linqvistik deviasiyalarla birlikdə işləyir və dilin təkamülünə rəvac verir.

P.Simpsonla razılaşaraq belə iddia edə bilərik ki, ədəbi diskursu linqvistik analizə qarşı müqavimət göstərən vasitə kimi nəzərdən keçirən pozisiya müasir stilistik məntiqə ziddiyyət təşkil edir. Stilistika mətnləri araşdırır. O, özünün digər imkanlarını səfərbər edərək mətni qavrayır. Belə bir nöqtəyi-nəzəri dəstəkləyərək demək olar ki, "ədəbi dil" hansı şəkildə ümumi dil sisteminin sərhədlərini aşır. Amma bu fikir mətnə düzgün yanaşmaq, yaxud mətn təhlilini asanlaşdırmaq üçün çox az şey edə bilər. Şübhəsiz ki, istər ədəbiyyatda, istərsə də digər diskurs növlərində stilistik yaradıcılıq haqqında məsələyə faydalı yanaşmaq üsulu elmə ilk dəfə Roman Yakobson tərəfindən daxil edilən "ədəbilik" termini ilə xarakterizə olunur. Deməli, ədəbilik tekst və kontekstlərin səciyyəvi xüsusiyyətidir. O, təcrid olunmuş dil nümunələrinə yox, dilin funksional qanunauyğunluqlarına xasdır. Fikrimizcə, Yakobsonun poetik funksiya termininə müvafiq olaraq iddia etmək olar ki, ədəbilik ədəbiyyatla məhdudlaşmır. Yakobsonun fikri ilə razılaşan P.Simpson qeyd edir ki, bu, bir çox diskursiv kontekst növlərində ədəbiyyatın sərhədlərini aşan ifadəlilik prinsipinə əsaslanır (10, s.101-12).

Məlum olduğu üzrə, ədəbiyyat dilə kreativ yanaşma ilə səciyyələnir. Bu da öz növbəsində, ümumi linqvistik təsvir kontekstində dilin ümumi təmayülə uyğun gəlməyən, çox vaxt məhdud çərçivədə anlaşılan deviant formalarının işlədilməsi ilə bərabərləşdirilə bilər. Son illərə qədər linqvistikanın stilistik təhlillərə az töhfə verməsi təəccüblü deyildir (7, s.21). Ədəbi dilin linqvistik təsviri məqsədilə zəruri olan linqvistik deviasiya anlayışına aydınlıq gətirmək üçün bir qədər dilin ümumiliyi məsələsi üzərində dayanmağı məqsədəmüvafiq bilirik. Şair və yazıçıların

əsərlərində dilin ümumi qəbul olunmuş qaydalardan kənara çıxması adi bir şeydir. Onların bir növ, "poetik lisenziya"ları vardır. Biz həmçinin ənənəvilik dərəcələrini müəyyənləşdirməliyik. Bu zaman deskriptiv və formal zərifliyin miqyasları daha aktual olur. Deviasiyanın dərəcələri, başlıca olaraq, formal (institutional) zəriflik şkalalarına istinad etməklə təyin edilə bilər. Linqvistik xüsusiyyətlər, ingilis dilinin məhdud variantına məxsus olduqda, daha çox deviant olurlar. Yəni sözün, ifadənin ümumişləkliyi, daha çox kütlə tərəfindən anlaşılması onun deviasiya dərəcəsini aşağıya salır. Ən az deviasiya, yaxud daha çox normal xüsusiyyət ingilis dilinin bütün variationaları üçün ümumi olandır. Deməli, deviasiya daha çox individual səciyyə daşıyır və hamı tərəfindən asanlıqla anlaşıla bilmir. G.Liç bunu "dialektal deviasiya" adlandırır (6, 49). Bayronun poemalarını tədqiq edən Qarvin Hopps hətta "Bayron və qrammatik azadlıq" adlı elmi məqalə də yazmışdır (4, s. 165-181). Müəllifin fikrincə, ixtiyari səhvlər səhv sayılmaya bilər. Lakin Bayronun qrammatikadan sui-istifadə etməsi, "Don Juan" əsərində qrammatik qaydalara əməl edilməməsi onun qrammatikaya qarşı biganələyindən başqa bir şey deyildir. Alman alimi Gete bunu dəqiq müşahidə edərək yazırdı ki, "Bayron bəşəriyyətin qayğısına qaldığı kimi dilin də qayğısına az qalırdı". Deməli, deviasiyalar zərurətdən irəli gəlirdisə, qrammatik səhvlər müəllifin etinasızlığının nəticəsi də ola bilər. Ədəbi dilin inkişafının rəhni olan zəruri deviasiyalarla bu qəbildən olan səhvləri fərqləndirmək lazımdır (4, s.169). Bayronun poemalarında müxtəlif dərəcəli deviasiyalarla daha çox qarşılaşırıq. Aşağıdakı misralarda funksional konversiyalarda qrammatik deviasiyaların diaxronik aspektdə təzahür etdiyinin şahidi oluruq (4, s. 172):

*Like the Rhone by Leman's waters wash'd,
Where mingled and yet separate appears
The river from the lake, all bluely dash'd.
(Don Juan, XIV, 87)*

Deskriptiv zəriflik şkalası formal kənara çıxmalarla səciyyələnən əlamətlərin struktur vaciblik dərəcəsini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. İngilis dilinin bir çox variantlarında əgər *if* bağlayıcısı ilə başlanan zərflilik budaq cümləsi asılı olduğu baş cümlənin ardınca yox, ondan əvvəl gələrsə, onda ingilis dilinin konkret bir variantında bu tendensiya əksinə baş verir. Bu, deskriptiv zərifliyin dərinliklərində müəyyən oluna bilən nisbətən əhəmiyyətsiz bir deviasiyayı təqdim edir. G.Liç yazır ki, ingilis dilinin yalnız bir neçə variantında *thou/thee/thine/thy* əvəzlilikləri işlədilir. Sosial məna nöqtəyi-nəzərindən *thou* "qeyri-adi dəyərə", yaxud "konnotativ mənaya" malikdir, çünki o, dindarlıq, tarixi mərhələ, "poetiklik" kimi obertonlarla səciyyələndirilir (7, s.22). Müəllif bu əvəzliliklərin işlədilməsini dini mətnlərlə məhdudlaşdırır. Əslində isə araşdırmamızın nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, sözügedən əvəzliliklərdən ingilis klassikləri öz əsərlərində geninə-boluna istifadə

edirblər. Yəni bu deviasiyaları dini mətnlərlə məhdudlaşdırmaq fikri o qədər də ağlabatan deyildir.

Linqvistik norma və ədəbi dil normasının kəsişməsi dil təkamülünün əsas meyarıdır. Fikrimizcə, linqvistik norma daha çox qrammatik normanı, təsbit olunmuş zəruri qaydaları nəzərdə tutur, ədəbi dil norması isə daha geniş mənə kəsb edir. Yəni ədəbi dilin ifadə imkanları intəhasızdır. Amma anomaliyalarla iç-içə olan ədəbi dilin daha geniş bəşər cəmiyyətinə çatması üçün tarazlaşdırılmış, qəlibləşdirilmiş, dəqiq qaydalar qoyulmuş müvafiq normativ işarələr sisteminə ehtiyacı vardır. Bu zaman linqvistik norma bir zərurət kimi ortaya çıxır. Bu zaman linqvistik norma və ədəbi dil bir-birini tamamlayır. Burada biz ədəbi dil dedikdə, əlbəttə, linqvistik deviasiyaları da nəzərdə tuturuq, çünki deviasiyalar yüksək keyfiyyətli ədəbi dilin məğzini təşkil edir. Rus dilçisi O. Zaqorovskaya dil haqqında elmin əsas anlayışlarına daxil olan norma məfhumunun hələ də mübahisəli olaraq qaldığını söyləyir. Bu haqda bir-birinə zidd iki baxış mövcuddur. Bir nöqteyi-nəzərə görə, normativlik dili qəlibə salaraq onun sərbəstliyinə mane olur. Bu, canlı orqanizmə müdaxilə və dil təkamülünə əngəl kimi qiymətləndirilir. İkincisi, inkişaf etmiş dillərin mövcud xarakteristikası, müəyyən tarixi mərhələdə onların immanent xüsusiyyətləri norma kimi nəzərdən keçirilir. Ona görə də, əksər müasir dilçilər cəmiyyətin, təhsilin, mədəni ənənələrin inkişafı üçün zəruri olan hadisə kimi dil normasının mövcudluğunu inkar etmirlər (11, c. 161).

"Deviasiya" termini statistik normaya istinadən spesifik mənə kəsb edir. Bu statistik istifadə praktikada qəbul olunmuş istifadə ilə tamamilə üst-üstə düşür (3, s. 303). Müəyyən formal zəriflik dərəcəsinə ingilis dilinin variasiyalarını təqdim etmək üçün bir sıra materiallar seçilmişdir. Bu analiz müqayisəli kontekstdə *you* əvəzliyinin 10 min epizoduna qarşı *thou* əvəzliyinin iki epizodunu aşkarlamışdır. "Deviasiya" termininə nəzəri dəyər verildiyi üçün biz ədəbi dildə onun yerinə yetirdiyi funksiyanı daha yaxından araşdırmaqla bilərik. Ədəbiyyat ehtiva etdiyi deviasiya xüsusiyyətlərinin kəmiyyətinə və mühümlüyünə görə digər müxtəlif dil fəaliyyətlərindən fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərin ən yüksək deviasiya xarakteri təkcə onların fəaliyyət göstərdiyi deskriptiv zərifliklə deyil, həmçinin formal ümumiliyin çatışmazlığı ilə ölçülür. Əslində, ədəbi dildə tipik deviasiyaları unikal hesab etmək olar. O, linqvistik "səhv"ə oxşayır. Ədəbi dili təsvir olunan müstəqil bir dil kimi təqdim etməyin çətinliyi onu dilin digər variantları ilə müqayisədə, yəni başlıca olaraq linqvistik deviasiya baxımından öyrənməyi zəruri edir. Bu, heç də ədəbi dilin amorfizmə (formasızlığa) meyllənməsi demək deyildir. İndividual bir tekst linqvistik cəhətdən yüksək şəkildə qurula bilər, amma bu xüsusiyyətlər (məsələn, əsərin simvolik mövzunu bildirən təkrar olunan leksik model) bütöv ədəbiyyata deyil deyil, yalnız sözügedən mətnə aid olacaqdır. Şeir kimi məhdud bir mətnin linqvistik analizi praktik əhəmiyyətə malikdir. Lakin bu, ingilis dilinin digər variantları ilə yenidən müqayisənin vacibliyini ortaya qoyur (7, s. 22).

Təsbit olunmuş normalar və qaydalar çərçivəsində linqvistik deviasiyalarla müşayiət olunur. Dildəki anomaliyaların dilin təkamülünə pozitiv təsiri haqqında fikir ayrılıqları mövcud olsa da, bunu sadə məntiqlə isbat etmək olar. Hər hansı dilin leksik-semantik sistemini məcazlarsız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Ritorika, poetika, siyasətin, hazırkı vaxtda mətbuatın, kinonun, reklamların dili başdan-başa anomaliyalarla doludur. İnsan idrakının sonsuz sərhədlərini təkcə quru qrammatik qaydalarla məhdudlaşdırmaq mümkün deyildir. Məsələn, T.Karverə istinad edən Alina Yakovleva metaforanı siyasi fəaliyyətin inikas vasitəsi kimi nəzərdən keçirir. O, ingilisdilli mətbuatda ümumi qəbul olunmuş normalar xaricində leksik-semantik strukturun sadələşməsi tendensiyasının mövcudluğuna işarə edərək aşağıdakı misallara müraciət edir: *When smoking became a pack-a-day habit, I put my mind to (16)*. – Gündə bir qutu siqaret çəkmək vərdişə çevriləndə bu haqda düşünməyə başladım. Buradakı *“a pack-a-day habit”* ifadəsi ingilis dilinin konversiya və kompozisiya kimi sözdüzəltmə imkanları sayəsində mövcud olur. İngilisdilli qəzetlərdə geniş istifadə olunan danışq üslubunun elementləri diqqəti cəlb edir. Məsələn: *Everyone needs to cool down about the new iPad's heat* – Hamı yeni Aypad ətrafında meydana gəlmiş ehtirasların közərməsindən soyumalıdır və s. (16).

Ya.Odnoroqova XVIII-XIX əsr ingilis ədəbiyyatını tədqiqata cəlb edərək maraqlı deviasiya nümunələrini göstərməyə nail olmuşdur. O, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə təmsil olunmuş feil formalarının sapmasını ayrı-ayrı sənətkarların əsərində araşdırmışdır: *“A.Radklifin romanı bu əsərdəki ümumi deviasiyanın 12 %-ni təşkil edərək feil sistemində normadan sapmanın 28 nümunəsini təqdim edir. R.B.Şeridanın romanında feil formalarının qeyri-normativ əmələ gəlməsinin sayı 39, yəni 63%-dir. Ç.Dikkinzin romanı analoji deviasiyaların 86 nümunəsini (30 %-ni) ehtiva edir. T.Qardinin romanında feil formaları ilə bağlı 134 (30 %) deviasiyayı qeydə aldıq”* (15 c. 118). Müəllif qeyd edir ki, böyük sayda deviasiyalara *Present Indefinite*, *Present Perfect* və *Future Indefinite* formalarının düzəldilməsində rast gəlinir. Eyni zamanda *Past Indefinite*, *to be* və *to have* feillərinin, indiki və keçmiş zaman feili sifətləri formalarının normativdən kənar əmələ gəlməsi halları da qeydə alınmışdır. Məsələn, Şeridanın əsərində gələcək zaman formasının düzəldilməsində bütün şəxs və kəmiyyətlər üçün *shall* köməkçi feilindən istifadə olunmuşdur:

“I can only say, you shall not have just reason”.

“Come, Moses, you shall be appraiser, if we want one. Gad's life, little Premium, you don't seem to like the business”.

“Here, Careless, you shall have no common bit of mahogany, here's the family tree for you, you rogue! This shall be your hammer and now you may knock down my ancestors with their own pedigree” (15, c. 118).

Robert Lout özünün “İngilis dilinin qrammatikasına qısa giriş: tənqidi qeydlər” adlı kitabında bir çox məsələlərlə yanaşı, feilin şəxs, kəmiyyət, zaman və şəkil kateqoriyalarından da bəhs edir. O, *to have* (malik olmaq) köməkçi feilini feilin xəbər şəklində şəxslər üzrə belə təsrif edir:

	Tək	Cəm
I şəxs	I <i>have</i>	We <i>have</i>
II şəxs	Thou <i>hast</i>	Ye <i>have</i>
III şəxs	He <i>hath</i> , yaxud <i>has</i>	They <i>have</i>

Müəllif təkidlə bildirir ki, II şəxsin təkində thou hast deyilməlidir, çünki thou yaxınlara müraciət etdikdə işlədilir, ye have isə daha çox rəsmi üslub sayılır. Bu qayda feilin difə şəxs, zaman və şəkillərində özünü göstərir (8, s. 46). Jozef Pristli ingilis dilinin qrammatikasına dair yazdığı əsərdə belə qənaətə gəlir ki, ingilis dilinin qrammatikasında gələcək zaman forması yoxdur. O, shall və will köməkçi feillərinin mürəkkəb zamanların tərkibində işləndiyini bildirir. Müəllif *shall* və *will* feillərinin hər üç şəxsin tək və cəmində işlənməsinə məhdudiyyət qoymur. Məsələn, I şəxsdə *will* köməkçi feilin işlədilməsi təhdidin, vədlərin ifadəsinə xidmət edir (9, s.37). Gələcək zamanı bildirmək üçün feillər mübtəda ilə qaydaya müvafiq şəkildə uzlaşmırsa, elə hallar deviasiya kimi nəzərdən keçirilir.

İngilis ədəbi dilində deviasiyalardan bəhs edən Odnoroqova indiki zaman feili sifətinin düzəldilməsində a prefiksindən istifadə olunduğunu dəqiqləşdirir və nümunələr verir: "... to keep the parish officers *a-wanting* at your garden gate..."; "Ain't you *a-trembling* while I speak, sir?"; "You've been *a-steaking* 'em have you?". Ç.P.Meysona istinad edən müəllif belə qrammatik formaların arxaik olduğunu söyləyir. O yazır ki, bəzi köhnəlmiş ifadələrdə sözünü ilə idarə olunan *-ing* sonluqlu cerunda malik "While the ark was *a (i.e. at) preparing*", "I lay *a thinking*" və s. kimi konstruksiyalarla qarşılaşmaq olar. V.M.Müllərin lüğətində *a-* prefiksi "*to go a-hunting*" (ova getmək) tipli ifadələrdə işlədilən on sözünün ixtisar olunmuş forması kimi nəzərdən keçidrilir ki, bu da daha çox loru dilə xasdır. Təbii ki, tarixi deviasiyaların əksəriyyəti sistemli xarakter daşıyır və görünür ki, ingilis ədəbi dil normasının başa çatmamış formalaşma prosesinin nəticəsidir (15, c. 121).

Dil norması mütləq şəkildə riayət olunmalı ehkam deyildir. Ünsiyyətin məqsəd və vəzifələrindən, müəyyən stilistik tələblərdən asılı olaraq şüurlu surətdə normadan kənara çıxılması mümkündür. Bu zaman, təbii ki, normadan sapma üslubi cəhətdən əsaslandırılmalıdır (14, c. 325). Ya. Odnoroqova normanı müəyyənləşdirən doqquz cəhətə işarə etmişdir: 1) norma dil sisteminə istinad edir; 2) norma hamı üçün məcburidir; 3) dil inkişafının tarixi tendensiyasını əks etdirir; 4) norma kodifikasiyadan fərqlənir; 5) norma nitq fəaliyyətində təzahür edir; 6) norma bir tərəfdən sabit, digər tərəfdən variativdir; 7) norma seleksiya anlayışı ilə əlaqədardır; 8) norma dil mövcudluğunun bütün formalarının əlamətidir; 9) normanın ən mühüm kriteriyalarından biri kommunikativ məqsədyönlülük kriteriyasıdır (15, c. 117). Müəllif bu müddəaları irəli sürmək üçün nüfuzlu mənbələrə və öz sözünü demiş dilçilərə əsaslanmışdır. Həqiqətən, Y.Odnoroqovanın irəli sürdüyü müddəalar normanın mahiyyətini kifayət qədər açır.

Deməli, ədəbi dil öz tarixi təkamülü prosesində bir sıra mərhələlərdən keçməli olmuşdur. Tarixən dildəki anomaliyalar, ədəbi mətnlərdəki sapmalar, müxtəlif məhəlli dialekt və şivələrin ədəbiyyata hakim kəsilməsi ədəbi dilin inkişafını ləngitməmiş, əksinə, ədəbi dil normalarını zamanın süzgəcindən keçirmiş və ona daha geniş seçim imkanları qazanmışdır. Linqvistik deviasiyalar daim zəngin, canlı və orijinal dilin müşayiətçisi rolunda çıxış etmiş, dərin fikirlərin ifadəsində əvəzsiz vasitə olmuşdur. Ədəbi dilin linqvistik deviasiyalarla müşayiəti davam edir və bu gün dəbdə olan koqnitiv dilçiliyin inkişafına öz töhfələrini verir.

Ədəbiyyat:

1. Blackall E. A. The Emergence of German as a Literary Language 1700-1775/ E.A.Blackall – Cambridge: Cambridge University Press, – 2011. – 552 p.
2. Eagleton T. How to read literature. / T.Eagleton. – New Haven and London: Yale University Press, – 2019. – 232 p.
3. Halliday M. The linguistic study of literary texts. / M.Halliday // Lunt H.G. (ed.) Proceedings of the IXth International Congress of Linguists. – Berlin: Mouton, – 1964. – p. 302–307.
4. Hopps G. Byron and grammatical freedom / Liberty and Poetic Licence: New Essays on Byron. Ed. By B. G. Beatty, Ch. Robinson, T. Howe, Ch. E. Robinson. Liverpool University Press, 2008. – 244 p., p. 165-181
5. Jakobson R. Closing statement: linguistics and poetics / R. Jakobson. Ed. A. Sebeok Thomas (ed.) Style in Language. – Cambridge: MIT Press, – 1960. – p. 350–377.
6. Leech, G. N. Language in literature: style and foregrounding / G.N.Leech – London and New York: Routledge, – 2013. – 183 p.
7. Leech G. A Linguistic Guide to English Poetry/ G.N.Leech – London and New York: Routledge, – 2014. – 256 p.
8. Lowth R. A Short Introduction to English Grammar: With Critical Notes / R.Lowth – New York: The New York Public Library, – 1794. – 183 p.
9. Priestley J. The Rudiments of English Grammar: Adapted to the Use of Schools / Priestley J. – New York: F. Rivington . – 1772. – 202 p.
10. Simpson P. Stylistics: A Resource Book for Students / Simpson P. – London: *Studia Philologica. VII.* Psychology Press, – 2004 – 247 p.
11. Загоровская О. В. Языковая норма и норма литературного языка как лингвистические понятия / Известия ВГПУ, №2(271), 2016, с. 161-165.
12. Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность/ Ю.Н.Караулов. – Москва: Издательство ЛКИ, – 2010. – 264 с.
13. Крысин Л.П. Современная литературная норма и ее кодификация // Русский язык в школе, 2002. – №1, с.82-87.
14. Левчаева Н. В. Литературный язык как основа культуры речи // Языкознание. ISSN 1997-2911. № 2 (80) 2018. Ч. 2, с. 322-326

15. Однорогова Я. Л. Отклонения от нормы английского литературного языка (на материале художественных произведений второй половины xviii–xix веков) // Вестник Челябинского государственного университета. 2009. № 7 (188). Филология. Искусствоведение. Вып. 41. С. 117–122.

16. Яковлева, А. Р. Соотношение явлений нормы и аномалии в языке современной прессы / А. Р. Яковлева. — Текст : непосредственный, электронный // Актуальные вопросы филологических наук : материалы III Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2015 г.). — Казань : Бук, 2015. — С. 70-73. — URL: <https://moluch.ru/conf/phil/archive/176/8785/>

17. www.health.com/health/condition

З.М.БАГИРЗАДЕ

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Ряд ученых-лингвистов отрицают существование литературного языка. Конечно, понятия литературного языка, нормативного или ненормативного языка являются относительными, и не так легко определить границу между ними. На наш взгляд, литературным языком правильнее называть язык, окруженный общепринятыми грамматическими нормами. Другими словами, литературный язык можно понимать двумя способами. Первый – это ненормативный литературный язык с аномалиями и грамматическими правилами на заднем плане, а второй – нормативный литературный язык, ограниченный строгими грамматическими правилами. Нормативный литературный язык основан на девиантном литературном языке. Это явление продолжается веками. Мы не должны забывать, что литература имеет возможность изучать необычный язык, который воплощает творческий дух. Он привлекает внимание к некоторым литературным эпохам, таким как аллитеративный стиль англосаксонской поэзии на протяжении веков, сонетная форма более поздних периодов в истории литературы, а также формы романов и рассказов. Одна из стилистических проблем заключается в том, что язык, используемый в литературных текстах, должен быть отделен от рефлексии дискурса повседневности. Таким образом, литературный язык должен был пройти ряд этапов в процессе своей исторической эволюции. Аномалии в языке, отклонения в литературных текстах, доминирование различных местных диалектов и говоров в литературе не замедляли развитие литературного языка, напротив, они со временем отфильтровывали нормы литературного языка и предоставили ему более широкий выбор. Языковые отклонения всегда были аккомпанементом к богатому, яркому и оригинальному языку и были неоценимым средством выражения глубоких мыслей. Литературный язык

продолжает сопровождаться лингвистическими отклонениями и способствует развитию когнитивной стилистики.

Z.M.BAGIRZADEH

PERSPECTIVES FOR THE DEVELOPMENT OF LITERARY LANGUAGE

SUMMARY

Some linguists, in general, deny the existence of a literary language. Of course, the concept of a literary language, normative or non-normative language are relative, and it is not so easy to determine the boundary between them. In our opinion, it is more correct to call a language surrounded by generally accepted grammatical norms, a literary language. In other words, a literary language can be understood in two ways. The first is a non-normative literary language with anomalies and grammatical rules in the background, and the second is a normative literary language limited by strict grammar rules. The normative literary language is based on the deviant literary language. This process has been going on for centuries. We must not forget that literature has the opportunity to learn an unusual language that embodied the creative spirit. It draws attention to some literary eras, such as the alliterative style of Anglo-Saxon poetry for centuries, the sonnet form of later periods in the history of literature, as well as the form of novels and short stories. One of the stylistic problems is that the language used in literary texts must be separated from the reflexes of everyday discourse. Thus, the literary language had to go through a number of stages in the process of its historical evolution. Anomalies in the language, deviations in literary texts, and the dominance of various local dialects in literature did not keep off the development of the literary language; on the contrary, it over time filtered out the norms of the literary language and provided it with a wider choice. Linguistic deviations have always been an accompaniment to a rich, survival and original language and have been an invaluable means of expressing deeper thoughts. Literary language continues to be accompanied by linguistic deviations and has great contributions to the development of cognitive stylistics.

Redaksiyaya daxil olma tarixi:04.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi:09.09.2020

Filologiya elmləri doktoru, professor Oruc Musayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

TURAN ƏLİZADƏ

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

e-mail: turanalizade91@gmail.com

DİLİN LEKSİK-TERMINOLOJİ SİSTEMİNDƏ GENDERLƏ BAĞLI SÖZLƏRİN YERİ

Xülasə

“Xalqın ruhu – onun dilidir, xalqın dili – onun ruhudur. Bundan gözəl eyniyyət təsəvvür etmək olmaz!” – fikrinin müəllifi V.F.Humboldt yazırdı: “Hər bir dil xalqın ətrafında dairə cızır. İnsan da həmin dairəyə aid olur”(9,80). Başqa sözlə desək, hər bir fərd aid olduğu cəmiyyətin dəyərləri, stereotipləri, linqvokulturologiyası, etnopsixologiyası ilə şərtlənən gözəgörünməz dairədədir. Həmin dairənin verbal həlli ilə bilavasitə “dünyanın dil mənzərəsi” modelində əks olunur. Müasir dilçilik elmində “dünyanın dil mənzərəsi” sayəsində aparılan araşdırmalar (8,15); (10,349) gender məsələlərinin dildə, konkret olaraq xalqa, topluma özəl olan “dünyanın dil mənzərəsi”ndə inikası məqamına xüsusilə diqqət artmışdır.

Azərbaycanda gender münasibətlərinin inkişafı cəmiyyətdə qadınların və kişilərin fərqli sosial-mədəni rolları ilə səciyyələnir. Gender münasibətlərinin təhlili göstərir ki, elmi sahədə nəinki cinsin öyrənilməsində, həm də bütövlükdə sosial-humanitar biliklər sistemində yeni elmi paradigma yaranıb. (5, 5)

Açar sözlər: gender, dilçilik, cins, leksik sistem, terminoloji, frazeoloji vahidlər, izahlı lüğət, semantika

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər dilin leksik sisteminə təsir göstərir, yeni söz və terminlərin yaranmasına səbəb olur. Dilin lüğət tərkibi, eləcə də terminoloji sistemi daim zənginləşir. Dilin inkişafının müəyyən bir tarixi dövründə leksik fonda yeni leksik qatlar yaranır. Terminlər də leksik sistemin qatını təşkil edir. Dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə iyerarxik ardıcılıqla düzülmüş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır.

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən Qərbi ölkələrinin sosial elmlərində (tarix, psixologiya, fəlsəfə və s.) işlədilən “gender” anlayışı qadın probleminin, xüsusilə cəmiyyətdə qadın və kişi münasibətlərinin təhlili ilə əlaqələndirilir.

XX əsrin 70-ci illərindən bir çox ölkələrdə “gender” anlayışı tədqiq olunmağa başladı.

Müasir dövrdə kişi-qadın münasibətlərinin tədqiqi, sosial rolun təbii olması anlamının qeyri-şərtsiz qəbulu faktorunun bir cinsin digər cinsə qarşı diskriminasiya hesab edilməsi istəyi ilə gündəmə gəlmişdir.

Gender sözü ilk dəfə Ann Oukli tərəfindən qadın və kişilərin bioloji və sosial xarakterlərini təsvir etmək üçün istifadə edilmişdir. Genderin ən sadə təsnifatı Ann Oukli tərəfindən belə verilmişdir: “İnsanlar dişi və erkək doğulurlar, qız və oğlan kimi böyüməyi öyrənirlər, qadın və kişi kimi yetişirlər” (Ann Oakley, 1972). Onlara cinslərinə uyğun davranış, inam, münasibət, rollar və fəaliyyət tələq edilir. Bu öyrədilmiş davranışlar gender identikliyi yaradır və gender rollarını təyin edir.

Bioloji fərqlər əsasında müəyyənləşdirilən cinsdən fərqli olaraq, gender kişi və qadınların ictimai münasibətlər çərçivəsində formalaşan rol və vəzifələrini əhatə edir. Bu rol və vəzifələr cəmiyyətdə mövcud olan “kişi” və “qadın” sosial kateqoriyalarının mahiyyətini təşkil edir. Məsələn, qadın ailə daxilində qayğı və tərbiyə üçün məsuliyyət daşıyır, kişi isə ictimai sferada daha aktivdir. Ona görə də hər iki gender öz xüsusiyyətlərinə uyğun əmək sahələrində çalışır; bu da ona gətirib çıxarır ki, qadınlar tibb başçısı kimi, kişilər mühəndis kimi daha adekvatdırlar. Bu xüsusiyyətlər maskulnlik və femininliklə assosiasiya olunur və cəmiyyət mədəniyyətinə, həmçinin tarixi dövrə görə dəyişir. (2,10)

N.Seyidəliyevin frazeoloji lüğətində (*heç*) *kişilikdən deyil* frazeologizminin “kişi adına layiq deyil”, “kişiyə yaraşmaz” anlamlarını əks etdirdiyi qeyd olunur.

N.Vəliyevanın üçdillik frazeoloji lüğətindən bəlli olduğu kimi, özlüyündə lakunarlıq təcəssüm etdirən bu ifadənin də istər ingilis, istərsə də rus dilində semantik adekvatları mövcuddur: ... *kişilikdən deyil* – not as a gentleman / it does not become you to act like that – не по-мужски (не достойно мужчины, не подобает мужчине) (7, 326). Bu isə öz növbəsində kişiyə yaraşan xüsusiyyətlərin fərqləndirilməsinin və kişilərin davranışının həmin qəliblərə uyğun standart davranış modellərinə əsasən qiymətləndirilməsinin universal hadisə olduğunu söyləməyə əsas verir.

Bir çox dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində *adam* sözü işlənir, ilk olaraq “kişi” nəzərdə tutulur. Məsələn, ingilis dilində “man” - “kişi-adam”, farsca mərd “kişi-adam”, türk dilində bir qədər fərqli “kişi” sözü tərcümədə “adam” deməkdir.

Azərbaycan dilində yer alan kişi olmaq (sözünün üstündə durmaq, dediyini etmək, sözünü üzə demək və s.) ifadələri dilimizdə gender assimetriyasının əsaslı şəkildə ortaya çıxdığını düşünməyə əsas verir. Kişi olmaq, kişi kimi adam olmaq müsbət xüsusiyyətlərin daşıyıcılığına işarə edir.

Gender problemi bir çox elmlərlə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə araşdırılır. XX əsrin 90-cı illərindən “gender” anlayışı feminizm və sosialologiyanın çərçivələrindən çıxmasına baxmayaraq, onlarla genetik əlaqəsini kəsməmiş, genderin, cinsin ümumi kateqoriyasının ekvivalenti kimi özünü göstərir.

Cəmiyyətin sosial struktur hissəsi kimi gender nitq davranışının ayrılmaz komponentidir. Gender münasibətləri nəinki yalnız dildə kod şəklinə əks olunur və istifadə edilir, həm də nitq aktlarının mövzusu və xarakterini şərtləndirir.

Gender – dinamik konsepsiyadır: bir mədəniyyət daxilində kişilər və qadınlar üçün gender rolları mədəniyyət və sosial qruplardan asılı olaraq çox fərqlənirlər. İrqi, iqtisadi şərait, sinif, yaş həddi kişilər və qadınlar üçün məqbul sayılan səviyyələrə təsir edir. Bundan başqa mədəniyyət dinamikdir, sosial-iqtisadi şərait isə zaman-zaman dəyişir. Beləliklə, gender anlayışları da dəyişir.

Tarixi məlumatlara görə, erkən neolit dövründə Azərbaycan sakinləri icmalar halında yaşayırdılar. Bu dövrdə qadının ailədə, təsərrüfatda, dünyaya uşaq gətirmədə rolları birləşərək, ona gender münasibətlərində üstünlük verir. Cəmiyyət matriarxat dövrünü yaşayır. Həmin dövr öz zirvəsinə çataraq patriarxatla əvəz olunur.

Azərbaycan tarixçilərinə görə, Qobustanın qayaüstü qadın rəsmləri, eləcə də, Azərbaycan tarixinin neolit və ondan erkən dövrlərinə aid müxtəlif ölçülü qadın heykəlləri o zamanlar qadının cəmiyyətdəki yüksək rolunu göstərir. Azıx mağarasında (yaşı təxminən 2 milyon il müəyyən edilmiş) 1,8 m. hündürlüyü olan örtüyə bürünmüş və ətrafına rəngbərəng muncuqlar səpələnmiş qadın heykəlinin olması və çiyində kaman olan çoxsaylı qədim qayaüstü qadın təsvirləri qadına olan yüksək hörmətə, onun ailə ocağının mühafizəçisi və cəngavər döyüşçü kimi cəmiyyətdə sərbəstliyinə və ləyaqətinə dəlalət edir. (9,11-12)

Bürünc dövründə təsərrüfat sahəsində dəyişikliklər gender münasibətlərində kişinin rolunun və əhəmiyyətin artmasına səbəb oldu. Bu dövr kişi qəbirlərinin tədqiqi, onların zəngin bəzəyi, ordaki kiçik boylu kişi heykəllərinin olması, tədqiqatçıların zənninə görə, ocaq qoruyucusu – qadın kultundan kişi kultuna keçidə dəlalət edirdi.

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində yer alan və gender münasibətlərini əks etdirən dil vahidləri onu deməyə əsas verir ki, gender münasibətləri bilavasitə bu və ya digər konkret verilmiş cəmiyyət daxilindəki cins fərqləndirməsi ilə bağlı stereotipləri əhatə edir. Bu baxımdan, “cins” və “gender” anlayışları ilə bağlı bizim mövqeyimiz : “gender – sosial-mədəni kateqoriya olub, cins rollarının ənənəvi bölgüsünü əks etdirmir” – fikrini səsləndirmiş Maslovanın mövqeyinə daha yaxındır. (4, 417)

Dilimizin izahlı lüğətində oğul sözü təkcə kişi cinsindən olan övlad mənasında deyil, həm də əlindən iş gələn, iş bacaran adam haqqında (misal üçün: oğul ona deyərəm ki, bu işi görsün) anlamında qeyd edilmişdir. Gender assimetriyası qohumluq terminin semantik genişlənməsini şərtləndirmişdir.

Oğul deyərəm ki, .../// oğul ona deyərəm ki, ... frazeoloji vahidləri ən fərqli kontekstlərdə işlənmə imkanına malikdir və əlavə komponentlər sayəsində genişləne bilir. Diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, bu frazeologizm öz semantik nüvəsində şərt, konvensiallıq semantikasını əks etdirir.

“Oğul” qohumluq terminin semantik genişlənməsi əsasında formalaşmış frazeoloji vahidlər sırasında “analar necə oğullar doğub!” frazeologizmini də qeyd etmək olar. N.Vəliyevanın üçdillik frazeoloji lüğətində həmin ifadənin iki variantına təsadüf edirik: (gör) analar necə oğullar doğub! – know our boys! – знай наших! (7

, 85), gör analar necə oğullar doğub – that’s us for you! We are the ones! See, what we can do! We’ve done it! (7, 383)

Nümunələrdən bəlli olduğu kimi, əksər hallarda bu frazeoloji vahid özünü öymə semantikasını ifadə edir, yalnız məhdud situasiyalarda qarşı tərəfin tərifı anlamını əks etdirir.

Gender assimmetriyasını təzahür etdirən frazeoloji vahidlərdən biri də “hərəsi bir oğula dəyər” frazeologizmidir. N.Vəliyevanın lüğətində oxuyuruq: hər biri bir oğula dəyər – someone or smth. is invaluable / smth. is beyond price / smth. is above price / smth. is priceless / someone is worth his (her) weight in gold - цены нет. (7, 435)

Göründüyü kimi, bu frazeologizmə görə “oğul” qohumluq termini sanki üstün dəyəərə malik “ölçü vahidi” statusunda qiymətləndirilir. Qeyd edək ki, dilimizin izahlı lüğətində də “hər biri bir oğula dəyər” ifadəsi “çox qiymətlidir, misli- bərabəri yoxdur, çox gözəldir” anlamında qeyd edilir. (1,366)

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində “şaquli kontekst” problemini araşdırmışlar. Kitabı-Dədə Qorqud allüzyası əsasında formalaşmış “Qız gəldin, oğlan gəldin?” deyimini nümunə göstərmək olar.(11, 417). Bu ifadə gender assimmetriyasının təzahür formasıdır.

Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində kifayət qədər yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirən bu frazeologizm frazeoloji lüğətlərdə öz təsbitini tapmışdır (məsələn, qız gəlmisən, ya oğlan? – Do you return home victorious or not? – с щитом или на щите? (добился ли ты чего-нибудь или вернулся с пустыми руками?) (7,554), həm də dilimizin izahlı lüğətində qeydə alınmışdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində gender assimmetriyasını ifadə edən frazeoloji vahidlər sırasında təkcə kişi komponentli frazeologizmlər deyil, həm də oğul / oğlan komponentli frazeoloji vahidlər də xüsusi rol oynayır.

Gender münasibətləri çərçivəsində neqativ münasibət ifadə edən ifadələr daha yüksək tezliyi ilə seçilir. Məsələn, N.Seyidəliyevin təsbit etdiyi öküz boyda “çox yekə, zorba adam haqqında” (Hamı da deyəcək ki, iki-iki öküz boyda adam gedib bir dənə ov vura bilmədilər, hələ adlarını igid də qoyublar) (6,203) , N.Vəliyevanın qeyd etdiyi öküz kimi (ləng adam haqqında) - Lit. like an elephant in a china shop / Cf. like a bull in a china shop / Lit. like a dog astride a fence (of a poor seat in the saddle) – как слон в посудной ловке / как собака на заборе (очень неуклюж) (7,632) frazeologizmlərində implisit gender semantikasi sezilir və həmin ifadələrin daha çox güclü cinsin səciyyələndirilməsi üçün istifadə edildiyi məlum olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Dörd cildə, II Cild, Bakı: Şərq – Qərb, 2006, 792 s.
2. Azərbaycanda gender bərabərliyi və gender münasibətləri: mövcud vəziyyət və imkanlar. Bakı, Azərbaycan, 2018.

3. Azərbaycanca- ingiliscə lüğət. Prof. O.İ.Musayevin redaktəsi ilə. Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutu, 1998.
4. Hacıyeva A.Y.Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində “şaqli kontekst” probleminə dair/ Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, VI Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 5-7 may, 2015,B.2015, I hissə, s.416-418
5. Qafarova S.A. Qender və filologiya, B.:Qərb Universiteti Nəşriyyatı,2005,228 s.
6. Seyidəliyev N.F Frazeologiya lüğəti (Azərbaycan dastan və nağıllarının dili əsasında), Bakı: Çıraq, 2004, 272 s.
7. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət, Bakı: Nurlan, 2006, 863 s
8. Гвоздева А.А Языковая картина мира: Лингвокультурологические гендерные особенности.автореферат.диссертации соискание степени канд. филол. наук, Краснодар 2004,15 с
9. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Наука, 1984,400с
10. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд., испр. и доп . - М.: ЧеРо,2003, 349 с
11. Маслова, В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. М.: Академия, 2001, с 208.
12. Мовсумова Л.Д. Проблема женщины в духовной культуре Азербайджана. Баку.1996, с. 11-14.
13. Рабжаева М. В. Андроцентризм // Тезаурус терминологии гендерных исследований. М.: Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты. А.А.Денисова
14. Lepo wsky Maria Chafetz. The Encyclopedig Entry of Gender. JC, 2008
15. Whitman College. Gender Studies. Berlin, 2012

Т.Ализаде

**МЕСТО ГЕНДЕРНЫХ СЛОВ В
ЛЕКСИКО-ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ**

“Язык есть как бы внешнее проявление духа народов: язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык, и трудно представить себе что-либо более тождественное! ” - автор мнения В.Ф. Гумбольдт писал: “ Каждый язык описывает вокруг народа, которому он принадлежит, круг, из которого можно выйти только в том случае, если вступаешь в другой круг”. Другими словами, каждый человек находится в невидимом круге, обусловленном ценностями, стереотипами, лингвокультурологией, этнопсихологией общества, к которому он принадлежит. Вербальное решение этого круга напрямую отражается в модели “языкового ландшафта мира”. Благодаря «языковому ландшафту мира» в современной лингвистике особое внимание уделяется отражению гендерных

вопросов в языке, в частности, в «языковом ландшафте мира», который является специфическим для людей и сообщества. Развитие гендерных отношений в Азербайджане характеризуется разными социокультурными ролями женщин и мужчин в обществе. Анализ гендерных отношений показывает, что в области науки возникла новая научная парадигма не только в изучении гендера, но и в системе социально-гуманитарных знаний в целом.

Ключевые слова: гендер, лингвистика, пол, лексическая система, терминология, фразеологизмы, толковый словарь, семантика.

T.ALIZADA

**THE PLACE OF GENDER WORDS IN THE LEXICO-TERMINOLOGICAL
SYSTEM OF LANGUAGE
SUMMARY**

“Language is the outward manifestation of the spirit of the people: their language is their spirit, and their spirit is their language; it is difficult to imagine any two things more identical.” – the author of the opinion V.F.Humboldt wrote: “Each language draws a magic circle round the people to which it belongs, a circle from which there is no escape save by stepping out of it into another.” In other words, each individual is in an invisible circle conditioned by the values, stereotypes, linguoculturology, ethnopsychology of the society. The verbal solution of this circle is directly reflected in the “language landscape of the world”. The development of gender relations in Azerbaijan is characterized by different socio-cultural roles of women and men in society. The analysis of gender relations shows that a new scientific paradigm has emerged in the field of science, not only in the study of gender, but also in the system of social and humanitarian knowledge.

Keywords: gender, linguistics, sex, lexical system, terminology, phraseological units, explanatory dictionary, semantics

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Möhsün Nağısoylu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

İRADA MANAFOVA

ADNSU

Irada, manafova1958@Gmail.com

Azadlıq 20

THE DEVELOPMENT OF THE ENGLISH LANGUAGE IN AUSTRALIA

The development of the English language in Australia has its own history, which is a comparatively short one, less than two centuries. The chief reasons for development of Australian speech are linguistic and historical, though, as the majority of Australian linguists state, it is difficult to trace them very satisfactorily. Linguistic evidence which would make it possible to follow the development of Australian speech almost does not exist. Historical knowledge of early Australian immigration is not very sufficient or precise, particularly in the matter: what parts of England the transported convicts and early free settlers came from. Australian speech, as well as Australian pronunciation, has always been subject to debate, the oldest argument being whether Australians speak Cockney. Australian diphthongs resembling the Cockney diphthongs have been heard in some type of Australian speech from early times. But no precise knowledge is to be gained from them. Remarks were also made that there existed “good speech” and “Cockney” in Australia. However, trustworthy evidence of what happened during the first generation or two of Australian history is lacking. (8,12)

Owing to increasing urbanization in Australia (incidentally, Australia is one of the highly urbanized countries in the world, about 86% of the population live in cities and towns) differences in pronunciation tend to become less marked. It is fairly accurate to say that Australian English tends to become more and more homogeneous. In this work General Australian, as the type of pronunciation most widely used in Australia, will be compared to Received Pronunciation (RP). The most marked differences between General Australian and RP are found in the vocalic system. Australian English intonation is, perhaps, the least investigated component of the Australian English phonetic system. The commonest general impressions of Australian English intonation make up, however, a fairly comprehensive list:

1. The English seems almost to sing their language, and by comparison with English intonation the Australian is a dull monotone.
2. The English voice seems to be flicking up and down while the Australian appears to stay level.
3. There is a general impression that the English intonation is more lively and vigorous than the Australian.

4. Australian rhythms are typically slower, more even and more deliberate
5. The comparative unexcitability of Australian intonation does appear to be real

Most of these “ impressions “ are subjective, but some are not groundless as shown by experimental data on Australian English. Many theories have been offered to explain why Australians speak as they do and why they speak differently from other English-speaking nations. Few of these theories take account of the fact that pronunciation develops mainly in accordance with linguistic laws and principles. The propounders of one of the theories account the peculiarities of Australian English for the possible influence of aboriginal dialects. Criticizing the propounders of this theory some phoneticians ask: “ How many Australians have actually heard an aboriginal dialect for a period long enough to make such influence even remotely probable? “The general idea of another point of view seems to be that the climate has some effect on muscular habits, leading to a more vigorous use of the organs of speech in cold climates and a more leisurely use of them in warm climates. The opponents of the second theory claim that this kind of relationship between climate and speech does not really exist. There are, at any rate striking exceptions: the speech of many Canadians, for example, has a noticeably slow tempo, though they live in the North. The adherents of the third theory imply that a peculiar kind of voice is heard in Australian. Voice quality, of course, modifies speech considerably, but voice quality is not speech. All these impressions and theories on Australian English intonation may be defined as interesting but metalinguistic. Such generalizations have no scientific basis. However, they show that the interest in Australian English is great and welcomes any investigation in that field. (8,11)

No full investigation of the intonation of Australian English has been published yet. Exact information on the intonational structure of Australian English may be gained only after serious linguistic investigations. The data scraped together in the course of this analysis testifies to the fact that Australian English has its own range and distribution of pitch contours, which could be set out in contrast with those of RP intonation. The differences appear to be largely at the phonetic level. It should be noted that the differences are general, affecting all three varieties of Australian English alike. In analyzing Australian English intonation we use the same method, i.e. comparing it with RP in all the components of the intonational structure, namely, sentence stress, pitch characteristics, tempo and rhythm. The general impression of a slower tempo in Australian English intonation may be accounted for by the following factors:

1. The distribution of stresses in an utterance (almost every lexical word, or semantically important word in an utterance is stressed);
2. The lengthening of sounds in unstressed syllables like prefixes, prepositions and particles. This dwelling upon unstressed syllables gives the impression that the

speaker draws his words slowly a syllable a time. Moreover, in Australian English the final unstressed syllables are made longer and so a little prominent.

The rhythmical structure of Australian speech is perceived as more even, than its counterpart contrasted rhythm in RP, at the expense of reduction of the contrast between stressed and unstressed syllables. The resulting Australian English rhythm is readily contrasted with RP pronunciation, which to many Australians seems to be more vigorous and more precise than their own. The monotony of Australian English intonation may be explained by the same factors that are characteristic of American English intonation:

1. Australian English may be regarded as a single structure, its three varieties differing almost wholly at the diaphonic level alone

2. The phonetic differences between Australian English and RP do not go beyond the limits of variation within the English language, the variation which is observed in the other varieties of English pronunciation

3. Differences in the inventory of sounds, word stress and intonation do exist, but they are not too numerous

4. Most of the differences refer to the individual pronunciation of this or that unit in the phonetic system of the language and its distribution.

BIBLIOGRAPHY

1. Gimson A.C. "An introduction to the pronunciation of English" Bristol, 2009
2. Wakelin M. "Discovering English dialects" London, 2011
3. Bailey R., Robinson J. "Varieties of present-day English" N. Y., 20014
4. Baker S. J. "Australian Pronunciation" Sydney, 1998
5. Turner G. W. "The English language in Australia and New Zealand" London, 2001
6. Mitchell A. G., Delbridge A. "The pronunciation of English in Australia" Sydney, 1969
7. Ramson W. "Australian English" Canberra, 2006

İ.H. Manafova

THE DEVELOPMENT OF THE ENGLISH LANGUAGE IN AUSTRALIA

Summary

The development of the English language in Australia has its own history, which is a comparatively short one: less than two centuries, which is even less than the history of American English, comprising three and half centuries. The chief reasons for development of Australian speech are linguistic and historical, thought, as the majority of Australian linguists state, it is difficult to trace them very satisfactorily.

There are several varieties in Australian pronunciation, varieties chiefly distinguished in the use of vowels. These varieties hardly constitute dialects since they are not structurally diversified, except perhaps occasionally in minor and limited features. They have no geographical or even cultural boundaries firmly drawn, and speakers of the main varieties might be found anywhere within the same city or town, and even within the same family. These results point to the fact that Australian English pronunciation is, generally speaking, linguistically unified.

The observations of some Australian linguists lead to the conclusion that there are no local dialects or regional standards in Australia. Rather, speech differences are distributed in terms of social and personal features. However, to attribute uniformity to Australian speech is not to suggest that all Australians speak alike. Within the structure of the Australian sound system there are three variations from person to person that fall into well-defined groups. These groups of variations allow Australian linguists to postulate three varieties of Australian English: Cultivated Australian, General Australian and Broad Australian.

Key words: pronunciation, language, development, linguist, speech, variety, intonation, structure, national, different, main, part.

Манафова И.Г.

РАЗВИТИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В АВСТРАЛИИ

Развитие английского языка в Австралии имеет свою собственную историю, сравнительно короткую: менее двух столетий, что даже меньше, чем история американского английского языка, насчитывающая три с половиной столетия. Основными причинами развития австралийской речи являются лингвистические и исторические, но как утверждает большинство австралийских лингвистов, их трудно удовлетворительно проследить. В австралийском произношении существует несколько разновидностей, в основном они отличаются использованием гласных. Эти разновидности вряд ли составляют диалекты, поскольку они структурно не разнообразны, за исключением, возможно, иногда незначительных и ограниченных особенностей. У них нет четко очерченных географических или даже культурных границ, и носители основных разновидностей могут быть найдены где угодно в пределах одного города или поселка и даже в пределах одной семьи. Эти результаты указывают на тот факт, что произношение австралийского английского языка, вообще говоря, лингвистически унифицировано. В структуре австралийской звуковой системы есть три вариации от человека к человеку, которые попадают в четко определенные группы. Эти группы вариаций позволяют австралийским лингвистам

обуславливать три разновидности австралийского английского: культурный австралийский, общий австралийский и основной австралийский.

Ключевые слова : произношение, язык, развитие, языковед, речь, разнообразие, интонация, структура, национальный, разный, основной, часть

İ. H. Manafova

XÜLASƏ AVSTRALIYADA İNGİLİS DİLİNİN İNKİŞAFI

Avstraliyada ingilis dilinin inkişafı öz tarixinə malikdir, bu da nisbətən qısa bir tarixdir: iki əsrdən azdır ki, bu da üç yarım əsrdən ibarət olan amerikan ingilis dilinin tarixindən daha azdır. Avstraliya dilçilərinin əksəriyyətinin dediyi kimi, onları çox qənaətbəxş şəkildə izləmək çətinidir. Avstraliya tələffüzündə bir neçə növ var, onlar əsasən saitlərin istifadəsində fərqlənir. Bu növlər çətin ki, ara sıra kiçik və məhdud xüsusiyyətlər istisna olmaqla, struktur cəhətdən çoxşaxəli olmadığı üçün ləhçələri təşkil etmir. Coğrafi və hətta mədəni sərhədləri birlik təşkil etmir və dilin əsas növlərində danışan insanlar eyni şəhər və ya qəsəbə daxilində, hətta eyni ailənin içərisində tapıla bilər. Bu nəticələr Avstraliya İngilis dilindəki tələffüzün ümumilikdə dil baxımından vahid olduğuna işarə edir. Avstraliya səs sisteminin quruluşunda insandan insana yaxşı təyin olunmuş qruplara ayrılan üç dəyişiklik var. Bu dəyişikliklər Avstraliya dilçilərinə Avstraliya İngilis dilinin üç növünü təyin etməyə imkan verir: mədəni Avstraliya İngilis dili, ümumi Avstraliya İngilis dili və əsas Avstraliya ingilis dili.

Açar sözlər: tələffüz, dil, inkişaf, dilçi, nitq, müxtəliflik, intonasiya, guruluş, milli, dəyişik, əsas, hissə

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 05.09.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəhimə Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

f.f.d. SURA TARIYEL qızı PƏNAHLI
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Nəzəri dilçilik şöbəsi
H.Cavid prospekti, 115.
sara-1983@mail.ru

İŞARƏ, ONUN TƏHLİLİ VƏ TİPOLOGİYASI

Açar sözlər: ünsiyyət prosesi, işarənin təhlili, işarə və məna, işarənin mahiyyəti və rolu problemi, qarşılıqlı anlaşıma, səsli dil, intellektual ünsiyyət, işarənin funksionallaşması, təbii işarələr, ətraf aləm

Semantik problemlərin əsasını ünsiyyətin ictimai prosesi təşkil edir. Bu isə öz ifadəsini işarə və məna problemində tapır. İşarə və məna semantik proseslərin tərkib hissələridir. İnsanlar arasında ünsiyyət prosesinin necə getdiyini başa düşmək üçün işarə və məna kateqoriyalarını dəqiqliklə araşdırmaq lazım gəlir. Bu kateqoriyalar ünsiyyət prosesinin tərkib hissələri olduğu üçün ünsiyyətin sosial proses kimi araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Sosial ünsiyyət prosesindən ayrı şəkildə aparılmış təhlil birtərəfli və natamam olur. İşarə və mənanın öz sosial bazasından ayrılması lazımsız fəlsəfi mülahizələrə şərait yaradır. İşarənin mahiyyəti və rolu onun müxtəlif formalarının tipologiyası yalnız ünsiyyət probleminin çərçivəsində araşdırılmalıdır. Bu problem insanların ünsiyyət prosesində bir-birini başa düşmə qanunlarını özündə ehtiva edir.

Beləliklə, burada insanlar arasındakı qarşılıqlı anlaşıma və ünsiyyət prosesindən söhbət gedir. Ünsiyyət bu və ya digər formada nəinki insan cəmiyyətinə, eləcə də heyvanlar aləminə aiddir. Bu baxımdan işarə nəzəriyyəsində yalnız insanların ünsiyyət formaları deyil, eyni zamanda heyvanlar aləmində baş verən işarə və siqnallar nəzərə alınmalıdır.

Arılar bal yığma prosesində bir-birilərini xüsusi işarələr vasitəsi ilə başa düşürlər. Arılar öz “rəqsləri” ilə bir-birilərinə işarə edir və birlikdə pətəkdən çıxıb birgə uçuşa hazırlaşır. Beləliklə, arıların, qarışqaların, maralların özlərinə məxsus işarə formaları, ünsiyyət vasitələri mövcuddur. Bütün bunlar yalnız heyvanların psixologiyasına aid olmayıb, ümumiyyətlə işarə nəzəriyyəsini özündə ehtiva edən problemdir.

Bəli, insan cəmiyyətində də ünsiyyət zamanı qarşılıqlı anlaşıma prosesi işarələr vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu barədə professor F.Veysəllinin fikirləri maraqlıdır: “Məntiq, dil və təfəkkür arasındakı əlaqələr nəinki fəlsəfəni, həm də dilçiliyi dərinlən düşündürən məsələlərdir. Təsadüfi deyil ki, inikas nəzəriyyəsində semiotika mühüm yerlərdən birini tutur [1, 102, 106].

Semiotikanın qaçılmazlığını, cazibədarlığını və yararlılığını sübut edən amillərdən biri də onun ünsiyyəti sadə fakt kimi qəbul etməsilə bağlıdır. Heyvanlardan və süni intellektlərdən tutmuş təbii dillə həyata keçirilən hər cür ünsiyyət semiotikanın maraq dairəsinə aiddir. Bizi əhatə edən bütün aləm ünsiyyətdə mövcuddur. Ünsiyyət və ya kommunikasiya məlumatı yaratmaq, informasiyanı saxlamaq, ötürmək və qəbul etmək, dünyanı dərk edib şərhini vermək, baş verən hadisələrə münasibət bildirmək və mövqə sərgiləmək və ya sakitcə götür-qoy etməkdir. Bu da danışmaq üçün vacib olan tələffüz, eşitmə, anlam və məna ilə mümkündür. Məlumdur ki, dünyada bütün şeylərin anlamı və forması vardır. Dünya bizə mənalı gəlir. Bu isə o deməkdir ki, bizi əhatə edən hər şeyi, hər bir davranışı müəyyən kateqoriyalarla və etiketlərlə qavrayırıq. Hər şeyi zahiri formasına (səsinə, şəklinə, duyuma, dadına və iyinə görə qavrayırıq, müvafiq nəticə çıxarıyıq.

Formaca müxtəlif informasiyalar insandan insana, cəmiyyətdən cəmiyyətə ötürülür. Öyrənmək dərəcəsindən asılı olaraq bitib-tükənməyən fəaliyyət prosesində onlardan yararlanırıq. Ətraf aləmi başa düşmək, ona adekvat münasibət bildirmək ünsiyyətin qaynağıdır. Bütün bu şərtləri semiotikada anlam və məna adlandırırlar [1, 109-110].

İnsanlar bir-birini müxtəlif üsullarla başa düşürlər. Bu isə ünsiyyətin ən yüksək forması hesab edilə bilər. Bu ünsiyyət formasında yalnız bioloji, istehsal stimulları iştirak etmir. Eyni zamanda mücərrəd fikirlərin, emosional tələbatın da ötürülməsi prosesi baş verir.

İnsanlar bu və ya digər ünsiyyət formaları vasitəsi ilə qarşılıqlı anlaşılmaya gəlirlər. İşarənin nəzəri və praktik əhəmiyyəti məhz bununla əlaqədardır. İnsanlar bir-birini işarələr, səsli dil, yazı, obrazlar, şərti siqnallar vasitəsilə başa düşürlər. Bütün bu hallarda işarələr ilə üzləşirik, işarələri müşahidə edirik. Jestlər, nitqə ifadə olunan səslər, yazı – bütün bunlar işarələrin hər hansı bir formalarıdır və sistemli formada dilin obrazlılığını ifadə edir. Bu baxımdan insanlar işarələrin köməyi ilə bir-birini başa düşür, bütün həyat müxtəlif işarələrlə doludur.

Ünsiyyət prosesi, xüsusilə intellektual ünsiyyət prosesi məhz işarələrin köməyi ilə həyata keçirilir. Beləliklə, hər hansı bir intellektual məzmun işarələr vasitəsilə insandan insana ötürülür. Ünsiyyət prosesində danışan və yazan zaman hər hansı məzmun vasitəsilə insandan insana ötürülür. Bu zaman biz öz beynimizdə mövcud olan hər hansı məzmun və informasiyanı digər insanın beyninə ötürürük. Bu zaman işarə ünsiyyətdə olan insanlar üçün eyni mənanı özündə ehtiva edir. Ünsiyyət prosesi işarələr vasitəsilə ötürülən mənalardan ibarət olur.

Y.S.Maslovun fikrincə, işarənin maddi varlığı (sözün fonem və ya qrafem ardıcılığı) olmasa işarə öz informativ, geniş mənada kommunikativ funksiyasını yerinə yetirə bilməz. Akustik obraz, danışiq-motor hərəkəti, eşitmə və görmə işarənin maddi varlığının şüurda inikasıdır. Ona görə də, təbii ki, ikincidir. Bu inikas öz orijinalı olmadan və bərkədən tələffüz edilmədən anlaşıla bilməz. Ünsiyyət aktında maddi baxımdan səslərdən (yazıda qrafemlərdən) çıxış edərək təcəssüm olunmaqla

reallaşma dil kollektivində, həm də hər bir dil daşıyıcısının beynində iz və əks kimi mövcuddur. İşarənin məzmunu referentin ideal inikasıdır [2, 109-127].

Dilçilikdə mövcud olan semantik üçbucaq anlayışı Q.Leybnitsin adı ilə bağlıdır. Onun fikrincə dil işarəsi əşya ilə adı yox, anlayışla akustik obrazı birləşdirir [3, 274-276].

Dil işarəsi ikitərəfli psixi varlıqdır. Bu zaman işarənin iki tərəfi daha qabarıq verilir: işarələnən və işarələyən. İşarələnənlə işarələyən arasında birbaşa əlaqə mövcud deyildir. Əlaqə həmin işarədən istifadə edən insanların şüuru vasitəsilə olur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki “gözəllik” sözü ingilis və rus insanında heç bir şüuri əlaqə yaratmır. Çünki ingilis üçün bu anlam “beautiful”, rus üçün isə “красота” anlayışları ilə bağlıdır.

Dil sistemi cəmiyyətin ünsiyyətə olan tələbatını ödəmək üçün mövcuddur. Dil işarə sistemini özündə ehtiva edir. Dildə mövcud olan işarələr sistemi anlayışa və təfəkkürə məxsus diferensiasiya və integrasiya ilə əlaqədardır. Dildə işarələr sistemi integrasiya prosesinə nəzarət edir [4, 231-236].

Dilin işarələr sistemi digər işarə sistemlərindən öz prinsipləri ilə fərqlənir. Dil – ümumiləşdirilmiş virtual işarələrin ifadə vasitələri sistemi və bu sistemin real manipulyasiyası, konkret reallaşması kimi səciyyələnir. Dil – aktual nitq vahidlərində reallaşan xüsusi işarələr sistemi olub, cəmiyyətdə, insanların arasındakı ünsiyyəti təmin edir [5, 139-142].

Dil işarəsi ikili funksiya daşıyır. Birinci funksiya ondan ibarətdir ki, dil işarəsi nominasiyanı ifadə edərək paradiqmatik münasibətləri səciyyələndirir. İkinci funksiya əsasən dil işarəsi aktual nitqdə ifadə olunur və sintaqmatik münasibətləri özündə ehtiva edir [6, 134-135].

Dil sistemində mənanı üç element formalaşdırır: dərk edən subyekt (insan), dərk olunan obyekt (real aləm) və dil işarəsi. Dil işarələrinin mənalandırma prosesi insan fəaliyyətinin əks olunma, ümumiləşdirmə, anlayışların və digər təfəkkür formalarının yaranması ilə səciyyələnir [7, 130-132].

Əşya və hadisələrə işarə edən sözləri başa düşmək üçün onların işarə etdiyi anlayışlar və ümumiyyətlə, maddi mədəniyyətin məhz həmin hissəsinə aid olan anlaşımlar barədə məlumata malik olmaq lazımdır. Dilin semiotik və qnoseoloji aspektləri bir-biri ilə əlaqədar olar iki prosesi – ideallaşdırma (əşya və hadisələrin mücərrədləşərək ümumiləşdirilməsi) və dərkətmənin təqdimatı, onların dil işarələri vasitəsilə əks olunması ilə nəticələnir [7, 41-44].

İşarənin araşdırılması əsasən iki aspektdən: işarənin və mənanın təhlilindən, xüsusilə insanın ictimai fəaliyyətində və ünsiyyətdə rolundan çıxış edərək həyata keçirilməlidir. Bəzən bu prosesi şahmat oyunu ilə müqayisə edirlər. Şahmat oynayan şəxs yalnız öz gedilələrini, hücum və müdafiə planını deyil, rəqibinin də oyununun əsas nöqtələrini, həlledici məqamlarını qabaqcadan görə bilməlidir. Dialoq da eynilə buna bənzəyir. Dialoqda iştirak edən şəxs müsahibinin nə demək istədiyini başa düşməli və onun anlayacağı formada öz fikrini ifadə etməyi bacarmalıdır. Bu

qarşılıqlı anlaşılanın əsas şərtidir. Bu zaman fikir mübadiləsi məhz söz işarələri vasitəsilə aparılır.

Hər hansı əşya, xüsusiyyət və real hadisə yalnız ünsiyyət prosesi çərçivəsində işarəyə çevrilir. Məsələn, suyun donması temperaturun aşağı düşməsinə, ayın ətrafındakı ləkələr havanın pisləşəcəyinə işarədir. Qara rəng kədər, qırmızı rəng hər hansı həyəcan signalının göstəricisidir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, suyun donması, ay ətrafındakı ləkələr təbiət hadisələridir. Yalnız müəyyən ictimai ünsiyyət çərçivəsində onlar xüsusi işarələrə çevrilir [8, 58-61].

Əşya və hadisələrin ünsiyyət prosesi çərçivəsində işarəyə çevrilməsi problemi Pirs tərəfindən çox dəqiq izah olunur. Alimin fikrincə, əşya və hadisələrin interpretator rolunda funksionallaşması zamanı, bu əşya və hadisə işarəyə çevrilir. Elmi araşdırmalarda işarə termini çoxfunksiyalı anlayış kimi çıxış edir. İşarə bəzən əlamət, simvol, signal və s. məfhumlarla eyniləşdirilir. Bu zaman işarənin həcmə və məzmununa görə iyerarxik şəkildə tipikləşməsi ilə qarşılaşırıq. Əşya və hadisələrin təbii xüsusiyyətli işarələr kimi funksionallaşması ilk növbədə insanın məqsədyönlü fəaliyyətindən asılıdır. Bu işarələr insanın şüurlu ictimai fəaliyyətinin məhsulu kimi başa düşülür. İşarələr öz funksionallaşma xüsusiyyətlərinə görə təbii və süni işarələrə bölünürlər [9, 102-106].

Professor V.Veysəlli işarələri aşağıdakı kateqoriyalara bölür: ikonik işarələr, simvolik işarələr, kodlar [1, 21-24].

Ünsiyyətdə işarənin funksiyasından danışarkən ənənəvi olaraq onun üç növünü fərqləndirirlər. Sığnifikant öz sığnifikatına oxşayırsa bunu ikonik işarə adlandırırlar. Əgər sığnifikantla öz sığnifikatı arasında heç bir oxşarlıq yoxdursa, bunu kortəbii əlaqə və ya simvolik (rəmzi) işarə adlandırırlar. Birinci halda sığnifikantla sığnifikat arasındakı obyektiv oxşarlığı və ya işarəni işlədən cəmiyyət bu oxşarlığı tanıyır, qəbul edir və bu zaman söhbət ikonik və ya inikas əlaqəsindən gedir. İllüstrasiyalar, şəkillər, karikaturalar, tikinti sxemləri, xəritələr, səs təqlidi yolu ilə yaranan sözlər və metaforalar ikonik işarələr sayılır. Lakin oxşarlıq nə qədər yaxın olsa da varlığın özü ola bilməz. İkinci növ işarələrə deyktik işarələr deyilir. Bu işarələrdə proses sığnifikantla sığnifikat arasındakı oxşarlığa deyil, fiziki yaxınlığa əsaslanır. F.Veysəlli nümunə kimi insanların imzasını, dialoqda “mən” və “sən” əvəzliliklərini, küləyin hərəkətini göstərən bayrağı və s. göstərir [1, 41-44].

Üçüncü qrupa simvolik işarələr və kodlar daxil edilir. Bu işarələr rəmzidirlər, onlar olmayanda sığnifikantla sığnifikat arasında heç bir əlaqə olmur [10, 102-106].

Beləliklə, hər bir maddi əşya, onun xassələri və real hadisə işarə sayıla bilər. Bu zaman həmin işarə ünsiyyət prosesində iştirak edən tərəfləri hər birinin başa düşəcəyi formada olmalıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, işarələr təbii (əlamətlər, simptomlar) və süni qruplara bölünürlər. Süni işarələr yazı və səs işarələrini də özündə ehtiva edir. İşarələr arasında söz işarəsi xüsusi yer tutur. Söz işarəsi insan təfəkküründə və ünsiyyətdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Söz işarələri insan və ünsiyyətinin əsasını təşkil edir. Dil işarələrinin mənalandırma prosesi insan fəaliyyətinin əks olunma, ümumiləşdirmə, anlayışların və digər təfəkkür formalarının yaranması ilə səciyyələnir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, bəşər dilinin əsas təyinatı – təfəkkürün materiallaşması vasitəsi olmalıdır. Dil və təfəkkür arasındakı münasibətləri araşdırarkən fikrin dil tərəfindən materiallaşdırılması faktı qeyd olunmalıdır.

Lakin dərkətmə prosesi fikirlərdən deyil, əşyalar aləminin müşahidəsindən başlanır. Real aləmin dil işarələri vasitəsilə əks olunması mənalandırma və adlandırma prosesinin əsasını təşkil edir. Dildə reallığın əks olunması, əşya və hadisələrin real xüsusiyyətləri və münasibətləri nominativ işarələr vasitəsilə ifadə olunur. Əşyanın ideal obrazı və həmin əşyanın sözlər vasitəsilə təqdimatı ziddiyyətlərin dialektik vəhdətini təşkil edir: bu zaman əşya və ya hadisə ilə onların obrazları: orijinal və surət, maddiyyat və ideallıq kimi ziddiyyətlərlə səciyyələnir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki dil işarəsi ilə işarələnmənin denotat iki zidd məfhumun – real mövcud olan material əşyanın və bu əşyanın ümumiləşdirilmiş obrazının ideal denotatının vəhdətinə çevrilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. F.Veysəlli, Semiotika. Bakı: Mütərcim – 2010.
2. Ю.С.Маслов. Знаковая теория языка. В кн.: «Вопросы общего языкознания». Ленинград: Наука – 1967.
3. Г.Лейбниц. О словах «Сочинения в 4-х томах. Москва: «Мысль – 1983 – том. 2.
4. А.Елмслев. Прологомены к теории языка. Вып I. // Зарубежная лингвистика. Москва: Наука – 1999.
5. Р.Якобсон. Взгляд на развитие семиотики. Москва: Наука – 1996.
6. Ш.Пиаже. Схемы действия и усвоение языка. Москва: Наука – 1983.
7. У.Эко. Отсутствующая структура. Введение в семиотику. Москва: Наука – 1968.
8. Ю.М.Лотман. Избранные статьи в 3-х томах, т. I. Статьи по семиотике и типологии культуры. Таллин – 1992.
9. Ю.С.Степанов. Семиотика. Москва: Наука – 1971.
10. Н.Б.Мечковская. Семиотика язык, природа и культура. Москва: Академия – 2004.

Surə Təriyel qızı Pənahlı

Xülasə

Semantikanın əsas problemi işarə və məna anlayışlarında öz parlaq əksini tapan ictimai ünsiyyət problemdir. İşarə və məna ünsiyyət prosesinin tərkib hissələridir. Onların təhlilinin əsas mərhələsi ictimai ünsiyyət problemdir. İnsanların

bir-birini başa düşməsi, öz aralarında ünsiyyət yarada bilməsi problemi çərçivəsində işarənin mahiyyəti və rolu, onun müxtəlif formalarının tipologiyası ifadə olunur.

İnsanlar müxtəlif işarələrin, səsli nitqin, yazının, şərti siqnalların və obrazların vasitəsi ilə ünsiyyətdə olurlar. Bütün bu hallarda biz işarələr sistemi ilə rastlaşırıq.

İşarələr, səsli nitq, yazı, siqnallar – sistemli formalarda dilin obrazını təşkil edir. İnsanın bütün ictimai həyatı işarələrlə doludur. İnsanlar bir-biri ilə bu işarələr vasitəsilə anlaşırlar. Hər bir işarə sistemi səsli nitq və anlayış ilə bağlıdır. İşarələrin təhlili sübut edir ki, onlar müxtəlifdir və məna baxımından pilləli sistemə malikdir, ünsiyyət prosesində fəal iştirak edir.

Bütün işarələr ünsiyyət prosesinin tələbatı nəticəsində yaranır və məna daşıyıcısı funksiyasını özündə ehtiva edir.

СУРА ТАРИЕЛ КЫЗЫ ПЕНАХЛЫ

ЗНАК, ЕГО АНАЛИЗ И ТИПОЛОГИЯ РЕЗЮМЕ

Исходным пунктом проблем семантики должен быть общественный процесс коммуникации, которой находит свое яркое подтверждение в проблематике знака и значения. Знак и значение входят в число составных элементов процесса коммуникации, исходным пунктом их анализа должен быть в свою очередь социальный процесс коммуникации.

Проблема сущности и роли знака, а в результате проблема типологии разных его форм и разновидностей обнаруживается полностью лишь тогда, когда он рассматривается в рамках проблемы – как люди понимают друг-друга, как они осуществляют между собой коммуникацию.

Люди договариваются с помощью звукового языка, с помощью жестов, с помощью письма, образов, условных сигналов. Но во всех этих случаях мы имеем дело со знаками. Как жесты, так и звуки речи, письмо, сигналы и т. д. – это какие-то формы знаков, которые в систематизированной форме составляют некий образ языка. Именно, потому, что человек всегда договаривается с другими людьми с помощью знаков вся общественная жизнь наполнена знаками, невозможно без них. На этапе звукового языка и связанной с ними понятийной системы каждая другая система знаков зависит от звукового языка.

Анализ знаков показывает, во-первых, их разнородность и в известном смысле иерархическое расположение с точки зрения значения и роли в процессе коммуникации людей, а во вторых однородность в смысле наличия в них некой общей черты, а именно той, что все знаки целесообразно созданные для потребностей коммуникативного процесса, являются носителями значений.

Ключевые слова: коммуникативный процесс, анализ знака, знак и значение, проблема сущности и роли знака, взаимоотношение, звуковой язык, интеллектуальная коммуникация, функционирование знака, естественные знаки, внешний мир

SURA TARIYEL GIZI PANAHLI
SIGN, ITS ANALYSIS AND TYPOLOGY
SUMMARY

The main problem of semantics is the problem of social communication, which is reflected in the concepts of sign and meaning. Signs and meanings are integral parts of the communication process. The main stage of their analysis is the problem of public communication. Within the problem of people's ability to understand each other and communicate with each other, the essence and role of the sign, the typology of its various forms are expressed. People communicate through a variety of signs, speech, writing, conventional cues, and images. In all these cases, we encounter a system of signs.

Signs, speech, writing, signals - form the image of language in systematic forms. The whole social life of a person is full of signs. People understand each other through these signs. Each sign system is associated with vocal speech and comprehension. The analysis of signs proves that they are different and have a hierarchical system in terms of meaning, actively participate in the communication process.

All signs arise as a result of the needs of the communication process and include the function of meaning carrier.

Key words: communication process, analysis of signal, sign and meaning, the problem of nature and role of the sign, mutual understanding, vocal language, intellectual language, function of the sign, natural signs, around the world.

Redaksiyaya daxil olma tarixi 28.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi 09.09.2020

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Zemfira Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

FƏXRİYYƏ ABDULLAYEVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının müəllimi
H.Cavid pr.25.
fəxrıyyəabdullayeva@gmail.com.

DÜNYA DİLLƏRİNİN TƏSNİFATI VƏ BU TƏSNİFATDA İNGİLİS DİLİNİN ROLU XÜLASƏ

İnsan düşünen və danışan varlıq kimi formalaşmağa başladığı dövrdən dil də yaranmağa başlamışdır. Dilin yaranması hissin və insane şüurunun inkişafı gedişində baş vermiş qanunauyğun hadisədir. qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlcə konkret əşya və onların əlamətlərini göstərən sözlər yaranır, sonar isə ümumi anlayışlar, məfhumlar yaranır. Dil onun daşıyıcısı olan insanlarla bərabər daim inkişafdadır. “Dil ayrıca bir xalq, ayrıca bir milləti bütün bəşəriyyətlə birləşdirir. Millət də, bəşəriyyət də dilin təzahüründə öz ifadələrini tapır” (1, s 72)

Ana dili insan şəxsiyyətinin inkişafının əsasını təşkil edir. Yəni hər bir kəs ömrünün axırınadək dilinə arxalanır. Yer üzərindəki dünya dillərinin sayı 5000-7000 arasında dəyişir. Amma biz bu sayı dəqiq olaraq qəbul edə bilmərik. Çünki yer üzərində çoxlu sayda coğrafi areallar vardır ki, oradakı dillərin sayı da bu areallardan asılı olaraq dəyişir. Hər bir dilin yaşaması üçün ən azı onun 100-200 nəfər daşıyıcısı olmalıdır. YUNESKO ekspertlərinin fikrincə, gələn əsrədək dünya dillərinin yarısının itib- batacağı gözlənilir. Çünki onlardan danışmaq dili kimi istifadə olunmur. Yer üzərində 400- dən artıq dil vardır ki, zaman keçdikcə onlar yox olub gedir. Yalnız müəyyən yaşlı əhali bu dillərdə ünsiyyət yaradır. Bunlardan bəzilərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- “1. Afrikada bikia, qoundo, elmolo dilləri.
2. Cənubi Amerikada tehulçe, itonama dilləri.
3. Şimali Amerikada kaquila, çinuk, kansa dilləri.
4. Rusiyada kerek, udeqe dilləri.
5. Avstraliyada alaua dili”(http://www.teach-learn.narod.ru/languages).

Məsələn bu dillərdən bikia dilində yalnız 1 nəfər, qoundo dilində 30, çinuk dilində 12, sonuncu, alaua dilində isə təqribən 20 nəfər danışır.

Dünya dillərinin sayı kimi, dillərin təsnifatına da dəqiq, biryönlü mövcud deyildir. Əsasən dünya dilləri morfoloji quruluşları və qohumluluğuna görə təsnif edilir.

Bunlardan birincisi dillərin tipoloji təsnifi, ikincisi isə geneoloji təsnifat yanaşma adlandırılır. Çox zəngin və müxtəlif tədqiqatların olmasına baxmayaraq, dillərin qrammatik quruluşa görə təsnifində ənənəvi morfoloji bölgü öz gücünü hələ də saxlamaqdadır. “ Hazırda dünya dilçilik elmində dillərin tipoloji təsnifinə maraq

artmışdır. İndi tipologiya, hər şeydən əvvəl, dəqiq nəzəri və təsviri tədqiqatlara möhtacdır. Həmin bölgüyə əsasən, dünyada mövcud olan bütün dillər dörd müxtəlif qrupa ayrılır: 1.Kök dillər. 2. Aqlütinativ dillər, 3.Flektiv dillər. 4. İnkorporlaşan dillər.

Açar sözlər:ingilis dili,dil,beynəlxalq dil,təsnifat,dünya dilləri

Dillərin morfoloji quruluşca üçüncü tipini flektiv dillər təşkil edir. “ Onlara flekləşdirən,üzvi, formal, fuziyalı, insirafi dillər də deyilir ”. Belə dillərdə sözün dəyişməsi isə onun sonundakı şəkilçinin və ümumiyyəylə, sözün səs cildinin dəyişməsi ilə olur. Belə dəyişmə fleksiya adlandırılır və iki yerə: daxili və xarici fleksiyaya ayrılır. Bu qrup dillərə ərəb, ingilis, rus və s. dilləri aid etmək olar. Flektiv dillərdən biri olan ingilis dilində də daxili fleksiyaya rast gəlinir. Məsələn, qaydasız fellərin keçmiş və feli sifət 2 forması: to write, wrote, written, və ya bəzi qaydasız isimlərdə cəm formasının düzəlməsi: man-men, goose- geese və s.

Yuxarıda haqqında danışdığımız dünya dillərinin öz morfoloji quruluşlarına əsasən tipoloji təsnifatı əks olunsa da, dilçilikdə dillərin geneoloji təsnifatına daha da geniş yer ayrılır. Dünya dillərinin qohumluğa görə qruplaşdırılması tarixi başqa təsnifat növlərinə nisbətən daha qədimdir. Dünya dilləri 23 dil ailəsinə bölünür. Hər bir dil ailəsi özü də qrup və yarımqruplara bölünür. Dil ailələrini bir- birinə birləşdirən ümumi qrammatik, leksik və fonetik eynilikdir. Bu təsnifat zamanı dillərin arasındakı qohumluq əlaqələri və bağlantılarının dərəcəsi müəyyən edilir. Dil ailələri içərisində Hind-Avropa dil ailəsi dillərin sayı, tədqiq olunması və zənginliyinə görə ən böyük dil ailəsi hesab edilir.(2-s.511)

Dünya dilləri içərisində ingilis dilinin rolu danılmazdır. Demək olar ki, hər bir təhsilli şəxs bu dilin sirlərinə yiyələnməyə çalışır. Məhz yaşadığımız əsrdə ingilis dili yüksək karyera qazanmağın əsas açarlarından birinə çevrilib. Hind- Avropa dillərinin ən böyük qruplarından biri olan german qrupunun qərbi german yarımqrupuna daxil olan ingilis dili daha çox”biznes dili “,”beynəlxalq ünsiyyət dili “,”turizm dili “ kimi də xarakterizə edilir. Əslində də belə olmalıdır, çünki dil ünsiyyət vasitəsi olaraq insan fəaliyyətinin bütün sahələrindən ona lazımdır.Əgər dil insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində əmələ gələn bu və ya digər yeniliyə əks etdirə bilməsə,ünsiyyət vasitəsi keyfiyyətini itirmiş olar. İngilis dilinin tarixi İngiltərənin tarixi ilə sıx sürətdə bağlıdır. Belə ki, romalılar Britaniyanı tərk edəndə özləri ilə bərabər latın dilini də apardılar.

Müasir diplomatiyada ingilis dilinin rolu danılmazdır. Artıq bildiyimiz kimi daha əvvəllər diplomatiya dili fransız dili hesab edilirdi. Hələ bir əsr bundan öncə bu dil Birləşmiş Millətlər Təşkilatında digər başqa dillərlə yanaşı eyni statusa malik dünya dillərindən biri hesab edilirdi. Hal-hazırda BMT katibliyinin işgüzar dilləri ingilis və fransız dilləri hesab edilir və ingilis dili Milli Təhlükəsizlik Şurasının altı dilindən

biri hesab edilir. Eləcə də ingilis dili bundan başqa YUNESKO, ATƏT, NATO və s. beynəlxalq təşkilatlarının da rəsmi dili hesab edilir.

Hər bir ingilis dilini öyrənən insana bu dili niyə “ beynəlxalq ünsiyyət statusu alması ” maraqlıdır. Bu dilin “ beynəlxalq ünsiyyət statusu” alması son yüz ilə təsadüf edir. Hələ Şekspirin dövründə ingilis dili yalnız 6 milyon insanın danışdığı “əyalət dili” idi. Axı beynəlxalq statuslu dil ərəb, rus və ya fransız və s. dillərindən biri də ola bilərdi. Çox əsr bundan qabaq İngiltərə zəbt etdiyi ölkələrdə- Britaniya imperiyasının koloniyalarında ingilis dilini yaymışdı. Bununla yanaşı İngiltərədən olan mühacirlər bu maraqlı dili özləriylə bərabər Şimali Amerikaya və dünyanın digər hissələrinə aparmışdılar. İqtisadiyyat və ticarətin qloballaşması, həmçinin “amerikanlaşma” Amerikan ingilis dilinin yayılmasına şərait yaratdı.

İngilis dili informasiya əsrinin dilidir. 80 %-dən artıq informasiya milyonlarla kompüterlərdə ingilis dilində saxlanılır. Artıq bildiyimiz kimi əksər kompüter proqramlarının təlimatları, proqramların özləri də ingilis dilində olur. Beş əsas teleşirkətlər, CBS, NBC, ABC, BBC və CBC öz potensial izləyici toplusunu, yəni 500 milyona qədər insanı, yalnız ingilis dilində olan yayımına görə əldə saxlaya bilər. İngilis dili müasir insane üçün təkcə mədəniyyət nöqteyi- nəzərindən deyil, həm də biznes-faktoru kimi lazım olan güclü alətdir. Dünyada aparılan biznesin 80%-dən çoxu, eləcə də bir çox tanınmış universitetlərdə tədris ingilis dilində aparılır. Təəccüblü deyil ki, məhz buna görə hər il milyonlarla insan ingilis dilini öyrənir və bu dilə doğma dili olmasa da ən azı da ikinci ana dili kimi yiyələnməyə çalışır.

Beləliklə, bu dil hər addımımızda bizimlədir. Bu bizim hər gün yanından keçərək iş tələsdiyimiz bir mağazanın adı, iş masamızın üstündəki ingilis dilində çap etdirilir. Bütün dünyada dövrü mətbuatın yarından çoxu bu dildə nəşr etdirilir. Həmçinin bu dil XXI əsrin tibb və kosmik texnologiyası dili hesab edilir.(3-s.521)

İngilis dilinin “beynəlxalq biznes dili” adlandırılması, hal-hazırda internet əsrindəki iş sövdələşmələrinin əsasən bu dildə aparılmasından irəli gəlir. Həmçinin bunu bir faktla da sübut etmək olar ki, əksər sənaye məhsullarının istehsal yeri və göstəriciləri ingilis dilində göstərilir.

Amerika variantında danışanlar amerikalılar da ingilis dilində özlərinin həyata olan optimistik baxışlarını möhkəmləndirməyə çalışırlar. Hər hansı amerikalı birbaşa fikirləşdiyini danışır. Başqa millətlərin daha çox sevdiyi dil incəlikləri, gizli və ya sətiraltı məna bu insanları özündən çıxara bilər. Məhz bu səbəbdən ingilis dilinin Amerika variantı dildə “ amerikanizmlər” yaranmasına şərait yaradır. Amerikanizmlər özlərini qrammatika, söz ehtiyatı və orfoqrafiyada əks etdirir. Qrammatikada amerikanizmlər özlərini aşağıdakı hallarda göstərir:

1)Keçmiş qeyri- müəyyən zamanın indiki və keçmiş bitmiş zaman əvəzinə işlənməsi. Məsələn, He never thought about it.

2) İngilis dilinin Amerika variantında mürəkkəb cümlələrdə zamanların uzlaşmasına rast gəlinmir. Məsələn, I thought it is Tuesday today.

Beləliklə, hazırkı global dünyanın daha çox danışılan və daha tələbatlı dili olan ingilis dili demək olar ki, həyatımızın bütün sferalarında hər addımbaşısı bizimlədir.

Günə başlarkən əlimizə aldığımız hər hansı bir ərzaq məhsulunun adı, geyimlərimizin müəyyən qismi üzərindəki yazı, hər gün üzərimizdə gəzdirdiyimiz mobil telefon və ya komputerlərin təlimatının əksəriyyətləri ingilis dilindədir. Respublikamızda təhsil alan şagird və tələbələrımız artıq neçə onilliklərdir ki, təhsil ocaqlarında bu dilin sirlərinə yiyələnirlər. Dünya iqtisadi arenalarında xarici şirkətlərlə aparılan danışıqların əksəriyyəti bu dildədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- 1.Axundov A.Ümumi dilçilik Bakı: Şərq- Qərb, 2006, 72s.
- 2.Babayev A.Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 2004, 511s.
- 3.Əbülfəz Rəcəbli “ Dilçilik tarixi” Bakı: Nurlan, 2007, I hissə, 527s.

:

Ф.Абдуллаева

КЛАССИФИКАЦИЯ ЯЗЫКОВ МИРА И РОЛЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА СРЕДИ ТЕХ ЯЗЫКОВ

Резюме:

В мире насчитывается несколько тысяч языков. Наиболее известные справочники включают только современные (т.е.живые и недавно вымершие) языки. Семейй языков считается генетическое языковое объединение как индоевропейские языки, то есть распавшееся примерно 6 -7 тыс. лет назад. Германские языки - распространены на территории ряда стран Западной Европы (Великобритания, Германия, Австрия, Нидерланды, Бельгия, Швейцария.

В статье рассматривается вопрос употребления в прессе за последние годы новых, а также употребленных в советское время заимствованных Европейский слов. Анализируются толкование и лексическое развитие некоторых заимствованных слов.Рассматриваются вопросы распределение Английских заимствованных слов по различным сферам печати.

Статья посвящена сфере вариативности языковых единиц в процессе речевого акта на материала английского и азербайджанского языка. Автор уделяет особое внимание на акустические параметры обстоятельства цели. Ссылаясь на экспериментальный анализ, автор отмечает что акустические параметры обстоятельства цели в английском и азербайджанском языках кардинально отличаются. В азербайджанском языке позиции обстоятельства места не фиксирована, она может быть препозициональной, промежуточной или постпозициональной.

Ключевые слова:английский язык, язык, международный языкс, классификация

F.Abdullaeva

CLASSIFICATION OF THE WORLD LANGUAGES AND THE ROLE OF ENGLISH AMONG THOSE LANGUAGES

Summary

There are thousands of languages in the world. The most popular of them are modern, live and recently dead languages. Language families are considered genetic language union like Indo- European language disintegrating 6-7 thousand years ago. German languages are widely spread in the territory of some western European countries (Great Britain, Germany, Austria, Netherlands, Belgium and Switzerland). Questions of use of new European borrowed words and used ones in soviet period in press within last years are considered in the article. Explanation and semantic development of some borrowed words are analyzed. Questions of spreading of European borrowed words in various spheres, their division into lexical and semantic groups is studied.

The article touches upon the sphere of language units variation in the process of speech act on the materials of English and Azerbaijani languages. Here the author pays a special attention to the acoustic parametres of the adverbial modifier of purpose. According to the experimental analysis the author notes that the acoustic parameters of the adverbial modifiers of purpose in English and Azerbaijani are different.

Key words:English,language,international language,classification,world language

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi:filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nuriyyə Rzayeva tərəfindən çapa
təvsiyə olunmuşdur

İRADƏ ŞƏFİZADƏ

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
“İngilis dili” kafedrasının baş müəllimi

Z.Əliyeva 18.
safizadeirada@gmail.com

**İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN SÖZ
YARADICILIĞINDA ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

XÜLASƏ

İngilis dilində sözlər yaradılması üçün birinci və əsas mənbə bu dilin öz lüğət tərkibidir. Bu dil zəngin lüğət tərkibinə malik olduğu üçün termin yaradılması sahəsində də hər cür imkana malik bir dildir. Elm və texnikanın müxtəlif sahələri üzrə terminlər yaradılarkən dilimizin lüğət tərkibinə dərinlən nəzər salmaq, müvafiq sözləri seçib yerli-yerində işlətmək zəruridir. Unutmaq olmaz ki, dilin öz lüğət ehtiyatından götürülmüş terminlərin nüfuz dairəsi daha geniş olur.

İngilis dilində söz yaradıcılığında ən çox işlənən tiplərdən biri də “birləşmə” prosesidir. Söz deyilən zaman iki söz götürülərək bir səs tərkibində səsləndirilir. Nəticə olaraq hibrid sözlər yaranır. Mürəkkəb sözlər yaradılan zaman biz kökləri yaxud affiksləri birləşdiririk. Birləşmə nöqtəsində bir morfem qurtaran zaman o birisi başlayır. Məsələn bir “derivation” sözünü yaradan zaman bu ardıcılığı izləyirik: de+riv+at(e)+ion.

Burada bir morfem o birisindən sonra gəlir və hər birisinin ayrıca sərhəddi vardır. Birləşmə zamanı sözün bir hissəsi morfemin sərhəddindən asılı olmayaraq başqa sözə söykənir. Misal üçün “swooshtika” sözü hər hansı kompaniyanın korporativ maraqları və hegemonluğunu ifadə etmək üçün iki sözdən “swoosh” və “swastika” sözlərindən tərtib olunmuşdur. Belə ki, hibrid söz müasir dildə gözəl səslənir və aydın məzmunla malikdir. Belə sözlərə müasir ingilis dilində başqa nümunələrdə göstərmək olar. Məsələn: glitterati (glitter+literati), mockumentary (mook+documentary).

Açar sözlər: söz düzəltmə, mürəkkəb sözlər, mənbə, analitik yol, semantik məna

Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasındakı əlaqə onların semantik mənaları ilə birbaşa əlaqədardır. N+ Pl modelində olan mürəkkəb sözlərə “smoke-controlled (town)(town) where smoke is controlled -kimi misal göstərmək olar. Burada 2-ci komponentlə ifadə olunan isim hərəkət obyektidir, smoke controlled (insects) (insects) controlled by smoke ifadəsində smoke komponenti subyekt göstərir və hərəkət alətidir. Belə ifadələrə water- protected (Britain) (Britain) protected by water, water-protected (watch) (watch) protected against water – kimi göstərmək olar. M.M.Рокровский “Избранные работы по языкознанию

əsərində göstərir: "Bəzi mürəkkəb sözlərdə əsas məna daşıyan elementin atılmasına rast gəlinir ki, həmin məna bu və ya digər üsulla bərpa oluna bilər. Komponentləri birbaşa semantik əlaqədə olan mürəkkəb sözlər mövcuddur ki, hər "düşmüş" elementin olması aşkarlanmır. Belə sözlərə misal olaraq "bird-stone" a name given to a class of prehistoric stone objects of undetermined purpose, usually resembling or remotely suggesting the form of bird." (1-ctp:168-1699).

Belə sözlərdə komponentlər arasında birbaşa əlaqə yoxdur və sözün bütünlükdə mənası onun komponentləri arasındakı əlaqənin təhlilindən ortaya çıxarıla bilmir. Belə əlaqələri struktur cəhətdən motivasiya olunmamış adlandırmaq mümkündür. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, mürəkkəb sözlərin yaranması dilimizin, həmçinin də xarici dillərin özünün imkanları hesabına baş verir.

Söz yaradıcılığı prosesinin əsas qolu—sintaktik yolla söz yaratma prosesi hər bir dilin leksikasının inkişafında mühüm rol oynamış və bu gündə oynamaqdadır. Xüsusilə, son əsrdə texnikanın inkişafı ilə bu özünü termin yaradıcılığında bariz şəkildə göstərir. Gəlin, misalların nümunəsində texniki terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirək: inertial force (ətalət qüvvəsi); synenergy (sinenergetika); thermo-physical (istilik–fiziki təsir); ultrasonic (ultrasəs); thermoconductivity (istilik keçiriciliyi); extrapolation (ekstrapolyasiya); carboxymethyl cellulose (karboksil metil sellüloza); lignin-alkaline agent (kömür qələvi reagenti); candle-stick (buruqda şamaltı); crosspiece (kəndələn qoyulmuş tir); drag-line (kanatlı ekskavator); hard-alloy bit (sərt xəlitədən balta); plastometer (qalınlıq ölçən cihaz); polyphosphate (polifosfat); electroseparator (elektrikkəsici aparat); borehole (quyu gövdəsi); deepwater (dənizin dərin yerləri); multihole (çox dibli quyu); overshot (alətin adı); hydrograph, hydrometer (hidroqraf), aerometer (aerometr); pycnometer (piknometr), viscosimeter (mayələrin özlülüyünü ölçən cihaz); check valve (əks klapan); whipstock (sapdırıcı); inclinometer (quyu lüləsinin bucaqlarını təyin edən cihaz); dipmeter, stratimeter (kemoskop); prump jack, beam pump (nasos mancanaq dəzgahı); well wall (quyu divarı); dual-bore well (iki gövdəli quyu); prospect hole, pioneer well, wildcat well, exploratory test well (axtarış quyusu); well mouth, well head (quyu ağzı); bottom hole, well bottom (quyu dibi); gauge hole (ölçü dəliyi); turbo-drilling, turbine-drillind (turbin qazması); electrodrilling, electrodrill (elektrburla qazma); auger boring (şnekli burla qazma); diamond drilling, diamond drillcore (almazla örtülmüş qazıcı alət); adamantite drilling, pellet drilling (qırma üsulu ilə qazma); percussive (percussion) drilling (zərbə üsulu ilə qazma); hydropercussion drilling, mud-powered hammer drilling, hydraulic hammer drilling (hidrozərbəli qazma); waterjet drilling, wash boring (hidromonitor qazma); electro-hydraulic drilling (elektrohidravlik qazma); hand or manual drilling (əl ilə qazma); turbo-generator, steam engine (buxar mühərriki); intenal-combustion engine (daxili-yanma mühərriki) və s. Карашук П.М. «Словообразование английского языка» əsərində aşağıdakıları qeyd edir: "Mürəkkəb sözlərin tərkibində olan komponentlər ayrılıqda hərəsi müəyyən bir

məfhum ifadə etməsinə baxmayaraq, eyni zamanda neft sənayesində yeni texnologiyaların inkişafı ilə yeni mürəkkəb sözlərin yaranmasına imkan vermişdir. Müasir dövrümüzdə morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi o qədər inkişaf etmiş və o qədər geniş yayılmışdır ki, artıq sintaktik-analitik yolla yeni sözlərin yaradılmasına o qədər də ehtiyac qalmamışdır.” (2-ctp:64-78)

Müasir dilçilikdə sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi öz qədim dövrlərindən fərqli olaraq, bir sıra yeni leksik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin tətbiq obyekti mürəkkəb sözlərdir.

Mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən elementlərin ayrılıqda müstəqil məfhum ifadə edən sözlərdən ibarət olduğuna baxmayaraq, mürəkkəb söz problemi düzəltmə söz probleminə daha qarışıq və daha mürəkkəbdir. Bu isə təbii məsələdir, çünki mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri həm sərbəst şəkildə, həm də başqa sərbəst söz tərkibləri daxilində iştirak edə bilər ki, bu da həmin tərkiblərin öz forması etibarilə mürəkkəb sözlərə oxşarlığını meydana gətirir. . Babayev A.M.” Dilçiliyə giriş” kitabında qeyd edir:”Məhz buna görə də çox zaman mürəkkəb sözləri təyin etmək. bu və ya digər mürəkkəb söz haqqında qəti fikir söyləmək çətin olur. Çünki mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələri arasındakı oxşarlıq yalnız mürəkkəb sözlərin leksik xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaqla mümkün olur. Odur ki, ayrı-ayrı dillərin tədqiqində və ümumi dilçilik məsələlərində mürəkkəb söz problemi çox zaman müxtəlif mülahizə və mübahisələrə səbəb olur.(3-səh:39-44)

Bəzi alimlər mürəkkəb sözlərin kriteriyasını ancaq məzmunla əsaslanaraq müəyyən etməyə çalışmışlar. Bu da çox zaman mürəkkəb sözlərlə sərbəst söz birləşmələrinin eyniləşdirilməsi kimi yanlış bir yola gətirib çıxarmışdır. Bəzi alimlər də mürəkkəb söz problemini həll etmək üçün bir meyar olaraq ancaq formanı nəzərə alırlar. Belə alimlərin fikrincə, guya mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün xüsusi formal əlamətlər olmalıdır. Onlar mürəkkəb sözlərin mövcud qrammatik formalar əsasında təşəkkülünü mürəkkəb sözlər üçün xarakter əlamət hesab etmirlər.

Mürəkkəb sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün ancaq mənanı və ya ancaq formanı nəzərə almaq olmaz. Sözlərin birləşərək mürəkkəb sözlər əmələ gətinməsində məzmun, yəni leksik xüsusiyyət rol oynadığı kimi, forma da mühüm yer tutur. Çünki məzmunlu forma olmadığı kimi, formasız da məzmun təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Başqa sahələrdə olduğu kimi, mürəkkəb sözlərdə də forma və məzmun münasibətləri müxtəlif şəkillərdə və müxtəlif dərəcələrdə təzahür edə bilər. Bu isə təbii bir məsələdir. Çünki həmişə hər yerdə və hər zaman həm məzmun, həm də forma bir vaxtda və bir qaydada meydana gəlir. H.H.Амасова «Этимологические основы словарного состава современного английского языка» əsərində yazır:”Mürəkkəb sözlər fərqli leksik xüsusiyyətləri ilə müxtəlif formalarda özünü göstərir. Buna görə də mürəkkəb sözlərə müxtəlif cəhətlərdən yanaşmaq, onları qanunauyğun prinsiplər əsasında qruplaşdırmaq və izah etmək olar. Bir situasiyada mürəkkəb sözlərin məna çalarları əsas götürülə bilər, digər halda isə onların qruplaşdırılmasını formal əlamətlərə görə aparmaq olar. Əgər mürəkkəb

sözləri zaman əlaqəli, məkan əlaqəli və s. birləşmələr şəklində qruplaşdırıb öyrənmək istəyiriksə, bu bölgüdə birləşmənin tərəflərinin ifadə vasitələri, qrammatik formaları, leksik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və buna görə təsnif olunmalıdır. .” (4-ср:20-32).

Ədədiyyat:

1. М.М.Рокровский Избранные работы по языкознанию.М.1959.стр:168-169.
2. Карашук П.М. «Словообразование английского языка». М. 1997. стр. 64-78.
4. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş, Bakı:Maarif, 1992. səh:39-44.
5. Н.Н.Амасова «Этимологические основы словарного состава современного английского языка». М. 1956. стр. 20-32.

I.SHafizade

**THE ROLE AND IMPORTANCE OF COMPLEX WORDS AND
EXPRESSIONS IN WORD CREATION IN ENGLISH**

Summary

A compound is a word composed of more than one free morpheme. The English language, like many others, uses compounds frequently. English compounds may be classified in several ways, such as the word classes or the semantic relationship of their components.

Most English compound nouns are noun ohrases that include a noun modified by ad'ectives or noun ad'uncts.

Due to the English tendency towards conversion, the two classes are not always easily distinguished. Most English compound nouns that consist of more than two words can be constructed recursivel by combining two words at a time.

Combining “science” and “fiction”, and then combining the resulting compound with “writer”, for example, can construct the compound “science fiction writer”. Some compounds, such as pepper or mother-pearl, cannot be constructed in this way.

Key Words: word building, compound words, source, analytical way, semantic meaning

И.Шафизаде

**РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ СЛОЖНЫХ СЛОВ И ВЫРАЖЕНИЙ НА
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В СОЗДАНИИ СЛОВ**

Резюме

Соединение это слово, состоящее из более чем одной свободной морфемы. Английский язык, как и многие другие языки, часто используется.Соединения английского языка можно классифицировать несколькими способами, такими как классы слов или семантические отношения их компонентов.

Большинство английских составных существительных являются существительными фразами, которые включают существительное, модифицированное прилагательными или существительными.

Из-за тенденции английского языка к преобразованию два класса не всегда легко различаются. Большинство английских сложных существительных, которые могут быть прочитаны путем объединения двух слов за раз.

Сочетание “science” И “fiction”, а затем объединение полученного соединения с “writer”, например, может построить состав “science fiction writer”. Подобные соединения, такие как перец или перламутр, не могут быть сконструированы таким образом.

Ключевые слова: словосочетание, сложные слова, источник, аналитический способ, семантическое значение.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Mehdixanlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZİBAHƏT NƏSİROVA

Azərbaycan Texniki Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
H.Cavid pr.25.
zibanesirova@gmail.com

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN LEKSIK SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, başqa dillərdən söz almasın, alınma sözə ehtiyac olmasın. Alman dili də bu dillərdən biri kimi türk dillərindən söz almışdır. Alman dilində işlənən türk sözlərini təhlil etməyə başlamazdan əvvəlki, bu sözlərin alman dilində funksional cəhətdən mənimsənilməsini müəyyənləşdirmək lazımdır.

Alınma sözün sözalan dildə tam və hərtərəfli mənimsənilməsi çox mürəkkəb bir proses olub, dilin bütün səviyyələrində özünü büruzə verir ki, bu prosesdə həmin sözün dildə funksional cəhətdən mənimsənilməsi, onun yeni dilin lüğət vahidinə çevrilməsini şərtləndirən əsas amil hesab edilir. Əcnəbi mənşəli sözün sözalan dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşaraq onun qrafik ifadə vasitələri ilə verilməsi və bu dilin qrammatik kateqoriyalarına tabe olması həmin sözün formaca mənimsənilərək dilin lüğət vahidinə çevrilməsində nə qədər mühüm rol oynayarsa, onun söz alan dilin leksik sistemində özünəməxsus yer tutması, bu sistemdə yeni məzmun və mahiyyət kəsb etməsi və müxtəlif üslubi çalarlarda işləmə bilməsi – alınma sözün funksional cəhətdən mənimsənilməsini və dildə işləmə mövqeyini müəyyənləşdirən səciyyəvi amillər kimi bir o qədər əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: alman dili, türk sözləri, mənbə dil, alınma söz, ekvivalent

Alman dilində işlənən türk sözlərinin əksəriyyəti təkmənalı olub, mənbə dilə də bir mənada işlənən etimonlarına uyğun gəlir. Belə sözlər qismən terminologiya xarakterə malik olan və türk dillərində, əsasən, mənşəb, vəzifə, ictimai qrup və s. bildirən isimlərdir, məsələn: Ağha, Atabeg, Bey, Emir, Pascha, Effendi, Sutan, Baschşibosuk, Hodscha, Hasi və s. Bu qrupa həmçinin geyim əşyalarının, parça və digər toxuculuq məmulatlarının adlarını bildirən sözlər də aiddi, məsələn: Kaftan, Kalpak, Kolpak, Schal, Kelim, Kilim, Sumakh (teppich), Schirvan (teppich), Churdschin və s. (1-s.13-16) Alman dilində bir mənada işlənən türk sözləri qrupuna geologiya və mineralogiya sahəsinə aid terminlər (Almandin, Kaschalog), türk xalqlarının adət-ənənələr, yaşayış tərzini və həyat quruluşunu əks etdirən etnoqrafizmlər (Aul, Kischlak, Kalym, Aschuge, Jurte) eləcə də həmin xalqların adı məişətdə işlətdikləri alətlərin, yemək və içki növlərinin adlarını bildirən sözlər də daxildir. Belə sözlər alman dilinə daxil olmasını və həmin dilin leksik

sistemində fəaliyyət göstərməsini şərtləndirən əsas amil bu sözlərin alman dilində eyni anlayışları ifadə edə bilən qarşılıqlı ekvivalentlərinin olmamasıdır. Bu sözlər alman dilində, əsasən, bu və ya digər anlayış və hadisənin adlandırılmasını üçün işlədilir və semantik cəhətdən sabit olmaları ilə səciyyəli. Belə ki, həmin sözlər alman dili zəminində heç bir semantik cəhətdən sabit olmaları ilə səciyyələnir. Belə ki, həmin sözlər alman dili zəminində heç bir semantik dəyişikliyə məruz qalmır və həmin dil sistemində də mənbə dildə malik olduqları mənada işlənir. Alman dilində işlənən türk sözlərinin semantik cəhətdən etimonları ilə müqayisə sayəsində müəyyən edilmişdir ki, türk dillərində bir neçə mənada işləyə bilən və ya heç olmasa, məncə daha geniş və ümumi anlayışı ifadə edən sözlər alman dilinə müvafiq şəkildə bir mənada və ya məhdud mənada daxil olmuşlar, məsələn: müasir osmanlı türkcəsində beş mənada işlənən << Konak >> sözü alman dilinə yalnız bir mənada, özü də köməkçi mənada daxil olmuşdur. (2-s.123) Türk dillərində (əsasən, osmanlı türkcəsində) << sultanın arvad, qızı və ya bacısı, sultanın sevgilisi, üzüm növü >> mənalarında işlənən << Sultanine >> sözü alman dilinə yalnız << üzüm növü >> kimi, bu mənə variantında da həmin sözün semantikasındakı alman dili mühitində yenə qismən məhdudlaşma baş vermişdir ki, mənbə dildə, ümumiyyətlə, hər hansı üzüm növü anlayışını ifadə edən bu söz alman dilində həmin üzümdən qurudulmuş kişmiş növünü bildirir. Eləcə də, alman dilində işlənən türk mənşəli << Karagoz >> sözü türk dillərində müxtəlif mənə cəhətlərinə, işlənmə xüsusiyyətlərinə malik olmasına baxmayaraq, alman dilində məhdud mənada işlənir – Held des türkischen Schattentheaters – türk (kölgə) teatrının qəhrəmanı. Alman dilində işlənən bir qrup türk sözlərinin mənə variantlarının azalması (coxmənalı sözlərin bir mənada işlənməsi) ilə yanaşı, bəzən də türk dillərində daha geniş anlayışı, ümumi bir məfhumu ifadə edən bir sözün, alman dili mühitində və ya həmin sözün alınmasında rol oynayan vasitə, dildə semantik cəhətdən mənə məhdudluğuna uğradığı nəzərə çarpır. Alınma sözün semantik cəhətdən mənimsənilməsinin bu xüsusiyyəti ilə əlaqədar, akademik L.A. Bulaxovskii yazır: << Sözün bir dildən digərinə keçməsi prosesində onun mənimsənilməsi, əsasən həmin sözün mənasının daha artıq xüsusiləşməsi sayəsində baş verir, bu isə aydındır: söz adətən izolə edilmiş şəkildə, onların işləmə xüsusiyyətlərinin ayrı – ayrı hallarında alınır >>. Alman dilində işlənən türk mənşəli << Balyk >> sözünün alınmasında da onun mənbə dildəki mənasının məhz << daha artıq xüsusiləşməsi >> yolu ilə baş vermişdir. Belə ki, alman dilində << getrockneter Storrucken >> (qurudulmuş balıq) mənasında işlənən << Balyk >> sözü semantikasına görə türk dillərindəki << balıq >> sözündən bir qədər fərqlənir. Türk dillərində << balıq >> anlayışına müqabil şəkildə işlənən bu söz, << təzə balıq >> məfhumunu ifadə edir. << Balıq >> sözünün rus dilindəki mənə xüsusiyyətini izah edərək, N.K. Dmitriyev yazır ki, Krimdən yalnız << təmizlənub qurudulmuş halda gətirilən balığı (əks təqdirdə o, uzun müddət davam edən yol şəraitinə dözməyib xarab ola bilərdi) tatarlar, ümumiyyətlə << balıq >> adı altında satır, ruslar isə << hər cür təzə balıqdan >> fərqlənən qurudulmuş balığı - << Balık >>

adı altında alırdılar>>. Bu baxımdan həmin sözlər alman dilində işlənmə sahəsinə görə müəyyən mövzu və situasiya dairəsində məhdudlaşsa da, onlar alman dili leksikasının tərkib hissəsi olub, müvafiq bədii əsərlərdə və tərcümlərdə, eləcə də xüsusi ədəbiyyatda işlənmə tezliyinə və işlənmə sahəsinə malikdir. Türk dillərində bir neçə mənaya (çubuq, qəlyan və s.) malik olan <<Tschibuk>> sözü alman dilində yalnız bir mənada (Tabakspfeife mit langem Rohr und kleinem Kopf) – qəlyan (qamışa oxşayan yumru başlıqlı) əşya işlənir. Türk dillərində (əsasən, osmanlı türkcəsində) <<sultanın arvadı, qızı və ya bacısı, sultanın sevgilisi, üzüm növü >> mənalarının işlənmə <<Sultannine>> sözü alman dilinə yalnız <<üzüm növü >> kimi, bu mənə variantında da həmin sözün semantikasındakı alman dili mühitində yenə qismən məhdudlaşma baş vermişdir ki, Türk dillərində (əsasən, osmanlı türkcəsində) <<sultanın arvad, qızı və ya bacısı, sultanın sevgilisi, üzüm növü>> mənalarında işlənmə <<Sultanne>> sözü alman dilinə yalnız <<üzüm növü>> kimi, bu mənə variantında da həmin sözün semantikasındakı alman dili mühitində yenə qismən məhdudlaşma baş vermişdir ki, mənbə dildə, ümumiyyətlə, hər hansı üzüm növü anlayışını ifadə edən bu söz alman dilində həmin üzümdən qurudulmuş kişmiş növünü bildirir. Bu mənada <<Sultanne>> sözünün alman dilində ifadə etdiyi anlayış, rus dilindəki <<izöm>> sözünün (bu söz də türk mənşəlidir) ifadə etdiyi anlayışa yaxınlaşır. Eləcə də, alman dilində işlənmə türk mənşəli <<Karagoz>> sözü türk dillərində müxtəlif mənə calarlıqlarına, işlənmə xüsusiyyətlərinə malik olmasına baxmayaraq, alman dilində məhdud mənada işlənir – Held des türkischen Schattentheaters – türk (kölgə) teatrının qəhrəmanı.(3-s.96-99)

Alman dilində işlənmə bir qrup türk sözlərinin mənə variantlarının azalması (coxmənəli sözlərin bir mənada işlənməsi) ilə yanaşı, bəzən də türk dillərində daha geniş anlayışı, ümumi bir məfhumu ifadə edən bir sözün, alman dili mühitində və ya həmin sözün alınmasında rol oynayan vasitə, dildə semantik cəhətdən mənə məhdudluğuna uğradığı nəzərə çarpır. Türk dillərində <<balıq>> anlayışına müqabil şəkildə işlənmə bu söz, <<təzə balıq>> məfhumunu ifadə edir. <<Balıq>> sözünün rus dilindəki mənə xüsusiyyətini izah edərək, N.K.Dmitriyev yazır ki, Krimdən yalnız <<təmizlənmə qurudulmuş halda gətirilən balığı (əks təqdirdə o, uzun müddət davam edən yol şəraitinə dözməyib xarab ola bilərdi) tatarlar, ümumiyyətlə <<balıq>> adı altında satır, ruslar isə <<hər cür təzə balıqdan>> fərqlənən qurudulmuş balığı - <<Balık>> adı altında alırdılar>>. Beləliklə, dillərində bütöv bir anlayışın ümumi adını bildirən <<balıq>> sözü rus dili zəminində öz mənasını məhdudlaşdıraraq yalnız << qurudulmuş balıq>> anlayışını ifadə etməyə başlayır və həmin mənə variantında da alman dilində işlənir. **B.** Alman dilində işlənmə türk sözlərinin bir qrupunu da mənbə dildə çoxmənəli olub, alman dilində də həmin mənaları saxlayan sözlər təşkil edir. V.Y.Martinsk alınma sözlərin bu xüsusiyyəti haqqında yazır: <<Alınma söz ilk mərhələdə müəyyən kontekstdə fəaliyyət göstərir və yalnız bir mənada işlənir. Həmin söz dildəki sonrakı fəaliyyəti dövründə hərtərəfli assimilyasiyaya uğrayır və yalnız bundan sonra dildə geniş işlənmə sahəsi kəsb edir

ki, bunun da sayəsində alınma söz mənbə dildən malik olduğu bütün mənə variantlarını sözlərin dildə realizə etmək üçün potensial imkan qazanır>>.(4-s.34-38)

Alman dilində işlənən türk sözlərinin semantik cəhətdən etimonları ilə müqayisəsi sayəsində müəyyən edilmişdir ki, türk dillərində bir neçə mənada işləyə bilən və ya heç olmasa, mənaca daha geniş və ümumi anlayışı ifadə edən sözlər alman dilinə müvafiq şəkildə bir mənada və ya məhdud daxil olmuşlar, məsələn: müasir osmanlı türçəsində beş mənada işlənən <<Konak>> sözü alman dilinə yalnız bir mənada, özü də köməkçi mənada daxil olmuşdur. Belə sözlər, mənbə dildə ifadə etdiyi mənələrdən, eləcə də təkmənalı və ya çoxmənalı olmalarından asılı olmayaraq alman dilində müxtəlif miqəməllər kəsb edərək bir çoxmənaflıqların ifadə vasitəsi kimi çoxmənalı sözlər sırasına keçir, öz mənalarını inkişaf etdirir. Bu qrupa alman dilində işlənən Horde, Kaffee, Dolmetscher və s. isimləri aid etmək olar.

Türk dilində vahid mənada işlənən (dilmanç) və alman dilində ilk dəfə həmin mənada daxil olan <<Dolmetsch(er)>> sözü yeni dilmühitində müxtəlif mənələr kəsb edərək çoxmənalı sözə çevrilmişdir, məsələn:

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. V.V.Rsadlov “Sravnitel’nyy slovar’ğ törskix nareçiy”.s.13-16
2. L.Budaqov “Sravnitel’nyy slovar’ğ türükö – tatrskix nareçiy”.s.123.
3. K.N.Dmitriev “O törskix elementax russkoqo slovar’ğ”.s.96-99
4. R.A.Budaqov “ Vvedenie v nauku o azıkax”.s.34-38.

Z.NESIROVA

LEXICAL SEMANTIC FEATURES OF WORDS OF TURKISH ORIGIN USED IN MODERN GERMAN SUMMARY

The article deals with the use of the Azerbaijani and the other Turkish words in the contemporary German language and their roles and meanings in modern phase of linguistics. The article is about the received words in the German language. At present, it is impossible to imagine any language without received words. Received words in German language are related to historical facts. In particular it should be noted that, these words were began used after results of interstate political, economic, cultural etc. relationship. Although German is one of the German language, sometimes some words passed to German language from Persian, Indian, Malay language. Received words played a major role in the development of the German language. We can say with assurance that, received words had enlarged and enriched German language. The article describes the principles of classification of phrase logic in German. The technical term phraseology is ambiguous. It is a collection of all invariable combination of words, and it is a branch of science of the linguistics science that deals with the area fixed word combinations. Lexical units in

German are neutral from the point of view of stylistics. They correspond to the phraseological compounds of V. Vinogradov's classification, are an integral part of the language and enrich the vocabulary of the German language.

Key words: German, Turkish words, source language, derived word, equivalent

З.НАСИРОВА

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ
ТУРЕЦКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ, ИСПОЛЗУЕМЫХ В
СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ.**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются употребление азербайджанские и другие тюркские слова в современном немецком языке их роль и значение в современном этапе лингвистики. В данной статье рассматриваются заимствованные слова в немецком языке. Сегодня представить какой либо язык без этих слов. Проникновение заимствованных слов в немецкий язык в первую очередь связана с историческими фактами. Нужно, особо отметить то что, эти слова стали наиболее употребляемыми в итоге межгосударственных отношений в сфере политике, экономики, культуры и т.д. Несмотря на то, что немецкий язык, является одним из германских языков временами переходили слова с таких языков как персидский, индийский, малайский и т.д. Заимствованные слова сыграли большую роль в развитие немецкого языка. Не считая некоторых исключений можно с уверенностью сказать, что заимствованные слова обогатили лексику немецкого языка. В статье говорится о принципах классификации фразеологических единиц в немецком языке. Технический термин фразеология является неоднозначным. Это совокупность всех неизменном сочетании слов, и это отрасль науки лингвистики имеет дело с словосочетаний области зафиксировано. Лексические единицы на немецком языке является нейтральными с точки зрения стилистики. Они соответствуют фразеологическим соединениям классификации В.Виноградова, являются составной частью языка и обогащают словарный запас немецкого языка

Ключевые слова: немецкий, турецкие слова, исходный язык, производное слово, эквивалент.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 30.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Н.А.СУЛТАНЛЫ

БГУ

Доктор философских наук

МУХАММЕД РАШАД АЛ-ХАМЗАВИ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ЛИТЕРАТУРНОГО ТЕЧЕНИЯ "СОЦИАЛЬНЫЙ РЕАЛИЗМ" В ТУНИССКОЙ ПРОЗЕ

С 50-60 годов XX века в тунисской прозе начинает выделяться новое литературное течение "социальный или критический реализм" (الإجتماعية "نزعة الواقعية"). Возникновение этого течения было связано, прежде всего, с ростом ритма общественной жизни, с возникновением необходимости показа тунисской действительности в краткой, но ёмкой литературной форме. (1,9)

Изз ад-Дин ал Мадани так писал о первых тунисских новеллистах, имея в виду их отношение к западной и, в частности, к французской новелле "Они увидели, что она (французская новелла) более гибкая, так как рассматривает даже привычные, мельчайшие детали быта в общественной жизни. Она может выражать тонкие психологические оттенки, но при этом содержать глубокие человеческие мысли, стремясь анализировать их". (1,82)

"Тунисской новелле характерны три основных литературных направлений: "сентиментальный романтизм", "направление доблести восхваления" и "социальный или критический реализм", пишет тунисский филолог Салех ал-Кырмади. (2,100)

Первые два направления в своё время были очень популярными. Это было связано, в первую очередь с социальными сдвигами, произошедшими в Тунисе накануне завоевания независимости и крахом французского колониализма. Тунисская интеллигенция находится в поисках способов противостоять колонизаторам. Некоторые писатели, не выдержав борьбы, уходят в мир грёз и

любовных страданий, другие, противопоставляя колониализму национальную гордость и исторические традиции Туниса, что иногда, постепенно превращалось в проповедь национализма. И лишь представители третьего направления показывали жизнь без прикрас, такой, какая она есть.

Третье направление в современном тунисском рассказе получило название "социальный реализм", или же "критический реализм". Писатели корифеи этого направления: Башир Хреййиф, Мухаммед Аруси ал-Матви, Мустафа Ферси, Мухаммед Рашад ал-Хамзави, Тыбб ал-Трике описывали мельчайшие подробности социального быта своей страны, затрагивали в своих произведениях самые злободневные проблемы Туниса.

Особое место в их произведениях занимает женский вопрос, вопрос образования тунисского народа. Они вскрывали социальные язвы, заставляли читателей задуматься над тем или иным социальным явлением. Кроме того, несомненной заслугой писателей этого направления является то, что они подняли тунисский диалект на уровень литературного языка. Они описывали в основном, жизнь бедных кварталов, маленьких людей и неутомимых тружеников.

Корифеем этого литературного течения является Башир Хреййиф (1917 – 1983) литературную деятельность начал, когда ему было 14 лет. Старший брат его, Мустафа Хреййиф был видным поэтом, публицистом, издателем.

Подростком, какое-то время Хреййиф работал на базаре Туниса и основу своих первых рассказов Башир взял из жизни базаров. Во-первых, со времен ярмарки Указ базар в жизни арабов играет роль клуба или общественного места, где можно услышать анекдоты, послушать песни, посудачить о новостях. Во-вторых, базар - слишком знакомая тема для Башира Хреййифа, чтобы он мог пройти мимо неё. Он начинает собирать свои рассказы сборники. Таким образом, в 1971 году он издает свой первый сборник "Запах жасмина" (مشموم الفلّ). В 1980 году Хреййиф публикует, повесть "Банкротство или твоя любовь непостоянна" (حبّل دربانى). Все свои произведения писатель посвящает своему народу и пишет: "Для тебя пишу сын Отечества". (5,5)

В 1960 году Хреййиф публикует историческую повесть "Барк ал-Лейли", в котором описывают жизнь чернокожего раба, служившего на корабле султана и поднявшего мятеж. В 1959 году Хреййиф издаёт роман "Ветвь финиковой пальмы", где пишет о жизни тунисских крестьян, о взаимоотношении деревни и города. Он также, автор драматического произведения под названием "Рынок ал-Балат".

Другим корифеем "социального реализма" является Мухаммед ал-Аруси ал-Матви (1920 – 2005). (6)

Государственный деятель, писатель, поэт и литературный критик ал-Матви является плодотворным писателем. Он автор трёх романов: "Одна из жертв" (من الضحايا) (1956), "Халима" (حليمة) (1964) и "Горький тут" (التوت المرّ) (1967), а также сборник стихов "Радость народа" (فرحة الشعب) (1963).

Ал-Матви также автор детских рассказов. Он является автором ряда исторических и литературных исследований, таких как "Крестовые войны", труд, посвященный джахилийскому поэту Имру-ул-Кайсу, и книга, посвященная Джалаладину ас-Суйути. Произведения ал-Аруси нельзя считать чисто региональными. Он пишет об очаяниях народа, о стремлении к независимости, о борьбе, которая одинаково волнует все угнетенные народы Востока.

Следующим представителем "социального реализма" является видный государственный деятель Туниса Мустафа ал-Ферси (1931 – 2008). Прозаик, драматург, публицист и кинорежиссёр, а также бывший заместитель редактора журнала "Лотос – органа" Союза писателей Азии Африки.

Ал-Ферси неоднократно был премирован в области арабской литературы. Многие его рассказы и стихи переведены на разные языки мира: русский, английский, французский, узбекский, вьетнамский и другие. (7)

Ал-Ферси автор романа "Перекрёсток" (المنعرج) (1966), переизданный неоднократно; повесть "Движение" (الحركات) (1979); повесть "Мост жизни" (القنطرة في الحياة) (1983) и повесть "Она украла луну" (سُرقت القمر) (1971). Ал-Ферси также автор около семи пьес и множества научных работ по истории, экономике, литературоведению и других наук.

Последним из "старого" поколения представителем "социального реализма" является знаменитый тунисский прозаик, литературный критик, ученый и переводчик Мухаммад Рашад ал-Хамзави (1934 – 2018), родился в городе Тала, области Касрейн. Начальное образование получил в Куттабе. Далее уезжает в столицу для продолжения своего образования и поступает в институт "Садикиййа" города Туниса. Окончив его, ал-Хамзави поступает в институт языков.

Далее продолжает своё образование во Франции в Сорбонском университете, который окончив в 1960 году, получает степень бакалавра по арабскому языку. После этого ал-Хамзави уезжает в Голландию и продолжает своё образование в Лейденском университете, где получает образование в отделении семитских языков (арамейский, иврит и ассирийский). (9)

В 1972 году защищает докторскую диссертацию и получает звание доктора филологических наук по арабскому языку и литературе. Ал-Хамзави автор около 25 литературных монографий, множества статей по языку и литературе.

Самые достойные внимания научные произведения ал-Хамзави следующие:

(1) اعمال مجمع اللغة العربية بالقاهرة مناهج ترقية اللغة تنظيرا ومصطلحا ومعجما. (1988)

Пути развития арабского языка в сопоставительном, терминологическом и лексикографическом аспекте.

(2) من قضايا المعجم العربي قديما وحديثا. (1986)

Проблемы арабской лексикографии в прошлом и настоящем.

(3) العربية والحداثة او فصاحة فصحات. (1986)

Арабский язык и современность или различные виды красноречия.

Ал-Хамзави также автор художественных произведений, повестей, новелл, которые собраны в двух больших сборниках: "Будуда умер" (بودودة مات) и "Тарнанну" (طرننّو).

Ал-Хамзави в своих художественных произведениях затрагивает самые злободневные проблемы Туниса во время французского господства. Описывает Жизнь тунисцев во времена оккупации,

вскрывает социальные язвы жизни народа, заставляет читателя задуматься над тем или иными проблемами Туниса. Особое место занимает в его повестях женский вопрос, вопрос образования.

Ал-Хамзави, как бы, продолжая учение тунисских просветителей Тахар Хаддада, Хайрадина ат-Туниси, шейха Мухаммада ал-Кабату и других, которые настаивали на том, чтобы женщина получала соответствующее образование, которое необходимо для таких функций как жена, мать, чтобы не отставать от европейской женщины по уровню воспитания и образования.

Ал-Хамзави является автором сборника, состоящего из семи рассказов: "Тарннун" (طرننؤ), "Живёт и здравствует" (تعيش وتربي الریش), "Врата в беседке" (باب العرش), "Хаят" (حياة), "Няня Фатима" (دادة فاطمة), "Курица моей тётушки" (دجاجة عمتي), "Пьющие реку" (شارب النهر).

Сборник "Тарннун" известен во многих европейских странах и в частности во Франции. (3,5)

Этот сборник явился не только важной частью творчества ал-Хамзави, но и важным вкладом в тунисскую прозу и развития тунисской новеллы. Идейное содержание сборника ярко выражает действительность Туниса 50-60 годов и характерные черты тунисского общества. Герои новелл сборника – простые люди, мечтающие о нормальной человеческой жизни, борющиеся за свои права, ущемленные колониальным режимом. "Общество, которое описывает ал-Хамзави порочно, и раскрывая эти пороки ал-Хамзави пытается указать своему народу путь к истинному счастью". (3,5)

Новелла "Тарннун" дающая название всему сборнику в 1959 году была переведена на французский язык доктором Махмудом Фаридом ал-Гази и опубликована в журнале "Ориент". В дальнейшем ал-Хамзави озаглавил весь сборник этим рассказом, герой которого Тарннун был участником национально-освободительной борьбы против французских колонизаторов, которые разлагали тунисскую молодёжь. Французы распространяли среди них наркотики, под названием "такрури", алкоголь, чтобы отвлечь их от борьбы.

Герой новеллы "Живёт и здравствует" - образованный молодой человек Салех, приехавший из провинции в столицу, мечтал найти в столице применение своим талантам. "Однако, проснувшись утром,

Салех не поверил своим глазам. В своём родном городе он слышал, что город Тунис белый как сахар, окаймлённый синью. Однако перед его глазами он предстал зелёным. Деревья, и даже люди, которые ползали как муравьи по этой зелени". (3,29)

Салех так и не найдя применения своему таланту, отчаявшись, после долгих поисков, сидит на улице и поёт веселую тунисскую песенку "Живет и здравствует".

В этой новелле ал-Хамзави очень много песен, которые поёт Салех. Все эти песни на тунисском диалекте. Писатель пытается поднять диалект до уровня литературного языка.

Ал-Хамзави с болью отмечает, что талантливый человек не может применить свой талант на своей родине. Ал-Хамзави глубоко проникает в чувства и мысли своего героя, пытается воссоздать реалии тяжелой жизни безработных Туниса.

Одна из главных тем сборника "Тарнанну" это тунисские и алжирские женщины, которые бок о бок со своими мужьями и сыновьями борются за освобождение своей родины от французского колониального режима. Это новеллы "Няня Фатима" и "Хаят". Главной героиней новеллы "Няня Фатима" является пожилая женщина Фатима.

Все её зовут – няня Фатима, видимо она работала няней, зарабатывая на жизнь. Фатима была очень набожной, совершала намаз, и каждый раз "она молилась, чтобы Аллах направил её и её братьев мусульман на верный путь, чтобы Он открыл для них двери рая и наказал неверующих". (3,110)

Она жила в убогой комнатухе. На стене фотографии двух мужчин: мужа Саида ал-Хаджа и сына Масуда, которых она очень давно не видела и ничего не слышала о них, потому, что они были в отрядах борцов Туниса и Алжира против французского колониального режима.

"Однажды Фатима получила весть о сыне от девушки, которая сообщила, что к ней придут люди с просьбой спрятать оружие и просила не говорить об этом никому, ни сыну, ни мужу..., если даже сам пророк придёт". (3,113)

Она прячет оружие, никому ничего не сказав, и стала ждать весточки от сына или мужа, но за оружием приходят французы, требуя назвать место, где она его спрятала.

Однако не получив желаемого, они бросают старую женщину в темницу. В этой повести описывается наглое поведение французов в отношении местного мусульманского населения.

Фатима становится свидетельницей того, как "французский офицер содрал с девушки головной платок крепко, прижав её к себе, схватил за талию. После него к ней подошел другой солдат и стал раздевать её, а остальные солдаты смотрели и смеялись". (3,112)

Французы до смерти пытали многих мужчин и женщин, бросали к Фатиме в темницу, "если будешь сопротивляться, тебя ждёт та же участь", говорили ей. (3,130)

Они умирали у неё на глазах, но Фатима молчала и лишь читала суры из Корана. В конце концов, они привели к Фатиме окровавленного Масуда - сына Фатимы, и приказали Фатиме: "Это твой сын, скажи место оружия или же мы его убьём". (3,134)

После того как они ушли из-за окна Фатима услышала, как ей показалось голос мужа: "Ради Бога, храни молчание, Фатима". Это убедило Фатиму в правильности своего поступка, и она успокоилась. (3,134)

С этого момента Фатима предстаёт перед читателем в другом образе. Фатима, которая была забита я, покорная перед судьбой женщины, несмотря на физическую и моральную боль становится патриоткой и борцом за освобождение своей Родины.

Эти раздумья прервались криками за окном темницы. Прислушавшись, Фатима поняла, что наступил долгожданный день независимости, новая история Алжира и Туниса. Придя в комитет, где множество людей, как и она, искали своих близких, она встретила девушку с ребенком на руках.

Эта была та девушка, которая приходила к ней с просьбой спрятать оружие, а рядом с ней стоял слепой мужчина на плечах, которого был маленький ребёнок. Фатима была сначала в замешательстве, что-то знакомое было в слепом мужчине: "Посмотри на них, - сказала девушка – это Масуд сидит на плечах ал-Хаджа, твой

внук – тоже Масуд. А это – твой муж ал-Хадж, который потерял свои глаза". (3,142)

Несмотря на страшные события в жизни Фатимы, она впервые была счастлива.

Другая новелла "Хаят", также описывает героические подвиги женщин Туниса с французскими властями. "Девушка по имени Хаят со своими друзьями выносила из больницы раненых тунисцев, которые были обречены на смерть, и оживляла их, благодаря своим уникальным способностям". (3,95)

Рассказ овеян чудесами и волшебством. Кроме того, её группа с помощью железных колючих проволок мешала французским парашютистам высаживаться в различных районах Туниса.

Нельзя не отметить еще один рассказ сборника – "Курица моей тетушки" (دجاجة عمتي), которая рассказывает о бедной тунисской крестьянской семье. Главный герой – десятилетний мальчик Саид, у которого мать истекает кровью, и никак не может родить ребёнка. Ей не может помочь даже акушерка, которая всегда принимала удачно роды. Единственный выход – отвезти мать в больницу.

Однако без денег врач не будет лечить. У них не было ни денег и даже курицы, которой можно расплатиться за лечение. Зато курица была у тётушки, сестры отца, с которой они были в ссоре из-за того, что она вышла замуж за пьяницу. Кроме того, он был ей не родным по матери. Тётка отказалась им помочь, и Саид решил украсть курица.

Приезжая в больницу, и проведя у входа всю ночь, утром проснувшись, он увидел врача: "Это был молодой человек невысокого роста с большим носом, небольшой лысиной. Он приехал в деревню на место старого врача Абуль-Али, который славился вежливостью и добротой". (3,174)

Саид заходит к нему, чтобы узнать о состоянии матери: "Мой господин, моя мать страдает, она может умереть, если вы не поможете ей.

- У тебя есть деньги?

- У меня есть курица

- Курица?! Я учился семь лет во Франции. Но чтобы лечить курицей?!

- Но господин, если вам не хватит, я готов стать вашим слугой до конца моей жизни..." (3,175)

Врач отталкивает его, и курица вырывается из его рук. Возвращаясь, домой он видит полицейские машины и народ, собравшийся вокруг их дома. Полиция его хватается со словами: "Преступник с детства". (3,176)

Отца и сына увозит полицейская машина. Саид в ответ кричит: "Врач, хозяин – вы все преступники, весь мир – преступник. Вы убили мою мать". (3,177)

В рассказе описывается бедственное положение, страдания крестьян Туниса. Что касается врача, получившего медицинское образование во Франции, которым он гордился, то отказавшись спасти умирающую и истекающую кровью женщину без денег, показал свою бесчеловечность, нарушив клятву Гиппократ.

Талант ал-Хамзави, несомненно, самобытен. Все его рассказы богаты пословицами, народными песнями, фразеологическими выражениями. После Мухаммеда Рашада ал-Хамзави течение "социальный реализм" продолжает развиваться.

Появились такие представители этого течения как Самир Ияди, Абд ал-Кадир Хадж ан-Наср, Мухаммед Мухтар бин Джаннат. Также появилась целая плеяда тунисских женщин – новеллисток. Это – Хинд Азуз, Фатима Аджал, Нафиля Захаб, Хаят бин Шейх, Наима Сейиид и другие. Они посвящают свои произведения нравственному и социальному положению женщин Востока, и в частности Туниса.

ЛИТЕРАТУРА:

1. محمد صالح الجابري "دراسات في الأدب التونسي"، تونس، ١٩٧٨
2. صالح القرماذي "القصة في تونس منذ الاستقلال"، تونس، ١٩٧٥
3. محمد رشاد الحمزاوي "طرننؤ"، تعيش وتربي الريش
4. عز الدين المدني "الأدب التجريبي"، تونس، ١٩٧٦
5. خريف بشير "حبك درباني"، تونس، ١٩٨٥
6. http://ar.wikipedia.org/wiki/محمد_العروسي_المطوي
7. http://www.mawsouaa.tn/wiki/مصطفى_الفارسي
8. <http://ar.wikipedia.org/wiki/دش>
9. http://ar.wikipedia.org/wiki/محمد_رشاد_الحمزاوي

N.Ə. SULTANLI

**MƏHƏMMƏD RƏŞAD ƏL-HƏMZƏVİ TUNIS NƏSRİNİN
"İCTIMAI REALİZM" CƏRƏYANININ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ**

XÜLASƏ

XX əsrin ortalarından tunis nəsrində yeni cərəyan meydana gəlir. Bu cərəyan "ictimai və ya tənqidi realizm" adlanır. Bu cərəyanın meydana gəlməsi tunisdə fransız müstəmləkəçiliyinə qarşı xalqın mübarizəsi ilə bağlı idi. Tunis xalqının vəziyyəti gün gündən ağırlaşdı.

Bu cərəyanın yazıçıları Bəşir Xreyyuf, Məhəmməd əl-Ərusi, Mustafa Fersi, əl-Həməzvi qarşılarına qoyduqları məqsəd fransız müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizə, qadın azadlığı və təhsili, xalqın işsizliyinin qaldırılması idi. Əl-Həməzvi əvvəlcə öz vətəninə Tunisdə təhsil alır, sonra isə Fransanın universitetini bitirir.

Fransadan sonra Hollandiyaya gedib orada Leyden Universitetinin semit dilləri şöbəsini bitirib doktorluğu müdafiə edir. Əl-Həməzvi dil üzrə bir çox elmi monoqrafiya və məqalələrin müəllifidir.

Bundan başqa əl-Həməzvi povest və hekayələrin də müəllifidir. Yazıcının iki böyük hekayə məcmuəsi nəsr olunub: "Bududa ölüb" və "Tarnannu". Bu məqalədə əl-Həməzvinin "Tarnannu" məcmuəsi analizə edilir.

Məcmuənin əsas məqsədi tunis xalqının işsizliyi, acınacaqlı həyatı, fransızların tunis qəncələrini içqi və narkotik maddələrə mübarizədən uzaqlaşdığını təsvir edir.

Bu məcmuədə tunis və əlcəzair qadınlarının fransızlara qarşı apardıqları mübarizə təsvir edilir.

Yazıçı "Fatimə dayə" novellasında həyat yoldaşı və oğlunu bu mübarizədə itirən yaşlı qadından danışır. Fransız əskərlərinin işkəncələrinə dözən bu yaşlı qadın gizlədilən silahların yerini demir.

Hekayə Tunisin və Əlcəzairin qələbəsi ilə bitir. Əl-Həməzvi öz hekayələrində tunis dialektində çox istifadə edir. "İctimai realizm" davamçıları bir çox tunis yazıçılarının adları aşağıdakılardır: Samir əl-İyadi

Əbdül Qadır Hacı Ən-Nəsr, Məhəmməd əl-Muxtar bin Cənnət, qadın yazıçıları: Hind Əzuz, Nafilə Zəhəb, Həyat bin Şeyx və başqaları.

Acar sözlər: Azərbaycan dilində: Tunis nəsr, ictimai və ya tənqidi realizm, əl-Həməzəvi, "Tarnannu" məcmuəsi

Н.А.СУЛТАНЛЫ

**МУХАММЕД РАШАД АЛ-ХАМЗАВИ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ
ЛИТЕРАТУРНОГО ТЕЧЕНИЯ В ТУНИССКОЙ ПРОЗЕ
"СОЦИАЛЬНЫЙ РЕАЛИЗМ"**

РЕЗЮМЕ

С 50-60 ГОДОВ XX ВЕКА В ТУНИССКОЙ ПРОЗЕ НАЧИНАЕТ ВЫДЕЛЯТЬСЯ новое литературное течение "социальный или критический реализм".

Это было связано с возникновением необходимости показа тунисской действительности в краткой, но ёмкой литературной форме и с ростом ритма общественной жизни. Писатели, корифеи этого направления – Башир Хреййиф, Мухаммед ал-Аруси ал-Матви, Мустафа Фарси, Мухаммед Рашад ал-Хамзави и другие. Все они были патриотами своей родины, боролись против французского гнёта в Алжире и Тунисе.

Они в своих произведениях затрагивали злободневные проблемы Туниса: безработицу, нищету, женское образование, проблемы молодёжи, которая не могла найти работу у себя на родине и поэтому спивалась и употребляла наркотики, что было на руку французским захватчикам. Статья посвящена творчеству представителя этого течения Мухаммеду Рашаду ал-Хамзави (1934 – 2018).

Литератор, ученый и писатель ал-Хамзави выпускник сорбонского и лейденского университетов, доктор, профессор арабского языка, а также семитских языков.

Он автор множества научных произведений по арабскому языку, автор двадцати пяти монографий и множества статей. Ал-Хамзави также автор двух больших сборников рассказов: "Будуда умер" и "Тарнанны".

В своих сборниках рассказов ал-Хамзави описывает тяжелую жизнь своих соотечественников, их борьбу против французского

протектората, а также описывает борьбу алжирских и тунисских женщин, которые вместе со своими мужьями и сыновьями включились в борьбу за освобождение своей родины от захватчиков.

Ал-Хамзави последний корифей из старого поколения. В данный момент есть продолжители этого течения, как среди молодого поколения, так и среди женщин – новеллистов.

Rus dilində: Тунисская проза, социальный или критический реализм, ал-Хамзави, сборник "Тарнанну"

N.A.SULTANLI

**MOHAMMED RASHAD AL-HAMZAWI
A REPRESENTATIVE OF THE LITERARY MOVEMENT
"SOCIAL REALISM" IN TUNISIAN PROSE
SUMMARY**

From the 50-60s of the XX century, a new literary movement "social or critical realism" began to stand out in Tunisian prose.

This was due to the emergence of the need to show Tunisian reality and the growth of public life. Writers, luminaries of this direction - Bashir Khreiyif, Mohammed al-Arusi al-Matvi, Mustafa Farsi, Mohammed Rashad al-Hamzawi and others.

They were all patriots of their homeland, fought against French oppression in Algeria and Tunisia. In their works, they touched upon the burning problems of Tunisia: unemployment, poverty, female education, the problems of young people who could not find work in their homeland and therefore drank themselves and used drugs.

The article is devoted to the work of the representative of this movement, Mohammed Rashad al-Hamzawi. Writer, scientist and writer al-Hamzawi is a graduate of the Sorbonne and Leiden Universities, doctor, professor of the Arabic language, as well as the Semitic languages. He is the author of many scientific works on the Arabic language, the author of twenty-five monographs and many articles.

Al-Hamzawi is also the author of two large collections of stories: "Bududa died" and "Tarnannu". In his collections of stories, al-Hamzawi

describes the hard life of his compatriots, their struggle against the French protectorate. He also describes the struggle of Algerian and Tunisian women who, together with their husbands and sons, joined in the struggle to free their homeland from invaders.

The followers of "social realism" are the names of many Tunisian writers: Samir al-Iyadi Abdul Qadir Haj al-Nasr, Mohammed al-Mukhtar bin Jannat, women writers: Hind Azuz, Nafila Zahab, Hayat bin Sheikh and others.

İngilis dilində: Tunisian prose, social or critical realism, al-Hamzawi, collection "Tarnannu"

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.08.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor **A.Ş.Qasımova**

tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

NƏZAKƏT MƏMMƏDLİ

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutunun Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ulya98@yahoo.com.tr

**ŞEYX FƏRİDƏDDİN ƏTTARIN SƏLƏFİ VƏ TƏSƏVVÜF
ƏDƏBİYYATININ “İKİ GÖZÜ” SƏNƏİ**

Xülasə

Təsəvvüf ədəbiyyatının qurucularından olan Əbülməcid Məcdud Sənai(ö.1131) Gəznədə yaşadığı və Qəznəlilərin saray şairi olduğu üçün Qəznəvi təxəllüsü ilə tanınmışdır.

Sənai, Şeyx Fəridəddin Əttar və Mövlana Cəlaləddin Rumi yaradıcılığı təsəvvüfi şeirin əsasını qoyan başlıca mənbələr hesab olunur. Sənai-Əttar-Rumi məktəbi təsəvvüfün əsas ideyalarının şeirə gətirilməsində mühüm rol oynamış, sonrakı dövr mütəsəvvif şairləri bu üç böyük şəxsiyyətin izindən getmiş, onların obraz və süjetlərindən geniş şəkildə yararlanmış, üslub və ideya baxımından onlardan faydalanmışlar. Mövlana Cəlaləddin Rumi yazırdı: *Əttar ruh idi və Sənai onun iki gözü, biz Sənai və Əttarın arxasınca gəldik.*

Annemari Şimmel “İslamın mistik ölçüləri” adlı məşhur kitabının “Quşların Həcci: Sənai və Əttar” adlı bölümündə adlı əsərində Sənainin qısa məsnəvilərindən olan “Seyrül-ibad iləl-məad”(Qulların dönüş yerinə səfəri) əsərini Əttarın “Məntiqüt-Teyr” əsəri ilə müqayisə edir. “Şair bu əsərində ruhun həyatın müxtəlif mərhələlərindən keçərək ilk qaynağına dönüşü mövzusunda təsəvvüfi fikirlərdən bəhs edir. Bu fikirlər yüz il öncə Sənainin həmyerlisi İbn Sina tərəfindən də dilə gətirilmişdi.... Reynold A. Nikolson və başqaları bu məsnəvinə Əttarın “Məntiqüt-Teyr” adlı kitabının örnəyi saymışlar Hətta Nikolson bu əsəri Dantenin “İlahi komediya” əsərinin prototipi olduğu fikrini bildirmişdir.

Əksər təzkirəşünaslar Sənainin hicri 525-ci ildə vəfat etdiyini qeyd edirlər. Sənainin qəbri Qəzneynədədir.

Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-Həqayiq” əsəri dini və fəlsəfi bilgiləri, təsəvvüfün nəzəri məsələlərini özündə əks etdirən ensiklopedik bir əsər olmaqla yanaşı müxtəlif alleqorik və ibrətamiz hekayələrlə də zəngindir. Müəyyən bir nəzəri məsələ verildikdən sonra həmin anlayışları praktik şəkildə əks etdirən, öyrədici, izahedici xarakterli hekayələr verilir. Bu hekayələr bəzən Şərqdə məlum bir hekayənin qısa məzmunu, bəzən peyğəmbərlərin, övliyələrin həyatından

alınmış ibrətli səhnələr, bəzən isə şairin öz təxəyyülünün məhsulu olan hekayələrdir. Sonralar bu üslubu biz Əttarın, Mövlana Cəlaləddin Ruminin və neçə-neçə mütəsəvvif şairlərin əsərlərində müşahidə edirik

Açar sözlər: Sənai, Qəznə, Hədiqətül-həqayiq, Əttar, təsəvvüf, Məntiqüt-teyr

Təsəvvüf ədəbiyyatının qurucularından olan Əbülməcid Məcdud Sənai(ö.1131) Qəznədə yaşadığı və Qəznəlilərin saray şairi olduğu üçün Qəznəvi təxəllüsü ilə tanınmışdır.

Sənai, Şeyx Fəridəddin Əttar və Mövlana Cəlaləddin Rumi yaradıcılığı təsəvvüfi şeirin əsasını qoyan başlıca mənbələr hesab olunur. Sənai-Əttar-Rumi məktəbi təsəvvüfün əsas ideyalarının şeirə gətirilməsində mühüm rol oynamış, sonrakı dövr mütəsəvvif şairləri bu üç böyük şəxsiyyətin izindən getmiş, onların obraz və süjetlərindən geniş şəkildə yararlanmış, üslub və ideya baxımından onlardan faydalanmışlar. Mövlana Cəlaləddin Rumi yazırdı:

عطار روح بود و سنای دو چشم او
ما از پی سنای و عطار آمدیم

(Əttar ruh idi və Sənai onun iki gözü, biz Sənai və Əttarın arxasınca gəldik).

Annemari Şimmel “İslamın mistik ölçüləri” adlı məşhur kitabının “Quşların Həcci: Sənai və Əttar” adlı bölümündə adlı əsərində Sənainin qısa məsnəvilərindən olan “Seyrül-ibad iləl-məad”(Qulların dönüş yerinə səfəri) əsərini Əttarın “Məntiqüt-Teyr” əsəri ilə müqayisə edir. “Şair bu əsərində ruhun həyatın müxtəlif mərhələlərindən keçərək ilk qaynağına dönüşü mövzusunda təsəvvüfi fikirlərdən bəhs edir. Bu fikirlər yüz il öncə Sənainin həmyerlisi İbn Sina tərəfindən də dilə gətirilmişdi.... Reynold A. Nikolson və başqaları bu məsnəvinə Əttarın “Məntiqüt-Teyr” adlı kitabının örnəyi saymışlar Hətta Nikolson bu əsəri Dantenin ”İlahi komediya” əsərinin prototipi olduğu fikrini bildirmişdir (1,400).”

Əksər təzkirəşünaslar Sənainin hicri 525-ci ildə vəfat etdiyini qeyd edirlər (2,50). Sənainin qəbri Qəzneynədir(6.63)

Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-Həqayiq” əsəri dini və fəlsəfi bilgiləri, təsəvvüfün nəzəri məsələlərini özündə əks etdirən ensiklopedik bir əsər olmaqla yanaşı müxtəlif allegorik və ibrətamiz hekayələrlə də zəngindir. Müəyyən bir nəzəri məsələ verildikdən sonra həmin anlayışları praktik şəkildə əks etdirən, öyrədici, izahedici xarakterli hekayələr verilir. Bu hekayələr bəzən Şərqdə məlum bir hekayənin qısa məzmunu, bəzən peyğəmbərlərin, övliyaların həyatından alınmış ibrətli səhnələr, bəzən isə şairin öz təxəyyülünün məhsulu olan hekayələrdir. Sonralar bu üslubu biz Əttarın, Mövlana Cəlaləddin Ruminin və neçə-neçə mütəsəvvif şairlərin əsərlərində müşahidə edirik. Məsələn, “Hədiqətül-Həqayiq” əsərində verilmiş “Korlar şəhərində filin nə şəkildə olması barədə mülahizələr” adlı bir hekayətə nəzər salaq: “ Bir böyük şəhər vardı. Bu şəhərin əhalisinin hamısı kor idi. Bir gün bir padşah o məkandan

keçdi. Çadırını o şəhərdə qurmalı oldu. Padşahın çox böyük bir fili vardı. Filin gəldiyini eşidən korlar onun necə bir heyvan olması ilə maraqlandılar. Onların arasından bir neçəsi gəlib filə yaxınlaşdılar. Gözləri görmədiyi üçün ona əlləri ilə toxundular. Şəhərə qayıtdıqdan sonra filin necə bir şey olduğunu soruşan camaata bilgi verdilər: Filin qulağına toxunan adam onun enli, kilim kimi bir varlıq olduğunu, xortumunu tutan isə içi boş boruya bənzədiyini, ayağına toxunan isə nəhəng bir sütuna bənzədiyini bildirdi”.

Sənainin fikrincə onların yanlış qənaətə gəlmələrinin səbəbi cüzdə qaldıqları, Küllü görə bilməmələri idi.

هر یکی دیده جزوی از اجزا
همگان را فتاده ظن خطا
هیچ دل را ز کلی آگه نی
علم با هیچ کور آگه نی
از حدایی خالقی آگه نیست
(7,28) عقلا را در این سخن راه نیست

(Hər biri cüzün bir hissəsini görmüşdülər; Ona görə də hamısı xətaya düşmüş, yanlış təsəvvürlərə qapılmışdılar. Heç bir ürək Külldən agah deyildir. Elmdən heç korun(mənəvi gözü açıq olmayanın) xəbəri yoxdur. Yaradılanlar Yaradandan agah deyildir; Bu sözə aqlın yolu yoxdur).

Bu alleqorik hekayədə, sözsüz ki, fiziki deyil, mənəvi korluqdan söhbət gedir. Bəsirət gözü açıq olmayanlar bütövü, tamı görə bilmədikləri üçün cüzü, hissəni görür və hər kəs öz görə bildiyinə əsasən, Allahın varlığı haqqında mühakimə yürüdür. Buna görə də yer üzündə bu qədər fərqli dinlər və inanclar vardır.

Sənaiyə görə, əslində bu insanların gözü açılıb həqiqəti görə bilsəydilər, aralarında heç bir ziddiyyət qalmazdı. Hamısının fikri bir olar, fərqlər, müxtəlifliklər ortadan qalxardı.

Bu hekayə Mövlana Cəlaləddin Ruminin də diqqətini cəlb etmiş, “Məsnəvi” əsərində bu hekayəni geniş şəkildə vermiş və öz irfani yozumu ilə təqdim etmişdir.

Sənai də, Şeyx Fəridəddin Əttar kimi Həllac Mənsur şəxsiyyətinə dərin rəğbət və heyranlıq duymuş və bunu öz yaradıcılığında əks etdirmişdir. Şair “Hədiqətül-həqayiq” əsərində yazır:

پس زبانی که راز مطلق گفت،
بود حلاج که او اناالحق گفت
راز خود چون ز روی داد به پشت
راز جلاد گشت و او را کنشت
روز رازش چو شب نمای آمد
نطق او گفته خدای آمد
صورت او نصیب دار آمد
سیرت او نصیب یار آمد
(7,52)

(Mütləq sirləri söyləyən o dil; Ənəlhəqq” söyləyən Həllac idi. Öz sirrini qoruya bilmədiyi üçün; O sirr onun cəlladı oldu. Sirri onun gündüzünü gecə etdi; Yaradan

onun nitqi ilə danışdı. Onun surətinin, cisminin nəsibi dar ağacı oldu; Lakin ruhu Yara, ilahi sevgiliyə qovuşdu.).

Sənainin fikrincə Həqiqi eşq gəldikdə insanın varlığı ortadan qeyb olur, qalan yalnız Allahdır:

کی بود ما ز ما جدا مانده
من و تو رفته و خدا مانده (7,52)

(Bizim bizdən ayrılığımız necə olar ki? *Mən və sən* ortadan qalxdı, Yaradan qaldı).

Sənaiyə görə öz maddi istəklərindən qurtulmuş aşiq üçün məscid də meyxana da birdir:

نیست را مسجد و کنشت یکبست،
سایه را دوزخ و بهشت یکبست
پیش آن کس که عشق رهبر اوست
کفر و دین هر دو پرده در اوست
هستی دوست پیش دیده دوست
(7,54) پرده بارگاه اویی اوست

(Maddi varlığını yox etmiş, heç olmuş bi kimsə üçün məscid də, kilsə də birdir. Kölgə üçün cəhənnəm və cənnət eynidir. Rəhbəri eşq olan salikə; Küfr də, iman da Onun qapısının önündəki pərdədir. Dostun varlığıdır onun gözünün önündə duran; Onun dərgahının pərdəsi Odur).

“Hədiqətül-Həqayiq” əsəri ensiklopedik əsərdir. Burada təsəvvüfi yolçuluğun məqam və halları, övliya hekayələri, tibbə, astronomiyaya aid zəngin bilgiler əks edilmişdir. Hətta əsərdə çox orijinal yuxuyozumları da yer almaqdadır. “Paltarların rənglərinə və əşyalara görə yuxu yozumları” bölümündə şair bildirir ki, köhnə paltar əziyyət və kədərə, təzə paltar var-dövlətə, gözəl geyimli qadın görmək şadlıq və rahatlıq, qırmızı paltar görmək sevinc, qara paltar heybət, sarı paltar xəstəlik, ah-nalə, göy paltar sıxıntı, kədər əlamətidir. Nərdivan təhlükəli bir səfər, ayna görmək xoşxasiyyət qadın, kilid isə bağlılıq rəmzidir.

“Sənət və peşələrə görə yuxu yozumu” bölümündə şair bildirir ki, yuxuda aşpaz görmək, çoxlu nemətə, qəssab görmək işlərin pisləşəcəyinə, həkim görmək xəstəliyə, dərzi görmək əziyyət və bəlalara sona çatacağına, zərgər və əttar(ətriyyatçı, əczaçı) işlərin çox yaxşı gedəcəyinə, mütrüb, musiqiçi görmək şadlığa, su satan, dulusçu, hambal görmək əlinə mal-dövlət keçəcəyinə işarətdir.

Daha sonra “Yuxuda görülən ev heyvanların yozumu” bölümündə “Eşşək tənbel xidmətçiyə, at qadına, dəvə qarşdakı səfərə, inək bolluq və rahat içində keçəcək ilə və s., “Yuxuda görülən vəhşi heyvanların yozumu” bölümündə şir güclü düşməyə, fil heybətli şaha, kəklik faydalı yola, ahu qadına, pələng və bəbir hiyləgər düşməyə, ayı xəyanətkar və oğru düşməyə işarətdir. Kaftar, canavar və tülkü də həmçinin düşməni kimi yozulur. Daha sonra ulduzlar və yeddi səyyarəni yuxuda görməyin mənaları açıqlanır. Bu bölüm həmçinin Sənainin astronomiya elminə dərinlən bələd olan bir alim olduğunu göstərir.

“Hədiqətül-Həqayiq” əsərinin bu bölümlərini Əttarın “Pəndnamə” əsəri ilə müqayisə edə bilərik.

Şair bildirir ki, bütün kainat bir mehmanxanaya bənzəyir, insan övladı isə onun kəndxudasıdır, yəni ağası, əfəndisidir.

Şair “Fiş-şövq” bölümündə şövq, eşq və tövbə anlayışlarından bəhs edir, qəzəb, kin, həsəd və s. kimi pis xüsusiyyətlərdən uzaqlaşmağı tövsiyə edir. “Fir-riza və təslim” bölümündə həyatda mütləq çirkin və gözəl, pis və yaxşı bir şeyin olmadığını, bütün bəlalərin əslində bir xoşbəxtliyin xəbərcisi, hər dərdin bir dərman olduğunu bildirir. (Bax, 7,80)

آی بسا شیر کان ترا آهوست

وی بسا درد کان ترا داروست (7,80)

(O qədər şir var ki, sənin üçün ceyrandır; O qədər dərd var ki, sənin üçün dərmandır)

Fil-übudiyyət” bölümündə şair qulluğun, bəndəliyin mahiyyətini açıqlayır. Sənəiyə görə bu dünya bir imtahanıdır. Şair “Fil-imtahan”(İmtahan haqqında) adlı bölümündə yazır:

آن زمان کاین حجاب بر گیرند

کارها جملگی ز سر گیرند

بد و نیک تو بوته اوست

تا بدانی که دشمنی یا دوست

تا در این بوته زر پخته شوی

راست چون سیم خام سخته شوی (7,80)

(O zaman ki, bu hicab ortadan qalxar; Bütün işlər başa dönər. Bu dünyanın pisi və yaxşısı onun sobasıdır; Dost və ya düşmən olduğunu bilməyin üçündür. Gərək bu sobada yanasan, əriyəsən ki, saf qızıla çevriləsən. Xəm gümüşdən bir şey hazırlamaq üçün onun əridilməsi lazımdır)

Şair bildirir ki, Allahın bu dünyanı və insanı xəلق etməsinin məqsədi onu imtahan etməkdir. Bu böyük imtahandan qalib çıxan insan Allahın dərğahına alınacaq, üzünə, pis xasiyyətlərindən arınmış şəkildə çıxır.

“Hədiqətül-Həqayiq” əsərində Qurani-Kərimə çox böyük önəm verilir. İstər nəzəri və didaktik hissələrdə, istərsə də ayrı-ayrı hekayələrdə Qurani-Kərim ayələrinə müraciət edilməklə bərabər, əsərin üçüncü hissəsində Qurani-Kərimin Allah kəlamı olduğunu xüsusi vurğulayır, Əhməd bin Hənbəlin “Quran Allah kəlamıdır, məxluq deyil, kim onun məxluq sözü olduğunu deyirsə, kafirdir” sözünü nümunə gətirir. Şair “Zikre-cəlalə-Quran”, “Dər serri-Quran”, “Dər ecaze-Quran”, “Zikre-hedayəte-Quran”, “Zekre-höccəte-Quran”, “Zekre-tilavəte-Quran” və s. bölümlərdə Qurani-Kərimi vəsf edir, onun ilahi sirləri əks etdirən, insanları hidayət üçün göndərilən ən mükəmməl bir kitab olduğundan bəhs edir.

Sənəinin səma haqqında fikirləri çox maraqlıdır. Şair əsərin “Dər vəcdə-hal” bölümündə yazır:

مرد دانا به جان سماع کند

(7,93) حرف و ظرفش همه وداع کند

(Müdrük insan candan səma edər; Sözə, söhbətə vida edər).

Şairə görə səma müxənnəslərin deyil, saf, ixtlaslı insanların işidir. Qəlbi eşq atəşiylə çırpınan salikin yanıqlı nalələri, ahı, həsrəti ilahi musiqi sədalarında əks olunmuşdur. Belə musiqi, belə səma salikin yolunu işıqlandır.

آینه روشنست راه شما

(7,93) پرده آینه است آه شما

(Sizin yolunuz parlaq bir güzgüdür; Güzgünün üzərindəki pərdə sizin ahınızdır)

Əsərin üçüncü hissəsində peyğəmbərlərdən, Adəm peyğəmbərin yaradılmasındakı sirlərdən, Məhəmməd Peyğəmbərin aləmlərə rəhmət olaraq göndərilməsindən, onun meracından, digər peyğəmbərlərin arasındakı üstün mövqeyindən bəhs edir. “Əndər sifate-Peyğəmbər əleyhissəlam” bölümündə Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) zahiri və batini gözəlliklərini vəsf edir. Daha sonra dörd xəlifənin mədhini verir, Səffeyn döyüşü və Əmmar Yasir radiyallahın öldürülməsi təsvir edildikdən sonra “Qisseyi-qətlə-Əmirəlmöminin Əbu Talib əleyhissəlam” bölümündə Həzrət Əlinin öldürülməsinin detalları verilir. Daha sonra İmam Həsən və İmam Hüseyin mədh təsvir edilir. Onların babaları kimi “xülqi-əzim” (uca əxlaq) üzərində yaradılıqlarına diqqət çəkir. Əsərin “Dər mənəqibə-Əmirəl-Hüseyn bin Əli əleyhissəlam” bölümündə İmam Hüseyin mədh Sənainin Əhli-Beytə sonsuz sevgisi və vilayət anlayışına münasibəti əks olunmaqdadır.

Göründüyü kimi, Əhli-Beytə münasibətdə də Sənai və Əttar arasında dərin bir yaxınlıq müşahidə edirik.

Sənai “Hədiqətül-Həqayiq” əsərində “Səfəte-qətlə-Hüseyn bin Əli əleyhissəlam be eşareye-Yezid əleyhəl-lənət” bölümündə Kərbəla hadisələrini təsvir edir, Əhli-Beytin qəhrəmanlığını mədh edir, Yezid və onun tərəfdarlarını lənətləyir: “Lənətə gəlmiş Şümr və Abdullah bin Ziyad nə Allahdan qorxdular, nə də insanlardan həya etdilər. İmamın başını qılınc ilə kəsdilər, bədənini para-para etdilər. Çirkin, murdar Yezid Dəməşqdə səbirsizliklə Hüseyin kəsilmiş başını gözləyirdi. Baş onə gətirdikdə sevinc içində şadyanalıq etdi⁷.”

Əhli-Beytin qətl edilməsini, sağ qalanlarının əsir halda Kərbəladan gətirilməsini yanıqlı bir dillə təsvir edir:

و زينب شهربانو گريان

مانده در فعل ناکسان حيران

سر برهنه بر اشتر و پالان

(7,139) پيش ايشان ز درد دل حيران

(Zeynəb, o gözüyaşlı şəhər xanımı; Şərəfsizlərin əməllərinə mat qalmışdı. Ayağı yalın, başı açıq dəvənin üstündə; Qəlbi dərdli, pərişan halda onların qarşısına gətirildi).

⁷ Yen orada, s.139

Daha sonra Sənai İmam Əbu Hənifə və İmam Şafiini ayrıca bölmələrdə mədh edir.

Qazi Nurullah Şüştəri “Məcalisül-möminin” adlı əsərində onun şiə olduğunu bildirərək yazır: “Təriqətdə Xacə Yusif Həmədaninin müridi idi, məhəbbətdə nübüvvət xanədanının fədailərindən idi..... Onun “Hədiqə” kitabı və “Divan” ı qəti şəkildə Cəfəri məzhəbini və tovhid və fəqr yolunun dəlillərini ifadə edirdi”⁸.(6,71)

Sənainin böyük Əhli-Beyt sevgisi ilə bərabər dörd xəlifəyə və sünni imamlara rəğbəti, Yəzid və onun tərəfdarlarına nifrəti, “Təəssüb əhlinin məzəmməti...” adlı ayrıca bir bölmədə təəssübü tənqid etməsi bu gün də olduqca aktualdır. Onun görüşləri Əttarın görüşləri ilə üst-üstə düşür.

Daha sonra zöhd, ictihad, təqva və s. təsəvvüfi anlayışlardan bəhs edilir, elmi ilə əməl etməyən alimlər məzəmmət edilir. Onun ardınca “Setayeşe-elm və alem və tələbe-elm” bölümünü verir. Şairin fikrincə

علم با کار سودمند بود

علم بی کار پای بند بود (6,154-155)

(Elm ancaq əməldə, işdə fayda verir; Əməlsiz elm ayaq bağıdır).

Şair “Əndər setayeşe-aql və aqel..” (Ağılla və ağıllı insana sitayiş) bölümündə ağıla çox böyük qiymət verir, onu “xalqın sultanı, Haqqın hüccəti” kimi qələmə verir. Əqli-küll və əqli-cüz məsələlərindən söhbət açır. Ağıl, mərifət, nəfs və onların mərhələlərindən bəhs edir. “Elmin fəziləti” bölümündə şair bildirir:

علم سوی در آله برد

نه سوی مال و نفس و جاه برد (7,172).

(Elm insanı Allahın qapısına aparandır; Mal-dövlət, nəfs və şöhrətə aparandır deyil)!

Şair bildirir ki, insanda elmdən öncə helm olmalıdır. Cahil insan elmi mal-dövlət qazanmaq üçün istifadə edir. Ağıllı insan isə elmdən cənnəti və Allahın rızasını qazanmaq üçün faydalanar.

Sənai və Əttarda eşq

“Hədiqətül-Həqayiq” əsərində Şiblinin ixlas və riyə barədə hekayətindən sonra “Fəsl fi zikrül-eşq və fəzilətu və sifətül-eşq vəl üşşaq vəl məşuq” bölümündə eşqin xüsusiyyətlərindən bəhs edir:

عشق بی چار میخ تن باشد

مرغ دانا قفس شکن باشد

جان که دور از یگانگی باشد

دان که چون مرغ خانگی باشد (7,172)

(Eşq üçün bədən bir qəfəsdir; Ağıllı quş qəfəsi qırar. Yeganəlikdən, vəhdətdən uzaq olan ruh; Bil ki, ev quşuna bənzəyir).

⁸ ابو المجدود بن آدم سنایی غزنوی دیوان، به سبب و اهتمام و درّس رضوی، تهران 1362، س. 71.

Şair burada bildirir ki, qəlbində ilahi eşq, tovhid toxumu olmayan insanı ev quşuna bənzəyir. Havalansa da, uzağa uça, ülvyyəti səmalarında qanad çala bilməz. Burada Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsərində olduğu kimi Haqq aşiqi quş misalında verilir. Şair insana tövsiyə edir ki, eşqin bəndəsi olsun, bələlardan, pisləklərdən qurtulsun.

Şairin fikrincə, aşiq o kəsdir ki, canını canan qurban versin, dinməz-söyləməz var-yoxunu eşq yolunda fəda etsin. Şair eşqi

عشق آتش نشان بی آبست

(عشق بسیار جوی کم یابست (7,172)

(Eşq susuz atəşə bənzər; Eşq çox axtaran, az tapandır).

Daha sonra şair eşqi və əqli müqayisə edir, eşqin əqlədən üstünlüyünü vurğulayır. Bu fikirlər Əttarın fikirləri ilə olduqca uyğundur.

Əttar:

عقل کجا پی برد شیوه سودای عشق

باز نیابی به عقل سر معمای عشق

عقل تو چون قتره ای است، مانده ز دریا جدا

(عقل کند قطره ای فهم ز دریا ی عشق (8,405)

(Ağıl necə eşq sövdasına düşə bilər; Ağılla heç eşq müəmmasının sirri açılmaz. Sənin ağılı dəryadan ayrı düşmüş bir qətrədir; Qətrə ilə necə eşq dəryasını fəhm edə bilərən?).

“Adəm Əleyhissəlamın qissəsi və onun eşqinin səbəbi” bölümündə Əttar kimi Sənai də Adəmin bu dünyaya gəlmə səbəbinin eşq olduğunu ifadə edir. “Fis-sifəte-Eşq” bölümündə yenə də eşqin fəzilətlərindən, ali xüsusiyyətlərindən bəhs edir:

(عاشیقی بی خودی و بی خویشی است (7,174)

(Aşqlik özündən, öz maddi varlığından keçməkdir)

چون بترسی همی مردن خویش

عاشیقی باش تا نمیری بیش

آتش و بار برگ باشد عشق

(ملک الموت مرگ باشد عشق (7,405)

(Hər zaman ölməkdən qorxursan; O zaman aşiq ol ki, ölməyəsən bir daha. Atəş və quru yarpaqlardır eşq. Ölümün ölüm mələyidir eşq)!

Sənaiyə görə eşq ölümsüzlüyün açarı, əbədi həyatın başlanğıcıdır.

“Fi-təhqiqəl-eşq” bölümündə eşqin uca mahiyyətindən bəhs edilir. Şair məcazi və həqiqi eşqin xüsusiyyətlərindən söhbət açır. Qəlbin mərhələlərindən, ürəyin xüsusiyyətlərindən, onu tərbiyə etməyin yollarından danışır, Nəfsi-küll anlayışını geniş şəkildə izah edir.

Əttarın eşq anlayışı da öz sələfinin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Şair “Məntiqüt-Teyr” əsərində “Dər səfəte-vadiye-eşq” (Eşq vadisinin xüsusiyyətləri barədə) başlığında eşqi belə səciyyələndirir:

عاشیق آن باشد که چون آتش بود

گرم رو سوزنده و سرکش بود

آقبت اندیش نبود یک زمان
درکشد خوش خوش بر آتش صد جهان
لحظه ای نه کافری داند نه دین
ذره ای نه شک شناسد نه یقین
نیک و بد در راه او یکسان بود
(8,203) خود چو عشق آمد نه این نه آن بود

(Aşiq odur ki, atəş kimi olsun; Könlü yanğılı, odlu-alovlu, cəsur olsun. Bir an da olsa aqibətini fikirləşməsin. Rahat-rahat (düşünmədən) yüz cahanı atəşə versin. Bir ləhzə küfr və din haqqında düşünməsin; Zərrəcə şəkk və yəqin bilməsin. Yaxşı da, pisdə onun üçün bir olsun; Çünki eşq gəldikdə nə o qalır, nə də bu).

Əttar da Sənai kimi eşqi insanı bu dünyanın bütün bağlılıqlarından qoparan, bütün varlığını atəş kimi sararaq dünyəvi arzularını yandıran, yaxşı və pisi, şəhər və səhranı, din və imanı, güman və yəqini bir edən, bütün fərqlilikləri, ziddiyyətləri yox edən, onu yalnız vəhdətə götürən, Allaha gedən yola yönəldən ilahi bir qüvvə hesab edir.

Əttarın “Divan”ında eşq anlayışının müxtəlif cəhətlərini ifadə edən qəzəllər vardır. Xüsusən şairin “Eşq” rədifli qəzəlləri bilavasitə eşqin önəmini, insanın mənəvi təkamülündəki yerini, ilahi mahiyyətini anlatmağa xidmət edir.

خاصگان محرم سلطان عشق
مست می آیند از ایوان عشق
با دلی پر آتش و چشمی پر آب
غرقه اندر بحر بی پایان عشق
خیز ای عطار و درد عشق جوی
(7,405) زانکه درد عشق شد درمان عشق

(Seçkin insanlar eşqin sultanına məhrəmdir; Eşq eyvanından məst halda gəlirlər. Atəşlə dolu bir qəlb, yaşla dolu gözlərlə; Eşqin sonsuz dəryasında qərq olmuşlar. Qalx, ey Əttar, eşq dərdini axtar; Çünki, eşq dəridir eşqin dərmanı).

Əttar kimi Sənai də belə hesab edir ki, ağılla eşq bir yerə sığmaz:

عقل با عشق در نمی گنجد
(6,204) (Ağıl eşq ilə bir yerə sığışmaz)

Sənai və Əttar şeirində təsəvvüfi rəmz və anlayışlar

Sənai “Hədiqətül-Həqayiq” əsərində “Əndər səfəte-mürid” bölümündə mürid və mürşid münasibətlərini açıqlayır. Haqqa qovuşmaq, mənəvi təkamül yolunu başa çatdırmaq üçün mürşidin tövsiyələrinə əməl etməyin önəmindən bəhs edir. Bu fikirlər Şeyx Fəridəddin Əttarın bir sıra əsərlərində də öz əksini tapır.

Şairin “Çirkin və gözəlin şərh” bölümündəki fikirləri də olduqca maraqlıdır. Şair bildirir ki, dünyada mütləq mənada çirkin və gözəl olan heç bir şey yoxdur. Əslində çirkin görünən şeylər gözəlliyin kölgəsindən başqa bir şey deyildir.

Əsərdə “Ruhullah (İsa Peyğəmbər) Əleyhissəlam, tərk-dünya və onun İblislə söhbəti⁹” adlı hekayə də məzmunca Əttarın “İlahinamə” əsərində İsanın dünya ilə söhbəti adlı hekayəyə bənzəyir. Hər iki hekayədə dünyaya və onun nemətlərinə həddən artıq aludə olmamaq dünyanın keçiciliyini, faniyini anlamaqdır. Bu hekayədən sonra Sənai dünyanın naqisliyi və dünyaya bağlanmağı fəsadları barədə bir neçə ibrətamiz hekayə nəql edir.

Sənainin əsərlərində də Əttarın “Mənqiqt-Teyr”ini xatırladan, quşlardan istifadə edilərək müxtəlif irfani mənalara ifadə edən hekayələr vardır. Məsələn, “Hədiqətül-Həqayiq” əsərində bir hekayəyə nəzər yetirək: “Rum ölkəsində bir bülbül və qara qarğa vardı. Hər ikisi eyni bağ içində yuva qurmuşdular. Bülbül şad-xürrəm halda gülün eşqi ilə dastanlar qoşurdu. Bir gün bülbül qarğaya tənə edərək, “Mən gözəl üzlüyəm, sən isə çirkinsən” dedi. Qarğa çox qəmgin oldu və o bağdan getdi. Bülbül isə şad-xürrəm bağda yaşamağa davam etdi. Bir gün bir uşaq tələ quraraq bülbülü tutub qəfəsə saldı. Burada qarğa ilə görüşdülər. Sən demə hər ikisi dənə tamah salaraq, eyni ovçunun tələsinə düşüblərmiş. Şair buradan belə nəticə çıxarır:

اندرین ره چه بلبل است و چه زاغ

مر فلک را چه مشعله چه چراغ (7,219)

(Bu yolda, nə bülbül, nə qarğa? Fələyin qarşısında məşəl də, چراغ da birdir).

”Hədiqətül-Həqayiq” əsərində İskəndərlə bağlı hekayələr də verilir.

Əsərdə şairin ölümə bağlı düşüncələri öz əksini tapır. Peyğəmbərlərin, şahların, böyük adamların ölümləri ilə bağlı hekayələr, xas və amm - bütün insanların ölümlərinin xüsusiyyətlərini açıqlayan bölümlər verilir. Daha sonra “Bədənin faniyi və ruhun baqiliyi” adlı hekayədə insanın əbədi həyat qazanmasını, ölümdən qurtulmasının yeganə yolunun iman olduğunu bildirir (7,228).

Əsərdə həmçinin ixlas və səmimiyyətin önəmini vurğulayır, yalançı zahidləri tənqid edir. Tamah, şəhvət və s. xüsusiyyətlər pislənir. Vəfasızlıq tənqid edilir, həqiqi dostluqdan bəhs edilir. Əsərdəki demək olar ki, bütün bölümlərdə “Qurani-Kərim” ayələrindən və hədislərdən nümunələr gətirilir, bu və ya digər ayənin məzmununu əks etdirən hekayələr verilir.

Hekayələr adətən “An şenidi ke”(Onu eşitmişəm ki) ifadəsi ilə başlayır ki, bu ifadəni Əttarın əsərlərində də müşahidə edirik.

“Dər səfəte-əhle-təsəvvof” hekayəsi də şairin təsəvvüfi görüşlərini anlamaq baxımından əhəmiyyətlidir. Şair həqiqi sufileri eşq dərini səssiz-səmirsiz çəkən, bu yolda şam kimi yanaraq ətrafını işıqlandıran dərvişlər kimi təsvir edir. Surətdə gəda kimi görünsələr də, məna aləminin padşahlarıdır onlar (Bax:7,326).

Şair hətta “Sufinin halını bəyanı və sufilərə sitayiş olaraq buyurur” adlı bölümə sufileri belə mədh edir:

تازه اندر بهار حق سوفیست

سرو بر جویبار حق سوفیست

⁹ آدم بن سنایی غزنوی حقیقه حقیقه و شریعة الطریقه، بکوشش علی محمد صابری، رقیه بیموریان، بهزاد سعیدی، نشر الکترونیکی، 209

سوفیانی که اهل اسرار اند

(7,328) در دل نار و بر سر دارند

(Haqqın təzə baharıdır sufi; Haqqın sərvə və bulağıdır sufi. Sufilər sirr əhlidirlər; Ürəklərində atəş, başlarının üzərində darağacı vardır).

Şairin fikrincə, həqiqi sufi dünyadan və dünyadakı heç bir şeydən təmənnası olmayan, maddiyyatdan əlini-ətəyini çəkmiş, pak əxlaqlı, ilahi sirlərlə dolu, yüksək mənəviyyat sahibi bir insandır. Maraqlıdır ki, Sənainin əsərlərində sonrakı mütəsəvvif şairlərdə gördüyümüz “sufi” sözünün mənfi çalarlarına, yalançı sufilərin tənqidinə demək olar ki, rast gəlmirik. Şair riyə əhlini yalançıları tənqid edərkən “zahid” obrazından istifadə edir.

Əsərdə “Hekayə-təzə-daxxal bə Sultan Mahmud” (Kömək diləyən qadınla Sultan Mahmudu hekayəti) da Əttarın “İlahinamə” əsərindəki hekayələrdən birini xatırladır. Hekayədə Sultan Mahmudun bir icraçısının (amil) bir qarını incitdiyini, onun varını-yoxunu əlindən aldığını, qarının Sultan Mahmuda şikayət etdiyi, Sultan Mahmudun qarından alınan hər şeyin geri verilməsini əmr etməsindən bəhs edilir (Bax:7,292).

Həmçinin, “Nuşirəvanın helmi və ədaləti” mövzusunda hekayə də Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərində Nuşirəvanla bağlı hekayələri xatırladır. Ədalətli padşahların mədhi və ədalətsizlik və zalımlığın tənqidi bir neçə bölmədə geniş şəkildə açıqlanır. Şair zülmkar padşahları tənqid edir, padşahların ədalət prinsipinə əməl etmələrinin önəmini vurğulayır.

“Setayəşə-Əmir Cəlaləddövlə Əbulfəth Dövlətşah bin Bəhrəmşah ibn Məsud” bölümünə şair bu şəxsiyyəti mədh edir, onun zahiri görkəmindən tutmuş qəhrəmanlığını, ədalətini və s. xüsusiyyətlərini təsvir edir. Hətta vəzirlərini və digər vəzifəli şəxsləri, o cümlədən Nizamülmülk Əbu Nəsr Məhəmməd bin Əbdülhəmid əl-Müstövfini, Qaziyül-qüzzat Cəmaləddin Əbülqasim Mahmud bin Məhəmmədəl-Əsirini, qaziyül-qüzzat Nəcməddin Əbül-Müəllə bin Yusif bin Əhməd Həddadini və s. görkəmli şəxsiyyətləri mədh edir. Sənainin bu kimi qəsidələri dövrün tarixi şəxsiyyətlərini və siyasi və sosial mənzərəsini əks etdirməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Şair tibb, astronomiya və astrologiya elmlərinə dərinliklə bələd olduğunu göstərir, nadan və cahil həkimləri tənqid edir, bürclərin, səma cisimlərinin xüsusiyyətlərindən bəhs edir.

Sənai “Fihəqiqə vəttəriqə” bölümündə həqiqət və təriqət anlayışlarından, saliki Haqqa götürən mənəvi yolçuluğun məqamlarından bəhs edir.

Əsəri diqqətlə araşdırdıqda onun həqiqətən təsəvvüf ədəbiyyatının əsaslarını müəyyən edən, Qurani-Kərim” hikmətlərini açıqlayan, din və təsəvvüfün bütün sahələrini əhatə edən zəngin bir ədəbi-fəlsəfi abidə olduğunu görürük. Sonrakı dövr mütəsəvvif şairlərin əsərlərindəki bütün mövzular bu əsərdə yer almaqdadır. Sənaidən sonra gələn şairlərin demək olar ki, bütün əsərləri qaynağını bu əsərdən almış, mənzum təsəvvüfi risalələrdə, allegorik məzmunlu təsəvvüfi məsnəvilərdə,

mənəvi yolçuluğun məqamlarını əks etdirən bütün əsərlərdə “Hədiqətül-Həqayiq” əsərinin üslubunu, yolunu, ruhunu görməmək qeyri-mümkündür.

Onuncu fəsildə kitabın yazılma səbəbindən bəhs edir, qocalıqdan və zəiflikdən şikayətlənir. Qənaətdən, xəlvət və tənhalığın xüsusiyyətlərindən söhbət açır.

Kitabın sonunda şair bütün biliklərini bu kitabda cəm etməyə, insanlara faydası toxunması üçün qələmə aldığını bildirir:

هر چه دانسته ام ز نوع علوم
کرده ام جمله خلق را معلوم
اندرین نامه چمگى جمع است
(7,399) مجلس روح را یکی شم است

(Bütün növ elmlərdən nə qədər biliyim vardısı; Hamısını xalqa açıqladım. Bu kitab içində topladım. Ruh məclisində bir şam yandırdım)

Şair əsərinin aqillərə mənəvi qida, ariflərə şəfa olduğunu bildirir. Həzrət Məhəmməd və onun ailəsinə sənə ilə əsərini bitirir.

Sənainin Divanı

Sənai Divanı bəzi nüsxələrdə 4 min beyt, 8 min, 10 min, bəzi nüsxələrdə isə 12 min beytdən ibarətdir (Bax: 6,61).

Böyük Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani Həkim Sənaiyə o qədər rəğbət bəsləmişdir ki, hətta Sənaiyə əvəz, (bədəl) olaraq dünyaya gəldiyini, ona görə də atasının onu “Bedil” çağırdığını qeyd etmişdir:

بدل من آمدم اندر جحان سنایی را
(6,66) بدین دلیل پدر نام من بدیل نهاد

(Cahan içində Sənaiyə əvəz olaraq mən gəldim; O səbəbdən atam adımlı Bedil qoydu).

Şair bu qitədə Sənainin canişini olduğunu bildirir:

چون زمان اهد سنایی در نوشت
آسمان چون من سخن گستر بزد
چون بغزنین شاعری شد زیر خاک
(6,66) خاک شروان شاعری نوثر بزد

(Sənainin dövrü bitdiyi üçün; Asiman mənim kimi söz ustasını doğdu. Şair Qəzneyəndə torpaq altında olduğu üçün Şirvan torpağı mənim kimi yepyeni bir şairi dünyaya gətiridi).

Əbül-ülə Gəncəvi demişdir:

چو شادروان عمادی بمن گذاشت شرف
(6,66) چورفت جان سنایی بمن بماند سنا

(Şeir) Çadırının sütunlarından biri olmaq şərəfi mənə düşdü, çünki; Sənainin canı getdi, sənə demək mənə qaldı).

(Mövlana Cəlaləddin Rumi:

عطار روح بود و سنایی دو چشم او
(6,67) ما از پی سنایی و عطار آمديم

(Əttar ruh idi, Sənai onun iki gözü; Biz Sənai və Əttarın ardınca gəldik)

Mövlana “Məsnəvi”, “Məcalisəl-səbe” əsərlərində Həkim Sənainin adını çəkir, onun sözlərinə işarələr edir. Həkim Sənai yalnız “Hədiqətül-Həqayiq” əsərində deyil, eşqi-əbədi və hüsnü əzəlini tərənnüm edən böyük divanında dəfələrlə “Leyli və Məcnun” mövzusuna müraciət edir, bəşəri gözəlliklərdən İlahiyə yüksələn eşqini ifadə etmək üçün bu mövzudan bir vasitə kimi istifadə edirdi:

از عشق تو مجنون منم، غرقه در آب و خون منم،
(6,628) لیلی توی، مجنون منم، در کار تو بسته هوس .

“Sənin eşqindən Harun mənəm, suya və qana qərq olan mənəm, Leyli sənsən, Məcnun mənəm, sənin işinə həvəslə bağlıyam”.

Və yaxud:

گر ز تو بندی بری بر پای مجنون در عرب،
عشق لیلی را ندادی جای در دل خوار و خوار.
لاجرم چون راه داد از درد در دل عشق را
در کشید از عشق لیلی تیغ بر وی صد هزار
(6,132)

(Ərəbdə Məcnunun ayağına bağlanan bənd səndən olsa da Leyli eşqinə qəlbində yer vermirsən. Ürəyin dərddən eşqə yol verdiyi üçün ona Leyli eşqindən yüz minlərlə qılnc dəydi).

Sənai Leylini bir gözəllik etalonu kimi qəbul edərək öz məşuqəsini də ona bənzədir:

Şair məşhur “Hədayiqül-həqayiq” əsərində “Fi təhqiql-əşq” başlığı altında Leyli və Məcnun haqqında bir hekayət verir:

“Ərəbdə bir Məcnun vardı ki, Leylinin hüsnünə məftun olmuşdu. Onun eşqi ilə səhraları özünə məskən etmişdi. Qəm əlindən öz cismindən xəbərsiz olan Məcnun bir neçə gün idi ki, ac idi. Təsədüfən onun toruna bir ahu düşür. Məcnunun gözləri ahunun gözlərinə sataşır. O bu gözləri Leylinin gözlərinə bənzədir: Bu mənim torumda olan şikarımın gözləri, mənim yarımın gözləri kimidir. Buna görə də Məcnun bu ovu özünə haram bilərək ondan imtina edir(Bax:7,245).

Həmin hekayə İmam Gəzalinin “Əs-səvanəh” əsərində də kainatda olan hər şeyin Haqq aşiqinə Yarın(Allahın) camalını xatırlaması ilə bağlı verilir(3,27).

Sənai bu hekayəyə irfani məzmun verərək insanları dünya nemətlərinə aşıq olmamağa çağırır. Onun fikrincə maddi nemətlər aşıq olmaq bütperəstlikdir. Əgər insan övladıansa, bu dünyaya məftun olma, Tanrı eşqi üçün varından keçməyi bacar.

Bu hekayə Sənaidən sonra yaranan “Leyli və Məcnun” dastanlarında, o cümlədən, Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında öz əksini tapmış, ona bütün yaranmışların Haqqın varlığının bir məzhəri olduğu kimi vəhdəti-vücut ideyalarını ifadə etmək üçün müraciət olunmuşdur. Füzulinin əsərində Məcnun ceyranı Leyliyə oxşadığına görə ovçunun əlindən xilas edir:

Ahu gözinə nigah edərdi,
Yarın gözin anub ah edərdi.

Təbiətdə olan bütün gözəlliklər kamil aşiqə Yarın camalını xatırladır, onun varlığından bir müjdə verir.

Sənainin məzhəbi

Sənai də Əttar kimi sultan Səncərin dövründə yaşamış və hətta Sultan Səncər ondan məzhəbin soruşmuş, Sənai də cavabında bir qəsidə yazmış və bu qəsidədə Həzrəti Əlinin tərəfdarı və cəfəri məzhəbinə məxsus olduğunu bildirmişdir:

د ز روی اعتقاد مرا بار ی نکو نای
حق حیدر بردن و دین پیمبر داشتن
آنکه اورا بر سر حیدر همی خوانی امیر
کافر مگر میتواند کفش قنبر داشتن
چون درخت دین بیباغ شرع هم حیدر نشست
باغبانی زشت باشد جز که حیدر داشتن
از پس سلطان ملکشاہ چون نمی داری روا
(6,77) تاج و تخت پادشاہی جز که سنجر داشتن

(Mənim etiqadda ən gözəl vəzifəm; Heydərin haqqını və Peyğəmbərin dinini yerinə yetirməkdir. Heydərin başı üzərində “əmir” deyə adlandırdığın adamlar; Əgər onun ayaqqabısı dəyərində isə, mən kafirəm. Din ağacını şəriət bağına əkən Əli olduğu üçün; Bu bağa başqasının bağbanlıq etməsi çirkin hərəkətdir. Necə ki, Sultan Məlikşahdan sonra padşahlıq taxtına Səncərdən başqasının oturmasını rəva görməzsən).

Şair bu qəsidədə həm məzhəb barədə Sultan Səncərə qəti bir cavab vermiş olur. Həm də Həzrəti Əli haqqındakı fikirlərini oxuculara çatdırır:

گر همی مؤمن شماری خویشتن را بایدت
(6,77) مهر زر جعفری بر دین جعفر داشتن

(Özünü mömin sayan hər bir şəxs; İmam Cəfəri Sadiqə məhəbbət, bəsləməli, onun yolu, dini ilə getməlidir)

“Divan”ında bir qəzəlində şair bu fikirləri daha poetik şəkildə ifadə edir:

و خطش ز نور واز ظلمت شعر
(6,893) قلب شععی و قلب اموی

(Şeirini və xəttin nurdan və zülmətdəndir. Şiə qəlbi və Əməvi qəlbi kimi)

Şair bu şeirində eyni zamanda şeiri həsr etdiyi şəxsin şeirlərini (Fəzl bin Yəhya bin Saəd Hərəvi) “ələvi”, zülmət kimi qara xəttini isə “yəzidi” adlandırır.

Sənainin Divanı

Sənainin Divanı dibaçə hissəsindən sonra “Dər bareyi-istiğnaye-məşqe-layəzəl və şövqe-ərbəbe-hal fərmayəd” (Əzəl günündən öncəki istiqna, ehtiyacsızlıq və hal əhlinin şövqü) qeydindən sonra

ای در دل مشتاقان از عشق تو بستانها
(6,193) وز حجت بیچونی در صنع تو برهانا

mətləli qəsidə ilə başlayır. Bu qəsidə Allaha həsr edilsə də şairin bir çox şahlara və sultanlara, tanınmış şəxsiyyətlərə həsr edilmiş qəsidələri də divanda yer almışdır. Sənainin qəzəlləri vəzn və poetika baxımından yüksək sənət abidələridir. Şair bu qəsidələrdə bir çox poetik ifadə vasitələrindən yararlanmışdır.

دیده جانها بخورد نوک سنان و لیک

(6,202) جان سنایی کند شکر سنان ترا

(Ruhların gözü sənin oxlarına(kipriklərinə) hədəf oldu, lakin; Sənaının ruhu sən oxunla yaralandığı üçün şükr edir).

Burada Sənaı və sinan(oxlar) sözlərindəki oxşar səs və orfoqrafiyadan istifadə edərək fikrini poetik şəkildə ifadə edir.

Şairin bəzi qəsidələri də rindanə ruh halını ifadə edir:

ساقیا، می ده که جز می نشکند پرهیز را

(6,203) تا زمانی گم کنم این زهد رنگ آمیز را

(Ey saqi, mey ver ki, meydən başqa heç nə bizim pəhrizimizi poza bilməz; Bu riya qarışmış zöhdümüzü itirməyin tam zamanıdır!)

Fikrimizcə, Sənainin ən maraqlı və qeyri-adi qəsidələrindən biri də “Vədduha” surəsi oxunan bir məclisdə dediyi “Düha” surəsini təfsiri və Məhəmməd peyğəmbərin(s.ə.s.) nətinə birləşdirdiyi qəsidədir. Surəyə həm qafiyə olaraq yazılan bu qəsidə adı çəkilən surənin hər ayəsinə dörd beyt həsr edilir və sonda ayə verilir. Sanki, ayə şeirin davamı təsiri bağışlayır. Bu şeir də Sənainin divan ədəbiyyatına və qəsidə janrına gətirdiyi yeniliklərdəndir¹⁰.

Sənainin maraqlı əsərlərindən biri də “Fi mərtəbeyi-insan” (İnsanın mərtəbəsi haqqında) qəsidəsidir. Bu qəsidədə şair Allahın insanı rəhməti ilə yaratdığından lütfü ilə bəslədiyindən, ən uca və ali məqsədindən bəhs edir. İnsanın üzünün gözəlliyi Allahın nurundandır. Bütün kainat onun qüdrətinə baş əyməkdədir. Şair insanı ən yüksək təşbəhlərlə mədh edərkən, öncə Adəm peyğəmbəri və insanlığın zirvəsi, kainatın ən kamil yaradılmışı olan Məhəmməd Peyğəmbəri nəzərdə tutur(Bax:6,202).

Şairin mədh xarakterli şeirləri ilə bərabər, ümumbəşəri dərdləri ifadə edən şeirləri də vardır. Bu şeirlərdə şair onu narahat edən suallara cavab tapmağa çalışır:

جهان پر درد می بینم دوا کو

دل خوبان عالم را وفا کو

سراسر جمله عالم پر یتیم است

یتیمی در عرب چون مصطفی کو

سراسر جمله عالم پر ز شیر است

ولی شیر ی چو حیدر با سخا کو

سراسر جمله آلم پر زنانند

زنی چون فاطمه خیر النساء کو

سراسر جمله آلم پر شهید است

¹⁰ ابوالمجدود بن آدم سنایی غزنوی دیوان، به سبع و اهتمام و درّس رضوی، تهران 1362، س.202 Bax:

شهیدی چون حسین کربلا کو (6,765-766)

(Dünyanı başdan-ayağa dərd içində gördüm, dərman hanı? Aləmin gözəllərinin qəlbində vəfa hanı? Başdan-ayağa aləm bütün yetimdir; Ərəbdə Mustafa kimi bir yetim hanı? Başdan-ayağa dünya dolu şirdir; Lakin Mustafa kimi səxavətli bir şir hanı? Başdan-ayağa dünya dolu qadındır; Lakin Fatimə kimi Xeyrün-nisa)qadınların ən xeyirlisi) olan qadın hanı? Cümlə aləm başdan-ayağa şəhiddir; Lakin Hüseyni-Kərbəla kimi şəhid hanı?)

Burada bütün qəsidə “Sərasər comle aləm” anaforası ilə başlayır. Bu forma fikri daha da qüvvətli ifadəsinə xidmət edir. Sonralar Əttarın şeirində də anaforalardan geniş istifadəsinə rast gəlirik.

Sənainin ona yaxın “Ku” rədifi ilə başlayan qəsidəsi vardır ki, bu da şairin mənəvi axtarışlarından xəbər verir:

ای سنایی عاشقی را درد باید درد کو
(748-749) بار حکم نیکوان را مرد باید مرد کو

(Ey Sənai, aşiqə dərd gərəkdir, dərd hanı? Yaxşı insanların hökm yükünü çəkməyə mərd gərəkdir, mərd hanı?)

Sənainin rindanə qəsidələrində vəzn bitkinliyi, dərin təsəvvüfi məzmun, oynaq tempi insanı heyran edir:

آن جام لبالب کن و بر دار و مرا ده
آنک تو خور ای ساقی و بسیار مرا ده
مسجد بتو بخشیدم و میخانه مرا بخش
(6,763) نسبیح ترا دادم و زَنار مرا ده

(O camı ləbaləb et və mənə ver; Ey saqi, sən az iç, çoxunu mənə ver. Məscidi sənə bağışlayıram, meyخانəni mənə ver. Təsbəhi sənə bağışlayıram, zünnarı mənə ver).

Sənainin əsərlərində də Firoun, Musa kimi obrazlar, Rüstəm kimi əsatiri qəhrəmanlar təsəvvüfi rəmz və məcaz kimi istifadə olunur:

در نهاد تو صد فرعون با دعوی هنوز
تو همی خواهی که چون موسی عصا بریم رنی..
چون ولایتها گرفت اندر تنت دیو سپید
رستم راهی گر او را ضربت رستم زنی
کی دهد عسی ترا از جوی عین السلوی آب
(6,872) چون تو عمدا آتش اندر چادر مریم زنی

(Sənin cismində yüz Firoun dava etməkdədir, Sənsə hələ istəyirsən ki, əsanı (Nilə) vurasan. Bədənin içində ağ div vilayətləri tutur; Əgər ona Rüstəm zərbəsi vura bilərsənsə, bu yolun Rüstəmi sənsən. İsa peyğəmbər sənə necə eynüs-səlvə çəşməsindən su versin ki; Sən indi Məryəmin çadırına atəş vurmusan)?

Əttar kimi Sənaidə də *biz, mən və sən* aradan getmiş, aşiqin varlığı ortadan çəkilməmişdir:

عشق تو بر بود ز من مایه مایی و منی
خود نبود عشق ترا چاره ز بی خویشنتی

بالب تو باد بود سیرت نیکی و بدی

(6,874) بارخ تو خاک بود صورت مردی و زنی

(Sənin eşqin məndən “mən” və “biz”in mayəsini udmuş, aradan qaldırmışdır; Özündən, mənindən uzaqlaşmadan, sənin eşqinin çarəsi olmaz. Sənin dodağınla yaxşılığın və pisliyin xüsusiyyətləri külək olub uçmuş, getmiş; Sənin üzünlə kişilik və qadınlığın surəti torpaq olmuşdur).)

Şairin divanındakı maraqlı qəsidələrdən biri də “İn qəsideye-hale-Nişabur əst”

(Bu Nişapurun vəziyyəti haqqında qəsidədir) başlığı ilə təqdim edilən

دلا تا کی در این زندان فریب این آن بینی

(6,881) یکی زین چاه ظلمانی برون شو تا جهان بینی

(Ey ürək, nə vaxtdək bu zindənda *bu* və *o* yalanları ilə aldanacaqsan; Bir dəfə də qaranlıq zindandan kənara çıx, ki cahanı görəsən).

Qəsidədə zahir və batin aləmi müqayisə edilir, şair insanı maddiyyatı tərک edərək mənəvi nemətlər dünyasından feyz almağa, o aləmin gözəlliklərini göstərməyə çalışır. İnsan qəlbi “Nəzərgahi-İlahidir”. Onu maddi aləmin tozlarından arındırsan, orada ilahi gözəlliklər təcəllə edər.

گر اوباش طبیعت را برون آری ز دل زان پس

(6,883) همه رمز الهی را ز خاطر ترجمان بینی

(Əgər təbiət xüsusiyyətlərini, maddiyyatı qəlbindən çıxarsan; Bütün ilahi rəmzlərin açılışını xatirində görəsən).

Sənainin qəsidələrinin əksəriyyəti Bəhrəmşah bin Məsud Ğəznəviyə ithaf edilmişdir.

Qəzəliyyəti

Sənainin divandakı qəzəli “Mara”(bizə) rədifli qəzəl ilə başlayır (Bax:6,975).

Əttarın da divanındakı ilk qəzəl “Mara” rədiflidir.

Sənainin qəzəllərində də rindlik, qələndərlik əhval-ruhiyyəsi üstünlük təşkil edir:

ساقیایا، دانی که مخموریم، در ده جام را

ساعتی آرام ده این عمر بی آرام را

میر مجلس چون تو باشی با جماعت در نگر

خام در ده پخته را و پخته در ده خام را

نه بهشت از ما تهی گردد، نه دوزخ پر شود

(6,974) ساقیایا، در ده شراب ارغونوی فام را

Sənai bu şeirdə Əttarın “Təzkirətül-Övliya” əsərində və əksər məsnəvlində hekayələrini anladığı Bəyazid Bistami, Şibli və Məruf Kərxı kimi övliyalardan da adlarını çəkir, rindlik və aşüftəlik əhval-ruhiyyəsi ilə onların təlimlərini də “qilü qal” adlandırır.

Sənainin qəzəlləri şairin çox yüksək sənətkarlığını, poetik istedadını daha bariz bir şəkildə nümayiş etdirir. Zəngin poetik təsvir və ifadə vasitələri, vəzn bitkinliyi, daxili qafiyələr bu şeirlərin farsdilli poeziyanın ən gözəl nümunələrindən olduğunu söyləməyə imkan verir.

ای لعبت صافی صفات، ای خوشتر از آب حیات

هستی درین آخر زمان، این منکران را معجزات
در نارم از گلزار تو، بیزارم از آزار تو
(6,980). یک دیدن از دیدار تو خوشتر ز کلّ کاینات

(Ey ləbləri ən gözəl sifətlərin, saflığın, təmizliyin abidəsi; Ey abi-həyatdan daha xoş olan! Bu axir zamandakı varlığın münkiylərə möcüzədir. Sənin gülzarının, gül üzünün ucbatından atəş içindəyəm, sənin verdiyin əziyyətlər ucbatından bizarəm. Sənin üzünü bir dəfə görmək külli kainatdan daha xoşdur!)

Şeyx Fəridəddin Əttar yaradıcılığında ilahi təcəllilər və təvhid məsələləri öz əksini tapır. Bu fikirlər, İbn Ərəbi təliminin bir hissəsi olaraq daha sonra Sədrəddin Konyəvi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Nəsimi, Füzuli və s. mütəəvvif şairlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Haqqın hər an aşiqə fərqli şəkildə təcəlli etməsi, ilahi mahiyyətin müxtəlif təzahürlərinin əslində onun vahidliyinə, təkliyinə dəlalət etməsi kimi fikirləri əks etdirən “Digər”, “Digər əst” və s. rədifli şeirlər əksər sufi şairlərin divanlarında müşahidə edilir. Sənainin də “Digər əst” rədifli qəzəli də bu qəbildən olan şeirlərdəndir:

هر زمان از عشق جانانم وفای دگر است
(6,990) گرچه اورا هر نفس بر من جفای دیگر است

(Cananımın eşqindən mənə hər an başqa bir vəfa vardır; Baxmayaraq ki, hər nəfəsdə onda mənə bir başqa cəfa vardır).

Sənainin “Şəkəst” rədifli qəzəlinin vəznə fərqli olsa da böyük Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin “Roxe-to rəvnəqə-qəməş şəkəst; Ləbe-to qeyməte-şəkkər şəkəst” (Sənin üzün ayın rəvnəqini sındırdı; Sənin dodağın şəkərin qiymətini sındırdı) rədifli şeiri ilə səsləşir:

آن لب تو عالمی باز بهم بر شکست
رونق یاقوت برد، قیمت شکر شکست
نور رخ خوب تو رونق مؤمن فزود
(6,991) کفر سر زلف تو گردن کافر شکست

(Sənin o dodaqların yenə aləmi alt-üst etdi; Yaqutun rəvnəqini apardı, şəkəri qiymətdən saldı. Sənin gözəl üzünün nuru möminin rəvnəqini artırdı; Sənin zülfünün küfrü(qaralığı) kafirin boynunu sındırdı).

Sənainin ən maraqlı qəzəllərindən biri də bədii təzad üzərində qurulmuş “Nist, həst” rədifli qəzəlidir.

گر تو پنداری که جز تو غمگسارم نیست هست
وز چنان پنداری جز تو خواستگارم نیست هست
یا وصالت را شب و روز انتظارم نیست هست
(6,998) یا جز از تو دیگری اندر کنارم نیست هست

(Əgər sən düşünürsən ki, səndən özgə qəmküsarım yoxdu, var. Elə hesab edirsən ki, səndən başqa istəyənim yoxdu, var. Ya fikirləşirsən ki, vüsalına gecə-gündüz intizarım yoxdu, var. Ya da səndən başqa ətrafımda kimsə yoxdu, var)!

Şairin divanında üç “Həst nist” rədifli qəzəli vardır. Hər biri fərqli əhval-ruhiyyəni əks etdirsə də şairin varlıq və yoxluq arasındakı mənəvi seyrini, gedib-gəlmələrini əks etdirir.

Şairin fikrincə, eşq insanı ilahi vəhdətə götürən yoldur, bəlkə elə ilahi vəhdətin özüdür.

عشق هم عاشقست و هم معشوق
عشق دو رویه نیست، یکروبیست (6,1000).

(Eşq həm aşiq, həm məşuqdur; Eşq ikiüzlülük deyil, tək sifətlilikdir).

Şair bu beytdə Qurani-Kərimdəki “O sevən və seviləndir”(Maidə,54) ayəsinə işarə edir.

Sənainin

عشق بازیچه و حکایت نیست
در ره آشیقی شکایت نیست
حسن معشوق را چو نیست کران
درد عشاق را نهایت نیست (6,1003).

(Eşq oyun və hekayə deyil; Aşiqlik yolunda şikayət yoxdur. Məşuqənin hüsnünün(gözəlliyinin) sonu olmadığı üçün; Aşiqin dərdinin də nəhayəti yoxdur).

qəzəli də “Degər əst” (Başqadır) qəzəli kimi ilahi təcəlli ideyasını əks etdirir. Gözəlin hüsnü nə qədər artarsa, aşiqin eşqi də ona uyğun olaraq alışıraqlaşdır.

Füzuli “Hüsnün olduqca füzun, eşq əhli artıq zar olur; Hüsn nə miqdar olursa, eşq ol miqdar olur” dedikdə həmin mənəni ifadə edirdi.

Əttarın da bir neçə “Nist” rədifli qəzəli vardır. Onların içində fikrimizcə,

سخن عشق جز اشارت نیست
عشق در بند استعرت نیست (8,198)

(Eşq sözü yalnız bir işarətdən başqa bir şey deyil; Eşq istiarə bəndi içində bağlı deyil).

Hər iki qəzəl, həm vəzn, həm rədif, həm də mənə etibarilə bir-birinə bənzəsə də, Əttar öz xələfinin fikirlərini davam və inkişaf etdirməklə bərabər, öz fərqli yozumları ilə də zənginləşdirir. Hər iki qəzəl Eşq” anlayışının tərifini verir, onun mahiyyətini. əsas xüsusiyyətlərini anlatmağa çalışır:

Sənai:

عالم علم نیست عالم عشق
رؤیت صدق چون روایت نیست
هر که عاشیق شناسد از معشوق
قوت عشق او بغایت نیست (6,1003).

(Eşq aləmi elm aləmi deyil; Sadiq(səhih) rəyalar rəvayət deyil. Kim ki, aşiqi məşuqədən ayrı bilir; Onun eşqi o qədər də qüvvətli deyil).

Əttar:

دل شناسد که چیست جوهر عشق
عقل را ذرّه بصارت نیست
در عبارت همی نگنجد عشق

عشق از عالم عبارت نیست (8,198)

(Ürək bilir nədir eşqin cövhəri! Əqlin zərrə qədər bəsərəti yoxdur. Eşq heç zaman sözə sığmaz; Çünki eşq söz, danışiq aləminə məxsus deyil!)

Hər iki şairin eşq anlayışına verdikləri tərif bir qədər fərqlənsə də ikisinin də gəldiyi qənaət eynidir:

Sənai:

هر کرا عشق نیست در دل و جان

در دل و جان او هدایت نیست (6,1004)

(Kimin ki, qəlbində və ruhunda eşq yoxdur; Onun qəlbində və canında hidayət yoxdur).

Əttarın fikrincə isə eşqsiz keçən bir an belə əvəzi olmayan, yerini doldurmaq mümkün olan bir itkidir:

گر شود فوت لَهظه بی عشق

هزگز آن لَهظه را کفارت نیست (8,198).

(Əgər bir an belə eşqsiz keçərsə; O bir anın heç cür kəfərəti yoxdur).

Sənainin

هر کرا درد بی نهایت نیست

عشق را پس بر و عنایت نیست (6,1004).

(Hər kimin ki, nəhayətsiz dərdi yoxdur; Onun nəzərində eşqin inayəti yoxdur).

rədifli qəzəli də eyni vəzndədir. Bu qəzəldə də eşqin tərifini vəməyə çalışır:

عشق شاهست پایتخت ازل

جز بدو مرد را ولایت نیست

عشق حی است بی بقا و فنا

عاشقان را از او شکایت نیست (6,1004).

(Eşq əzəl paytaxtının şahıdır; Mərdə ondan başqa vilayət yoxdur. Eşq fəna və bəqadan münəzzəh olan Heyydir, (diridir); Aşıqlərin ondan şikayəti yoxdur).

Sənainin fikrincə eşq bəşəriyyətin içində elə bir hissdır ki, onu ab və gilə, su və torpağa aid etmək olmaz. O insanın içərisində qeyb aləminə aid olan bir qeyri-adi duyğu, ilahi bir nəfəsdir, sirdir.

Bu fikirlər Şeyx Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-Teyr” əsərindəki eşqin tərifində verilmiş fikirlərə, xüsusən eşq vadisinin təsvirindəki beytlərə, eləcə də əsərin ən böyük hekayəsi olan “Şeyx Sənan” dastanındakı eşqlə bağlı mülahizələrlə üst-üstə düşür.

Sənainin başqa bir şeirində dediği

چون درد عاشقی بجهان هیچ درد نیست

تا درد عاشقی نباشد مرد مرد نیست

آغاز عشق یک نظرش با حلاوت است

آنجام عشق جز غم و جز آه سرد نیست (6,1004)

(Eşq dərdi kimi cahanda dərd yoxdur; Eşq dərmini dadmayan mərd, mərd deyil.

Eşqin başlanğıcı şirinlikdir; Lakin sonu qəm və ahdan başqa bir şey deyildir)

Fikrimizcə, Əttarın

هر که بر روی او نظر دارد

(8,143) او بسی نیکوی خبر دارد

(Kim ki onun üzünə nəzər salmışdır; Onda çoxlu xoş xəbərlər vardır).

mətləli qəzəli ilə Sənainin

آنکس نه ز آشیقی خبر دارد

(6,1021) دایم سر نیش در جگر دارد

(Aşılıqdən xəbəri olmayan kəsin; Daima ciyərinə neşterin ucu sancılıdır).

rədifli qəzəlləri arasında məna və məzmun baxımından bənzərlik vardır.

Fikrimizcə, Əttar, bu qəzəli Sənainin eyni rədifli qəzəlidən təsirlənərək qələmə almışdır.

Eləcə də Sənainin

دلم با عشق آن بت کار دارد

(6,1021) که او با عاشقان پیکار دارد

(Qəlbimin o bütün(gözəlin)eşqi ilə işi var; Çünki onun aşiqlərlə savaşı var).

Rədifli qəzəlinə də Əttar

سر زلف تو بوی گلزار دارد

(8,241) لب لعل تو رنگ گلزار دارد

(Sənin zülfünün ucunda gülzar qoxusu var; Sənin ləl dodaqlarında nar çiçəyinin rəngi var).

rədifli qəzəlinə nəzirə olmasa da, hər iki qəzəldə rədif və qafiyələrlə yanaşı rəmz və obraz bənzərliyi, üslub yaxınlığı hiss edilir.

Eyni zamanda Sənainin “Nədarəd” rədifli iki şeiri də vardır ki, bunlardan

نور رخ تو قمر ندارد

(6,1023) شیرینی تو شکر ندارد

(Sənin üzünün nuru ayda yoxdur; Sənin şirinliyin şəkərdə yoxdur).

rədifli qəzələ Əttar

زین درد کسی خبر ندارد

(8,243) کین درد کسی دگر ندارد

(Bu dərddən kimsənin xəbəri yoxdur; Bu dərddən başqa heç kəsə yoxdur).

rədifli qəzəli nəzirə olaraq qələmə almışdır. Hər iki şairin yaradıcılığında “Darəd” və “Nədarəd” rədifləri varlıq və yoxluq arasındakı gdib-gəlmələrə, Haqqın qəniliyi, istiqna sifəti, qulun miskin olması, Haqqın var, qulun yox olması, məhvə məhkum olan maddiyyat, dünya və əbədi və baqi olan mənəviyyat, ruhani aləm arasındakı ziddiyyətləri ifadə edir. Lakin bu elə yoxluq və elə varlıqdır ki bir-birini tamamlayır. Zahirən ziddiyyət təşkil etsələr də daim bir-biri ilə harmoniyadadırlar.

Sənai də Əttar kimi dərd və eşq şairidir. Şairə görə onun Sənai olmasının, yəni var olmasının səbəbi də eşqdır.

سنایی از غم عشقت سنایی گشت ای دلبر

(6, 1023) مگوید ای مسلمانان خطا باشد خطا باشد

(Sənai sənin eşqinin qəmindən Sənai oldu, ey dilbər; Deməyin ey müsəlmanlar, xəta oldu, xəta oldu).

Sənainin qəzəllərində dərin təsəvvüfi mənalara yanaşı, yüksək emosionallıq, zəngin daxili qafiyələr, şairin müxtəlif poetik fiqurlardan ustalıqla yararlandığını görürük:

زهی حسن و زهی عشق و زهی نور و زهی نار
زهی خط و زهی زلف و زهی مور و زهی مار
برین فرق و برین دست و برین روی و برین دل
زهی خاک و زهی بادو زهی آب و زهی نار
(6,1060)

(Bu necə gözəllik, bu necə eşq, bu necə nur, bu necə atəş?! Bu necə xətt, bu necə zülf, bu necə qarışqa, bu necə ilan? Bu ayaqla, bu əllə, bu üzlə, bu qəlblə; Bu necə torpaq, bu necə külək, bu necə su, bu necə atəş)?!

Və ya cinaslardan ustalıqla istifadə edir:

بوقت یاسمین ای یاسمین بر،
سراحی در میان یاسمین بر
(6,1065)

(Sənainin poeziyasında bizim diqqətimizi çəkən məqamlardan biri də şairin daxili qafiyələrdən çox yararlanmasıdır. Bu xüsusiyyət onun poeziyasının ahəngdarlığına, asan yadda qalmasına və oxunmasına xidmət edir. Məsələn şair “Əs-səbr miftahül fərəc”(Səbr sevincin, qələbənin açarıdır) rədifli qəzəlinə “Qurani-Kərim”dəki Yusif qissəsini nəql etməsi təsadüfi deyildir. Bütövlükdə əsas ideyası müsibət və bəlalara səbr etmək, onları İlahidən gələn bir qəzavü qədər hesab etmək olan bu qəzəldə Yusif peyğəmbərin qardaşları tərəfindən quyuya düşməsindən sonra Yəqub peyğəmbərin dediyi “İndi mənə qalan gözəl bir səbrdir” (Qurani-Kərim) kəlamına işarə edən şair yazır:

يعقوب که از هجر پسر، چندین بلاش آمد به سر
قولش همه بود سر بسر الصبر مفتاح الفرج
يوسف که اندر چاه شد، کام دل بدخواه شد
از چاه سوی جاه شد، الصبر مفتاح الفرج
(6,1014)

(Oğlunun ayrılığından başına o qədər bəlalara gələn Yəqubun; Sözü hər zaman bu idi: ”Səbr qurtuluşun açarıdır”. Yusif quyuya düşdükdə düşmənin arzusu yerinə yetdi. Lakin o quyu onun üçün uca məqama gedən yolun başlanğıcı oldu. Səbr qurtuluşun açarıdır!)

Şeyx Fəridəddin Əttar yaradıcılığında tez-tez rast gəldiyimiz “Simurği-eşq” ifadəsini Əttardan öncə Sənai də işlətməmişdir:

با او دلم بمهر مودت یگانه بود
سیمرغ عشق را دل من آشیانه بود
(6,1048)

(Onunla qəlbim sevgi və məhəbbətdə yeganə idi; Mənim qəlbim eşq Simurğuna yuva idi).

Əttar kimi Sənai Sevgilinin vüsəlinə qovuşmağın, yəni ilahi Həqiqətə qovuşmağın yeganə yolunu özünü, maddi varlığını aradan götürməkdə, cismani aləmi gözü önündən silməkdə görür:

دلبر من عین کمال است و بس
چهره او اصل جمال است و بس

پرده منم پیش چو بر خاستم

(8,177) از پس آن پرده وصال است بس

(Mənim dilbərim kamillik nümunəsidir; Onun çöhrəsi gözəlliyin, camalın əslidir. Pərdə mənəm, əgər ortadan çəkilsəm; O pərdənin arxasındakı vüsal olar).

از عشق تو قارون منم بسته در آب و خون منم

(6,1081) لیلی تویی مجنون منم در کار تو بسته هوس

(Sənin eşqindən Harun mənəm, suya və qana qərq olan mənəm. Leyli sənsən, Məcnun mənəm, sənin işində həvəsi bağlıyam).

Sənai və Əttarın “Eşq” “Aşiq”, “Degər”, “Hənuz”, “Del”, “Daştəm”, “Darəm”, “Nədarəm”, “Nətvənəm”, “Çun konəm”, “Binəm”, “Yaftəm” və s. ortaq rədifli şeirləri vardır.

Əttarın bir neçə “Çun konəm” rədifli şeiri vardır ki, bu şeirləri vardır ki bu şeirlər mənə və məzmun etibarilə, Sənainin qəzəllərinə yaxın olsa da vəzn etibarilə fərqli olduğu üçün onları nəzirə adlandırma bilmərik. Fikrimizcə, Sənainin “Çun konəm” rədifli qəzəlinə ən uğurlu nəzirə böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin Azərbaycan türkcəsində yazdığı “Neylərəm” rədifli qəzəlidir. Hər iki qəzəli müqayisəli şəkildə gözdən keçirək:

بی تو ای آرام جانم زندگانی چون کنم

(6,1119) چون تو پیش من نباشی شادمانی چون کنم

(Sənsiz, ey arami-canım, yaşamağı neylərəm?

Sən yanımda olmasan, mən şad olmağı neylərəm?)

Nəsimi:

Dilbəra, mən səndən ayrı ömrü canı neylərəm,

Tacü xətti mülkü malü xanimanı neylərəm?(4,142)

Sənai dəfələrlə qələndər olduğunu, təcrid yolunu tutduğunu, xərəbətdə məskən etdiyini bildirir. Şairin oynaq vəznə, daxili qafiyələrə malik olan bəzi şeirləri bir bəstəkar tərəfindən yazılmış nəğməyə bənzəyir. Təsədüfi deyil ki şair “Ey bivəfa, ey pasiban” rədifli şeirini “bəstə” adlandırır:

ای بیوفا ای پاسبان آشوب کم کن یکزمان

چندین چرا داری فغان آی بیوفا ای پاسبان

از بانگ های هوی تو کمتر شدم در کوی تو

گشت این تنم چون موی تو ای بیوفا ای پاسبان

از تو سنای خسته شد درد دلش پیوسته شد

(6,1137) بر جان او این بسته شد ای بی وفا ای پاسبان

(Ey vəfasız, ey pasiban, qırıb-dağıtmağını az et br az; Niyə bu qədər ah-fəğan edirsən, ey bivəfa, ey pasiban! Sənin hay-küyünün sədasından daha az gəlirəm sizin küçəyə; Bu bədənim sənin saçın kimi incəlib, ey bivəfa, ey pasiban! Sənin dərindən Sənai xəstə olub, qəlbi daim qəm-kədər içindədir. Onun ruhunda bu bəstə qərar tutub: Ey bivəfa, ey pasiban!).

Həkim Sənai Qəznəvinin yaradıcılığını diqqətlə incələdikdə onun nə qədər qüdrətli bir sənətkar olduğunu, böyük bir ədəbi və fəlsəfi məktəb yaratdığı, özündən sonra gələn şairlər üçün əvəzsiz bir örnək olduğunu görürük. Bu məktəbin başında gələn şairlərdən biri də Əttardır. Şeyx Fəridəddin Əttar Sənainin yaratdığı ədəbi məktəbin ən bariz davamçılarından olmuş, onun ideyalarını davam və inkişaf etdirməklə yanaşı, zənginləşdirmiş və ən yüksək zirvələrə qaldırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Annemari Şimmel, İslamın mistik ölçüləri, Alfa, İstanbul, 2018, Çeviren: Ergün Kocabıyık.400
2. Xaqani Şirvani, həyatı, dövrü və mühiti, Bakı, Elm, 1988
3. Nəzakət Məmmədli, Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərində təsəvvüf və onun bədii ifadə sistemi, Bakı, Elm və təhsil, 2011
4. Nəsimi, Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, 2004
5. Füzuli, əsərləri, II, Leyli və Məcnun, Bakı, 1958
6. ابو المجدود بن آدم سنایی غزنوی دیوان، به سبغ و اهتمام و درّس رضوی، تهران 1362
7. حقیقه و سنائی الطریقه ، به کوشش دکتر علیمحمد صابری، رقیبه تیموریان، بهزاد سعیدی شریعة
- آدم بن مجدود ابوالمجد غزنوي
8. دیوان عطار نیشابوری (شرح احوال عطار بدیه الزمان فروزانفر) تهران ، 1381
9. شیخ فرید الدین عطار نیشابوری منطف الطیر بر اساس نسخه پاریس تصحیح و شرح: دکتر کاظم دزفولیان

Nezaket Memmedli

SHEIKH FARIDADDIN ATTAR'S PREDECESSOR AND "TWO EYES" OF SUFI LITERATURE SANAI ABSTRACT

Abulmajid Majdud Sanayi (d. 1131), one of the founders of Sufi literature, was known by the pseudonym Ghaznavi because he lived in Ghazni and was a court poet of the Ghaznavids. Промышленность, Газна, Хадикат аль-Хакик, Аттар, Суфизм, Логик-Тайр

The works of Sanai, Sheikh Faridaddin Attar and Mevlana Jalaluddin Rumi are the main sources of Sufi poetry. The Sanai-Attar-Rumi school played an important role in bringing the basic ideas of Sufism to poetry, and later Sufi poets followed in the footsteps of these three great personalities, made extensive use of their images and plots, and benefited from them in terms of style and ideas. Mevlana Jalaluddin Rumi wrote: *Attar was a spirit and Sanai was his two eyes, we followed Sanai and Attar.*

Annemarie Schimmel in her famous book, *The Mystical Dimensions of Islam*, in the section "Pilgrimage of Birds: Sanai and Attar" wrote: "In this work, the poet talks about the mystical ideas about the return of the soul through various stages of life to its original source. These ideas were also expressed by Sanai's compatriot Ibn Sina a hundred years ago. Reynold A. Nicholson and others considered this masnavi as an example of Attar's book *Mantik-ut-Teyr*. Nicholson even said that this work was a prototype of Dante's *Divine Comedy*. "

Most commentators state that Sana'i died in 525 hicri. Sanai's grave is in Ghazna.

Sanai Ghaznavi's *Hadiqat al-Haqayiq* is an encyclopedic work that reflects religious and philosophical knowledge, as well as theoretical issues of Sufism, and is rich in various allegorical and instructive stories. After a certain theoretical problem is given, stories of an instructive, explanatory nature are given, which reflect those concepts in a practical way. These stories are sometimes short summaries of a story known in the East, sometimes instructive scenes from the lives of prophets and saints, and sometimes stories that are the product of the poet's own imagination. Later we observe this style in the works of Attar, Mevlana Jalaluddin Rumi and several Sufi poets.

Ключевые слова: Санай, Газна, Хадикат аль-Хакаик, Аттар, Суфизм, Мантик-ат-Тайр

Незакет Меммедли

**ПРЕДШЕСТВЕННИК ШЕЙХА ФАРИДАДДИНА АТТАРА И
«ГЛАЗА» СУФИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ САНАИ
РЕЗЮМЕ**

Абульмаджид Маджуд Санай (ум. 1131), один из основоположников суфийской литературы, был известен под псевдонимом Газнави, потому что жил в Газни и был придворным поэтом Газневидов.

Произведения Санай, Шейха Фаридаддина Аттар и Мевланы Джалалуддина Руми являются основными источниками суфийской поэзии. Школа Санай-Аттар-Руми сыграла важную роль в перенесении основных идей суфизма в поэзию, и позже суфийские поэты пошли по стопам этих трех великих личностей, широко использовали их образы и сюжеты. Мевлана Джалалуддин Руми писал: *Аттар был духом, а Санай - его двумя глазами, мы следовали за Санай и Аттаром.*

Аннемари Шиммель в своей книге «Птичье паломничество: Санай и Аттар» в своей книге «Мистические измерения ислама» сравнивает один из коротких «Маснави» Санай, «Сейр аль-Ибад аль-Маад» («Путешествие рабов»), с «Мантигут-Тайр» Аттар: «В этом произведении поэт

рассказывает о мистических представлениях о возвращении души через разные этапы жизни к первоисточнику. Эти идеи сотню лет назад высказал и соотечественник Санаи Ибн Сина. ”

Большинство комментаторов утверждают, что Санаи умер в 525 году хиджры. Могила Санаи находится в Газне .

Хадикат аль-Хакайик Санаи Газнави - это энциклопедический труд, отражающий религиозные и философские знания, а также теоретические вопросы суфизма, и богат различными аллегорическими историями. После постановки определенной теоретической проблемы даются поучительные, пояснительные истории, отражающие эти концепции на практике. Эти рассказы иногда представляют собой краткое изложение историй, известных на Востоке, иногда сцены из жизни пророков и святых, а иногда рассказы, которые являются продуктом собственного воображения поэта. Позже мы наблюдаем этот стиль в творчестве Аттара, Мевланы Джалалуддина Руми и нескольких суфийских поэтов.

Keywords: Sanai, Gazne, Hadikatul-Hakayik, Attar, Sufism, Mantik-ut-Tayr

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Azadə Musayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

CAVİDƏ MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
cavi_e@yahoo.com

CEYMS COYSUN AVTOBİOQRAFİK ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİ HƏQİQƏTLƏRİN BƏDİİ ƏKSI

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində modernizm ədəbi cərəyanının görkəmli nümayəndəsi olan böyük irland yazarı Ceyms Coysun əsərləri yeni yaradıcılıq prinsipləri ilə yanaşı, həm də yarandığı dövrün ictimai-tarixi gerçəklərini özünəməxsus tərzdə ifadə etməsi baxımından dünya ədəbiyyatında əhəmiyyətli yerə malikdir. Məqalədə yazarın yaradıcılığında əks olunan tarixi həqiqətlərin, ictimai-siyasi proseslərin təqdimi təhlilə cəlb edilir, avtobioqrafik məqamlara aydınlıq gətirilir. Onun “Dublinlilər” (*Dubliners*), “Sənətkarın gənclik portreti” (*A Portrait of the Artist as a Young Man*) əsərləri təhlil edilərək tarixi hadisələrin, irland siyasətçisi Parnellin obrazının bədii xüsusiyyətləri izah edilir.

Məqalədə həmçinin Coysun dünya ədəbiyyatına gətirdiyi yeni süjet və kompozisiya xüsusiyyətlərindən, üslub tərzindən və əsərləri arasındakı ideya əlaqələrindən də bəhs olunur.

Açar sözlər: Coys, Dublinlilər, İrlandiya, Modernizm, Hekayə

Giriş

Böyük irland yazarı, modernizm ədəbi cərəyanının öndə gələn simalarından biri Ceyms Coysun əsərləri modernist ədəbi cərəyanın xarakterik keyfiyyətlərini müəyyən edən yaradıcılıq prinsipləri ilə yanaşı, həm də yarandığı dövrün ictimai-tarixi gerçəklərini özünəməxsus tərzdə ifadə etməsi baxımından da böyük əhəmiyyətli kəsb etməkdədir. Ceyms Coys bir sıra əsərlərində öz həyatından, mühüm, tale əhəmiyyətli psixoloji yaşantılarından məqamları əks etdirməklə İrlandiyadakı ictimai vəziyyəti, cəmiyyətin mənəvi ovqatını, ölkəni geri çəkən qüsurları və bu kimi bir çox ciddi amilləri qələmə almış, bu yolla ictimai-siyasi hadisələrin daxili mahiyyətini açmağa nail olmuşdur.

Həmin dövrdə dünya ədəbiyyatında və fəlsəfəsində aktual olan insan problemi yazarın yaradıcılığında insan haqqında yeni düşüncələr və yeni ədəbi prinsiplərlə yer alır. Ceyms Coys ətrafda baş verən hadisələrin təsiri ilə insan psixikasında yaranan dəyişiklikləri, anlaşılmaz şəkildə növbələşən hissləri, düşüncələri təfərrüatlarına qədər təsvir etməklə oxucuları üçün həm insan varlığına yeni istiqamətdən baxmaq və düşünmək imkanı yaradır, həm də onların ictimai hadisələrin mahiyyətini anlamalarına yardım edir. Başqa sözlə, Ceyms Coys insan

varlığını, onun ruhi aləmini, düşüncə və hisslərini elə hadisələr zəminində təsvir edir ki, insan varlığı haqqında yeni məlumatlar əldə edən oxucu həm də dövrün ictimai-siyasi hadisələrini dərinlən qavramış olur. Bu ictimai-siyasi hadisələrin insanın düşüncəsinə, hisslərinə anbaan təsirini yazar özünə məxsus yeni üslub, orijinal kompozisiya və süjet xüsusiyyətləri ilə əks etdirmişdir ki, bu da dünya ədəbiyyatında bir yenilik idi. Ceyms Coysun yaradıcılığının bu özünəməxsusluqları həm də modernist nəsrin bir sıra orijinal keyfiyyətlərini müəyyən etməkdədir.

Ceym Coysun əsərlərinin mövzusu müxtəlif və orijinal süjet xəttinə malik olsa da onlar arasında daxili bir əlaqə mövcuddur; nədən yazmasından asılı olmayaraq onun yaradıcılığının mahiyyətində dayanan əsas amillərdən biri tarixi hadisələr və İrlandiyanın taleyi məsələsidir. Başqa sözlə, tarixi həqiqətlər onun yaradıcılığının əsas təməl sütunlarından biridir və bu həqiqətləri necə və hansı üslubda ifadə etməsindən asılı olmayaraq yazar həmin faktları uşaqlıq və gənclik həyatının ən həsas məqamlarının bədii əksi ilə qələmə almışdır.

Ceyms Coysun nəsrində ictimai-siyasi amillərin bədii əksi

Ceyms Coysun yaradıcılığının əsas mahiyyətini milli-mənəvi azadlıq ideali təşkil etdiyi üçün onun əsərləri fərqli mövzuları sərgiləsə də əsasən vahid ideya ətrafında birləşir, qırılmaz əlaqə ilə biri digəri ilə bağlanır. İnsan məfhumu Coysun əsərlərində azadlıq məfhumu ilə birləşir və bu birləşimin məzmununda həm insanın mahiyyət etibarilə öyrənilməsi, həm də İrlandiya cəmiyyətində mənəvi və fiziki azadlıq məsələləri gündəmə gəlir. Ceyms Coysun da bir yazar olaraq böyüklüyü məhz bu amillərlə bağlıdır.

Hadisələrin daha çox qəhrəmanların psixoloji yaşantıları, qarışıq duyğuları, bəzən xaos halına gəlmiş düşüncə və hisslərinin bədii əksində təqdimi Ceyms Coysun yaradıcılığı üçün xarakterik keyfiyyətlərdəndir. Onun əsərləri İrlandiyadakı ictimai-siyasi mühitin mənəvi ab-havasını, mahiyyətini, cəmiyyətin psixoloji durumunu obrazların psixoloji təbəddülatları, şüur axını, bəzən anlaşılan, bəzən isə anlaşılmayan duyğularının bədii əksi ilə ifadə edir. Belə əsərlərində Ceyms Coys öz uşaqlıq və gənclik illərində şahidi olduğu hadisələri, yaşadığı hissləri qələmə alır, bununla ictimai mühiti reallıqları ilə oxucularına təqdim edə bilir. “Dublinlilər” hekayələr silsiləsi, “Sənətkarın gənclik portreti”, “Uliss” onun belə əsərlərindəndir.

1914-cü ildə yazığının müxtəlif süjet xəttinə, fərqli mövzulara malik novellalardan ibarət “Dublinlilər” (Dubliners) kitabı çapdan çıxır. Onun novellaları təkcə ideya-məzmun baxımından deyil, həm də dil, üslub, janr və digər keyfiyyətlərinə görə Böyük Britaniya ədəbiyyatında sırf “yeni tipli hekayələr” [5, s.245], özü isə hekayə janrının “üslub novatoru” [8, s.37] hesab olunur.

Biri digəri ilə bağlı olmayan, müxtəlif süjet və kompozisiyaya, fərqli obrazlar aləminə malik olan bu hekayələr, əslində, müəllifin vurğulamaq istədiyi əsas fəlsəfi mənanı ehtiva edir, vahid ideya ətrafında birləşir. Ceyms Coys hekayələr silsiləsinə sadəcə “Dublinlilər” adını vermiş, adi adamların həyatındakı müəyyən hadisələrin təsviri ilə Dublinin, bütövlükdə İrlandiyanın ictimai həyatını, tənəkkür çevrəsini,

milləti geri çəkən qüsurları əks etdirmişdir. Lakin təsvir olunan hadisələrə xüsusi həssaslıqla yanaşan yazar ictimai mühit və insan məsələsini diqqətə alaraq psixoloji, ruhi məqamlara daha çox diqqət etdiyindən, həm də öz uşaqlıq və gənclik illərində yaşadığı hisslərini real çalarlarla qələmə aldığından onun əsərlərində insan konsepsiyası həm də bəşəri məzmun kəsb edir.

Ruhuna vahid ovqat – Dublin ovqatı hakim olan hekayələr ayrılıqda həmin şəhərdəki ictimai-siyasi vəziyyəti, əhalisinin əhvalını, sosial və mənəvi yaşantılarını əks etdirməklə Dublini əsas obraz səviyyəsinə yüksəldir və bütün İrlandiyanın ictimai-siyasi problemlərini də ifadə edir. Başqa sözlə, “XX əsrdə Dublində, bəlkə də İrlandiyada yaşayan camaat dolayısı ilə “Dublinlilər”in “boşluğunda” göstərilir” [4, s.90-91].

Ceyms Coys hekayələrini əsas ideya altında birləşdirmək məqsədini izah edərək yazırdı ki, o, Dublin həyatını dörd aspektdə – “insanların uşaqlıq, gənclik, yetkin yaşları və ümumilikdə cəmiyyətin həyatı” [9, 197] zəminində təqdim etmişdir. Bununla da həmin on beş hekayədə yazar oxucularına Dublində dörd istiqamətdən nəzər salmaq imkanı verir; “Bacılar” (“The sisters”), “Gözlənilməz görüş” (“An Encounter”), “Araby” hekayələri uşaqlıq, “Evelin” (“Eveline”), “Sürət yarışından sonra” (“After race”), “İki cəngavər” (“Two Gallants”), “Pansion” (“The Boarding House”) gənclik, digər hekayələr yetkinlik dövrünü və cəmiyyətin ümumi həyatını əks etdirir. Ceyms Coys mövcud mühitin mahiyyətini təqdim etmək üçün uşaqların, gənclərin, yetkin yaşlıların, ümumilikdə bütün cəmiyyətin mənəvi durumunu, düşüncə aləmini canlandırır, eyni zamanda, humanist dəyərlərin tükəndiyi mühitdə bütün yaş təbəqəsinə məxsus insanların mənəvi və fiziki həyatını, faciəsini əks etdirir. Ceyms Coys daha sonra bu hekayələr haqqında yazır: “Dublinlilər” mənim ölkəmin mənəvi tarixinin bir fəslidir” [6, s. xiv].

Onun “Bacılar” (“The sisters”) hekayəsində uzun müddət iflicdən əziyyət çəkən bir ruhaninin ölümündən bəhs edilir; əsərin az yaşlı qəhrəmanının qoca, iflic xəstəsi olan ruhani dostunun ölümü ilə bağlı yaşadığı qorxu və digər anlaşılmaz hissləri təsvir edilir. Bu uşağın yaşadığı saf, məsum hisslər Coysun avtobiografik əsəri olan “Sənətkarın gənclik portreti” əsərinin baş qəhrəmanının yaşadığı hisslərə çox bənzəyir. Cəmiyyətdə baş verənləri hələ tamamilə dərk edə bilməsələr də hər iki uşaq bu hadisələri sanki hissləri ilə anlamğa başlayırlar.

“Bacılar”da xəstənin məhz iflic azarına tutulması və ölümündən sonra balaca dostunun onun xəstə, acınacaqlı halını xatırlaması hekayənin əsas ideyasını özündə ehtiva edir. Müəllif iztirab və qarışıq duyğularla dolu kədər yaşayan uşağın daxilində qəfil yaranan bir duyğunu soyuq təhkiyə ilə ifadə edir: “Daxilimdə azadlıq hissi duyduğum, sanki onun ölümü ilə mən nədənsə azad olmuşdum” [3, s.44]. Qoca ruhaninin ölüm xəbərindən, matəm əhvalının gətirdiyi sıxıntıdan sarsılıb, anlaşılmaz hisslər yaşayan uşaq qəfildən içinə dolan azadlıq hissini kəşf edir, səbəbini anlamadığı müəmmalar dolu bu hiss onun gözlərində hər şeyi dəyişir, uşaq dumanlı şəkildə hansısa gerçəkləri dərk etməyə başlayr, amma o, hələ də bütün bunların,

əslində, nə olduğundan xəbərsizdir. Bu məqam əsərin süjet xəttində real şəkildə yer almayan, konkret şəkildə təqdim olunmayan ciddi ictimai bir problemə - katolik kilsəsinin İrlandiyada insanların ruh və düşüncəsini əsarətə aldığına işarədir. Bundan əlavə, C.Coys vəfat edən qoca ruhanini illərdən bəri ən ağır iflic xəstəsi kimi təsvir etməklə həm də İrlandiyada katolik kilsəsinin fəaliyyət və missiyasının iflic halına gəldiyini, artıq dinin bu şəkildə insanlara nə maddi, nə də mənəvi yardım etmək iqtidarında olmadığını tənqid edir. İflic halına gəlmiş bir qurumdan ən azı mənəvi kömək gözləyən insanlar isə Ceyms Coysa görə, əsarətə alınmış kölələrə bənzəyir. Az yaşlı uşağın da keçirdiyi anlaşılmaz azadlıq hissi insanların özlərindən də xəbərsiz kölə olduğuna işarədir. C.Coysa görə, “iflic” vəziyyətində olan katolik kilsəsinin “ölümü” bütün dublinlilərə bu azadlıq hissini yaşada bilər.

Ceyms Coysun avtobiografik əsərlərində tarixi həqiqət və şəxsiyyətlər

Ceyms Coysun avtobiografik əsəri olan “Sənətkarın gənclik portreti” (“A Portrait of the Artist as a Young Man”; 1916) romanında müəllifin uşaqlıq dövrünü əks etdirən hadisələr, kiçik qəhrəmanın həyatı dərk etmək, ətraf mühitlə tanışlıq zəminində dünyanı anlamaq, gerçəkləri qavramaq cəhdi kimi bəzi xüsusiyyətlərin təsviri də bir çox tarixi gerçəklərə işıq tutur. Əsərin qəhrəmanı Stephen Dedalus Ceyms Coysun öz bədii obrazıdır və məlumdur ki, yazar özünün ilk hekayəsini məhz bu imza altında çap etdirmişdi. Bu roman Ceyms Coysun insan konsepsiyasını, ictimai mühit və sənətkar, digər bu kimi məsələləri ehtiva etməklə yanaşı, yazarın şəxsiyyəti barədə də tam təsəvvür yaradır. Belə ki, yazarın həyat haqqında ilk təsəvvürləri, gerçəkliyi dərk etmə tərz, diqqətinin insanlar arasındakı münasibətlərə cəlb olunması, ətraf mühiti qavramaq, xeyri və şəri fərqləndirmək cəhdi, dünya, yaranış, varlıq haqqında düşüncələri və s. bu kimi mühüm məsələlər romanda ətraflı şəkildə yer almışdır. Əsərin əvvəlindən aydın olur ki, Ceyms Coysun bir insan, vətəndaş, ziyalı kimi formalaşmasına böyük təsir göstərən əsas amillərdən biri İrlandiyanın milli azadlıq hərəkatı və müstəqillik uğrunda sona qədər mübarizə aparan Çarlz Parnellin (Charles Parnell; 1846-1891) şəxsiyyəti olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Ç.Parnell “hər kəsdən daha çox İrlandiyaya müstəqil millət olmaq duyğusunu yaşatmış” [7, s.91] şəxsiyyətdir. Çox kiçik yaşlarında Parnell haqqında eşidən Ceyms Coys heç vaxt onu unutmur; ömrünün sonuna qədər ona əziz olan bir məslək – cismani və mənəvi azadlıq, bir şəxsiyyət – Parnell mövcud olur. İrlandiyada həyat və mübarizəsi heç də birmənalı qarşılanmayan Parnellin xatirəsi yazıçının yaradıcılığında kövrək bir şəkildə ötür. “Sənətkarın gənclik portreti” əsərində Ceyms Coysun öz obrazı olan balaca qəhrəman ailəsindən uzaqda – kollecdə qızdırmadan, həm də tənhalıqdan əzab çəkdiyi zaman doğma adamlarını məhz Parnellə bağlı hadisələri çözen vəziyyətdə xatırlayır. Demək, əslində, uşağın kiçik yaddaşının böyük bir hissəsini Parnellə bağlı xatirələr və kilsə ilə Parnell arasında baş verən hadisələrin acı təəssüratı tutmuşdu. Bu kiçik qəhrəmanın aldığı sarsıdıcı təəssürat onun düşüncələrində iki əsas fikiri möhkəmlədir:

1. Azadlığa, mübarizəyə sevgi və köləliyə etiraz.
2. Qəddarlığa və xəyanətə nifrət.

Birinci duyğunun rəmzi Ç.Parnell, ikinci duyğunun rəmzi isə katolik kilsəsidir. Məktublarının birində o yazır: “6 il əvvəl mən qızğın bir nifrətlə katolik kilsəsini tərk etdim. Təbiətim orada qalmağıma imkan vermədi. Mən dilənçi olaram, amma qürurumu atmaram”. “Təbiət”, “mənəvi dünya” və “qürur” sözü onun üçün bir şeyin müxtəlif tərəfləridir, sənətkarın ruhudur” [1, s.xiv].

Məhz elə bu səbəbdən də C.Coys hələ özünün hekayələr silsiləsində durğunluqdan, ətalətdən məhv olmaq həddinə gəlmiş Dublin mühitini yaradarkən onun rəmzi kimi xəstə, iflic obrazları yaradır, bəzən də bunlar keşiş obrazları olurdu ki, bu da o zamankı katolik kilsəsinin İrlandiyanı məhvə apardığını vurğulayırdı.

Nəticə

Ceyms Coys yaradıcılığında bir sıra mühüm problemləri çözməklə yanaşı fərqli yaradıcılıq tərzini nümayiş etdirmiş, bədii nəsr sənətkarlığı keyfiyyətləri baxımından da inkişaf etdirmişdir. “Dublinlilər”dən “Sənətkarın gənclik portreti”nə, “Ulissə” qədər sənətkarlıq inkişafı göstərir ki, o dövrdə meydana gələn yerli “iflicin” simptomu kimi Coys şəhər həyatını ümumiləşdirir... Lakin Dublini tarixdə bir şəhər təqdim etməklə onunla barışığa gedir [2, s.137].

Onun özünəməxsus yaradıcılıq prinsiplərindən biri insanın ruh halı, psixoloji durumu, hiss və düşüncələrinin kaosunda ictimai-siyasi amillərə diqqət çəkməkdir. Heç bir ictimai-siyasi prosesi təfərrüatı ilə qələmə almadan həmin hadisələr, onların cəmiyyətdəki əks-sədası, insanların mənəvi aləminə, şüuruna təsirlərini canlandırmaq, bu hadisələrə siyasi qiymət vermək Ceym Coysun özünəməxsus yaradıcılıq tərzidir. Çarlz Parnellin həyat və mübarizəsini təsvir edən bir səhnə yaratmadan onun haqqında geniş təsəvvür oyatmaq, onun İrland millətinin taleyində, həm də psixoloji durumunda (!) oynadığı rolu şərh edə bilmək Ceyms Coys yaradıcılığının dünya ədəbiyyatına gətirdiyi önəmli yaradıcılıq keyfiyyətlərindən biri idi. O, yalnız həqiqəti yazmağın, reallığın tərəfdarı idi. Ceyms Coys irlandlara qüsurlarını, onları azadlığa doğru aparan yoldan sapdıran nöqsanları olduğu kimi göstərmək məqsədində idi; o, düşüncələrin, ruhların, nəhayət, insanların azad olduğu bir İrlandiya arzu edirdi.

Obrazların hisslərinin, psixoloji yaşantılarının geniş təsvirinə yer verən yazarın yaradıcılığında əvvəldən sona qədər bir hiss – onun İrlandiyaya olan sonsuz sevgisi təzahür edir. Bütünlükdə bir tarixi dövrü, onun gerçəklərini əks etdirən Ceyms Coysun yaradıcılığı həm də həmin dövrün tarixi səhifələrindən biridir.

JAVIDA MAMMADOVA

**ARTISTIC REFLECTION OF HISTORICAL TRUTH IN JAMES
JOYCE'S AUTOBIOGRAPHICAL WORKS
ABSTRACT**

The creative works of the great Irish writer James Joyce, a prominent representative of the modernist literature in the early twentieth century, has an important place in world literature in terms of the new creative principles and the reflecting the historical realities of his time. The presentation of historical truths and socio-political processes reflected in the James Joyce's works are analyzed, and the autobiographical points in the writer's works are clarified in the article. Joyce's "Dubliners", "A Portrait of the Artist as a Young Man" are analyzed and the artistic features of the reflecting historical events and the image of the Irish nationalist politician Charles Parnell are explained.

The style, the new plot and compositional features, that Joyce brought to world literature, and the relations of ideas between his works are analyzed in the article too.

Key words: Joyce, Dubliners, Ireland, Modernism, Story

**ДЖАВИДА МАМЕДОВА
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРАВДЫ В
АВТОБИОГРАФИЧЕСКИХ РАБОТАХ ДЖЕЙМСА ДЖОЙСА
РЕЗЮМЕ**

Творчество великого ирландского писателя Джеймса Джойса, выдающегося представителя литературного движения модернизма начала XX века, занимает важное место в мировой литературе с точки зрения новых творческих принципов и отражения исторических реалий своего времени. В статье анализируется изложение исторических истин, социально-политических процессов, отраженных в творчестве автора, уточняются автобиографические моменты.

Анализируются его произведения "Дублинцы", "*Портрет художника в юности*" разъясняются художественные особенности отражения исторических событий и образ ирландского националистического политика Чарльза Парнелла.

В статье также обсуждаются новые сюжетные и композиционные особенности, которые Джойс привнес в мировую литературу, его стиль и соотношение идей между его произведениями.

Ключевые слова: Джойс, Дублинцы, Ирландия, Модернизм, Рассказ

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ellmann R. James Joyce. New York: Oxford Toronto, Oxford University Press, 1982.
2. Harding D. Writing the City: Urban Visions and Literary Modernism. London: Routledge, 2003.
3. Joyce J. Dubliners. A Portrait of the Artist as a Young Man. Moscow: Progress Publishers, 1982.
4. Norris M. Suspicious Readings of Joyce's "Dubliners". Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2003.
5. Parrinder P. "Dubliners". Modern Critical Views: James Joyce. Philadelphia: Chelsea House Publishers, 1986.
6. Selected Letters of James Joyce. London: Faber & Faber, 2003.
7. Taylor A. J. P. Politicians, Socialism, and Historians. Oxford: Oxford University Press, 1980.
8. Wales K. The Language of James Joyce. Dublin: Macmillan, 1992.
9. Джойс Д. Статьи. Дневники. Письма. Беседы // Вопросы Литературы. 1984, № 4. С. 169-210.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Aida Feyzullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏLAHƏT SOLTAN QIZI QƏDİROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

melahet.soltanqizi@gmail.com

Az. Memarlıq və İnşaat Universiteti

Ayna Sultanova, 11,

BELARUS ƏDƏBİYYATI MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA

“Ədəbi əlaqələrimizi elə canlandırmalıyıq ki, nəfəsi hər gün duyulan, nəbzi müntəzəm vuran canlı ülfətə çevrilsin”.

Mərhum Sabir Əhmədli aktuallığını bu gün də itirməyən həmin qənaətini qırx beş il əvvəl böyük qırğız akını Toktoqulun (1864-1939) 100 illik yubileyi təntənələrində iştirakından aldığı təəssürat nəticəsində yazmışdır. “Yol düşüncələri” kimi qələmə alınan bu sətirler (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 3 iyul 1965-ci il) həm sənət, həm də həyat barədə yaradıcı insanları düşünməyə-danışmağa dəvət edən dəyərli qeydlərdir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bir sıra dünya ölkələri ilə həm diplomatik, həm iqtisadi, həm də mədəni əlaqələrini genişləndirmişdir. Azərbaycana dostluq və qardaşlıq münasibətləri bəsləyən ölkələrdən biri də Belarusiyadır. Hər iki ölkə 70 il güclü bir ideologiyaya sahib olan imperiyanın –SSRİ-nin boyunduruğu altında yaşamış, nəhayət ki, 1991-cı ildə öz müstəqilliyinə qovuşmuşdur. Azərbaycan və Belarusiya arasında diplomatik münasibətlərin genişlənməsi bu iki müstəqil respublika arasında ədəbi əlaqələrin inkişafına da öz təsirini göstərmişdir. Ədəbiyyat tarixinin və mətbuatının geniş araşdırmalarına əsaslanaraq qeyd etmək istərdim ki ölkəmizin müstəqilliyi dövründə Azərbaycan və Belarusiya arasında ədəbi əlaqələr XXI əsrin əvvəllərində daha geniş vüsət almışdır. Belarus ədəbiyyatının Azərbaycanda tərcüməsi, nəşri və təbliği sahəsində Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyatşünasları, səriştəli mütərcimləri son illər çox uğurlu Belarus ədəbiyyatı nümunələrini Azərbaycan dilinə tərcümə ediblər. Yazıçı, ədəbiyyatşünas alim Kamran Nəzirli (Nikolay Çergineç “Oğullar”, Ales Badak “Görüntünün o biri üzü”, “İdeal oxucu”, “Yağışdan qurtulan gün”, Georgi Marçuk “Qorın çayının adamları”), şair, dramaturq Əyyub Qiyas (Svetlana Aleksiyeviç “Müharibənin qadın olmayan üzü”), artıq 12 ildən artıq tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olan, filoloq Kifayət Haqverdiyeva (Svetlana Aleksiyeviç “Sonuncu şahidlər”) Belarus ədəbiyyatının yüksək səviyyədə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasında böyük uğur qazanıblar.

Ədəbiyyatşünas alim və müntəzəm olaraq ədəbi əsərlərin müxtəlif dillərə tərcüməsi ilə məşğul olan Kamran Nəzirlinin artıq son illərdə Belarus ədəbiyyatının dilimizə tərcüməsində xidmətləri daha böyükdür. Minsk Yazıçılar İttifaqının üzvü olan və daim Belarusiyanın yazıçı və şairləri ilə sıx əlaqə saxlayan yazıçı eyni

zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının Belarusiyada təbliği problemləri ilə də məşğul olur.

Şair Çingiz Əlioğlu Belarus Yazıçılar İttifaqının üzvüdür. Şair üç il öncə ədəbiyyata təhffələrinə görə, qurum tərəfindən ordenlə təltif olunub. Daha sonra prezident Aleksandr Lukaşenkonun əmri ilə iki ölkə arasında mədəni və humanitar əlaqələrin inkişafına, Belarus mədəniyyətinin və ədəbiyyatının təbliğinə, informasiya və mətbuat sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə sanballı təhffəsinə görə, "Fransisk Skorina" medalı ilə təltif olunub.

Bundan əlavə, Belarusda bir neçə mətbuat orqanının redaksiya heyətinin üzvü olan Çingiz Əlioğlunun bu dövr ərzində həmin ölkədə üç kitabı nəşr olunub.

2011-ci ildə nəşr olunan "XX əsr dünya ədəbiyyatı antologiyası" kitabının III cildində Belarus yazıçısı Vasil Bıkovun "Estafet" adlı hekayəsi dərc olunub. Hekayəni Azərbaycan dilinə Nəriman Əbdülrəhmanlı tərcümə etmişdir (1,69-76).

2013-cü ildə Belarus yazıçısı Ales Karlyukeviçin nağıllardan ibarət "Dələ inşa yazır" adlı kitabı, 2015-ci ildə isə yazıçının kiçik məktəbyaşlı uşaqlar üçün "Şuburşunun macəraları" adlı daha yeni bir kitabı "Təhsil" nəşriyyatında çap olunmuşdur. Ales Karlyukeviçin hər iki kitabı tərcüman S.Nuruqızı tərəfindən rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.

2015-ci il 23 may tarixində "525-ci qəzet"də İsfəndiyar Vahabzadənin tərcüməsində Belarus xalq şairi Yanka Kupalanın "Ulduzlar", "Kədərliyəm, ya Rəbbim!", "Xoşbəxtlik" adlı şeirləri dərc olunub.

2015-ci ildən Nobel mükafatı laureatı Svetlana Aleksiyeviç dünyada çox nüfuzlu bir yazıçı olmasına baxmayaraq onun əsərləri yalnız Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə dilimizə tərcümə olunmuşdur. "Müharibənin qadın olmayan üzü" romanı 2016-cı ildə Əyyub Qiyas tərəfindən rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq "Qanun" nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür (2,400). Elə həmin il yazıçının "Sonuncu şahidlər" adlı əsəri Kifayət Haqverdiyeva tərəfindən rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq "TEAS. Press Nəşriyyat evi" ndə çap olunmuşdur (3, 316).

Müstəqillik dövründə həm də Svetlana Aleksiyeviçin əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünasları tərəfindən araşdırılaraq təhlilə cəlb olunmuşdur. "Azərbaycan" jurnalının 2016-cı il 03-cü sayında Qazi Vahidin "Qırıq talelərin pəzlə tablosu" adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqalə Belarus yazıçısı Svetlana Aleksiyeviç və onun "Vremya cekond xend" kitabı ilə bağlı düşüncələrdən ibarətdir. Müəllif əsəri geniş təhlil edir. Əsərdə Svetlana Aleksiyeviç topladığı müsahibələr əsasında sovet adamının bütöv bir rəsmini yaratmışdır Yazıçı əsərdə sovet və sovetsonrası ölkəni, orada əhatələndiyi adamları göstərir. Əsər SSRİ-nin yaranışından çöküşünə, süqutundan bu günümüzdək yaşamış insan taleləri haqqında elə o insanların söylədikləri reallıqlardan ibarətdir. Yazıçı Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra ziyalı təbəqənin yaşadığı mənəvi məhrumiyyətləri də işıqlandırır. Öz arzularını gerçəkləşdirmək üçün Avropaya, Amerikaya "xoşbəxt

röyalar axtarışına çıxan” bu intellektual təbəqə gerçəkdən səfil həyatı yaşayırdı və çəkdiqləri bu mənəvi əzab onların vaxtsız ölümünə səbəb olur. Çünki “daha onlar heç kimə gerek deyil”, sosial lift işləmir. İntellektual adam üçün on-on beş il işsiz-gücsüz qalmaq, iflic durumda, gərəksiz olmaq nə deməkdir. Yazıçı çox təəssüf hissiylə vurğulayır ki, “Darvin nəzəriyyəsinə görə, güclülər yox, uyğunlaşa bilənlər sağ qalır”(4,139-144). Həmin ilin 13 avqust tarixli “Ədəbiyyat qəzeti”ndə (səh.24-25) Minsk Yazıçılar İttifaqının sədri Ales Karlyukeviçin filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İradə Musayeva ilə müsahibəsi dərc olunmuşdur. “Əlinizlə insan nəbzini tutun” adlı həmin müsahibədə məşhur Belarus yazıçısı 2015-ci ildən Nobel mükafatı laureatı Svetlana Aleksiyeviçin “Müharibənin qadın olmayan üzü “adlı əsəri müzakirə olunur. Elə həmin ilin 26 yanvar tarixində “Yeni Azərbaycan” qəzetində (səh.6) Ales Karlyukeviçin “Çingiz Əlioğlu Azərbaycanda Belarus ədəbiyyatının təbliğatçısıdır” adlı mətn dərc olunub. Məqalədə Çingiz Əlioğlunun Azərbaycan-Belorus ədəbi əlaqələrinin inkişafında xüsusi xidmətlərindən danışılır.

“Azərbaycan” jurnalının 2017-ci il 06-cı sayında Belarus şairi Tatyana Sivesin “Bakı” adlı poeması dərc olunmuşdur. Poemanı Azərbaycan dilinə Könül Arif tərcümə etmişdir. Şairə həmin poemada Azərbaycana –Bakıya səfəri zamanı bu xalqın nə qədər mehriban, səmimi, qonaqpərvər olduğundan danışır. Gördüklərini, daxilən yaşadıklarını, Qubada ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımını nəticəsində diri-diri gömülən insanların sür-sümüklərini seyr edərkən Belorusların da qanlı-qadalı müharibələrdən yan keçmədiyini, müharibənin qara buludlarının zaman-zaman onun ölkəsini də bürüdüyünü xatırladır. Bəlkə, hələ dünyada nə qədər belə tanımadığımız, bilmədiyimiz qəbiristanlıqlar var ki, onların üzərində neçə-neçə tikintinin bünövrəsi qoyulur.

Gördükləri ağlasığmaz mənzərə qarşısında şairənin nitqi quruyur. Dodağında cəmi ikicə kəlmə “Aman Tanrım” pıçılıtları duyulur. Şairə insan kəllələri, sür-sümükləri içərisində sanki özünü bu dünyadan təcrid olunmuş, bir daha bu gördüyü mənzərənin təsirindən çıxma bilməyəcəyini düşünür.

Müəllif “Şəhidlər Xiyabanı” nı da ziyarət edir. Şəhidlərin məzlum, doğma baxışlarını seyr edən şairə “onlardan kimisi qardaş, kimisi ata, kimisi oğul, kimisi ər— qəhrəmandır onların hər biri”— deyər düşünür.

Şairə “20 Yanvar” hadisələri zamanı həlak olan insanlara “əyilmək, məğlub olmaq” məfhumlarının yad olduğunu vurğulayır və onların hər birinin vətən uğrunda canından keçdiyini, müxtəlif yaşda olsalar da vətən uğrunda şəhid olduqlarından yazır. 20 yanvar hadisələrində “uşaqlara açılan atəşi–yaddaşı hədəfə almaq, qadınları öldürənlər–ana qatilləridirlər” deyir.

Poemada Bakıda şairlərə ucaldılan heykəllərdən də söz açılır. “Saymaqla bitmir burda şairlərin heykəli” deyir.

Poemanın sonunda şairə Bakını çox böyük təəssüf hissi ilə tərk edir. Mütləq yenidən bu şəhərə bir daha qayıdacağını Azərbaycan dilində pıçıldayır.

Bakı şairənin yaddaşına küləkləri və günəşi ilə bir möcüzə kimi həkk olunur. Şeirin son misrasında dedi ki:

Bilmirəm başqaları
necə görür bu şəhəri;
Mənim ürəyimdə isə Bakı
küləkləri və günəşi ilə
bir möcüzədir,
bir aydın sirrdir.

Anlayırsanmı? (5, 105-112).

2017-ci il 11-13 mart tarixində “Kaspi” qəzetində (səh.20) Belarus yazıçısı Ales Badakın “Görüntünün o biri üzü” adlı hekayəsi dərc olunmuşdur. Hekayəni Azərbaycan dilinə Kamran Nəzirli tərcümə etmişdir.

26 iyul 2017-ci il tarixində “Mütərcim” nəşriyyatı tanınmış Belarus yazıçıları Nikolay Çergineç, Ales Badak və Georgi Marçukun kitablarını Azərbaycan dilində çap edib. Kitablara Azərbaycan dilinə tanınmış yazıçı və tərcüməçi Kamran Nəzirli çevirib.

Nikolay Çergineçin “Oğullar” adlı kitabına yazıçının eyniadlı romanı daxil edilib. O, həm də tanınmış siyasətçi, Belarus Ali Məclisinin deputatıdır, əməkdar incəsənət xadimidir. Çergineç Belarus ədəbiyyatına ilk dəfə olaraq milis dedektivi janrını gətirib, bir neçə kinossenari və teatr tamaşasının müəllifi, Beynəlxalq Yazıçılar Cəmiyyətinin, Rusiya və Belarus Yazıçılar İttifaqlarının həmsədridir. Azərbaycan oxucusuna təqdim olunan “Oğullar” romanı mənasız “əfqan müharibəsi”ndən bəhs edir; bu müharibənin iştirakçısı olmuş yazıçı həm əfqan-sovet döyüşçülərinin dostluğunu, həm də gözüyaşlı sovet analarının iztirab və qayğılarını qələmə alıb.

Ales Badakın hekayələr toplusuna onun son illər yazdığı “Görüntünün o biri üzü”, “İdeal oxucu”, “Yağışdan qurtulan gün” və digər hekayələri daxil edilib.

Georgi Marçukun “Qorın çayının adamları” adlı kitabında isə tanınmış yazıçının etüd və hekayələri yer alıb. Qeyd edək ki, Georgi Marçuk iki dəfə Nobel mükafatına nominatların siyahısına daxil olub.

2017-ci ilin 12 avqust tarixində “Ədəbiyyat qəzeti”ndə (səh.25) Ales Karlyukeviçin “Yuliya Aleyçenkonun işığı” adlı məqalə dərc olunub. Məqalədə Belarus şairi Yuliya Aleyçenkonun ədəbi yaradıcılığı və tərcümə sahəsində xidmətlərindən söz açılır. Ales Karlyukeviç yazır: “Yuliya Aleyçenkonu Azərbaycan oxucularına təqdim edərkən ilk növbədə bir cəhəti qeyd etmək istərdim: onun bədii axtarışları enerji və azad düşüncələrlə doludur. Şəxsən mən Yuliya Aleyçenkonu hər dəfə böyük məmnuniyyətlə oxuyur, şeirlərindən xüsusi zövq alıram. Hərdən mənə elə gəlir ki, o, dünyaya sadəcə yeni gözlə baxmır. O, həm də ona görə yazır ki, dünyanı dəyişdirmək istəyir.

Yuliya Aleyçenkonun poeziyasında günəş, işıq, külək var. Lakin bütün bunlar təbiətdən gələn xaoslu şəkillər deyil, mürəkkəb, ağır həyatla təmasdan yara-

nan sevinc, fərəh hissləridir” (6,25). Həmin səhifədə Yuliya Aleyçenkonun şeirləri də dərc olunub.

2018-ci ilin 21 aprel tarixində “525-ci qəzet”də (səh.16) Belarusiyada nəşr olunan “Polımya” ədəbi jurnalının məsul katibi, tənqidçi ədəbiyyatşünas Yuliya Aleyçenkonun “Salam Kamran” adlı məqaləsi dərc olunub. Müəllif məqalədə ədəbiyyatşünas alim, tərcüməçi, yazıçı Kamran Nəzirinin yaradıcılığı, onun ədəbiyyata gətirdiyi mövzular, ziddiyyətli obrazlar haqqında öz düşüncələrini paylaşır. Onun həyatın ən mühüm problemlərindən yazmaq bacarığını vurğulayır. Həmin ilin 30 iyun tarixində “Ədəbiyyat qəzeti” ndə (səh.9) Belarus yazıçısı Svetlana Aleksiyeviçlə “Biz gələcəyə hazır deyilik” adlı müsahibə dərc edilib. Rus mühacirlərinin ABŞ-da nəşr etdirdiyi “Noviy jurnal” adlı ədəbi-publisistik dərgidə 2018-ci ilin mart ayında Belarus yazıçısı Svetlana Aleksiyeviçlə müsahibə dərc edilib. Nadir Qocabəyli Svetlana Aleksiyeviçlə olan həmin müsahibəni tərcümə edərək Azərbaycan oxucularına təqdim edib. Müsahibədə Svetlana Aleksiyeviç müasir dövrümüzdə dünyada tüğyan edən dözümsüzlük, aqressiya, insanlarda gələcəyə inamsızlıq, müharibələr, durmadan davam edən silah istehsalı, insanlarda mübarizə ruhunun zəifləməsi kimi problemlərdən danışır. Yazıçı ziyalıların əsas vəzifələrindən birinin də tənəzzülə və aqressiyaya qarşı müqavimət mədəniyyətini formalaşdırmaqdan ibarət olduğunu söyləyir. Müsahibənin sonunda yazıçı ”Mədəniyyət adamlarına meydan, danışmaq imkanı verilməlidir”–deyə vurğulayır.

2018-ci ilin 12-14 may tarixində “Kaspi” qəzetində (səh.19) Kamran Nəzirinin tərcümə etdiyi, Belarusiya Respublikasının İnformasiya naziri Ales Karlyukeviçin “Azərbaycan və Rıqor Borodulin” adlı məqaləsi dərc olunub. Məqalədə müəllif Belarusiyanın klassik şairi Rıqor Borodulinin sovet dövrü Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələrinin inkişafında böyük rolu olduğunu vurğulayır. Rıqor Borodulinin tez-tez Bakıya səfərindən, Azərbaycan yazıçıları ilə görüşlərindən, onun yazıçı Sabir Əhmədovla, şair, yazıçı, publisist Məmməd İsmayıl şəxsi tanışlığından söz açır (7,19).

2018-ci ilin 19-21 may tarixində “Kaspi” qəzetində Xatirə Nurgülün tərcüməsində Rusiya Xalqlar dostluğu Universitetinin “Rusiya və xarici ədəbiyyat” kafedrasının professoru Antonina Oleqovna Şelemovanın “Maksim Boqdanoviç fenomeni” adlı məqaləsi dərc olunub. Məqalədə cəmi 25 il ömür sürən məşhur Belarus şairi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, Belarus ədəbiyyatının klassiki, müasir Belarus ədəbi dilinin yaradıcılarından biri Maksim Boqdanoviçin elmi və bədii yaradıcılığından danışılır.

2019-cu ildə hekayələrdən ibarət ”Belarus uşaq ədəbiyyatı antologiyası” F.Əsgərli tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq Bakı-Renessans-A. nəşriyyatında çap olunmuşdur (8, 59). Həmin ilin 13 aprel tarixində “525-ci qəzet”də (səh.8) Belarus şairi Yuliya Aleyçenkonun “Bakı–Xoşbəxt adamın yol qeydləri” adlı mətn dərc olunub. Yazıçı Azərbaycana səfəri zamanı yaşadığı xoş təəssüratları qələmə alır. Azərbaycanın tarixi abidələrini səyahət edən yazıçı bu qədim xalqın həm

məişətindən, həm insanlarından, torpağında min bir nemət yetişən ölkəmizin mətbəxindən də söz açır.

2019-cu ilin 8 iyun tarixində “Ədalət” qəzetində (səh.12) Belarus yazıçısı Ales Karlyukeviçin “Validəynlər hər zaman xeyirxah olurlar!” adlı hekayəsi dərc olunub. Hekayəni rus dilindən Azərbaycan dilinə Kamran Nəzirli tərcümə edib. Kamran Nəzirli hekayəni oxuculara təqdim etməmişdən qabaq müəllif – Ales Karlyukeviç haqqında qısa məlumat verir. Həmin məlumatdan məlum olur ki, Ales Karlyukeviç Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvüdür. Minskə tez-tez Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı layihələr həyata keçirir. Ales Karlyukeviçin “Maksimkanın Vətəndə və digər ölkələrdə sərgüzəştləri” və “Su ömrü” kitabları “Mütərcim” nəşriyyatında “Dünya uşaq ədəbiyyatı” seriyası ilə Kamran Nəzirlinin tərcüməsilə çap olunub. Onun nağıl və hekayələrinin əsas ideyası və mövzusu Vətən sevgisidir, valideyn, övlad məhəbbətidir.

2019-cu il 27 iyul tarixində “Ədəbiyyat qəzeti”ndə (səh. 27) Belarus şairi Dmitriy Nikolayeviç Radionçikin “Dözümlər”, “Mən yenə güzgüdə əksimi görürəm”, “Adsız şeir” adlı şeirləri dərc olunmuşdur. Şeirləri Azərbaycan dilinə Kamran Nəzirli tərcümə etmişdir. Həmin ildə “Ədalət” qəzetinin 2019-cu il 27 iyul tarixində Belarus şairi Lyudmila Kebiçin Kamran Nəzirlinin tərcüməsində “Soz”, “Kəndə qaçıram”, “Mənim virtual sevimlim”, “Yollardan biri” adlı şeirləri oxuculara təqdim olunub. Qəzetdə şair haqqında qısa məlumat da verilib. Həmin məlumatdan məlum olur ki, Lyudmila Antonovna Belarus Yazıçılar İttifaqının Qrodno vilayəti üzrə sədridir. O həm də Rusiya- Belarus İttifaq dövləti Yazıçılar Birliyinin üzvüdür. Yanka Kupala adına Qrodno Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirib. “Frənçisko Skorina” medalına layiq görülüb. Onun şeirləri rus, ukrayna, polyak dillərinə tərcümə edilib, müxtəlif almanax və kitablarda nəşr olunub. “Ağ çayın sahilində”, “Göyün açarı”, “Tənhalıq üçün cənnət”, “Yasəmən rəngli ev”, “Taleyin üstünlükləri”, “Qrodno krallar şəhəri”, “Alesya barmaqlarını necə sayır”, “Vayuşka üçün oyuncaqlar” və s. şeir və nəsr kitablarının müəllifidir. Lyudmila Kebiç həm də tərcüməçidir, polyak yazıçısı Aleksandr Nabroçkinin “Mələyin kölgəsi” povest və hekayələr kitabını polyak dilindən Belarus dilinə tərcümə edib.

“Kaspi” qəzetinin 2019-cu il 28-30 sentyabr (səh. 15) tarixində Fəridə Uğurun “Müharibənin qadın olmayan üzü” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqalə Svetlana Aleksiyeviçin “Müharibənin qadın olmayan üzü” adlı romanı haqqında ədəbiyyatşünasın düşüncələrindən ibarətdir. Elə həmin ilin 10 yanvar tarixində (səh.15) “Palitra” qəzetində “dünyanın 100 dilinə tərcümə olunmuş kitab Mərkəzi Elmi Kitabxanaya hədiyyə edilib” adlı məlumat dərc edilib. Məlumatda deyilir ki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasına Belarus İnformasiya Nazirliyinin “Petrus Brovka adına Belarusiya Ensiklopediyası” nəşriyyat evindən şair Yanka Kupalanın “O gələn kimdir?” kitabı hədiyyə edilib. Şeirin 100 dilə tərcüməsi və bir orijinal mətni zəngin poliqrafik üslubda nəşr edilib. Kitabda Xalq şairinin həyatına və yaradıcılığına müraciət edən bea-

ruslu və xarici rəssamların əsərləri əks olunub. Şeirin 1905-1907-ci illərdə yazılması ehtimal olunur. Burada Yanka Kupala inqilabdan əvvəl Belarus xalqının obrazını təcəssüm edib. Şeirin tərcüməsi Azərbaycanın Xalq şairi Rəsul Rzaya məxsusdur.

Qeyd edək ki, Mərkəzi Elmi Kitabxananın fondlarında Belarus şairi Yanka Kupalanın müəllifi olduğu 9, haqqında yazılan 6 kitab mühafizə olunur. MEK-in Nadir Kitab Fondunda miniatür nəşrlər kolleksiyasından ən balaca kitab Yanka Kupalanın 1967-ci ildə nəşr edilmiş şeirlər toplusudur.

Azərbaycanın müxtəlif xalqlarla ədəbi əlaqələri, Avropa mədəniyyətinə inteqrasiyası milli mədəni dəyərlərimizin daha da zənginləşməsinə, bədii ədəbiyyatın uğurlu yaradıcılıq imkanları qazanmasına vəsilə olacaqdır. Ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqələr zəminində inkişafının tədqiqi ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran aktual məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. XX əsr dünya ədəbiyyatı antologiyası” III cild, Bakı, 448 s., səh.69-76.
2. Svetlana Aleksiyeviç.”Müharibənin qadın olmayan üzü”. Rus dilindən tərcümə edən: Əyyub Qiyas. Bakı, “Qanun Nəşriyyatı, 2016, 400 s.
- 3.Svetlana Aleksiyeviç “Sonuncu şahidlər”. Rus dilindən tərcümə edən: Kifayət Haqverdiyeva. Bakı.TEAS. Press Nəşriyyat evi, 2016, 316 s.
4. Vahid Qazi ”Qırıq talelərin pəzlə tablosu” Azərbaycan” jurnalı № 3, 2016-cı il, səh. 139-144.
5. Tatyana Sives “Bakı” (poema). Azərbaycan jurnalı № 6, 2017 ci il, səh. 105-112.
6. Ales Karlyukeviç. ”Yuliya Alekçenkonun işığı” “Ədəbiyyat qəzeti”, 12 avqust 2017-ci il, səh.25.
7. Ales Karlyukeviç “Azərbaycan və Rıqor Borodulin.”Kaspi” qəzeti, 12-14 may 2018-ci il, səh.19.
- 8.“Belarus uşaq ədəbiyyatı antologiyası”. Tərcümə edən: F.Əsgərli, Bakı-Renessans-A.,2019. 59 s.

MƏLAHƏT SOLTANQIZI QƏDİROVA BELARUS ƏDƏBİYYATI MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA XÜLASƏ

Dövlətlər arasında ədəbi əlaqələrin genişlənməsinin əsas səbəblərindən biri yazıçıların, şairlərin qarşılıqlı səfərləri, səyahət zamanı yol qeydləri, səfər təəssüratları, gəzdikləri, gördükləri ölkə haqqında şeir, oçerk və publisistik yazılar qələmə almasıdır.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan-Belorus ədəbi əlaqələri xeyli genişlənməmişdir.

Azərbaycanın Belarusiya respublikası ilə qarşılıqlı əməkdaşlığı ölkəmizin xarici dövlətlərlə olan dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin parlaq nümunəsidir. Ədəbi əlaqələrin hərtərəfli inkişafında respublikamıza gələn belorusiyalı alimlərin, yazıçı və publisistlərin xüsusi əməyi vardır. Onların bir qismi vətənə döndükdən sonra Belorusiyanın müxtəlif mətbuat orqanlarında ölkəmizin bugünkü vəziyyəti, iqtisadiyyat, mədəniyyət sahəsində qazanılan uğurlar barəsində, burada tanış olduqları və qarşılıqlı fikir mübadiləsi etdikləri azərbaycanlı alim, yazıçı və mədəniyyət xadimləri ilə görüşləri haqqında məqalələr, publisistik yazılar, oçerk və reportajlar nəşr etdirir. Azərbaycana aid səfər təəssüratları və bədii nümunələri qələmə alırlar.

Müstəqillik dövrünə qədər— SSRİ dövründə Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələrinin inkişafına təkan verən bir sıra dəyərli bədii nümunələr yüksək səviyyədə Azərbaycan və Belarus dillərinə tərcümə olunmuşdur. Yazıçıların qarşılıqlı işgüzar səfərləri, Belarusiyada Azərbaycan, Azərbaycanda Belarus ədəbiyyatı və mədəniyyəti günlərinin keçirilməsi, yazıçıların qurultaylarının çağırılması, həmin qurultaylarda bədii ədəbiyyatların tərcüməsi məsələləri haqqında xüsusi müddəaların qərar şəklində qəbul olunması, SSRİ adlı Ittifaqın idarəetmə proqramına daxil olan, sistemli şəkildə həyata keçirilən hadisələr idi.

İki müstəqil dövlətlər kimi Azərbaycanla Belarusiya arasında əməkdaşlığın müasir mərhələsi öz rəsmi başlanğıcını 11 iyun 1993-cü il tarixindən götürür. Həmin tarixdən etibarən iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin əsası qoyulmuşdur. Ötüb keçən bu zaman ərzində ikitərəfli münasibətlərin möhkəm əsnələri – səmimiyyət, etibarlılıq, dostluq və qarşılıqlı mədəni münasibətlər üzərində qurulmuşdur.

Məqalədə sovet dövrü Azərbaycan mətbuatında Belarus ədəbiyyatının təbəcəməsi və təbliği problemləri araşdırılır. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bir çox xarici dövlətlərlə həm diplomatik, həm iqtisadi, həm ədəbi-mədəni əlaqələrini genişləndirmişdir. Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatı dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunur. Eyni zamanda dünya ədəbiyyatının görkəmli yazıçı və şairlərinin əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunur.

Son illərdə Azərbaycanın nüfuzlu mətbuat orqanlarında tez-tez Belarus ədəbi nümunələri dərc olunur. Məqalədə Azərbaycan-Belarus ədəbi əlaqələrinin inkişafında böyük xidmətləri olan ədəbiyyatşünas alim Kamran Nəzirli və şair Çingiz Əlioğlunun böyük rolundan da danışılır.

Açar sözlər: mətbuat, nəşr, tərcümə, miniatür, hekayə, poema, ədəbi əlaqələr

МАЛАХАТ СОЛТАНКЫЗЫ ГАДИРОВА

**БЕЛОРУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРЕССЕ
ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ**

РЕЗЮМЕ

Одним из основных причин расширения литературных связей между государствами являются взаимные путешествия писателей и поэтов, путевые заметки во время поездок, впечатления от поездок, стихи, очерки и публицистические статьи о стране, которую они посетили, увидели.

С конца XX века и начала XXI века, после обретения Азербайджаном независимости азербайджано-белорусские литературные связи значительно расширились. Взаимное сотрудничество Азербайджана с Республикой Беларусь является ярким примером дружеских и братских отношений нашей страны с зарубежными странами. Прибывшие в нашу республику белорусские ученые, писатели и публицисты внесли особый вклад во всестороннее развитие литературных связей. По возвращении на родину некоторые из них публикуют в различных издательских органах Беларуси статьи, публицистические статьи, очерки и репортажи о сегодняшней ситуации в нашей стране, о достижениях в области экономики и культуры, встречах с азербайджанскими учеными, писателями и деятелями культуры, с которыми они познакомились здесь и провели взаимный обмен мнениями. Пишут о впечатлениях от поездки и художественных образцах относительно Азербайджана.

До периода независимости - целый ряд ценных художественных образцов, способствовавших развитию Азербайджано-Белорусских литературных связей во времена СССР, были переведены на высоком уровне на азербайджанский и белорусский языки. Взаимные деловые визиты писателей, проведение Дней азербайджанской литературы и культуры в Беларуси и белорусской в Азербайджане, созыв съездов писателей, принятие на этих съездах специальных положений о вопросах перевода художественной литературы в форме решений являлись систематически проводимыми мероприятиями, включенными в управленческую программу Союза под названием СССР.

Современный этап сотрудничества между Азербайджаном и Беларусью как двумя независимыми государствами берёт своё официальное начало с даты 11 июня 1993 года.

С тех пор между двумя странами установлены дипломатические отношения. В течении этого прошедшего времени прочные традиции двусторонних отношений строились на искренности, надежности, дружбе и взаимных культурных отношениях .

В статье исследуются проблемы перевода и пропаганды белорусской литературы в Азербайджанской прессе советских времен. После обретения независимости Азербайджан расширил свои дипломатические, экономические, литературные и культурные связи со многими зарубежными странами. Сегодня азербайджанская литература переведена на многие языки мира. Одновременно на азербайджанский язык переводятся произведения выдающихся писателей и поэтов мировой литературы.

В последние годы произведения белорусской литературы часто публикуются во влиятельных издательствах Азербайджана. В статье также говорится о большой роли профессора литературоведа Камрана Назирли и поэта Чингиза Алиоглы, внесших большой вклад в развитие азербайджано-белорусских литературных связей.

Ключевые слова: пресса, издание, перевод, миниатюра, повесть, поэма, литературные связи.

MALAHAT GADIROVA
BELARUSIAN LITERATURE PERIOD OF
INDEPENDENCE IN THE AZERBAIJANI PRESS
SUMMARY

One of the main reasons for the expansion of literary relations between the states is the mutual visits of writers and poets, travel notes, travel impressions, poems, essays and journalistic articles about the country they visited.

Since the end of the XX century and the beginning of the XXI century, after Azerbaijan gained its independence, the Azerbaijani-Belarusian literary relations have significantly expanded. Azerbaijan's mutual cooperation with the Republic of Belarus is a shining example of our country's friendly and fraternal relations with foreign countries. Belarusian scholars, writers and publicists, who came to our republic, have made a special contribution to the comprehensive development of literary relations. After returning to their homeland, some of them publish articles, journalistic articles, essays and reports in various Belarusian media about the current situation in our country, economic and cultural achievements, meetings with Azerbaijani scientists, writers and cultural figures they met and exchanged views with. They write about their impressions of the trip to Azerbaijan and literary samples.

Prior to independence, a number of valuable works of art that promoted the development of Azerbaijani-Belarusian literary relations during the USSR were translated into the Azerbaijani and Belarusian languages at a high level. Mutual business visits of writers, holding of Days of Azerbaijani Literature and Culture in Belarus and Belarusian Literature and Culture in Azerbaijan, convening of writers' congresses, adoption of special provisions on translation of belles-letters at these

congresses were systematic events included in the management program of the Union called USSR.

The current stage of cooperation between Azerbaijan and Belarus as two independent states officially began on June 11, 1993. Since that date, diplomatic relations have been established between the two countries. During this time, the strong traditions of bilateral relations have been built on sincerity, reliability, friendship and mutual cultural relations.

The article investigates the problems of translation and promotion of Belarusian literature in the Soviet-era Azerbaijani press. After gaining independence, Azerbaijan has expanded its diplomatic, economic, literary and cultural relations with many foreign countries. Today, Azerbaijani literature is translated into many languages. At the same time, the works of prominent writers and poets of world literature are translated into Azerbaijani.

In recent years, Belarusian literary works have been frequently published in Azerbaijan's influential media. The article also discusses the great role of literary scholar Kamran Nazirli and poet Chingiz Alioghlu, who made great contributions to the development of Azerbaijani-Belarusian literary relations.

Keywords: press, publication, translation, miniature, story, poem, literary relations.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nizaməddin Şəmsizadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RZAYEVA RƏNA NURƏDDİN QIZI

rzayeva1958@icloud.com

050 211 77 73

AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu

İran filologiyası şöbəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

böyük elmi işçi

**ƏBUBƏKR İBN XOSROV ƏL-USTADIN «MUNİSNAMƏ»SİNİN
III VƏ IV FƏSİLLƏRİNİN HÜCVİRİNİN «KƏŞF ƏL-MƏCHUB»
ƏSƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI**

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan ədəbi mühitinə təqdim olunmuş XII əsr müəllifi Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın «Munisnamə» əsərini dəyərləndirərkən onun bir mənbə kimi xüsusi çəkiyə malik olduğunu qeyd etməmək mümkün deyildir. Bildiyimiz kimi, İslam dünyasında IX yüzillikdən etibarən təsəvvüf cərəyanı meydana çıxmış və XI əsrdən isə təriqətlər təşəkkül tapmağa başlamışdır. İslam şərqində orta əsrlərə aid bədii söz sərvətinin mühüm bir qolunu təriqət ədəbiyyatı təşkil edir. Ümumiyyətlə, təriqət ədəbiyyatı bu dövrün bədii-fəlsəfi düşüncəsində, dini-ədəbi məfkurəsində o qədər önəmli yer tutur ki, bütün orta əsr müsəlman aləminin söz sənətini və bədii sərvətini təriqət ədəbiyyatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. (1. səh.5,) Bunlarla paralel olaraq bir vəlinin kəramətlərini əks etdirən «**mənqəbələr**» də yaranmağa başlamışdır ki, bunlar da ilk əvvəl «**təsəvvüfi təbəqət kitabları**»nda və «**övlia təzkirələri**»ndə yer almışdılar. Əsasən XIII əsrdən etibarən ərəb, fars və türk dillərində hər hansı bir vəli, övlia haqqında «**mənaqib**», «**mənaqibnamə**», bəzən isə «**vilayətnamə**» adlanan müstəqil əsərlər yaranmışdır ki, bunlar da tədricən İslam dünyasının hər tərəfinə yayılmışdır. (6. səh.1) Təriqət ədəbiyyatı orta əsr islam şərqində yaranmış ədəbi irsin ən mühüm hissəsini təşkil edir. Söhbət **aqioqrafik** ədəbiyyatdan gedəndə fikirdə ilk növbədə orta əsr və həmin dövrdə oxucuları daha çox cəlb edən, möminlərin həyat tərzini əks etdirən əsərlər canlanır. Əslində, məhz, həmin dövrdə, sözün tam mənasında, «**aqioqrafik**» ədəbiyyat (mənqəbə ədəbiyyatı) mövcud olmuşdur. (3, s.38) Mənaqibnamə janrındakı əsərlər tarixi-mənəvi şəxsiyyətlər haqqında yazılmış mühüm tarixi və təsəvvüfi mənbələrdir. Bu əsərlərin özünə məxsus bir ifadə sistemi vardır. İlk baxışda əfsanə kimi görünə də əslində bu hekayələrdə mühüm tarixi, dini, mədəni, folklorik məlumatlar öz əksini tapmışdır. Buna görə də onları oxumaq və incələmək xüsusi hazırlıq tələb edir.(8. səh.3)

Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustad öz dövründə belə geniş vüsət tapmış bir ideoloji hərəkətdə və onun əsasında yaranmış janra, təbii ki, biganə qala bilməzdi. Məhz bu

səbəbdən o, «Munisnamə»nin III və IV fəsillərini bilavasitə sufizmə həsr etmişdir (11, s.10^a-61^a). «Munisnamə»nin «**didaktik**» adlandırdığımız hissəsində həcm baxımından ən böyük yer tutan bu aqioqrafik fəsillər, müvafiq olaraq, «**Şeyxlər, övliyalar, abidlər və təriqət başçıları adları, onların sözləri və hekayətləri haqqında**» və «**Bu şəxslərin fəzilətləri, doğulduqları yer və zaman haqqında**» adlanır. Bu fəsillər mənəqibnamə xarakteri daşıyır. Əslində, dediyimiz kimi, mənəqibnamələrin yazılmasında əsas məqsəd hər hansı bir vəlinin özü, təməlini qoyduğu təriqət və yetişdirdiyi müridlər haqqında məlumatı özündə cəmləşdirib təqdim və təbliğ etməkdir, amma əsas amillərdən biri də belə mənəqibnamələrin vasitəsi ilə vəlinin özünü və təriqətinin prinsiplərini rəsmi din nöqtəyi-nəzərini təmsil edən üləmaların qarşısında təsdiq etməsidir. Bu isə az əhəmiyyətli məsələ deyildir.(5. səh.36.)

Biz də, həmçinin nəzərə aldığımız fəsilləri məhz bu nöqtəyi-nəzərdən araşdırmışıq. Həmin fəsillər arasında, daha doğrusu, «Munisnamə»nin III fəslinin sonunda müəllifin maraqlı bir mülahizəsinə rast gəlirik:

«مقصود از تذکار و غرض از ذکر آثار این جماعت مؤلف کتاب را ابوبکر بن خسرو الاستاد را آن بود که بیرون از آنچه خوانده بود که عند ذکر الصالحین تنزل الرحمة خبری از اخبار نبوی و آثار مصطفوی صلّم یافته بود یعنی هر که در کاری عظیم فرو ماند و چاره آن کار نداند یا کسی دردی یا غمی یا قرضی یا بیماری یا دلتنگی داشته باشد چون این جماعت اعزه را که یاد کرده شد بر درگاه باری جل و علا شفیع برد البته مقصود که دارد حق تعالی به برکات استشفاع این طایفه میسر گرداند و کارهاش در دنیا و آخرت بر آرد و هر درد و رنج که به علاج زایل نشود از وی دفع کند الا موت».

«Kitabın müəllifi Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın bu camaatı (sufiləri) xatırlamaqda məqsədi və kəlamlarını yad etməkdə niyyəti budur ki, o, oxuduqlarından əlavə peyğəmbərin hədisləri və Mustafanın (Məhəmməd peyğəmbərin) – ona Allahın salam və salavatı olsun! – sözləri içərisində belə bir fikrə rast gəlmişdir: «Salehləri yad edərkən ilahinin mərhəməti nazil olur». Yəni kim böyük bir işdə aciz qalıb çarəsiz qalanda, yaxud dərdi, qəmi, borcu, xəstəliyi və sıxıntısı olan bir tayfa, əgər haqqında danışılan bu şərəfli camaatı qüdrətli və uca Tanrının dərğahına vasitəçi sals, şübhəsiz, həmin tayfanın (sufilərin) vasitəçiliyinin bərəkəti sayəsində Allah-təala onları məqsədinə yetirər, dünyada və axirətdə işlərini düzəldər, müalicə ilə aradan qalxmayan hər dərđini və əzabını yox edər, bircə ölümdən başqa...» (11, s.19^a).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu fəsillər «Munisnamə»nin rus dilinə tərcüməsinə daxil edilməmişdir və prof. R.M.Əliyev bunu həmin fəsillərin «oxucular üçün maraqlı olmayacağı» ilə əsaslandırmışdır (4, s.572). Əlbəttə, geniş oxucu kütləsinin marağı baxımından bu mövqe, haradasa, haqlı sayıla bilər, lakin həmin fəsillər, şübhəsiz, elmi nöqtəyi-nəzərdən çox əhəmiyyətlidir və ciddi maraq doğurmalıdır. Son dövrdə şərqşünaslıqda sufizmə, onun tarixinə, nəzəriyyə və praktikasına xüsusi diqqət yetirilməsi də bunu təsdiq edir.

Göstərilən fəsillər, adlarından da göründüyü kimi, erkən sufizm nümayəndələri haqqında əsasən bioqrafik məlumatları əhatə edir. Burada onların doğum və vəfat illəri, təriqətə qədəm qoymalarının tarixçələri, səbəbləri və mistik təcrübələrini ifadə edən faktlar və onlara aid sözlər, fikirlər verilmişdir. Bu zaman əl-Ustad, şübhəsiz, öz dövründə mövcud olmuş mənbələrdən faydalanmışdır. Məlumdur ki, artıq X əsrdən başlayaraq sufizmin tarixinə dair əsərlər meydana çıxmışdır. Məncəbə və ya mənaqib ədəbiyyatı IX əsrdən etibarən təsəvvüf tarixində sufilərin nümayiş etdirdikləri, izhar etdikləri, hərügüladə adlandırılı bilən hadisələri özündə cəmləşdirən kiçik hekayətlər şəklində meydana çıxmışdır. (7. səh.21.)

Biz Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın «Munisnamə»sini araşdırarkən onu başqa-başqa müəlliflərin məncəbələri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etməyə cəhd etmişik. Bu mənbələrdən biri XI əsrdə yaşayıb-yaratmış **Əli ibn Osman əl-Cüllabi əl-Hücviriyə** aid olan «**Kəşf əl-məhcub**» əsəridir. Hücvirinin elm aləminə mükəmməlliyi ilə çoxdan bəlli olan «**Kəşf əl-məhcub**» əsəri son dərəcə qiymətli və informasiya nöqtəyi-nəzərdən əvəzsiz bir abidə kimi qəbul olunmuşdur. Bu, iri həcmli əsər təsəvvüfün nəzəri və praktik məsələlərini sistemli şəkildə təqdim edən ilk fundamental əsərdir. Əsər əsasən iki hissədən ibarət olub, birinci hissədə **elm, fəqirlik, dərvişlik, sufi davranışları** və başqa xüsusiyyətləri ətrafındakı **ixtilaf və məlamətləri** açıqlayır, daha sonra **ilk dörd xəlifə, Əhl-i beyt və bu zümrədən olanlar** xatırlanır və sonra **məşhur sufi şeyxlərini**, onların həyat təcrübələrini, kəlamlarını, tövbə səbəblərini, yaratdıqları təriqət yönələrini açır. İkinci hissə - «**Kəşf ül-hicab**» adlanır və bu hissədə **mərifətullah, tövhid, iman, namaz, oruc, həc, söhbət, təsəvvüf** və s. bu kimi təsəvvüf terminləri açıqlanır. Yəni gördüyümüz kimi, «**Munisnamə**»dən fərqli olaraq bu əsər sırf elmi bir traktatdır. (9, s.458-460). **Hücvirinin** bu qiymətli əsəri rus dilinə tərcümə edilərək 2004-cü ildə çap olunmuşdur. (2.)

Nəzərə alsaq ki, Hücvirinin məncəbəsi öz-özlüyündə müstəqil, fundamental bir əsərdir, Əbubəkrin əsərində isə söhbət ancaq iki fəsildən gedir, apardığımız müqayisə «**Munisnamə**»nin çox mükəmməl bir mənbə olduğunu iddia etmək imkanını verir. Belə ki, bu iki əsərdə eyni sufilər haqqında məlumatlara rast gəldiyimiz kimi, biri digərində təkrar olunmayan övliyalar haqqında da məlumat ala bilirik. Əksər hallarda isə «**Munisnamə**»də adı çəkilən bir sıra övliya haqqında «**Kəşf əl-məhcub**»da heç bir məlumata rast gəlmirik. Hər iki mənbədə adları çəkilən simalar haqqında isə bəzi hallarda eyni, bəzən isə müxtəlif məlumatlar əldə edə bilmişik. Örnək olaraq «**Munisnamə**»də yer almış bəzi məqamları «**Kəşf əl-məhcub**» əsərlərindəki uyğun hissələrlə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək: **Məruf Kərxi** və **Səri Səqəti** haqqında bir hekayət:

آورده اند که در بازار بزازان بغداد سری دکانی داشت. یک روز معروف کرخی آمد و کودکی یتیم با وی بود. سری را دید بر آن دکان نشسته.
او را گفت:

- ای سری، این یتیم را من جامه کنم یا تو؟

سری آن یتیم را جامه کرد.

معروف خرم گشت، گفت:

- چنانکه مرا و این طفل یتیم را شاد کردی، خدای تعالی ترا شاد کند و دنیا را بر دل تو دشمن

گرداند و ترا راحت دهد از آنچه تو در آنی.

سری گفت: «چون از دکان بر خواستم، در دل من هیچ چیز دشمن تر از دنیا و متاع دنیا نبود».

Deyirlər, Bağdadın «bəzzazlar» bazarında **Sərrinin** dükanı var imiş. Bir gün **Məruf Kərxî** yanında bir yetim uşaqla oraya gəlir. Görür ki, Səri öz dükanında əyləşmişdir. Ona deyir:

- Ey Səri, bu yetimi mən geyindirirəm, ya sən?

Sərri [dərhal] o yetim uşağı geyindirir.

Məruf sevinib deyir:

- Sən mənə və bu yetim uşağı necə sevindirdinsə, Allah-təala da səni elə sevindirsin, dünyanı sənin ürəyinə düşməni eləsin və olduğun yerdə sənə rahatlıq bəxş etsin.

Səri deyirmiş: «Dükandan çıxanda mənim ürəyimin dünyadan və dünya malından böyük düşməni yox idi...». (11, s.25^a).

Bu kiçik epizodla müəllif təsəvvüfün əsas ideyalarından birini – «**dünya nemətlərinə bağlanmamaq**» fikrini uğurlu bir şəkildə ifadə etmişdir.

Dediyimiz kimi, övliyalar haqqında olan məlumatlar bəzi hallarda tam olmasa da müəyyən qədər yaxın variantlarda müxtəlif müəlliflərin əsrlərində yer almışdır.

Məsələn Hücvirinin «**Kəşf əl-məhcub**» əsərində bu epizod belə bir şəkildə verilmişdir:

اندر بازار بغداد سقط فروشی کردی چون بازار بغداد بسوخت، وی را گفتند:

- دوکانت بسوخت.

گفت:

- من فارغ شدم از بند آن.

چون نگاه کردند، دوکان وی نسوخته بود و از چهار سوی آن همه دوکانها بسوخته. چون آن چنان

بدید هرچه داشت به درویشان داد و طریق تصوف اختیار کرد.

Səqəti Bağdad bazarında ticarətlə məşğul idi. Bir gün bazar yanır.

Ona deyirlər:

- Dükanın yandı.

O deyir:

- Mən ondan asılılığımdan qurtuldum.

Sonra baxıb görürlər ki, onun dükanı yanmamış, amma dörd bir yanı yanıb kül olmuşdur. Vəziyyəti belə görəndə o, malik olduğu hər bir şeyi dərvişlərə paylamış və təsəvvüf yoluna düşmüşdür. (10, s.70)

Göründüyü kimi, Əbubəkrin təsvirində **dünya nemətlərinə bağlanmamaqla** bərabər, eyni zamanda bir **xeyirxahlıq, əldən tutma** kimi üstün xüsusiyyət də öz əksini tapmışdır və müəyyən qədər daha kamil, daha üstün əxlaq əks etdirilmişdir.

Zəmanəsinin adlı-sanlı övliyalarından olmuş **Şəqiq Bəlx** ilə bağlı bəzi hekayətlər hər iki mənbədə yer almamışdırsa da, eyni fikri ifadə edən bir epizod rastımıza çıxmışdır. Həmin epizod «**Munisnamə**»də belə verilmişdir:

به روايتی ديگر گفته اند که سبب توبه و زهد او آن بود که غلامی را دید بازی می کرد و خنده می زد و در بلخ قحطی عظیم پدید آمده بود و مردم سخت دل تنگ و فرومانده و عاجز بودند.

شقیق آن غلام را گفت:

- شرم نداری که در میان چنین قحط و گریه و زاری مردم خنده زنی؟ بیم آنست که مرادمان همه از گرسنگی هلاک شوند.

غلام گفت:

- بر من ، به دو جو من بنده ام و خواجه محتشم دارم. او خود غم من خورد و مرا غمی نیست.

شقیق را سخن غلام موثر آمد و در دلش کارگر و نعره بزد و گفت: «غلامی که خود را بنده مخلوقی داند از قحط و تنگی نمی ترسد و ایمن است به آنکه خواجه محتشم دارد. نه من از این غلام کمترم و نه خواجه او از رازق من توانگرتر است، پس چرا غم روزی خورم. چون می دانم که مرا رزاقی هست که روزی من میرساند بس این همه بار چیست که برخود نهاده ام؟»
ترک دنیا کرد و از مهر همه برخاست.

Şəqiqin tövbə edib zahid olmasının səbəbi haqqında bir başqa rəvayət də söyləyirlər: Bəlxədə çox ağır, qıtlıq və aclıq olubmuş, xalq həmin vaxtlar çox əziyyət, zülm, aclıq çəkirmiş. Bu arada camaat çox ziyana düşmüş, çox sıxıntı çəkmişdir. Bu ağır zamanda Şəqiq özü üçün deyib-gülən, əylənən maymaq bir qulla rastlaşır və onu yersiz əyləndiyi üçün qınayır və deyir:

-Sən bu qıtlıq, sıxıntı olan bir zamanda utanmırsan, deyib-gülürsən? Hələ heç məlum deyildir ki, bu aclıqdan əhali salamat çıxacaqdırımı.

Qul onun qınağına məhəl qoymayaraq, deyir:

- Mən iki arpayə qulluq edirəm, zəngin bir ağam var, mənim üçün narahat olub, dərdimi də o çəkməlidir. Ona görə də mən heç qəm etmərəm.

Qulun bu sözləri Şəqiqə çox təsir edir və ürəyində iz qoyur. Fikirləşir ki, özünü bir məxluqun qulu hesab edən bu qul aclıqdan, sıxıntıdan qorxmayaraq, zəngin ağasına güvənib, özünü rahat hiss edərsə, özü bu quldan əskik qul olmadığı halda, nə də bu qulun ağasının onun ağasından güclü olmadığı halda o niyə ruzi dərdi çəkməlidir?

Deyir: «Bir haldakı mənim və hamının ruzisini çatdıracaq rəzzaqın mövcudluğunu bilirəm, nəyin fikrini edirəm?»...

Burada o bir nərə çəkir və tövbə edir. Bundan sonra o dünyəvi sevgi, nemətlərdən əl çəkib bir başqa dünyaya könül verir. (11, s.28^a)

Hucvirinin «**Kəşf əl-məhcub**»nda isə belədir:

وگویند ابتدای حال وی آن بود که سالی اندر بلخ قحطی افتاده بود و مردمان مر یکدیگر را میخوردند و همه مسلمانان اندوهگن بودند. غلامی را دیدند که در بازار میخندید و طرب میکرد مردمان گفتند:

- چرا می خندی؟ شرم نداری که همه مردمان اندر اندوه مانده اند و تو چندین شادی همیکنی؟ گفت:

- مرا هیچ اندوه نیست که من بنده آنکسم که ورا یکی ده است و شغل من از دل من برداشته است. شقیق گفت: «رضی الله عنه بارخدايا، این غلام به خواجه ای که یکی ده دارد چندین شادی میکند و تو مالک الملوکی و روزی ما اندر پذیرفته ای و ما چندین اندوه بر دل گماشته ایم!» از شغل دنیا رجوع کرد و طریق حق سرپدن گرفت و نیز هرگز اندوه روزی نخورد. و پیوسته گفتی: «شاگرد غلامیام شاگرد غلامیام، و آنچه یافتم بدو یافتم» و این از وی تواضع بود.

Deyirlər ki, bir il Bəlxdə çox ağır qıtlıq olur, insanlar bir-birlərinin ətinə yeyir, çox dərd çəkirdilər. (**Şəqiq**) bazarda deyib-gülən bir qul görür. Ona deyir:

- Nəyə gülürsən, utanıb, xəcalət çəkmirsən, camaat dərd içində olduğu halda şadyanalıq edirsən?

Qul deyir:

- Mənim heç dərdim yoxdur, mənim ağamın bir kəndi var, o mənim ürəyimin sakitliyini təmin etmişdir.

Şəqiq (öz-özünə) deyir: «Ruzini verən Allahdır. Ey Xudaya, bu qulam bir kəndi olan ağasına arxayın olub belə şadyanalıq etdiyi halda, biz sənə, ruzimizi verən, yeri göyün maliki olan Allaha sığınıb, niyə fikir etməliyik!»

Bundan sonra o, dünyadan əl çəkib haqq yolunu tutmuş və daha heç nəyin fikrini etməmişdir. O tez-tez deyərdi: «Qulamın şagirdiyəm, qulamın şagirdiyəm və hər şeyi ondan öyrənirəm». Bu isə onun **təvazökarlığına** işarə edirdi. (10, s.71)

Gördüyümüz kimi, bu epizodda **aparıcı fikir-Allaha sığınmaq, Allaha tapınmaqdır**.

Bundan başqa, bu hekayətdə təsəvvüfün vacib şərtlərindən olan **təvazökarlıq** da yer almışdır.

Bir başqa hörmətli övliyalardan biri olan **İbrahim Ədhəmlə** bağlı bir epizod da hər iki müəllifin əsərində müəyyən, kiçik fərqlərlə yer almışdır. Əbubəkrin «**Munisnamə**»sində bu epizod belə əks olunmuşdur:

وقتی بشکار رفت خرگوشی بدید(پدید) آمد در دنبال آن خرگوش افتاد و می دوید. چون به آن خرگوش رسید هاتفی آواز داد که: «ای پسر ادهم! ترا از بهر این آفریده اند تا جانوری را که جان و روزی از ما دارد بیجان کنی؟»

در حال نعره بزد و از اسب در افتاد و چون به هوش آمد شبانی را دید از پدر خویش. او را پیش خواند و جامه و اسب و ساز خود جمله به آن شبان پوشانید و روی به بادیه نهاد و به مکه رفت و آنجا با سفیان ثوری مصاحب شد و مدتی با او در مکه بود. و بعد از آن به شام رفت و در صحبت فضیل عیاض و در شام فرمان یافت و تا زنده بود از باغبانی و حبوب کاری خورد.

Günlərin bir günü (**İbrahim Ədhəm**) ova çıxır, bir **dovşan** görür, onu ovlamaq istəyir, onu çox qovur, nəhayət dovşana yetişir.

Həmin o anda bir mələk onun qulağına pıçıldayır: «Ey Ədhəmin oğlu, sən bu dünyaya yaratdığımız, yaşatdığımız, yedirdiyimiz, içirdiyimiz aciz, cılız bir varlığın canını almaq üçünmü gəlmisən?»

İbrahim Ədhəm bu səsi eşidən kimi atın belindən yıxılır və huşunu itirir. Bir qədər sonra ayılır və atasının çobanlarından birini görür. Onu yanına çağırır, əynindəki paltarları, yanındakı silahları çıxarıb ona verir, özü isə çölə üz tutur ... Çox gedir, nəhayət **Məkkə** şəhərinə çatır. Orada **Süfyan Suri** ilə görüşür. Bir müddət onun yanında qalıb, ondan elm öyrənir və daha sonra **Şama** yola düşür. Şama gəlir və ömrünün sonunadək orada qalır. O, Şamda **Fozeyl İyazla** müsahib olur. Orada əkmək-becərmək, bağçılıq işləri ilə məşğul olur. (11, s.26^a)

Hucvirinin «**Kəşf əl-məhcub**»unda belə verilmişdir:

از اول حال امیر بلخ بود. چون حق تعالی را ارادت آن بود که پادشاه جهانیگرده، روزی به صید بیرون شده بود و از لشکر خود جدا مانده، از پس آهویی بتاخت. خدای عز و جل بهکمال الطاف و اکرام خود مر آن آهو را با وی به سخن آورد تا به زبان فصیح گفت: «إلهذا خلقت؟ أم بهذا أمرت؟ از برای اینکارت آفریده‌اند، یا بدین کار فرمودندت؟» وی را این سخن دلیل گشت توبه کرد و دست از ممالک دنیا بکل بازکشید و طریق زهد و ورع بر دست گرفت.

O (İbrahim Ədhəm) əvvəl Bəlxin şahzadəsi idi. Sonra Allah-təalanın iradəsi ilə hökmdar olmuşdur. Bir gün ova çıxmış və bir **ahunun** ardınca çaparaq dəstəsindən ayrı düşmüşdür. Allah-təalanın xeyir-duası ilə ahuya danışmaq qabiliyyəti verilmiş və o demişdir: «Sən bunun üçünmü yaranmısan, yoxsa səni bunu etmək üçünmü yaratmışlar?»

Bunu eşidən kimi o, dünya malından əl çəkib zahidlik yolunu tutmuşdur. (10, s.65,)

Xüsusi çəkiyə, ehtirama malik sufi şeyxlərindən biri də, heç şübhəsiz, **Əbu Nəsr Boşr ibn Əl-Hariz Əl-Xafidir** ki, ona da «**Munisnamə**»də xüsusi yer verilmişdir. Ondan kiçik bir epizodu nəzərdən keçirək:

روزی در راهی میرفت و کاغذ پاره یافت برگرفت و در آن نگاه کرد و نام خدای عز وجل بر وی دید که مردم در زیر پای میسپردند و آن کاغذ را میروند قدری بوی خوش بخريد و آن کاغذ را مقطر کرد و در شکاف دیواری نهاد. آن شب در خواب دید که هاتفی آواز داد که، «ای بشر بشارت باد ترا که چنانکه تو نام ما را خوشبوی کردی ما نیز نام تو در دنیا و آخرت خوش گردانیم».

Günlərin bir günü **əl-Hariz** üzərində Ulu Tanrının adı yazılmış bükülmüş bir kağız parçasının yerə düşdüyünü görür, əylənərək onu yerdən götürür. Onu aparır, xoş rəyhəli ətir alır, kağızın üzərinə səpir və bir divar çatının arasında gizlədir. Həmin gecə onun qulağına qeybdən bir səs gəlir. Səs deyirdi:

«Ey Boşr! Sən bizim adımızı uca tutdun, üzərinə ətir səpdin. Bizim də sənə müjdəmiz vardır. Bil və agah ol ki, biz də sənin adını həm bu dünyada, həm də axirətdə daima uca tutacağıq». (11, s.21^b)

Hucvirinin «**Kəşf əl-məhcub**»unda isə bu epizod belə verilmişdir:

ابتدای وی آن بود که روزی مست می آمد. اندر میان راه کاغذ پاره ای یافت. مر آن را به تعظیم برگرفت، بر آن نبشته دید که: «بسم الله الرحمن الرحيم». آن را معطر کرد و به جایی پاک بنهاد. آن شب مر خداوند تعالی را به خواب دید که وی را گفت:

«طَيِّبَتْ اسْمِي فَبِعَزَّتِي لِأَطْيَبِ اسْمِكَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ. نام مرا خوشبوی گردانیدی، به عزت من که نام ترا خوشبوی گردانم در دنیا و آخرت، تاکس نام تو نشنود الا که راحتی به جان وی آید».

آنگاه توبه کرد و طریق زهد بر دست گرفت و از شدت غلبه اندر مشاهدت حق تعالی هیچ چیز اندر پای نکرد.

از وی علت آن پرسیدند.

گفت:

«زمین بساط وی است، و من روا ندارم که بساط وی سپرم و میان پای من و زمین واسطه ایباشد».

Onun (əl-Harizin) Tövbə etməsinin səbəbi bu olmuşdur ki, bir gün sərxoş halda gəlirmiş. Yolun ortasında kağız parçası görür. Onu ehtiramla qaldırır görür ki, üzərində «**Bismillah Rəhmani Rəhim**» yazılmışdır. Ona ətir vurub təmiz bir yerə qoyur. Həmin gecə yuxuda görür ki, Xudavəndi-ələm ona deyir:

«Sən ki, bizim adımızı uca tutub, üzərində adımız yazılmış kağıza ətir vurub ehtiram göstərdin, bil ki, sənin adın da həm bu dünyada, həm də axirətdə daima uca tutulacaqdır».

(O) həmin an tövbə edib, zahidlik yolunu tutmuşdur. Onun bu gördüklərindən ürəyi elə şiddətlə döyünmüşdür ki, ayaqları üstə dayanmağa gücü qalmamışdır. Ondan bunun səbəbini soruşanda demir: «Yer Onun bəsatıdır və mən bu bəsatın dağılmasını rəva bilmərəm». (10, s.66)

Həm Əbubəkrin «**Minisnamə**»sində, həm də Hücverinin «**Kəşf əl-məhcub**»unda yer almış **Əbu Həfs ibn Səlləmə** ilə bağlı olan bir epizodu müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək. Bu epizod «**Munisnamə**»də belədir:

نقلست که سالی به بغداد رفت. همان روز که در شهر شد، جمله پیران بغداد گرد آمدند و به زیارت او رفتند. و همه از و پرسیدند که جوانمردی چیست؟ او گفت:

- من مهمان شمایم سخن شما را باید گفت از بهر فایده شما بیشتر گوید تا من فایده گیرم.

اول جنید گفت:

- جوانمردی ترک دعوی کردن است و از بهر مردم کار کردن.

ابوحفص گفت:

- سخنی نیکو گفתי و لیکن نزد من جوانمردی انصاف از خود دادن است و از بهر خود انصاف نخواستن.

جنید جماعت پیر را گفت:

- برخیزید وسیله تسلیم کنید که ابوحفص برآدم و فرزندانش زیارت آمد و به این که او گفت مریدی نیست.

روز دیگر پرسیدند که کرم چیست؟

ابوحفص گفت:

- کرم آنست که دنیا را به محتاجان بازگذاری و خود روی به خدای تعالی آری.

روز دیگر پرسیدند که، ادب درویشی چیست؟
گفت:

- حرمت پیران نگاه داشتن و با برادران نیکو زیستن و از مهتران نصیحت باز نگرفتن و ترک خصومت با مردم کردن و برابر بودن و ذخیره ننهادن و غم فردا نخوردن و ترک صحبت نا اهلان کردن و در کار دین باری کردن.

روز دیگر پرسیدند که خردمند کیست؟
گفت:

- الطالب نفسه بالاخلاص یعنی آنکه طلب اخلاص از خویشان کند و در عمل مراپی نباشد.

دیگر پرسیدند که مرد کیست و کرا مرد توان خواند
گفت:

- آنانکه عهد عز و جل بجای آرند چنانچه گفت: جنید رحمه الله و جمله مشایخ بغداد بروی آفرین کردند و جمله مقالات او را به نوشتند.

Deyirlər ki, o, (**Əbu Həfs**) bir il Bağdada gedibmiş, elə gəldiyi gün şəhərin bütün pirləri toplaşib onun ziyarətinə gəlmişlər. Ondan **comərdliyin** nə olduğunu soruşmuşlar. Onların cavabında buyurmuşdur:

Mən sizin qonağınızam. Sizin kəlamlarınızdan, fikirlərinizdən bəhrələnmək üçün sizi dinləmək lazımdır. Ona görə də birinci siz sözünüzü deyin, mən də sizdən faydalanım!

Birinci sözü Cüneyd demişdir:

- Comərdlik davadan, savaştan əl çəkib, xalq üçün çalışmaqdır.

Əbu Həfs demişdir:

- Gözəl fikirdir! Ancaq mənim fikrimcə, comərdlik hamıya əl tutub, hamıya hər yardımı edib, özü üçün heç bir şey ummamaqdır.

Cüneyd pirlərə demişdir:

-Ayağa qalxın! Razi olun ki, Əbu Həfs həm adəmə, həm də adəm övladına üstün gəldi. Onun sözünə şübhə yoxdur.

Ertəsi gün kərəmin (bəxşiş,pay) nə olduğunu soruşanda demişdir:

- Kərəm dünyanı ehtiyacı olanlara vermişdir. Kərəm uca tanrıya müraciət etməkdir.

Bir başqa gün dərvişin hansı xüsusiyyətlərə malik olduğunu soruşmuşlar.

Demişdir:

- Pirlərə hörmət etmək,yaxşı insanlarla yaxınlıq etmək, böyüklərin nəsihətini dinləmək, xalqla dost münasibəti qurmaq, səbirli olmaq, axirətini düşünmək, axirət üçün qənaət etmək, sabahın fikrini çəkməmək, zalımlarla yaxınlıq etməmək, onlarla ünsiyyətə girməmək, din yolunda əlindən gələni əsirgənməmək kimi xüsusiyyətlərə malik olmalıdır.

Daha sonra ondan müdrik insan barəsində soruşmuşlar.

Demişdir:

- Özündə sədaqəti, dürüstlüyü, doğruluğu tərbiyə edib, nəfsinə ağalıq etməyi bacaran, bu xüsusiyyətləri qiymətləndirməyi bacarıb, onlara riayət etməklə yaşayan insan müdrik insandır.

Soruşmuşlar:

- İnsan kimdir? Kimi insan adlandırmaq olar?

Cavab vermişdir:

- Allahın buyurduğuna əməl edən adam insandır.

Cüneyd və Bağdad şeyxləri ona öz təşəkkürlərini bildirdikdən sonra onun dediklərini qeyd edib müzakirə etməyə başladılar. (11, s.35^{a,b},36^a)

Hücviridə isə belədir:

چون به مسجد شونیزیه آمد مشایخ جمله بیامدند و جنید با ایشان بود. وی تازی فصیح میگفت با ایشان چنانکه جمله از فصاحت وی عاجز شدند از وی سوال کردند که:

- مَا الْفُتُوَّةُ؟

وی گفت:

- شما ابتدا کنید و قولى بگوئید.

جنید گفت:

- «الْفُتُوَّةُ عِنْدِي تَرْكُ الرُّوْيَةِ وَ اسْقَاطُ النِّسْبَةِ». فتوت نزدیک من آن است که فتوت را نبینی و آنچه

کرده باشی به خود نسبت نکنی که: «این من میکنم».

ابوحفص گفت:

- «مَا أَحْسَنَ مَا قَالَ الشَّيْخُ، وَلَكِنَّ الْفُتُوَّةَ عِنْدِي آدَاءُ الْإِنصَافِ وَ تَرْكُ مُطَالَبَةِ الْإِنصَافِ».

«نیکوست آنچه شیخ گفت ولیکن فتوت به نزدیک من دادن انصاف بود و ترک طلبکردن

انصاف».

جنید گفت:

- رَحِمَهُمُ اللَّهُ قَوْمُوا يَا أَصْحَابَنَا، فَقَدْ زَادَ ابُوْحَفْصَ عَلَى آدَمَ وَ ذُرِّيَّتِهِ. برخیزید یا اصحابناکه

زیادت آورد ابوحفص بر آدم و ذریت وی اندر جوانمردی .

Bir dəfə (**əbu Həfs**) «Şuniziyə» məscidində, Cüneydin də iştirak etdiyi bir məclisdə olur. Onunla söhbət etməkdə özlərini aciz görən Bağdad şeyxləri sual verirlər:

- «**Fətva**» nə deməkdir?

O cavab verdi:

- Birinci siz başlayın, biriniz öz fikrinizi deyin.

Güneyd demişdir:

- Mənim fikrimcə, «**fətva**», özündə o (üstün) xüsusiyyətin olduğunu görməyib və elədiyi ilə öyünməməkdir.

Əbu Həfz demişdir:

- Əhsən Şeyxə! Amma mən deyərdim ki, «**fətva**» qarşı tərəfdən ədalət gözləmədən ədalətli olmaqdır.

Cüneyd müridlərinə demişdir:

- Qalxın! Belə ki əbu Həfs Adəmi də, Adəm övladlarını da üstələdi!» (10, s.78)

Gördüyümüz kimi, burada **sözün qüdrəti, fikrin kamilliyi** xüsusi vurğu ilə verilmişdir. Hər iki mətndə həm **əbu Həfsin, həm də Cüneydin** kəlamları çox yüksək qiymətləndirilmişdir.

Ümumiyyətlə, bu mənbələrin hər birində **comərdlik, kərəm, ədəb, insan, müdrək insan** kəlmələrinin anlamına xüsusi fikir verildiyi açıq-aşkar diqqəti çəkir.

Bundan başqa, ilk növbədə ancaq **Allaha tapınmaq, nəfsi hisslərdən uzaq olmaq, mərhəmətli və təvazökar olmaq kimi xüsusiyyətlərə malik olmağın** fəzilətləri xüsusi vurğulanmışdır.

Nəzərdən keçirilmiş bu əsərlər müəlliflərinin həmin dövrün mənbələrindən uğurla qaynaqlandıqlarına dəlalət edir və həmin mənbələrin müxtəlif və zəngin olduğunu açıq-aşkar göstərir. Çünki, gördüyümüz kimi, tam eynilik, tam təkrarçılıq yoxdur. Bu da bizə müəlliflərin müxtəlif mənbələrdən qaynaqlandıqlarını söyləməyə əsas verir.

Son olaraq, onu qeyd etməliyik ki, Əbubəkr ibn Xosrov əl-Ustadın bu möhtəşəm əsəri hələ çox illər həm müstəqil, həm də müxtəlif müəlliflərin əsərləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılacaqdır.

Açar sözlər: Əbubəkr ibn Xosrov, Əli ibn Osman əl-Cüllabi əl- Hücvi, «Munisnamə», «Kəşf əl-məhəb», mənqəbə, sufilik, təriqət

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərdən biri **Əbubəkr ibn Xosrovun** «Munisnamə» əsərinin bir mənbə kimi dəyərləndirilməsidir. Digər qoyulmuş məqsəd bir informativ mənbə kimi qiymətləndirilən bu əsərin dini-fəlsəfi təriqət ədəbiyyatının öyrənilməsindəki əvəzsiz yerə mənsub olduğunu sübut etməkdir.

Bu məqsədlə «**Munisnamə**» «əqiqərafik janrı»nda yazılmış xüsusi çəkiyə malik olan əsərlərdən biri ilə paralel şəkildə araşdırılmışdır. Müqayisə üçün nəzərdə tutulmuş əsər bu sahədə xüsusi çəkiyə malik, «mənqəbə ədəbiyyatı»nın öncüllərindən olan **Əli ibn Osman əl-Cüllabi əl- Hücviyə** aid olan fundamental əqiqərafik «Kəşf əl-məhəb» traktatıdır. Bu müqayisə nəticəsində «Munisnamə»nin cəmi iki fəslini təşkil edən hissəsinin nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olduğu aşkar edilmişdir. Əbubəkrin bu iki fəsildə təqdim etdiyi övliyaların, şeyxlərin, təriqət başçılarının təsəvvüf dini-fəlsəfi cərəyanında xüsusi çəkiyə malik olduğu aşkar edilmişdir.

Əsərin bu baxımdan öyrənilməsi, məhz, bu müqayisə əsasında mümkün olmuşdur. Bu müqayisəli araşdırma bizə «Munisnamə»nin «təriqət», «mənqəbə» ədəbiyyatının öyrənilməsindəki əvəzolunmaz rolunu aşkar etməyə şərait yaratmışdır. Əslində, əsərin cəmi iki fəslini təşkil edən bu material öz məzmun tutumu ilə bir çox müstəqil əsərlə bir sıraya qoyula bilər. Bu fəsillərin öyrənilməsi, tədqiqi hələ çox övliyanın öyrənilməsinə, çox mənbələrin araşdırılmasına xidmət edəcəkdir. Bu baxımdan «Munisnamə» hələ uzun zaman tədqiq ediləcək və araşdırılacaqdır.

РЗАЕВА Р.Н.

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ III И IV ГЛАВ «МУНИСНАМЕ»
АБУБАКРА ИБН ХОСРОВА АЛЬ-УСТАДА С ПРОИЗВЕДЕНИЕМ
ХУДЖВИРИ «РАСКРЫТИЕ СКРЫТОГО»
РЕЗЮМЕ**

Основная преследуемая цель представленной статьи заключается в оценивании «Муниснаме» Абубакра ибн-Хосрова как ценный суфийский источник. С этой целью была проведена параллель «Муниснаме» с одним из первых произведений написанных в этом жанре, «Раскрытие скрытого». Автор этого ценного, фундаментального трактата является Али Осман аль-Джуллаби ал-Худжвири, один из самых первых, весомых авторов суфийской агиографической литературы.

Сравнение вышеуказанных двух глав «Муниснаме» Абубакра ибн Хосрова с самостоятельным трактатом «Раскрытие скрытого» аль-Худжвири стало утверждением ценности этого произведения как суфийский источник. Изучив эти главы было выявлено высокопоставленность суфий которые упомянуты автором. Исследование данного произведения именно с этой точки зрения дает возможность оценить его как ценнейший агиографический источник. Этот материал охватывающий всего две главы произведения по своему содержанию и весомости может стоять в одном ряду с самыми известными произведениями в этом жанре. Без сомнений, это произведение еще долгое время будет изучаться и исследоваться.

Ключевые слова: Абубакр ибн Хосров аль-Устад, Али Осман аль-Джуллаби аль-Худжвири, «Муниснаме», «Раскрытие скрытого», таригат, манкаба, суфизм.

RENA RZAYEVA

**THE COMPARATIVE RESEARCH OF CHAPTERS III, IV OF
«MUNISNAMA» BY ABUBAKR IBN KHOSROV AL- USTAD AND «KASHF
-AL- MAHJUB» BY ALI IBN UTHMAN AL- JULLABI-AL-HUCWIRI.**

SUMMARY

One of the main aims set in this article is assessing «Munisnama» by Abubakr Ibn Khosrov as a source. Another aim is proving irreplaceable place of this work, assessed as an informative source, in the study of religious philosophical Tariqa literature. For that purpose «Munisnama» should be researched alongside with one of the significant works written in hagiography literary genre. The work meant for comparison is fundamental hagiographic treatise «Kashf al-Mahcub», one of the

essential and leading works in Manqaba Literature (Higiographical Literature) by Ali Ibn Osman al-Jullabi al-Hucwiri.

As a result of this comparison the part of Munisnama including just two chapters was discovered to be of great significance. It was discovered that the saints, sheiks, tariqa (religious way) leaders, presented by Abubakr in the 2 chapters, were very important in religious philosophical movement Tasawwuf (mysticism). The comparative research enabled us to discover the irreplaceable role of «Munisnama» in the study of Tariqa and Mangaba Literature.

As a matter of fact the material comprised of just two chapters can be on a par with other individual works for its content capacity. The study and research of these two chapters will still serve as a source for learning about more saint people and exploring many sources. From this point of view Munisnama will still be studied and researched.

Key words: Abubakr Ibn Khosrov, Ali Ibn Osman al Jullabi al Hucwiri, «Munisnama», «Kashf-al Mahjub» (The Revelation of the Veiled), Tariqa (Religious and spiritual path), Mangaba (Higiography- literary genre), Sufism.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. YAQUB BABAYEV TƏRİQƏT ƏDƏBİYYATI: SUFİZM, HÜRUFİZM
Bakı «Nurlan»2007 səh.5, 132 səhifə

Rus dilində:

2. 1.Али ибн Усман аль-Джуллаби аль-Худжвири «Раскрытие скрытого», перевод с английского А.Орлова, Издание первое,Москва 2004, 481с.
3. 2. Е.А. Егорова Жанр агиографии и агиографическая модальность всовременном французском романе, Вестник Московского Университета. Сер. 9. Филология. 2008. № 1
4. Мунис-наме. Пер. с фарси, предис. и комм. Рустама Алиева. Баку, «Язычы», 1991, 584 с.

Türk dilində:

5. Ahmet Yaşar Ocak,Menakıbnameler,Ankara-2010,səh.36. 130 səhifə.
6. Ahmet Yaşar Ocak, Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanc Motifleri, Enderun Kitabevi, İstanbul-1983, səh.1 262 səhifə
7. Ahmed Yaşar Ocak,Evliya Menakıbnameleri, İstanbul.2016, səh.21. 173səhifə
8. Mehmet Rıhtım, Qırqlar. Azərbaycanın Sufi pirləri, Poliqrafiya mərkəzi.2014, səh.3. 175 səhifə
9. TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1998, 18-ci cild, səh 458-460

Fars dilində:

10. علی بن عثمان هجویری. كشف المحجوب. به کوشش فریدون آسیا بی عشقی زنجانی. قم: موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، 1393
11. مونس نامه. نسخه خطی موزه بریتانیا. شماره 9317

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: f.e.d. dos. Məhəmmədi Məsiağa.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NİGAR ZEYNALOVA

AMEA Folklor İnstitutu

zeynalova.nigar.a@gmail.com

Bakı ş., İçərişəhər, 8-ci Kiçik qala, 31

ESXATOLOJİ MİFLƏRDƏ ZAMAN KONSEPSİYASI

Məsələnin qoyuluşu: Esxatologiya zaman anlayışı ilə sıx bağlıdır. Bu mücərrəd zamandır. Onun nə vaxt başlayacağı haqqında heç bir dini kitabda məlumat verilmir. Amma bu zaman ölçüsünün bəzi işarələri haqqında Quranda, Bibliyada və başqa müqəddəs kitablarda məlumatlara rast gəlinir. Dini kitablarda və fəlsəfədə zaman anlayışı haqqında bir-birinə zidd fikirlər vardır. Fəlsəfədə zaman insan təfəkküründə obyektiv aləmin dərk olunduğu anların məcmusudur. Bu zaman kəsirləri məkan daxilində meydana çıxır. Zamanın dərk fiziki, mövcud olan məkanda zahiri qavrama ilə ifadə olunur, dini-mənəvi şəraitdə isə zamanın qavranılması obyektin – məkanın ümumi olması şəklində olur. Bu zaman anlayışı özünü uzaq bir məkanda, düşüncədən kənar olaraq büruzə verir. Çox zaman da öz işarəsini zaman formulları vasitəsilə nəzərə çatdırır. “Uzaq keçmiş zamanlarda”, “biri var idi biri yox idi” kimi zaman formulları nə qədər başlanğıc zaman tipini göstərsə də, bu zamanın tarixi konkretləşmir. Zamanın aydınlaşmasında məkan formulları xüsusi rol oynayır, məkan formullarının iştirakı olmadan zamanın dərk olunması mümkün deyil. Esxatologiyada obyektiv zaman adı altında dünya sonunun işarələndiyi konkret zaman məfumu fəaliyyətdədir. Onun obyektiv zaman vaxtı bəlli olmasa da, mümkünlüyünə qəti şəkildə inanılan postulatlardan bəhs edildiyi məlum olur. Bu postulatlar “günəşin qərbdən doğması”, övladların ata-ana üzünə ağ olması”, çoxlu katastrəfik bəlalərin göndərilməsi, dəhşətli xəstəliklər və s. obyektiv zamanın gəlməsinə insanları inandırır.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında başlıca məqsəd esxatoloji miflərdə zaman konsepsiyasının semantikasını araşdırmaqdır.

Esxatoloji zamanın dərk olunması mürəkkəb prosesdir, onun insan şüurunda qavranılması çoxpilləli ola bilər. İnsan obyektiv zamanın başlanğıcında esxatoloji zaman haqqında məlumatsızdır. Ümumiyyətlə, ibtidai çağ insanlarının mifoloji şüurunda zaman dərk edilməzdir. Məsələn, ibtidai insanlar uçan xalça haqqında düşünərkən ona zaman prizmasından baxmamışlar. Onlar, Maksim Qorkinin göstərdiyi kimi, *“yer üzündəki hərəkətin sürətini artırmaq haqqında düşünmüşlər, atı mənimsəmişlər, düşməni, heyvanları uzaqdan öldürmək üçün ox və yayı, nizəni ixtira etmişlər”* [9, s. 7-8].

Bu kəşflər prosesindən göründüyü kimi, qədim insan zamanı düşünməmişdir. Amma zaman bir anlayış kimi onun hissələrində mövcud olmuşdur. Lakin ibtidai insanların məkan və zaman haqqındakı düşüncələri müasir düşüncəyə nizamsızlıq

kimi görünür. İbtidai düşüncədə zamanın istiqaməti birbaşa mütləq gələcəyə yönəlir və özünün yaxın keçmişdəki və anında olan fəaliyyətə görə nizamlanır. Buna görə də ibtidai insanın düşüncəsində olan maddi obyekt təkcə məkanda mövcud deyil, həm də konkret zaman içindədir. Şərti mənada zaman sonsuzdur. Bu, mütləq sonsuzluq deyil. Burada sonsuzluq heç vaxt bir-birini təkrar etmir, daim yeniləşən anların baş verməsində ifadə olunur. A.F.Losev yazır ki, *“burada bir momenti başqasından ayırmaq olmur, azca fiksasiya nəticəsində o ləğv olunur və yerini başqa momentə verir”* [11, s. 3].

Göründüyü kimi, burada zamanın momentlərindən, anlarından söhbət gedir. Esxatoloji zaman da momentlərdən, anlardan ibarət olub, miqdarca uzanan sonsuzluğun keyfiyyətli və konkret bir tipini yaradır. Bu düşüncədə məkan əbədidir, Yer kürəsidir, zaman isə ardıcılıq prinsipinə malikdir, zəncirvari düzümdədir. Esxatoloji düşüncədə ölüb-dirilmə mifologemi o dünyaya gedib qayıtma arasındakı zaman miqyasını esxatoloji zamanda kiçiltməklə formalaşır. Esxatoloji zamandakı ardıcılıqlar səbəb və nəticə cəhətdən zaman mifi ilə bağlıdır. Mifləşmiş esxatoloji görüş dünyanın sonunu bədii şəkildə izah edir. Mifoloji mətnlərdə esxatologiya kosmik zaman və kosmik məkan daxilində olan zaman mifini üzə çıxarır. Arif Acalov yazır ki, *“bu miflərin məzmunu “nizamlayıcı kosmik başlanğıcla dağınıq xaosik başlanğıcın mübarizəsi” (V.N.Toporov) dünyanın (kosmosun) yaranması, təbii obyektlərin formalaşması və ya bu kimi hadisələrdən ibarətdir... Çünki mifoloji kosmoqonik proses müəyyən zaman və məkan sərhədləri olan dövrü hadisə kimi qavranılır”* [1, s. 16].

Ramil Əliyev göstərir ki, *“mifoloji zamanda şəxsiyyətin formalaşmaması, zamanın əvvəli və sonunun bilinməməsi, buna görə də zaman anlayışının qəbilə dünyagörüşündən kənarda olması məhdud düşüncənin həm səbəb, həm nəticə, həm də məqsəd olmasına yönəlir”* [5, s. 17].

Bütün dünya mifologiyalarında “müqəddəs zaman” anlayışı vardır. Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) adı ilə bağlı olan hicrət tarixi b.e. 622-ci ilindən başlanır. Məhz bu günün tarixi “müqəddəs zaman” adlanır. Martin Haydeqer xristian mifologiyasında “müqəddəs zaman” anlayışını belə mənalandırır: *“Əbədi qayıdış haqqında təlimin həqiqi mənası belədir: əbədiyyət indiki zaman, an (ləhzə) isə kənardan müşahidə edilən üçün nəzərdə tutulan sadəcə “indi” baş verənlər yox, keçmişlə gələcəyin kəsişim nöqtəsidir”* [4, s. 19].

Qapalı kosmos daxilində olan “müqəddəs zaman” kimi statiklik cisimlərin bir-biri ilə aralarındakı çevrilmələrin başlanğıcını, xaosik quruluşdan nizamlı quruluşa ilk keçidi formalaşdırır və mifoloji düşüncədə teoloji təlimin yaranmasına səbəb olur. Esxatoloji təlim isə ilk teoloji təlimin inkişafı nəticəsində dünya sonunun idarə olunması düşüncəsini yaradır. Tarixi şüur formalaşdıqca esxatoloji düşüncə də mahiyyətini kamilləşdirir, insan isə bu əzablı qurtuluşun bir həlqəsi kimi dərk olunur. Qədim türk təfəkküründə zaman anları silsiləvi səciyyə daşıyaraq təbii mərhələlərə uyğun gəlir, insan taleyi bu prosesləri təkrarlayır. Asif Hacı yazır: *“...Bütövlükdə*

indiki zaman şərtiləşir, iki ideal dövr olan keçmiş və gələcək arasında siqlətsiz bir an kimi anılır” [6, s. 33].

K.Hüseynoğluna görə, “*zamanın bu kəsirlərində dini təsəvvürlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olması daim dini inanclarla bağlı olmuşdur. Qədim xalqların dini təsəvvürlərində başər və dünya tarixi eyni bir istiqamətdə, hadisələrin sonsuz ardıcılığı ilə getmir, dairə üzrə hərəkət edir. Baş verən hadisələr təkrar olunma xüsusiyyətinə malik olurlar. Bu fikirlər daha çox esxatologiyada öz əksini tapmışdır*” [7, s. 105].

Azərbaycan esxatoloji fikrində təqvimlə bağlı sayların zaman və mif düşüncəsində mürəkkəb strukturunu görürük. Ay təqvimindən Günəş təqviminə keçiddə ilin günləri 280 (ay təqvimi) gün Günəş təqvimindəki 360 və ya 365 günə necə əvəzlənir?

C.F.Birlayn yazır ki, “*qədim Misir təqvimində 13 ayın 360 gündən ibarət olması, çatmayan 5 günün mifoloji düşüncədə izahı Ay ilahəsi ilə şahmat oynayan Totun şərtinə əsasən qalib gəldiyi zamanda onun təqvimindəki (280 gündən) hər bir günün 1/72 hissəsini udması ilə bağlıdır*” [4, s. 15].

İstər Ay təqvimi, istərsə də Günəş təqvimindəki esxatoloji düşüncədə köhnə ilin ölməsi, yeni ilin doğulması zamanın məhvinə və yenidən yaranmasına əsaslanır. Bu esxatoloji düşüncələr, fikrimizcə, təkə tək tanrıçılıqla bağlıdır. Yenə də C.F.Birlaynın yazdığı kimi, “*qədim Misir mifologiyasında çoxallahlılıq dövrü təktanrıçılıqdakı esxatologiyanın formalaşmasında rol oynamışdır. Misir çoxallahlılığında ölüb-dirilmə Osirisə və başqa allahlara məxsus xüsusiyyət olsa da, bütövlükdə dünyanın məhvinə səbəb olmur. Kassirer qeyd edir ki, dini məsələlər üzərində düşüncələr və ilkin fəlsəfi nəzəriyyələr həyatda baş verən bütün hadisələrin səbəbkarı sayılan monoteizm, vahid allah ideyasına gətirib çıxarır*” [4, s. 14].

Deməli, monoteizm yaranırsa, onun özünə məxsus dini strukturları və o cümlədən esxatoloji düşüncəsi də yaranır. İlk dövrlərdə bu esxatoloji düşüncə çoxallahlılıqdakı bütərlərin məhv edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Sonrakı dini təsəvvürlərdə savaş meydanı xeyir qüvvələrlə şər qüvvələrin mübarizəsinə verilmişdir. İslam dini düşüncəsi formalaşana qədər mifoloji düşüncədə esxatologiya xeyir qüvvələri təmsil edən mifoloji varlıqlarla şər qüvvələri təmsil edən qüvvələr arasında mübarizəyə əsaslanmışdır. Xeyir qüvvələri təmsil edən və mübarizə aparanlar həm də mədəni qəhrəman statusuna yüksəlmişlər.

Cəlal Bəydili (Məmmədov) yazır ki, “*Dünyanın sonu haqqında, qiyamətlə bağlı təsəvvürlər dövrəvi zaman konsepsiyasından asılıdır və bu üzdən də kosmoloji model çərçivəsində yenə kosmoqonik miflərlə bağlanır*” [3, s. 242].

Bu fikir özlüyündə qiyamətdən sonra yaranacaq dünyanın yaradacağı kosmoqonik miflərə işarə edir.

Yer kürəsindəki bütün esxatoloji məhv edilmələrin sırasında yel üçüncü qiyaməti yarada biləcək qüvvə kimi xarakterizə edilə bilər. İkinci məhv olma su ilə bağlı olmuş, Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlı olaraq baş vermişdir. Ən birinci

qiyamətin dövrünün nə vaxt olduğu haqda heç nə düşünə bilmədiyimizdən bizim üçün sirdir. Deməli, od, su, yel, torpaq dünyanın əmələ gəlməsində və sona çatmasında iştirak edən əsas ünsürlərdir. Hər üç yox edilmələr torpaq ünsürü ilə bağlıdır. Torpağa ana torpaq deyirik, mifologiyada Ulu Ana, Yer Ana kimi ifadələrə rast gəlinir. Mifologiyada it, qurd, qarı mifologemləri də esxatoloji düşüncəyə əsaslanır. Qarı – qoca dünya, it və qurd çox yaşamağın ifadəsi kimi “Qurdla qiyamətə qalmaq”, “İtlə (Qıtmırla) qiyamətə qalmaq” (“Əshabi-Kəhf”, Nəsimi də bir qəzəlində bu ifadəni işlədir) deyimlərində özünü yaşadır. C.Bəydiliyə (Məmmədova görə, “it və qurdun yaradılışı torpağın yaradılışı ilə eyni zamana düşür, yaxud onların yaradılışı üst-üstə düşür, it və qurd Yeri təmsil edir. Türk mifologiyasında esxatoloji miflərin sayı az olduğundan, ya da bu barədə düşünməyin çətin olması səbəbindən dünyanın sonu haqda düşüncələri İslam və xristian düşüncəsindəki esxatoloji məlumatlardan dolayı şəkildə qarğışlarda, alqışlarda, fallarda esxatoloji düşüncəyə toxunmuşlar. Magiyanın köməyi ilə belə mətnlərdə axirət düşüncəsi ilə insanları qorxutmaq meyili hiss edilir. Bunu daha çox şaman cadu seanslarında, şaman alqış və qarğışlarında, axirəti təsvir edən oyun-mərasimlərdə izləmək mümkündür.

Cabbar Cəlil Bəyidilli N. Qraçevaya istinad edərək qam-şaman cadu seanslarından birini təsvir edir: *“Cadu ediləcək qurdun ayaq izlərini müəyyən edən qam-şaman həmin izləri bıçaqla bıçaqlayaraq, qoy “bu izin sahibi yox olsun” deyib eyni zamanda onun müqəvvasını yapıb, həmin müqəvvanı “koyka” adlandırır, onun üzərinə qarğış söyləyib, dəşik-dəşik edərək, “mən səni öldürərəm, öl, yox ol” söylərdi”* [4, s. 65].

Bu misalda qurdun ölməsi istənilir. “Qurdla qiyamətə qalmaq” əvəzinə onun mənfi xisləti əsas götürülərək şər qüvvə kimi məhv edilməsi arzu edilir. Yenə də eyni müəllif yazır ki, *“Koyka-canavar” adlanan magik mərasimdə ziyan çəkən sürü sahibi meşədə müqəddəs sayılan ağaclardan birinə yaxınlaşır, deyir ki, “icazə ver sənin budaqlarından birini götürüm”. Bu budaqlardan canavar fiquru düzəldir. Sonra sürüdən bir heyvanın üzərinə düzəltdiyi canavar damğasını vurur, sürüyə ötürür, canavarı təsvir edən ağacı evə gətirib, üzərinə yağ sürtür, öz arzusunu ona bildirir. Beləliklə də o, canavarı məhv edəcəyini, onun üçün həyatın sonunu gətirəcəyini düşünür”* [4, s. 65-66].

Deməli, magiya, ovsun istənilən varlıq üçün həyatın sonunu yaxınlaşdıracaq bir nəsnəyə çevrilə bilər. Amma burada təbii şəkildə baş verə bilən qiyamət yoxdur, sadəcə olaraq onun modeli qurulur. Bu da axır zaman anlayışının şüurda bənzədilərək mifoloji düşüncəyə daxil edilməsi deməkdir.

Axır zaman haqqında görüşlərə bir qadağa qoyulması da bu düşüncənin çox yayılmamasına səbəb olmuşdur. Quranda deyilir: *“(Ya Rəsulum!). Səndən saat (qiyamət günü) haqqında soruşarlar ki, nə vaxt qopacaq? De: “O ancaq Rəbbimə məlumdur. (Qiyamətin) qopacağı vaxtı Allahdan başqa heç kəs bilə bilməz. Göylərdə və yerdə (Allahdan qeyri) bir kimsənin onu bilməsi çətindir. O sizlərə ancaq qəflətən gələr!” Sən onun haqqında bir şey bilirsənmiş kimi onlar (səndən) israrla*

soruşarlar. De: *O ancaq Allah dərgahında məlumdur, lakin insanların əksəriyyəti (bunu) bilməz!*" [10, 246].

C.Bəydili (Məmmədov) göstərir ki, *"qiyamətin əlamətləri kimi isə "axır zamanda atalar dururkən oğullar söyləyə..., analar dururkən qızlar söyləyə...", "libasda ər arvad seçilməyə..." kimi deyimlər Oğuznamələrdə vardır"* [3, s. 246].

Qiyamət mistika deyil. Düzdür, qədim miflərdə öləri insanın öz ölümsüzlüyü uğrunda mübarizə apardığı məlumdur. "Ölümü kimə verək", "Zaman öldü", "Mal-qarasız həyat, "Çobanın cənnətə getməsi", "Nə işin var Ozanda?", "Ozan" və s. mətnlərdə ölümdən qaçma motivlərinə rast gəlinir. Qiyamətlə bağlı verilən ayədə də, Y.E.Qolsovkerdə olduğu kimi, *"dini qavrayış və dərkətmə mistik qavrayış və dərkətmədən fərqlidir. Dini idrak vəhy üzərində, "yuxarıdan" göndərilmiş bilgi üzərində qərarlaşır. Mistik idrak isə "aşağıdan" alınmış bilgiyə əsaslanır... Dini dərkətmənin bünövrəsi inamdır. Bu inam həqiqətlə açılır. Mistik dərkətmə isə təcrübəyə söykənir"* [8, s. 221].

İşin yeniliyi və nəticəsi: Bu dünya yalançı dünya, axirət dünyası real dünyadır. Xaos kosmosun tərsi kimi fani dünyanı göstərir. Axirət dünyası kosmosdur, dünyamız isə xaos dünyasıdır. Dünya mifologiyalarında qiyamətin quruluşu eynidir. İnsan ilk yaradılışdan başlamış ömrünün sonuna qədər addım-addım qiyamətə doğru gedir. Qiyamət qorxusu insanlar arasında bir-birinə qarşı ədavətin, günahların, pisliliklərin qarşısını alır. Qiyamət yer üzündə ədalətin bərqərar olması ideyasına söykənir. Şərə qarşı mübarizədə qiyamət böyük bir gücdür. Qiyamət şər qüvvələrin ürəyində qorxu yaradır. Qorxu hissi də mifologiyanın yaranmasında insan şüurunu idarə edən psixoloji faktordur, eyni zamanda psixi şüur kimi qiyamətin baş verəcəyinə mifoloji inam yaradır. Qiyamət bütün atributları ilə mifoloji zamanın strukturunda öz yerini tutmuş olur.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan miflə bağlı tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə işdən ali məktəblərdə miflərin tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənləşir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Azərbaycan mifoloji mətnləri / Tərtib edən, ön söz və izahların müəllifi A.Acalov / – Bakı: Elm, – 1988, – 196 s.
2. Bəydilli C.C.Qam-şamançılığın etnomədəniyyətdə yeri / – Bakı: Ağrıdağ, – 2000, – 204 s.
3. Bəydili (Məmmədov) C. İstiqlal xalq ədəbiyyatınındır / C.Bəydili (Məmmədov). – Bakı: Elm və təhsil, – 2015, – 312 s.
4. Birlayn C.F. Paralel mifologiya / C.F.Birlayn. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014, – 324 s.

5. Əliyev R.M. Azərbaycan nağıllarında mifik görüşlər / R.M.Əliyev. – Bakı: Elm, – 1992, – 118 s.
6. Hacılı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi / A.Hacılı. – Bakı: Mütəcim, – 2002, – 164 s.
7. Hüseynoğlu K. Mifin mənşəyi, mahiyyəti və tipologiyası / K.Hüseynoğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010, – 180 s.
8. Qolosovker Y.E. Mifin məntiqi / Y.E.Qolosovker. – Bakı: Kitab aləmi, – 2006, – 316 s.
9. Qorki, M. Şura ədəbiyyatının vəzifələri / M.Qorki. – Bakı: Azərnəşr, – 1935, – 104 s.
10. Qurani-Kərim / – Bakı: Çıraq, – 2004, – 680 s.
11. Лосев А.Ф. Античная философия истории / А.Ф.Лосев. – Москва: Наука, – 1977, – 207 s.

Nigar Zeynalova
AMEA Folklor İnstitutu

ESXATOLOJİ MİFLƏRDƏ ZAMAN KONSEPSİYASI

XÜLASƏ

Esxatologiya zaman, axirət, təbiət, insan və kosmos münasibətlərini göstərən fəlsəfi-mifoloji və dini-ictimai təfəkkür sistemi ilə sıx bağlıdır. Bu düşüncənin əsasında insanın və kosmosun, zamanın və təbiətin qarşılıqlı anlaşmasına əsaslanan məhvolma və yenidən yaranma ideyası durur. Esxatologiya xaosla kosmosun mübarizəsinin nəticəsi kimi meydana gəlir. Bu mübarizədə xeyirxah və şər qüvvələr iştirak edir. Bütün dünya mifologiyalarında şər və xeyir qüvvələr qiyamət mifinin əsas iştirakçılarıdır. Qədim türk mifologiyasında Ülgen və Erlik, Zərdüşt mifologiyasında Hörmüz və Əhriman, Yunan mifologiyasında Zevs və Prometey və başqaları qarşı-qarşıya dayanan güclərdir. Qiyamətin baş verəcəyi Quran, Bibliya, Tövrat və başqa dini kitablarda təsdiq olunur.

Məlumdur ki, ibtidai insanların məkan və zaman haqqındakı düşüncələri müasir düşüncəyə nizamsızlıq kimi görünür. İbtidai düşüncədə zamanın istiqaməti birbaşa mütləq gələcəyə yönəlir və özünün yaxın keçmişdəki və anında olan fəaliyyətə görə nizamlanır. Buna görə də ibtidai insanın düşüncəsində olan maddi obyekt təkcə məkanda mövcud deyil, həm də konkret zaman içindədir. Şərti mənada zaman sonsuzdur. Bu, mütləq sonsuzluq deyil. Burada sonsuzluq heç vaxt bir-birini təkrar etmir, daim yeniləşən anların baş verməsində ifadə olunur.

Göründüyü kimi, burada zamanın momentlərindən, anlarından söhbət gedir. Esxatoloji zaman da momentlərdən, anlardan ibarət olub, miqdarca uzanan sonsuzluğun keyfiyyətli və konkret bir tipini yaradır. Bu düşüncədə məkan əbədidir, Yer kürəsidir, zaman isə ardıcılıq prinsipinə malikdir, zəncirvari düzümdədir.

Esxatoloji düşüncədə ölüb-dirilmə mifologemi o dünyaya gedib qayıtma arasındakı zaman miqyasını esxatoloji zamanda kiçiltməklə formalaşır. Esxatoloji zamandakı ardıcılıqlar səbəb və məntiqi cəhətdən zaman mifi ilə bağlıdır. Mifləşmiş esxatoloji görüş dünyanın sonunu bədii şəkildə izah edir. Mifoloji mətnlərdə esxatologiya kosmik zaman və kosmik məkan daxilində olan zaman mifini üzə çıxarır.

Dünya mifologiyalarında qiyamətin quruluşu eynidir. İnsan ilk yaradılışdan başlamış ömrünün sonuna qədər addım-addım qiyamətə doğru gedir. Qiyamət qorxusu insanlar arasında bir-birinə qarşı ədavətin, günahların, pisliklərin qarşısını alır. Qiyamət yer üzündə ədalətin bərqərar olması ideyasına söykənir. Şərə qarşı mübarizədə qiyamət böyük bir gücdür. Qiyamət şər qüvvələrin ürəyində qorxu yaradır. Qorxu hissi də mifologiyanın yaranmasında insan şüurunu idarə edən psixoloji faktordur, eyni zamanda psixi şüur kimi qiyamətin baş verəcəyinə mifoloji inam yaradır. Qiyamət bütün atributları ilə mifoloji zamanın strukturunda öz yerini tutmuş olur.

Açar sözlər: mif, mifologiya, folklor, esxatologiya, kosmoqoniya, təqvim mifləri, qiyamət

Нигяр Зейналова

Институт Фольклора НАНА

КОНЦЕПЦИЯ ВРЕМЕНИ В ЭСХАТОЛОГИЧЕСКИХ МИФАХ РЕЗЮМЕ

Эсхатология тесно связана с системой философско-мифологического и религиозно-социального мышления, которая показывает взаимосвязь между временем, потусторонним миром, природой, человеком и пространством. В основе этого мышления лежит идея разрушения и возрождения человека и пространства, основанная на взаимном понимании времени и природы. Эсхатология возникает в результате борьбы пространства с хаосом. В этой борьбе участвуют добрые и злые силы. Во всех мировых мифологиях силы зла и добра являются главными участниками мифа о Судном дне. Ульген и Эрлик в древнетюркской мифологии, Ормуз и Ахриман в зороастрийской мифологии, Зевс и Прометей в греческой мифологии и другие - противостоящие силы. Тот факт, что Судный день наступит, подтверждается в Коране, Библии, Торе и других религиозных книгах.

Хорошо известно, что мысли примитивных людей о пространстве и времени кажутся беспорядком в современной мысли. В примитивном мышлении направление времени прямо направлено в абсолютное будущее и регулируется его действиями в недавнем прошлом и настоящем. Следовательно, материальный объект в сознании первобытного человека существует не только в пространстве, но и в определенное время. В

общепринятом смысле время бесконечно. Это не обязательно бесконечность. Здесь бесконечность никогда не повторяется, она выражается в возникновении постоянно обновляющихся моментов.

Как видите, речь идет о моментах времени. Эсхатологическое время также состоит из моментов, создавая качественный и конкретный тип бесконечности, которая расширяется в количестве. В этой мысли пространствоечно, а время имеет принцип последовательности в цепочке. В эсхатологической мысли мифология смерти и воскресения формируется путем сокращения промежутка времени между переходом в этот мир и возвращением в этот мир в эсхатологическом времени. Последовательности в эсхатологическом времени, его причины и логика связаны с мифом времени. Мифический эсхатологический взгляд художественно объясняет конец света. В мифологических текстах эсхатология раскрывает миф о пространстве и времени.

Структура Судного Дня такая же, как и в мировой мифологии. От начала творения до конца своей жизни человек шаг за шагом идет к Судному Дню. Страх Судного Дня предотвращает вражду, грехи и зло между людьми. Судный день основан на идее, что справедливость восторжествует на земле. Судный день - великая сила в борьбе со злом. Судный день вселяет страх в душах злых сил. Страх также является психологическим фактором, который контролирует человеческий разум при создании мифологии, но также создает мифологическую веру в то, что апокалипсис произойдет как ментальное сознание. Судный день со всеми его атрибутами занял свое место в структуре мифологического времени.

Ключевые слова: миф, мифология, фольклор, эсхатология, космогония, календарные мифы, Судный день.

Nigar Zeynalova
İnstitut of Folklore of ANAS

Time Conception in Eschatological Myths SUMMARY

Eschatology is closely related to the system of philosophical-mythological and religious-social thinking, which reflects the relationship between time, the hereafter, nature, human and the space. The heart of this thought is the idea of disintegration and rebirth, based on the mutual understanding of human and space, time and nature. Eschatology emerges as a result of the struggle of space with chaos. Good and evil forces take part in this struggle. In all the mythologies of the world, the forces of good and evil are the main participants in the myth of the Day of

Judgement. In ancient Turkish mythology, Ulgen and Erlik, in Zoroastrian mythology, Hormuz and Ohriman, in Greek mythology, Zeus and Prometheus and others are opposing forces. The Day of Judgement is confirmed in the Koran, the Bible, the Torah and other religious books.

It is well known that the thoughts of primitive people about space and time seem to be irregular to modern thought. In primitive thought, the direction of time is directly directed to the absolute future and is regulated by its activities in the recent past and present. Therefore, the material object in the mind of primitive man does not exist only in space, but also in a specific time. In the conventional sense, time is endless. This is not necessarily infinity. Here, infinity never repeats itself, it is expressed in the occurrence of constantly renewing moments.

As you can see, we are talking about the moments of the time. Eschatological time also consists of moments and the moments, creating a qualitative and concrete type of infinity that extends in quantity. In this thought, space is eternal, it is the Earth, and time has the principle of sequence, in a chain order. In eschatological thought, the mythology of death and resurrection is formed by reducing the scale of time between going and returning to that world in eschatological time. Sequences in eschatological time are causal and logically related to the myth of time. The mythical eschatological view explains the end of the world in an artistic way. In mythological texts, eschatology reveals the myth of space-time and time within space.

The structure of the Day of Judgment is the same in world mythology. From the beginning of creation to the end of his life, man walks step by step towards the Day of Judgment. Fear of the Day of Judgment prevents enmity, sins and evils among people. Day of Judgment is based on the idea that justice will be done on earth. Day of Judgment is a great force in the fight against evil. Day of Judgment is apparently the catalyst for a united Khundia and their subsequent emergence as a galactic power. Fear is also a psychological factor that governs the human mind in the creation of mythology, and at the same time creates a mythological belief that the apocalypse will take place as a mental consciousness. Day of Judgment, with all its attributes, has taken its place in the structure of mythological time.

Key words: myth, mythology, folklore, eschatology, cosmogony, calendar myths, Day of Judgement

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Rəna İsmayılova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RÖVŞƏN MƏMMƏDSOY
Bakı Slavyan Universiteti
Memmedsoy1974@mail.ru
Süleyman Rüstəm küç.,33

TƏRCÜMƏDƏ OBRAZIN YENİDƏN YARADILMASI

Boris Pasternak müharibənin sonlarında və müharibədən sonrakı illərdə həyata daha çox fəlsəfi-dini prizmadan yanaşaraq, ətrafında cərəyan edən bütün hadisələri yenidən mənəvi süzğəcdən keçirməyə və dəyərləndirməyə başlamışdı. Onun bu dövrdə qələmə aldığı şeirlərdə kədər, yorğunluq, əzab, iztirab motivləri yaratdığı obrazların əsas xarakterik xüsusiyyətinə çevrilir, şairdə yeninin köhnənin daha məşəqqətli və əzabverici forma kimi təzahür etməsi qənaəti gedikcə möhkəmlənirdi. Bu mənada B.Pasternakın "Hamlet" şeirini onun yaradıcılığının və dünyaya fəlsəfi baxışının yekunu kimi dəyərləndirmək olar. Əvvəlcə bu şeirin mahiyyətini aydınlaşdıraraq, sonra isə onun dilimizə tərcüməsinin spəsfik xüsusiyyətlərinə təhlil edərək. Dörd bənddən (16 sətir) ibarət olan bu şeir müharibənin sonlarında qələmə alınsa da, müharibədən sonrakı ilk illərdə yenidən işlənərək oxuculara təqdim olunmuşdu. Əsər B. Pasternakın həyatında baş verən ən vacib hadisələri, daha doğrusu təbəddülatları poetik şəkildə əks etdirmişdir. Şeirin meydana gəlməsinin səbəbi 1946-cı ilin fevralında Moskva Dövlət Universiteti nəzdindəki bir klubda V.Şekspirin "Hamlet" faciəsinin B. Pasternakın tərcüməsindəki ilk oxunuşu olmuşdu. Həmin ilin fevralında "Hamlet" şeirinin ilk variantı ("Budur, bütövlükdə mən. Səhnəyə çıxdım...") yaradılmışdır. Şeirin ilk variantının əsas ideyası həyatın faciəvi bir dram kimi xarakterizə olunması idi.

Mən uzaq əks-sədada tuturam-

Mənim əsrimdə nə baş verəcək.

Bu, uzaqda baş verən hərəkətlərin səs-küyüdür.

Mən onlara beş ayaqla oynayıram...

B.Pasternak şeirin son redaksiyasında buraya daha güclü və parlaq Bibliya ifadəliliyi verməklə ideyanı ("Gəfsiman notunun həsrəti") xeyli gücləndirmişdi.

1946-cı ilin iyun ayında B. Pasternak "Şekspirin tərcümələrinə qeydlər"də vurğulayırdı ki, "Hamlet" xaraktersizliyin deyil, o, "qizgin bir mərcin, əmr edilmiş igidliyin, etibar edilmiş vəzifənin dramıdır. Ritmik başlanğıc dramın bu ümumi tonunu çox dəqiq şəkildə özündə birləşdirir, bununla belə ritm təkcə bu vəzifəni yerinə yetirmir. O, ümumi harmoniyadan kənarda təsəvvür olunmayan tragediyanın bəzi kəskin məqamlarına yumşaldıcı təsir göstərir" (1.s.416) "Hamlet" şeirini başa düşmək üçün Danimarka şahzadəsinin obrazının tərcüməçi tərəfindən necə interpretasiya edilməsi əsas deyil, əsas Əhdi-Cədid paralellərini şüurlu və cəsarətli şəkildə ortaya qoyan B. Pasternakın öz dünyagörüşünü, dini-fəlsəfi mühakimələrini

başla düşməkdir. Hamletin monoloqundakı "ölüm, yoxsa olum" sualı qəti bir esxatoloji gurultu kimi hər tərəfə yayılır ki, bizcə bu, əvvəlcədən və gözlənilməz hadisə üçün nəzərdə tutulan rekviyemdir. Boris Pasternak 1945-1946-cı illərdə başladığı "Doktor Jivago" üzərində işləyərkən "Hamlet" şeirinin son variantı üzərinə qayıdır və buraya "İncil" mətnini daxil edir. O bu illərdə özünün ruhən xristian olduğunu başa düşmüşdü. 13 oktyabr 1946-cı ildə əmisi qızı Olqa Freydenberqə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Əslində, bu mənim ilk real işimdir. Mən bu əsərdə son 45 ildə Rusiyanın tarixi bir obrazını yaratmaq istəyirəm, eyni zamanda süjet boyu Dikkens və Dostayevski idealındakı kimi ağır və kədərli hadisələri ətraflı təsvir edəcəyəm, bu əsər mənim incəsənətə, "İncil"ə, insanın tarixdəki həyatına və digər bir çox məsələlərə baxışlarımı ifadə edəcək... Mən bu əsərdə yəhudiliklə, hər cür millətçiliklə (və beynəlmiləlliliklə), anti-xristianlığın bütün çalarları ilə və onun fərziyyələri ilə hesabı bitirəcəyəm. Sanki Roma imperiyasının süqutundan sonra yenə də hansısa xalqlar var və onların xam milli mahiyyəti üzərində mədəniyyət yaratmaq imkanı mövcuddur. Şeylərin atmosferi mənim xristianlığımdır" (2.s.296).

"Hamlet" şeiri mürəkkəb kompozisiya quruluşuna malikdir. Müəllif burada bir neçə planı-səhnə, ədəbi-roman və avtobioqrafik janrı ahəngdar şəkildə qovuşdurur. Poetik sintez o qədər üzvidir ki, hətta o, oxucuda monofonik təsəvvür yarada bilər. Bununla belə, şeirdə üç səs aydın şəkildə eşidilir.

Гул затих. Я вышел на подмости.

(Küy bitdi, mən çıxdım səhnəyə)

Deməli, hərəkət teatrda baş verir. Aktyor – Hamlet səhnəyə çıxır. "Küyün yatması" ilə eyni anda başlanğıcı bütün şeirə nüfuz edən həyəcanlı əhvali-ruhiyyə yaranır.

Прислонясь к дверному косяку,

Я ловлю в далеком отголоске,

Что случится на моем веку.

На меня наставлен сумрак ночи

Тысячью биноклей на оси.

Sətri tərcümə:

(Qapının yan taxtasına söykənərək

Mən uzaq əks-sədada tuturam,

Əsrimdə nə baş verənləri.

Dikilib üzümə alatoran gecə

Min-min durbin göz mənə baxır).

Bu Pasternakın öz səsidir. Hadisə Peredelkinoda cərəyan edir. Gecənin üzünə açılmış qapı. Şair bilir ki, hər gecə onun dalınca gələ bilirlər. V.Meyxoldun bəraətinə hazırlıqla bağlı işi araşdıran prokuror orada Pasternakdan da məlumat daxil olduğuna rast gəlmiş və onun azadlıqda qalmasına, həbs olunmamasına təəccüb etmişdi. Şeirdəki "tuşlanmış" (наставлен) feili şairin məhz həmin həyəcanlı vəziyyətini çox dəqiq ifadə edir, silah tuşlanması assosiyası yaradır. "Minlərlə

durbin göz (gecə səmasında ulduzlar) tuşlanıb” ifadəsi özündə iki planı- real həyatı və səhnəni birləşdirir.

Если только можно, Авва Отче,

Чашу эту мимо пронеси.

Sətri tərcümə:

(Əgər mümkünsə ancaq, Avva Otçə,

Bu qədəhi yanımdan apar.)

“İncil”dən götürülmüş bu sözlər şeirin ortasında müəllifin həyəcanlarına, narahatlıqlarına xristian mahiyyəti verir.

Я люблю твой замысел упрямый

И играть согласен эту роль.

Но сейчас идет другая драма,

И на этот раз меня уволь.

Sətri tərcümə:

(Mən sən inadkar düşüncəni sevirəm

Və bu rolunu oynamağa razıyam.

Ancaq indi başqa bir dram gedir

Bu dəfə məniüzürlü tutt).

Yenə bu faciədə iştirakı sadəcə peşəkar fəaliyyətilə bağlı olmayan, qəhrəmanın (Hamletin) taleyini bölüşən və həyatı çoxtərəfli faciə kimi başa düşən aktyorun səsi eşidilir:

Но продуман распорядок действий,

И неотвратим конец пути.

Я один, все тонет в фарисействе.

Жизнь прожить – не поле перейти.

Sətri tərcümə:

(Lakin fəaliyyət cədvəli əvvəldən düşünüülüb,

Və yolun sonu qaçılmazdır.

Mən təkəm, hamı riyakarlıqda boğulu.

Həyatı yaşamaq çölü keçmək deyil).

Sonuncu bənddə şeirin müəllifi kimi təqdim oluna Yuri Jivaqonun səsi gəlir. Romanda şeirdə işlənən «фарисейство» sözünə rast gəlinmir. 15-ci fəsildə (Son) romanın baş qəhrəmanının ömrünün son illəri təsvir olunmuşdur: onun yaxın dostları (Mixail Qordon və İnnokenti Dudorov) öz köhnə prinsiplərini bir tərəfə qoyub, yeni dövrdə öz yerlərini tapmaq imkanı barədə düşünürlər. İnnokentinin məsum nitqi zamanının ruhundadır. Lakin məhz onların xamlığının qanunauyğunluğu və şəffaflığı Yuri Andreyeviçi yandırır. Azad olmayan insan həmişə öz asılılığını ideallaşdırır. Ancaq onu nəzərə alaq ki, B.Pasternak özü haqqında “mən tənhayam, hamı ikiüzlülükdə batır” deyə bilməzdi. Çünki həyatının sonuna qədər, hətta onun

təqib olunduğu dövrlərdə belə (1957-1960-cı illər) onu tənha qoymayan yaxın adamlar olmuşdu: AA.Axmatova, Korney və Lidiya Çukovskilər, pianoçular Henrix Neyqauz, Marina Yudina, filosof V.F.Asmus və başqaları. B.Pasternak Yuri Jivaqodan fərqli olaraq təqiblərdən sınınamışdı. Hazırlanan represiyayı gözlədiyi günlərdə Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin mədəniyyət şöbəsinin müdiri D.A.Polikarpova yazdığı məktubda deyirdi: "Sizi inandırım, o, zəif yazılısaydı ("Doktor Jivaqo" nəzərdə tutulur), mən onu üzə çıxarmazdım, hamıdan gizlədərdim. Ancaq o, mənim arzularımdan güclü oldu, güc yuxarıdan verilir və beləliklə, onun sonrakı taleyi mənim iradəmdən asılı deyil. Mən ona qarışmayacağam. Əgər mənim bildiyim həqiqəti əzabla qarşılanmalıyamsa (bu yeni deyil), mən hər şeyi qəbul etməyə hazıram" (2.s.896) "Hamlet" şeiri vurğulu hecaların vurğusuz hecalarla növbələşdiyi beşölçülü xorey janrında yazılmışdır. Bu klassik ölçüdə Lermontovun "Yola tək çıxıram ..." şeirindən sonra rus poeziyasında tez-tez istifadə olunmuşdur. M. Lermontovun əsas motivi dərin həyat yorğunluğu idi. Şeirdəki əsas obrazlar şəffaf və aydın olsa da, şair o daşlı-kəsəkli yolda tənha qalan bir tühaf adam idi. Onun qəlbi Yaradanın və təbiətin gecə sükutunun harmoniyasını narahatlıq və həssaslıqla yaşayır:

Ночь тиха. Пустыня внемлет Богу,
И звезда с звездою говорит.

Sətri tərcümə:

*(Gecə sakit. Səhra Allaha boylanır
Və ulduzlar ulduzlarla danışır)*

Kainatın möhtəşəm sükutundan uzaqlaşdığını ağırlı şəkildə hiss edən şair üçün bu gözəllik öləziyir. İnsan azadlıq və sakitliyi yalnız Allahda tapa bilər. Şair üçün ona görə belə ağırlı və çətindir ki, o, sonsuz şirin yer yuxusu arzusundadır.

Daha sonra F.İ. Tyutçev "4 avqust 1864-cü ilin ildönümü ərəfəsində" şeirini eyni beşölçülü xorey janrında yazmışdı. Burada da eyni motivlər: həyat, yol, təklik, yorğunluq. Ancaq burada ağrının səbəbi başqadır: sevilən birindən ayrılmağın iztirabı. Gəlin, həmin şeiri nəzərdən keçirək:

Вот бреду я вдоль большой дороги
В тихом свете гаснущего дня...
Тяжело мне, замирают ноги...
Друг мой милый, видишь ли меня?
Все темней, темнее над землею –
Улетел последний отблеск дня...
Вот тот мир, где жили мы с тобою,
Ангел мой, ты видишь ли меня?
Завтра день молитвы и печали,
Завтра память рокового дня...
Ангел мой, где б души ни витали,
Ангел мой, ты видишь ли меня?

Sətri tərcümə:

(Budur, mən böyük yol boyunca sayıqlayıram

Sənən günün sakit işığında ...

Mənə çətindir, ayaqlarım donur ...

Əziz dostum, mənə görürsənmi?

Hər şey daha da qaralır,

Yer üstündə daha qaranlıq -

Günün son parıltısı uçub getdi ...

Budur, bizim yaşadığımız həmin dünya

Mələyim, mənə görürsənmi?

Sabah dua və kədər günüdür,

Sabah tale gününün xatirəsidir ...

Mələklərim, ruhlar hara gedir getsin

Mələyim, sən mənə görürsənmi?)

Göründüyü kimi, hər üç əsərdə həyat tənhalığının motivi var, ancaq problemin fəlsəfi-dini həlli fərqlidir.

"Hamlet" xristian borcu ideyasının aydın səsləndirilməsi və həyatı yüksək bir püşk və əmr olunan qəhrəmanlıq kimi başa düşülməsi baxımından fərqlənir. B.Pasternakın özü üçün belə bir həyat iztirablı xoşbəxtlik idi desək, yanlışdır. Göründüyü kimi, həm struktural baxımdan mürəkkəb, həm də dini-fəlsəfi və ideoloji baxımdan ziddiyyətli görünən bu şeirin Azərbaycan dilinə tərcüməsi mütərcimdən rus dilinin incəliklərini, B.Pasternakın yaradıcılıq üslubunu və dəsti-xəttini bilməklə yanaşı, həm də rus psixologiyasını, rus pariaxal həyatını, məişətini, xristianlığın mahiyyətini, kanonik mətnlərin xüsusiyyətlərini, ibadət tərzini və s. dərindən bilməyi tələb edir. Şeir Azərbaycan dilinə ayrı-ayrı vaxtlarda bir neçə müəllif, o cümlədən Xalq yazıçısı Anar, Əyyub Qiyas, İbrahim Quliyev, Səlim Babullaoglu, Xeyrulla Xəyal və digərləri tərəfindən çevrilmişdir. Hər bir tərcümənin özünəməxsus müsbət cəhətləri və çatışmazlıqları vardır. Bəri başdan onu deyək ki, bu tərcümələrdən bəzilərinə təkcə şeirin strukturu, vəznə, ölçüləri, bədii-estetik prinsipləri deyil, həm də ideyası, məzmunu təhrifə məruz qalmışdır. Bu da dünya şöhrətli B.Pasternakın yaradıcılıq qayəsini, dünyabaxışını, dövrə münasibətini anlamaqda çətinliklər yaradır. Məsələn, Əyyub Qiyas tərəfindən edilmiş tərcümənin bir bəndini nəzərdən keçirək:

Mən ki, aşıqəm sənə inadkar xəyalna

Narahat olma, canım. Oynayacam bu rolun.

Amma indi bilirsən başqa dramlar gedir

Bacarsan məndən əl çək, bu dəfə mənə unut.

(3.s.802)

İndi həmin misraların orijinalına baxaq:

Я люблю твой замысел упрямый

И играть согласен эту роль.
Но сейчас идет другая драма,
И на этот раз меня уволь.

Tərcüməçinin şeirə daxil etdiyi “narahat olma”, “canım”, “məni unut” kimi söz və ifadələri haradan aldığı bəlli olmur və bu əlavələr həm də şairin nəzərdə tutduğu ideyanın oxucuya çatmasında problem yaradır. Əslində, şeirdə iki epoxa – Hamletin yaşadığı zaman, həmin dövrün qanlı saray çəkişmələrinin baş alıb getdiyi xəyanət dolu tarix və həmin dövrdən bir o qədər də fərqlənməyən şairin yaşadığı əsr üz-üzə gətirilmişdir ki, bu analogiyadan çıxış edən B.Pasternak da özünü zəmanəsinin Hamleti sayır. O da Hamlet kimi inadkar düşüncələrə, fikirlərə sahibdir, hamının riyakarlıqda batdığı bir dövrdə o, əyilmir, sınımr, ləyaqətini qoruyur. Şair Hamletin rolunu oynamağa hazırdır, fəqət indi tamam başqa tamaşalar gedir. Ümumiyyətlə, bu şeirin Əyyub Qiyas tərəfindən 14 hecəda tərcüməsi oraya xeyli artıq və deyərdim ki, yersiz söz və frazaların daxil olmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da mətnin orijinala əlaqəsinin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. Onu da vurğulayaq ki, tərcümədə qafiyə yoxdur, misralar tam sərbəst buxılıb və bu da istər-istəməz sual doğurur ki, əgər müəllif şeirin forma-struktur xüsusiyyətinin saxlanılmasına ehtiyac duymayıbsa, onda onun 14-lükdə tərcüməsinə, artıq sözlərlə doldurulmasına nə ehtiyac var idi. Həmin tərcümənin sonrakı bəndlərində də qeyd etdiyimiz qüsurlar eynilə təkrarlandığı üçün onların hər biri üzərində ayrıca dayanmırıq. Tərcümənin digər bir problemi ekvivalentsiz söz və ifadələrin orijinaldan uzaqlaşdırılmasıdır. Məlum olduğu kimi, şeirin ikinci bəndində “Avva Otçe”yə müraciət edilərək, ondan “piyalənin uzaq tutulması” istənilir. Avva Otçe kimdir və niyə ondan piyalənin uzaq tutulması istənilir? Xitab olunanın statusu şeirdən bəlli olmur və çox qəribədir ki, tərcümələrin heç birində bu ada şərh verilməyib. Təbii ki, xristianlığa bələd olmayan şəxs onun nə demək olduğunu başa düşməyəcək. “Avba, Aba (yunanca Ἀββᾶ) - "ata" mənasını verən aramey-Suriya sözüdür. Bu xitab eyni mənada ivritcə “ab”, ərəbcə “abu” sözünün sinonimi kimi çıxış edir. Ona Əhdi-cədidə üç dəfə, o cümlədən İsanın piyalə haqqında duasında bir dəfə rast gəlinir: “Avva Otçe! Sənin üçün hər şey mümkündür: bu piyaləni məndən kənar tut” (4). Göründüyü kimi, Avva Otçe deyiləndə tanrı nəzərdə tutulur və İsa ona müraciət edir. Fikrimizcə, o, ekvivalentsiz xitab kimi tərcümədə saxlanmalı və onun şərhə verilməli idi. Həmin xitabın işləndiyi bəndi nəzərdən keçirək:

На меня наставлен сумрак ночи
Тысячью биноклей на оси.
Если только можно, Авва Отче,
Чашу эту мимо пронеси.
(*Gecənin əlaqaranlığı mənə tuşlanıb,
Minlərlə durbin gözüylə.*)

*Əgər bacarsan, Avva Otçe
Bu piyaləni kənar elə).*

İndi tərcümələrə baxaq:

*Min durbin gözüylə zillənib mənə
Gecənin zülməti, zil qaranlığı.
Əgər iqtidarın varsa, İlahi,
Məndən uzaq eylə bu yamanlığı.
(Anarın tərcüməsi)*

*Ala qarınlıq gecə tuşlanıbdır üstümə,
Minlərlə göz durbinlə mənə baxıb, boylanır.
Müqəddəs Avva eşit, əlindən gəlsə əgər,
Bu piyaləni götür, apar məndən uzaq tut.
(Əyyub Qiyasın tərcüməsi)*

Göründüyü kimi, Anarın tərcüməsində Avva Otçe “İlahi” sözü ilə əvəzlənmiş, Əyyub Qiyasda isə “Otçe” “müqəddəs” kimi verilmişdir. Nəticədə, hər iki tərcümədə xristian ruhu itmişdir. Təkrar edirəm, Avva Otçe saxlanılmalı idi. İbrahim Quliyev və Səlim Babullaoglundun tərcüməsi bu mənada hədəfə daha yaxındır.

*Mənə tuşlanıbdır qaranlıq-gecə,
Min durbin göz baxır mənə bu zaldan.
Əgər mümmkün olsa, ey Avva Otçe
Apar bu qədəhi mənim yanımdan.
(İbrahim Quliyevin tərcüməsi)*

*Mənə zillənibdi qaranlıq gecə
Min durbin gözüünün zərrəbiniylə.
Əgər mümkündürsə, sən, Avva Otçe
Uzaq tut qədəhi, məndən dəf elə.
(Səlim Babullaoglundun tərcüməsi)*

Bu bəndin digər misralarının tərcüməsində də fikir fərqlilikləri kifayət qədərdir. Məsələn, Anar “сумрак ночи” ifadəsini “gecənin zülməti, zil qaranlığı” kimi tərcümə etmişdir ki, əslində, “сумрак” “zil qaranlıq” yox, “alaqaranlıq”, “alatoranlıq” mənasında işlənir (5.289)

Eləcə də şeirin birinci misrasındakı “наставлен” sözünün mənası ilə bağlı yuxarıda söz açmışdıq. Təkrar edirik, şair burada “наставлен” sözünün “tuşlanma” mənasını “silahların tuşlanması” kimi mənalandırmaqla zamanın ağır repressiyasənə diqqətə çatdırmaq istəmişdir: “Gecənin ala qarınılığı mənə tuşlanıb” birləşməsi ideoloji repressiya aparatının şairi hədəfə almasına işarə edirdi. Lakin həm Anarın,

həm Səlim Babuallaoğlunun, həm də Əyyub Qiyasın tərcümələrində sözün bu mənası nəzərdən qaçırılıb. Yalnız İbrahim Quliyev ifadəni olduğu kimi saxlamış və bununla da şeirin nəzərdə tutduğu məqsədi verməyə nail olmuşdur.

Xeyrilla Xəyalın tərcüməsinə gəldikdə isə, burada həm fikir dolaşdırılıb, həm də tərcümə bədii cəhədən keyfiyyətsizdir. Bundan əlavə, şeirə şair tərəfindən “əcəl”, “gözündən axan” “gözümdə itir” kimi xeyli söz və birləşmələr daxil edilib ki, bu da onu orijinaldan uzaqlaşdırıb.

Neçə yüz durbinin gözündən axan,

Gecə toranlıqı gözümdə itir.

Sən əgər, mümkünsə, tanrım, atam

Bu əcəl camını məndən yan ötür.

(Xeyrulla Xəyalın tərcüməsi)

Fikrin dolaşıcılığı nəzərdə tutulan müqayisəni aparmağa imkan vermir. Məlum olduğu kimi, “Hamlet” şeirində çoxmərhələli müqayisədən istifadə olunmuşdur. İlk mərhələdə lirik qəhrəman özünü faciənin personajı ilə deyil, bu rolu oynamalı aktyorla müqayisə edir. Hamlet rolunun ifası teatr dünyasında ən mürəkkəb rollardan birinin ifası kimi dəyərləndirilir. Baş qəhrəmanın daxili ziddiyyətlərinin bütün təfərrüatlarını düzgün çatdırmaq üçün aktyor obraza girməli, onun həyatının bütün faciəsini öz üzərində hiss etməlidir. Pasternak aktyorun səhnəyə çıxdığı anı belə əks etdirir: bütün tamaşa zalının diqqəti minlərlə durbin vasitəsilə ona yönəlmişdir. Baş verənlərin vacibliyini dərk edən aktyor ruhun ən yüksək vəcdi halındadır.

Bundan sonra başqa bir analogiya meydana çıxır. Lirik qəhrəman İsa Məsihlə müqayisə olunur. “İncil” inancına görə, Məsih bütün insan günahlarının və gələcək əzabların qəbul olunmasına razı olduğunu ifadə edən bir piyalə acı şərabı içməli idi. “Ürəyində qorxaraq” o, Allahdan onu bu piyalədən xilas etməyi xahiş edir, lakin yenə də özündə güc tapır və onu qəbul edir. Piyalənin obrazı sadə olmayan bir həyat seçiminə işarədir.

Bütün bu hazırlıqlardan sonra şeirin üçüncü hissəsi - Pasternakın birbaşa Sovet totalitar cəmiyyətinə münasibəti özünə yer alır. Lirik qəhrəman səhnədə Hamlet rolunu oynamağa razıdır, amma eyni zamanda başa düşür ki, onun öz həyatında da belə bir faciə var. Aydındır ki, tamaşa adı şəkildə bitəcək, personajların bütün sözləri və hərəkətləri əvvəlcədən bəllidir. Bəs əgər canlı insanın real həyatı kimsə tərəfindən oynanılan tamaşada sadəcə bir rol olarsa onda nə etməli?

Şeirin sonu son dərəcə pessimistdir. Bütün müqayisə olunan personajlar (Məsih, Hamlet, Jivaqo, aktyor) nəticədə “riyakarlıqda boğulan” müəllifin özündə birləşir. Totalitar dövlətdəki həyat azadlıqdan məhrumdur və o, “baş rejissor”un nəzarəti altında keçir. Əzabverici seçim yalnız bir oyundur, heç nə ondan asılı deyil. Xalq şairi Anar sonluğu belə tərcümə etmişdir:

Yaxşı düşüncələr amma oyunu,

Təkam riyakarlıq oyununda mən.

Labüddür yolun da qaçılmaz sonu,
Həyat çöl deyil ki, keçib gedəsən.

Göründüyü kimi, Xalq yazıçısı misraların yerini dəyişərək, üçüncü misranı ikincinin yerinə, ikincini isə, üçüncünün yerinə gətirmişdir. Şeirin bədii-texniki tələbi ilə aparılan bu dəyişiklik bəlkə də digər bədii mətnlərdə hiss olunmazdı, lakin B.Pasternakın “Hamlet”ində zavyaskanın açılmasına xidmət edən son bənddəki bu yer dəyişikliyi faciənin qaçılmazlığının anlaşılmasında müəyyən problem yaradır. Çünki şeirdə hər şey müəyyən mərhələ üzrə baş verir. “Belə bir fəaliyyət planı əvvəldən düşünüldü, bu yolun sonundan qaçmaq mümkün deyil, mən tək bu riyakarlıqda batıram, bu həyatı yaşamaq yol keçmək deyil”. Şair demək istəyir ki, riyakarlığa batmadan yaşamaq mümkün olmadığı kimi, o da riyakarlığa bataraq da yaşamaq mümkün deyil. Beləliklə, misraların yerinin dəyişməsi mərhələlərin yeyinin dəyişməsinə gətirib çıxarır ki, bu da şeirin ictimai siqlətinə, bədii estetikasına təsirsiz ötürür.

Əyyub Qiyasın tərcüməsi isə, müqayisəni yekunlaşdırmağa imkan versə də, fikir pərakəndədir. İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi, çoxsayl mənasız sözlər konkretliyin itməsinə gətirib çıxarır.

Amma hər şey qurulub, düşünüldü əvvəldən,
Yolun sonuna çatmaq qaçılmazdır, bunu bil.
Tək qalmışam səhnədə, hər şey yalan, riyakar,
Yaşamaq xatirinə o yolu keçmək olmaz.

Tərcüməçi hecanı düzəltmək naminə birinci misrada “распорядок действий” birləşməsini “hər şey” kimi tərcümə etmiş, ikinci misrada isə şeirə müdaxilə təsiri bağışlayan “bunu bil” ifadəsini əlavə etmişdir. Ən çox təhrif isə üçüncü, dördüncü misrada baş vermişdir. Şair ətrafında hamının çirkəbə batdığını, tənha qaldığını bir misrada belə konkretləşdirir: “Mən təkəm, hamı riyakarlıqda batır”. Tərcüməçi isə, buraya “səhnə” sözünü də əlavə edir və fikri dolaşdırır, halbuki söhbət səhnədən yox, həyatdan gedir, bu, növbəti misrada bir daha təsdiqlənir: “həyatı yaşamaq tarladan keçmək deyil”,-deyir.

Bu bəndə S.Babullaoğlunun tərcüməsində baxaq:

Bəllidi hər kəsin hər bir addımı,
Həm də mümkün deyil sonluqdan qaçmaq.
Mən təkəm, şəbehdə boğulur hamı,
Yol adlamaq deyil ömür yaşamaq.

Əvvəla, müəllif birinci və üçüncü misraları çox sərbəst buraxmışdır. B.Pasternak “fəaliyyət proqramı əvvəldən düşünüldü” deyəndə totalitar rejimin məqsədini, məramını, ideoloji prinsiplərini diqqətə çatdırmaq istəyirdi, lakin S.Babullaoğlunun həmin misranın tərcüməsində işlətdiyi “bəllidi hər kəsin hər bir addımı” fikri oxucuya heç nə demir. Yaxud “mən təkəm, şəbehdə boğulur hamı” ifadəsi də

düzgün deyil, “şəbehəyə boğulmaq” deyilən bir ifadə isə yoxdur. Həm də niyə şəbeh? B.Pasternak tam açıq-aydın söhbətin nədən getdiyini əvvəldən diqqətə çatdırmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Pasternak B. *Sobr. Op. M.*, 1990. V. 4. S. 416.
2. Пастернак Б. Л. *Письма к родителям и сестрам*. М.: Новое литературное обозрение, 2004. 896 с.
3. Boris Pasternak, “Doktor Jivago”, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2011, s.802, 848 s.
4. <http://pasternak.niv.ru/pasternak/kritika/nikolaev-o-perevodah-pasternaka.htm>
5. Rusca-Azərbaycanca lüğət, Ə.Ə.Orucovun redaktəsi ilə, Elm nəşriyyatı, 178-ci il. s.289, 555 s.

RÖVŞƏN RAHİB OĞLU MƏMMƏDSOY

Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı

Tərcümədə obrazın yenidən yaradılması

XÜLASƏ

Məqalədə böyük rus şairi, Nobel mükafatı laureatı Boris Pasternakın “Hamlet” şeirinin meydana gəldiyi tarixi şəraitdən, şeirin strukturundan, ideya-bədii xüsusiyyətlərindən və onun Azərbaycan dilinə tərcüməsindən bəhs olunur. Müəllif ilk növbədə şairin dünyaya dini-fəlsəfi baxışının yekunu kimi ərsəyə gələn bu bədii mətnin alt qatından B.Pasternakın yaşadığı epoxanın konfliktlərinin, “ümumi harmoniyanın tərkib hissəsi olan tragediyaların” boylandığını bildirir və milli xristian ruhu çərçivəsində şairin onları başa düşmək cəhdini təhlil edir. R.Məmmədsoyun fikrincə, V.Şekspirin Hamleti ilə B.Pasternakın Hamleti arasında nə qədər doğrmaqlıq varsa, onların xarakter və mühakimələrində bir o qədər diferensiallıq var: V.Şekspirin Hamleti xaraktersizliyin obrazıdırsa, B.Pasternakın Hamleti özünü dərk etmiş mükəmməl rus-xristian xarakterinin təəcəssümüdür.

Müəllif buna görə də B.Pasternakın “Hamlet” şeirini “İncil”lə, Əhdi-Ətiqlə paralellər aparmadan dərk etməyin mümkün olmadığını bildirir. Qeyd edək ki, B.Pasternak bu şeiri yazdığı dövrdə “Doktor Jivago” kimi möhtəşəm bir əsər üzərində işləyirdi, yazıcının incəsənətə, “İncil”ə, insanın tarixdəki həyatına və digər bir çox məsələlərə baxışlarını ifadə edən “Doktor Jivago” həm də onun özünə ciddi təsir göstərmişdi. Şair məşəqqət, əzab və iztirablardan yorulmuşdu, həyat onun özü üçün faciəvi drama çevrilmişdi. Məqalə müəllifi bütün bu xüsusiyyətləri dərinlən öyrənmədən B.Pasternakın şeirlərinin uğurlu tərcüməsini yaratmağın mümkün olmadığını bildirir.

Açar sözlər: dram, Hamlet, pessimizm, totalitar, ideologiya, xristianlıq

РОВШАН РАХИБ ОГЛУ МАМЕДСОЙ
Докторант Бакинского Славянского Университета

ВОССОЗДАНИЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ В ПЕРЕВОДЕ
РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются исторические условия существования поэмы великого русского поэта, лауреата Нобелевской премии Бориса Пастернака «Гамлет», структура стихотворения, его идейно-художественные особенности и перевод на азербайджанский язык. Прежде всего, автор констатирует, что в основе этого художественного текста, являющегося результатом религиозно-философского мировоззрения поэта, лежат конфликты эпохи Б. Пастернака, «трагедии, входящие в общую гармонию», и анализирует попытки поэта их понять. По словам Мамедсоя, чем более родными являются Шекспировский Гамлет и Гамлет Пастернака, тем больше различий в их характере и суждениях: если «Гамлет» Шекспира – символ безхарактерности, «Гамлет» Пастернака – воплощение безупречного русско-христианского характера.

Поэтому автор заявляет, что понять поэму Пастернака «Гамлет» невозможно без проведения параллелей с Библией и Ветхим Заветом. Следует отметить, что на момент написания этого стихотворения Пастернак работал над таким великолепным произведением, как «Доктор Живаго».

«Доктор Живаго», который выразил свои взгляды на искусство, Библию, человеческую жизнь в истории и многие другие вопросы, также оказал на него огромное влияние.

Поэт устал от лишений и страданий, и жизнь стала для него трагической драмой. Автор статьи заявляет, что невозможно создать успешный перевод стихотворений Пастернака без глубокого изучения всех этих особенностей.

Ключевые слова: драма, Гамлет, пессимизм, тоталитаризм, идеология, христианство

ROVSHAN MAMEDSOY RAHIB
PHD STUDENT AT BAKU SLAVIC UNIVERSITY

RESTORATION OF IMAGES IN TRANSLATION
SUMMARY

The article considers the historical conditions of the existence of the poem of the great Russian poet, Nobel Laureate Boris Pasternak "Hamlet", the structure of the poem, its ideological and artistic features and translation into Azerbaijani. First of all, the author states that on the basis of this artistic text, which is the result of the poet's

religious-philosophical worldview, lies the conflict of the epoch of B. Pasternak, “tragedies entering into general harmony”, and analyzes the poet’s attempts to understand them. According to Mamedsoy, the more native are Shakespeare’s Hamlet and Hamlet Pasternak, the greater the difference in their character and judgments: if “Hamlet” of Shakespeare is a symbol of characterlessness, “Hamlet” of Pasternak is the embodiment of the impeccable Russian-Christian character.

Therefore, the author states that it is impossible to understand Pasternak’s poem “Hamlet” without drawing parallels with the Bible and the Old Testament. It should be noted that at the time of writing this poem, Pasternak worked on such a magnificent work as “Doctor Zhivago”.

“Doctor Zhivago” expressed his views on art, the Bible, human life in history and many other questions, also had a huge impact on him.

The poet grew tired of deprivation and suffering, and life became for him a tragic drama. The author of the article declares that it is impossible to create a successful translation of Pasternak’s poems without a thorough study of all these features.

The article provides a comparative analysis of the translations of the poems “Hamlet” by folk writers Anar, Salim Babullaoglu, Ibrahim Guliyev, Eyub Giyas and Kheyrrulla Khayal, evaluates their ideological and artistic and aesthetic. Noting the complex compositional structure of Hamlet’s poems, the author notes that, without considering the harmonious combination of several plot, literary-romantic and autobiographical genres, he was able to create a unique way to read.

Another peculiarity that makes it difficult to pronounce this verse in the Azerbaijani language, which is difficult to translate from the artistic-structural and rhythmic points of view, is the availability of non-equivalent words. In our view, the article may be important for professionals engaged in art translation from other languages into Azerbaijani today.

Keywords: drama, Hamlet, pessimism, totalitarianism, ideology, christianity

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Rafiq Novruzov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SONA VƏLİYEVƏ
Filologiya elmləri doktoru
ADU
Reşiod Behbudov küç, 134
Sonavalieva@gmail.com

HÜSEYN CAVID VƏ ƏLİ NAZİM

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Əli Nazim, “İblis”, romantizm, həqiqət, mübarizə, kamillik

Ключевые слова: Гусейн Джавид, Али Назим, «Иблис», романтизм, действительность, борьба, совершенство

Key words: Husseyn Javid, Ali Nazim, “Iblis” (Devil), romantism, reality, fight, perfection

Tarixin bütün dövrlərində xalq, millət sevdalısı olan insanlar bu və ya digər formada ali ideyalar uğrunda düşüncə, fikir həmrəyliyi nümayiş etdirməklə dövrün bəlalарına qarşı eyni mərdliklə sinə gərmişdilər. Əsrin ilk onilliklərində H.Cavidin ədəbiyyat və teatr aləmində qazandığı mövqe ətrafında dövrün çox yüksək təhsilli, ədəbi-bədii zövqlü, fəlsəfi düşüncəli ədəbiyyatşünasların formalaşması ilə tamamlanaraq ədəbi-tənqiddə yeni bir mərhələnin inkişafına təkan verdi. Əli Nazim kimi geniş erudisiyalı və istər Azərbaycanda, istərsə də Moskva mühitində qazandığı elmi nailiyyətlərini xalqının, millətinin inkişafı üçün yönəldən bir ədəbiyyatşünasın təhlillərində H.Cavidin əsərlərinin yer alması həm də onların bir-birinə yüksək dəyər verməklərinin əyani göstəricisidir.

Ə.Nazim dövrün digər məşhur tənqidçisi H.Zeynallı ilə yuxarı sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulan ədəbiyyat müntəxəbatının həmmüəllifi idi. O həm də “Ədəbiyyat ensiklopediyası”nın direktoru olmuşdu, bununla yanaşı, Yazıçılar İttifaqı idarə heyətinin və ədəbi mətbuatın redaksiya heyətinin üzvü olmuşdur. Azərbaycanın intellekt potensialının məhvinə doğru yönəlmiş qasırgadan yan keçə bilməyən Ə.Nazim repressiya qurbanı kimi həbsxanada dünyasını dəyişsə də, ədəbiyyatşünaslığımız üçün ərməğan etdikləri elmi əsərlər hər zaman onların dərin ehtiramla xatırlanmasına imkan yaradır.

Ə.Nazim bolşevizm ideologiyasının ədəbiyyatdan nəyi tələb etdiyini yaxşı bildiyi halda, H.Cavid ideyalarının yeni quruluşun təbliğat siyasətinə tamamilə zidd mövqedə olduğuna rəğbət hissi ilə yanaşmış, onun yaradıcılığını romantizm cərəyanının layiqli nümunəsi, Cavidin özünü isə böyük romantik şair kimi təqdim etmişdir. O, “Z.N” imzası ilə yazılmış məqalədə bir çox ziyalıların yeni dövrün tələblərinə uymadan “sosializmə” öz idealizm eynəkləri ilə baxmaqlarına münasibət bildirərək bu fikrin məhz H.Cavid yaradıcılığına aid olduğunu təsdiqləyir. Bu

mövqedən çıxış edərək əsas diqqəti romantik sənətkarın “İblis” əsərinin təhlilinə yönəldir: “Həmin əsərlərdən biri də, neçə vaxtdan bəri səhnəmizdə oynanılıb məşhur olan “İblis”dir. İblisdə ən başlıca və əsas nöqsan onun həyatı və maddi olmamasıdır.

İblisi, bir millətə realist doqtur sifətilə təşrih edəcək olursaq, onun bütün sinirlərini qaplamış üç mərz görə biliriz.

Onlar da bunlardır: təzad və tərəddüd – şübhə başlıca baş tiplərə məxsus olduğu halda, üçüncüsü ümumidir. Əsərin baş qəhrəmanları başlıca ikidir: Arif və İblis.

Arif mədəni aləmi nifrətlə “bıraqmış”, “cədəlsiz bədəvi aləmə çıqmış, həyatdan, bilxassə insanlardan küskün, bədbin, idealist, bir az da feylosof, qərarsız, eşqində yalançı və riyakar bir məxluqdur. Fəqət sonralar o, tamamilə dəyişmiş, mahiyyəti tamamilə pərdəli bir hala gəlmişdir. Onun tipi haqqında bir fikir edinmək üçün onun əvvəlcə:

“Bir fəzilətsə öldürüb, ölmək,

Canavar bizdən əşrəf olsa gərək”, – dedigi halda sonra Xavəri boğmaq və qardaşı Vasifi öldürməklə kəndi mahiyyətini və xarakterini göstərməsini... bir əsas olaraq almalıdır” (1,s.264-265).

Əli Nazimin Arif haqqında söylədiyi bu fikirlər obrazın əhvali-ruhiyyəsini, əsasən, düzgün ifadə edir. Eyni zamanda bu obrazın daxili dinamizmini də canlandıra bilir.

Əli Nazim İblisin səciyyəsində onun monoloquna əsaslanır və bunu sənətkarın özünün də İblis haqqında olan mülahizəsi kimi təqdim edir: “Şimdi keçəlim əsərin əsas qəhrəmanı olan İblisə; İblisin həqiqəti haqqında şairin əsas fikri:

İblis nədir?

– Cümlə xəyanətlərə bais.

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

– İblis...

– deməsi və İblisin də:

Rüya kibi hər an olaraq zahirü ğayıb

Bən şərqdə abid olurum, ğərbdə rəhib

Bir qazi olub gah edərəm fitnələr icad,

Bir mürşüd olub gah edərəm aləmi bərbad.

– deyə kəndi haqqındakı təriflə anlaşıla bilir” (1, s. 265).

Ə.Nazim heç bir ictimai quruluşun ideologiyasının deyil, yalnız həyatın, könlünün diktəsi ilə yazıb-yaradan dahi H.Cavidin yaradıcılıq fəlsəfəsini dərinlən təhlil etməyə çalışır. Bəli, H.Cavid öz dövrünün həmkarları kimi yazmır, eləcə də fərqli ideyaları ədəbiyyata gətirərək sözün əsl mənasında təəccüb doğurmağı bacarır.

Mütəfəkkir şair və dramaturq Hüseyn Cavidin həm həyatının əsas qayəsi, həm də bütün yaradıcılığının aparıcı motivi ulu Tanrı və insan münasibətlərinin məcmusudur. Allah insanı nə üçün yaratdı və onun Yer üzündə rolu nədə ibarətdir? Öz nurundan verib şərfələndirdiyi insan onu daim azdırmaq, çaşdırmaq istəyən İblisə

hansı böyük əməlləri ilə qalib gələ bilər? Bu suallara cavab onun bütün əsərlərində aydın görünməkdədir. H.Cavidin həyat bilgisi, aldığı təhsil, böyüdüüyü mühit, ümumiyyətlə, dərk etdiyi ictimai münasibətlər, yaşadığı dövrün beynəlxalq hadisələri, gerçəkliyə ziyalı mövqeyi, bədii təxəyyülün irfan məqamı şair-dramaturqun İblisə münasibətində yenə insanı və onun İlahidən verilən missiyasını sınaqdan çıxarmaq üçündür. “İblis” faciəsinin kamil səviyyədə, yüksək bədii formada yazılmasının və elə öz dövründə tamaşaya qoyulmasının, böyük şöhrət qazanmasının səbəbi də məhz sənətkarın həyata və ədəbiyyata baxışlarının doğru və düzgün olması ilə şərtlənir. Ona görə də mifoloji İblis obrazına müraciət və “İblis” adlı faciənin yaranması H.Cavidin ağına təsadüfən gəlməyib və o bu mövzuya birdən-birə müraciət etməyib.

H.Cavidin “Müharibə və ədəbiyyat” məqaləsində ciddi bir elmi düşüncənin ortaya qoyulması şair-dramaturqun həm psixoloq, həm sosioloq, həm də ideoloq kimi məntiqi təfəkkürə malik olmasının göstəricisidir. Məqalədə hər bəhs məsələsinə dünya filosoflarının münasibəti aydınlaşdırılır və müəllif də öz düşüncələrini həmin fikirlərlə yanaşı qoyaraq ana mövzuya doğru irəliləyir. Romantizm ədəbi cərəyanına mənsub bir sənətkar kimi Avropa fəlsəfəsi və Avropa mədəniyyəti ilə yanaşı, yunan mifologiyasına da dərinlən bələd olan, yunan allahlarının funksiyalarını bilən, öz düşüncəsində əsatirlərlə real gerçəkliyin təması quran H.Cavidin məhz “İblis” kimi dahiyənə bir əsər yaratması heç bir təəccüb doğurmur. Buna görə də H.Cavidin İblisə münasibəti dünya filosoflarının, dünya ədəbiyyatı klassiklərinin yaratdıqlarının dərkindən sonra meydana gəlmiş və bu İblis daha dağıdıcı, daha çox qıyafəli, tez-tez donunu dəyişə bilən, insanların könlünü fəth etməyi bacaran elə bir İblisdir ki, digərləri ilə müqayisə olunmayacaq dərəcədə iblisdir, hiyləgər, ürəksiz, rəhmsiz məxluqdur.

İblis mifoloji obraz olsa da, “İblis” faciəsi H.Cavidin yaşadığı XX əsrin əvvəllərinin mürəkkəb, keşməkeşli və ziddiyyətli real tarixi hadisələrinə söykənir. Bu isə əsərin müasirliyini artırmaqla bərabər, bütün dövrlər üçün əhəmiyyətli olması fikrini formalaşdırır və təsdiq edir. H.Cavidin İblis obrazı istər Avropa, istərsə də dünyanın digər xalqlarının ədəbiyyatında, hətta mifoloji düşüncədə olan İblisdən tamamilə fərqlənir. H.Caviddə İblis həm müasir, həm klassik, həm də mifoloji obrazdır. H.Cavidin “İblis” faciəsi yalnız H.Cavid yaradıcılığının deyil, indiyə qədər dünya ədəbiyyatında bu mövzuda yazılan bütün əsərlər içərisində şah əsər hesab edilə bilər.

Ə.Nazim “İblis”in idealist qəhrəmanı Arif obrazının üzərində dayanır. “Əsəbi mərz”in təzadlı tərəflərini göstərməyə çalışır.

“İnsanları xəlp etməkdə var bəlkə də hikmət, İblisə nə həzət”, – deyən Arifin psixoloji halını çox gözəl anlayaraq onun mütərəddid və şübhəli olduğunu qeyd edir. Pessimist və aciz durumda olan Arifi İblis:

İştə Şərqin mütərəddid cöcüyü
Şaşqın, abdal, əsəbi yavrucuğu,

– deyə təsir nöqtəsini hiyləgərcəsinə öyrənməyədir.

Arif insan kamilliyinə can atdığı mal-mülkdə, parada gözü olmadığı üçün İblis onun zəif nöqtəsini Rənaya münasibətdə tapa bilir. Kamilliyə yüksələn yolun – şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət məqamlarının üçüncü, yəni mərifət məqamında iradə göstərilmənin gərəkli anında Arif şübhə və vəsvəşələrə səbəb olan İblisə təslim olur. Şübhə ilə hətta Allaha müraciət edir:

Bilməm şu cinayət, şu xəyanət, şu fəlakət,
Bitməzmi, İlahi! Bu qədər səbrə nə hacət.

Arif obrazının psixoloji durumundan irəli gələn xarakteristikasını çox gözəl izah edən Ə.Nazim yazır: “Arif pessimist bir acizdir.

Çünki o, insanlar içində yaşamaqdan bıqaraq, daha doğrusu, aciz qalaraq küskün bir halda ormana çəkildi. O, ormanda yaşamaqda belə acizliyini göstərərək “vücudi ədəmaludə”;

“Qaldır bəni ta görməyim insandakı zülmi”, – deyə yalvararaq oradan da qaçmaq istiyor.

Bu əsərdə Arif kibilər zavala məhkumdur. Yaşamaq və yaşatmaq istəyən insanların içində yaşamaq və çarpışmalıdır.

Zatən onu idealistliyə və bədbinliyə sövq edən bir amil də acizliyidir. Halbuki həyat mübarizədən ibarətdir və mübarizədə acizlər məhv olmaya məhkumdurlar.

Arif şaşqındır, çünki o, bir yerdə:

Dəf ol. Yetişir, eyləmə əsla bəni təltif
Möhtac degil altına, ya qurşuna Arif

– dedigi halda başqa yerdə:

Hiç qorqma. Yanımda həm silah var
Həm altun, əvət nasıl da parlar,
– diyor və Rənanın sualına qarşı:

Yoldaşdı bənimlə bir yəhudi
Pəncəmdə həlak olub boğuldu
Sərraf idi həm də xeyli zəngin,

– cavabını veriyor və kəndi yaptığı hırsızlığı və xəyanəti:

Dəhşət degil, işte bir cəsarət,

– deyə mədh ediyor.

Arifin bir çox başqa mənfi xasiyyətləri də vardır, həpsi də bir təzad təşkil edirlər” (1, s. 267-268).

H.Cavid yaradıcılığının dərin elmi təhlilini verən tədqiqatçı Ə.Sultanlı bu vəziyyəti belə təhlil edir: “Əsərin baş surətləri Arif və İblis fikir və hərəkətlərinə uyğun ictimai şəraitdə qarşılaşırlar. Arif dəyişən surətdir. İblisin isə ancaq qiyafəsi dəyişilir” (4, s. 143).

Ə.Nazim çox haqlı olaraq “İblis” mövzusu üçün H.Cavidin bədii-estetik, eləcə də elmi-siyasi təhsilinin yüksək olduğunu yerində dəyərləndirirdi. Bəli, H.Cavid Türkiyədə təhsil almışdı, o dövrün görkəmli filosoflarından dərs öyrənmiş və Avropada, Türkiyədə mühüm yer tutan fikirlərlə yaxından tanış idi. O, Rza Tofiqdən, M.Akifdən türkçülük, vətənsəvrlik, turansəvrlik təlimini mənimsəmişdi. XX əsrin əvvəllərində yaranan “Gənc türklər hərəkəti”, Sultan Əbdülhəmidin çöküşü, Osmanlı imperiyasının məhv olma təhlükəsi “Türkiyəni necə xilas etməli?” sualını gündəmə gətirirdi.

H.Cavidə bu məsələlər yaxşı tanış idi, eləcə də romantik sənətkar dünyanın geopolitik mənzərəsində Türkiyənin müasir durumu, yeri və rolunu təhlil etmək iqtidarında idi. O, “İblis” əsəri ilə həmin suala müəyyən qədər cavab verirdi.

Alman siyasətinin I Dünya müharibəsinə girməsi, ingilis diplomatiyasının gizli fəaliyyəti, fransızların mədəniyyət pərdəsi altında öz niyyətlərini həyata keçirmək istəyi və digər tərəfdən, Şərq mentaliteti, milli əxlaq məsələləri H.Cavid düşüncəsində sistemləşərək obraz, bədii detal və dialoqlar formasında “İblis” əsərinə daxil olmuşdur.

Türk ordusu dövrün imperialist müharibəsi ilə üz-üzə, göz-gözə dayanmışdı. Əsərdəki zabıt Vasifin türk ordusundan nigaranlığı H.Cavidin özünün nigaranlığı demək idi. K.Əliyev yazır: “Könüllü türk zabiti Vasif isə bir az bədbindir. O, türk ordusunun gələcəyindən narahatdır. Xəyanət əlinin yalnız bir insanı, bir ordunu deyil, hətta bir dövləti belə alt-üst etməsi qorxusunu yaşayan Vasif türkün keçmişi ilə gələcəyinin arasında dayanıb”.

Ölkənin içində “Əmmaməli şeytan”, “İngilis dəllalı”, “Yəhudi xaxam”, “İncil adıyla qurşun daşıyan papaz” qalacaqsə, təhsilə münasibət dəyişməyəcəksə, “xəstəlik” cəmiyyəti bürüyəcək, nicat isə cəhəlinin yaşadığı müqəddəs yerlərdə aranacaq. Elxan da xəstəliyin kökünü kəsmək üçün yollar arayacaq. Əlbəttə milli dərk, milli düşüncə, dəyişməz amal, sədaqət və yüksək təhsil problemlərinin hər yerdə hiss olunması kimi vacib məsələlər əsəri qüvvətləndirir.

Yalnız Hüseyn Cavid kimi dərin intellekt və bədii təfəkkürə malik sənətkarın qələmi milli, eləcə də bəşəri problemləri mifik obrazla açmağa qadیر ola bilərdi.

“İblis” mövzusunun təhlil etmək, insan xarakterinin inkişaf kamilliyinin yüksək şəkildə gərəkliliyini gələcək nəsillərə çatdırmaq gücündə olan Ə.Nazim yazırdı:

“Cavidin hanki əsərini açsaq, onları tədqiq etsək, onlarda mütərəddid çırpınan bir qəlb, damarlarda şübhəli aqan bir qan buluruz. Bu əsərlərdə heç bir fikir yoxdur ki, Cavidin haqqında müəyyən bir fikir söyləmiş olsun.

Bunun da səbəbi vardır; çünki Cavid materialist deyildir. Zənn materialist olmayan şəxslərin və fəylosofların əsərləri böylə tərəddüdlər və şübhələrlə dolu deyildir?

İştə Əflatun, iştə Nitşe!

Cavid üzərində Əbdülhəq Həmid fəlsəfəsinin böyük təsiri və nüfuzu vardır. İddia edilə bilər ki, Cavid kəndi əsərlərini, Həmidin “Ölü”, “Məqbər”, “Ruhlar” kimi əsərlərini oqudıqdan sonra yazmışdır. Zənn Həmidin də fəlsəfəsi mütləq deyildir. Cavidin ilham mənbələri də öylə. İştə Peyğəmbər!.. Əcəbə, ondan istər Allah, istər peyğəmbər, istər qadınlıq, istər din haqqında mühərririn müəyyən fikrinə təsadüf edilə biliyormu?

Bütün bunlar İblisdə və daha doğrusu, Hüseyn Cavidin fəlsəfəsində böyük bir tərəddüd və şübhənin hakim olduğunu göstərir.

İblisdəki üçüncü və ən böyük “mərz” onun bütün vücudunu qaplayan, adətə onu canlandıran xırda burjua məfkurə və ruhidir.

Çünki Cavid bu əsərində heç bir inqilabçı, bir zəhmətkeş tipi göstərməmişdir. Bütün tiplərini burjua həyatından, burjua cəmiyyəti və fərdlərindən almışdır” (1, s. 270-271).

Ə.Nəzim həm də dövrün tələblərini nəzərə alaraq “mərz” adlandırdığı “xırda burjua məfkurə və ruhu” ifadələrini də məqsədli şəkildə işlətməmişdir.

Eyni zamanda, ümumiləşmiş fikirlə qeyd edir ki, “İblis, hər şeydən əvvəl həyatı və maddi deyildir. Bir çox təzadlar, tərəddüd və şübhələrlə bərabər, bütün bunları doğuran xırda burjua məfkurəsi vardır. Onda bütün hadisələrə həp bu cəhətdən yaqlaşılmışdır.

Arifə birinci pərdədə xəyalca bir sosialist demək olur. Fəqət sonralar Arif olduğu halda hər şeydə aldandı. Həm də o, bir ateist olamadı.

Bu əsərdə də şairin Allah haqqındakı fikri: “Həm var, həm yoq: istərsək vardı, istərsək yoq. Varlığını yoq, yoqlığı varlıqdan daha dilbər”dir.

Fəqət bizim fikrimizcə (cümləyə diqqət edilsin), Allahın varlığı yoq, “yoqlığı” vardır.

İblisdə ən bariz həqiqət budur:

İxtiyar da, Arif də, İblis də, Rəna da, həpsi də mütərəddid və təzadlı. Bu əsər, cəmiyyətdən və həyatdan uzaq olan xəyalat fəzasının bitməz-tükənməz boşluqlarında uçan bir zəhnin afəridəsidir” (1, s. 273).

Ə.Nəzim H.Cavid sənətinə vurğunluqla mütəfəkkir şairin yaradıcılığına verilən təhlillərlə yanaşı, həm də onun yaradıcılıq estetikasının yer şairi deyil, göylər şairi kimi göylərdən ilham alaraq yazdığını örtülü olaraq qeyd edirdi.

Sözsüz ki, bu fikirlərlə H.Cavid qarşısında qoyulan yeni dövrün tərənnüm edilməsi, sosializmin təbliği ideyası üçün çalışması tələbinə qoşulmağa başlamasını sanki diqqətə çatdırmaq istəyirdi. Cavidin iradəli cavablarında “təbliğət üçün başqaları var” – fikri elə “Azər” poemasında da görünməkdə idi.

Ə.Nazim H.Cavidin son dövrlərdə yeni dövrün ruhuna uyğun əsərlər (“Azər”) yazdığını da qeyd edirdi.

Onun H.Cavidə münasibəti “Nemanın yuxusu” adlı əsəri yazmağa sövq etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Müasirləri Hüseyn Cavid haqqında. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2018
2. Nazim Əli. “İblis” haqqında. – “Kommunist” qəzeti, 20 noyabr 1924, N 259
3. Nazim Əli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1979
4. Sultanlı Əli. Məqalələr. Bakı, “Azər nəşr”, 1971

C. ВЕЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

ГУСЕЙН ДЖАВИД И АЛИ НАЗИМ

Али Назим был современником Гусейна Джавида. В его статьях была оценена творческая деятельность великого драматурга. Несмотря на ряд противоречивых мнений, многие соображения, высказанные Али Назимом по поводу пьесы «Иблис» («Дьявол») Гусейна Джавида можно считать приемлемыми. Как современник Г.Джавида, Али Назим в некоторых своих анализах выдвинул важные с научной точки зрения тезисы.

Главной целью жизни поэта, мыслителя и драматурга Гусейна Джавида, а также ведущим мотивом всего его творчества является совокупность отношений Всевышнего и человека.

А.Назим проанализировал также тему «Иблис». По его мнению, только перо такого мастера, обладающего глубоким интеллектом и художественным мышлением, как Гусейн Джавид, могло бы раскрыть как национальные, так и человеческие проблемы мифическим образом.

Очарованный творчеством Джавида, А.Назим анализируя его творчество, завуалированно отмечает, что судя по творческой эстетике как поэта-философа он считается не мирским поэтом, а поэтом, получившим свое вдохновение с небес.

S. VALIYEVA

SUMMARY

HUSSEYN JAVID AND ALI NAZIM

Ali Nazim lived at the same time with Husseyn Javid. Great playwright's creative activity are evaluated in his articles. Despite contradictory thoughts, many of the comments made by Ali Nazim about H.Javid's "Iblis" ("Devil"), can be considered acceptable. As a contemporary of H.Javid, Ali Nazim put forward scientifically important theses in certain analyzes.

The main goal of the life of great poet and playwright Husseyn Javid, as well as the leading motive of all his works is the combination of the relationship between the great God and man.

Ali Nazim analyzed “İblis” (“Devil”). According to him, only the pen of an artist with a deep intellect and artistic thinking like Husseyn Javid could reveal national, as with as human problems in a mythical image.

Ali Nazim, being fond of Husseyn Javid’s poetry, in addition to the analysis of the poet’s work, also covered the fact that his creative aesthetics was inspired by the heavens, he was not earthly poet, but the poet of the heavens.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 13.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm
xadimi, professor Kamran Əliyev tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur

AYNURƏ ABDULLA QIZI HƏŞİMOVA

Sənətsünaslıq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

aynura.hashimova@mail.ru

İncəsənət və arxitektura İnstitutu

TARİXİN İZİ İLƏ DÜNYA XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ VƏ INCƏSƏNƏTİNDƏ MİFOLOGİJA JANRI

Hər bir dünya xalqlarının öz adət ən-ənələri ,qədim sənəti və bu sənətdə milli obrazları,üslubları var. Bir çox xalqların tarixinə nəzər saldıqda adət ən- ənələri arasında oxşarlıqların olduğunu açıq şəkildə görmək olur. Hər bir xalqın özünün qədim folkloru, xalq ədəbiyyatı,sənəti vardır. Mifik obrazlar, xalqların milli nağıllarda ,əfsanələrdə əks olunur. Bu mifik obrazlara ,əfsanələrə ,nağıllara diqqət etdikdə qəhrəmanların bir çox xalqlarda oxşar olduqları da nəzərdən qaçmır. Daha sonra dünya xalqlarının tarixinə ,irsi ,adət ən-ənələrinə söykənən qədim bayramlarına da diqqət yetirdikdə milli,qədim bayramlarında da oxşarlıqların olduğu görünməkdədir. Məsələn : Azərbaycan xalqının qədim bayramı olan “Novruz ” bayramı, slavyan xalqlarında keçirilən qədim bayramlardan sayılan “Bərabərlik ” - “Равноденствие ” “Масляница” adlı bayramla oxşar bənzərliklər vardır . Hər iki bayramda Yazın gəlişi olaraq bayramın keçirilməsində əsas simvolik olan tonqalın qalanması və üzərindən addımlayaraq və ya tullanaraq ruhun təmizlənməsi ,insan üzərində olan ağırlıqların odda yanması və bədənin aurasının təmizlənməsi kimi mənaları olduqca oxşardır .

Slavyan xalqlarında qeyd edilən bayram tonqalı Azərbaycanda keçirilən “Novruz” bayramı tonqalı

Odu, tonqalı müqəddəsləşdirmək vaxtı ilə günəşə səcdə etməkdən yaranıb. Azərbaycanda vaxtı ilə mövcud olan Zoroastrizm dinindən xalq adətlərimizdə yaddaşlarımızda qalan atributlarımızdan biri də odu müqəddəsləşdirməkdir. Bu

adətlər bəzi dünya xalqlarının adətlərində ,ən-ənələrində qalıb və milli bayramlarında da qeyd edilməkdədir.

Daha sonra yumurtaların boyanması , bizdə səmənin yetişdirilməsi ,slavyanlarda isə yaşıl otlardan çələnglərin hörülməsi ,bayramda küsülülərin barışması kimi oxşar adətlər subut edir ki ,bir çox xalqların kökləri ,əcdadları eynidir.

“Novruz”bayramının atributlarından biri olan yaşıl səməni “Весеннее Равноденствие” bayramına aid çələng

Slavyan bayramında boyanan yumurtalar

Novruz bayramında boyanan yumurtalar

Novruz bayramında adət ən-ənələrə,inanclara görə ailələr bir-birlərinə xonça hədiyyəsi verməklə həm də il ərzində küsülülülklərə son qoyurlar. Slavyanlarda isə “Масляница ” bayramının sonuncu günündə “ Прощеное воскресенье” adlı gündə insanlar bir-birlərindən üzr istəyirlər.

Daha sonra mifik obrazlar, əjdaha, div,bəzi nağıl ,əfsanə qəhrəmanların surətləri bir çox xalqlarda oxşar olması ilə xalqların əcdadlarının eyni kökdən olduğuna sübutdur.

Çində əjdaha rəsmi

Çin xalq inanclarına görə ,əjdaha insanları hər zaman qoruyan bir mifoloji varlıqdır. Bu inanclar bir çox xalqların nağıllarında olan əjdaha varlığının xüsusiyyətlərinə aiddir. Xalqlar arasında oxşarlıqlar təkcə milli bayramların atributlarında , xalq nağıllarının mifoloji obrazlarında deyil , etnik görünüşlərində də özünü biruzə verir. Belə ki,bir çox türk mənşəli xalqlar arasında həm xalqların xarici görünüşlərində,həm dillərində və milli irslərində oxşarlıqlar mövcuddur. Türk mənşəli xalqlar arasında bu oxşarlıqlar tarixlə sübut olunub ki ,bu sübut da türk soyundandır. Nəinki türk mənşəllli və eləcə də dünyanın bir çox, hətta bir-birindən görünüşcə uzaq olan xalqları arasında oxşar cəhətlərinin olması buna sübütüdür ki, qədim zamanlardan da insanların əcdadları bir olub. Nə yaxşı ki,bu zaman uzunluğu əsrlər boyu adət ən-ənələri ,inancları, qan yaddaşını silə bilməyib və insanlar ulu əcdadlarının irsini şüurlu və şüuraltı olaraq nəsildən nəsilə ötürə biliblər.

Məqalənin adlığında vurğuladığım “Tarixin izi ilə dünya xalqlarının mədəniyyətində və incəsənətində mifalogiya janrı ”nın müşahidəsi bir çox tarixi , qədim tikililərdə ,qədim qablarda,xalçalarda və xalq nağıllarının ,əfsanələrinin

vasitəsi ilə bizim dövrlərə gəlmişdir. Bir çox xalqların mifik əfsanəvi obrazları əjdaha obrazıdır. Hətta bir çox xalqlarda olduğu kimi Azərbaycanda da qaya üstü rəsmlər sırasında qərribə mifik varlıqların təsvirini müşahidə etmək olur.

Xorvatiyada yerləşən əjdaha mağarasında qədim insanların əjdaha görünüşlərini qaya üzərində təsvir etməsi də maraq oyadır. Bu mağaranın yaranma dövrü dəqiq məlum deyil. Bəlli olan yalnız on beşinci əsrdə kilsə xadimlərinin bu mağarada müvəqqəti məskunlaşmasıdır. Mağaranın və orada olan qayaüstü təsvirlərin bəlkə də eramızdan əvvəlki dövrlərə aid olması da bir çox tədqiqatçıları düşündürür (1).

Növbəti əjdaha təsvirlərinə Amerikada tapılan mağaralarda rast gəlmək olar.

Amerikada Yuta ştatında tapılan mağaralardan birində “Qara Əjdaha ” adlanan mağarada aşkarlanan və alimlər ,tədqiqatçılar tərəfindən bu mağaradakı təsvirlərin qədimliyi təsdiq edilərək dünya ictimaiyyətinə təqdim edilmişdir. Bu təsvirlər eramızdan əvvəl 1100 –ci illərə aid edilir (2).

Əfsanəni nağıllardan fərqləndirən amil onun yarı gerçək və yarı mif olmasıdır. Nağıl hər bir kəsin bildiyi kimi yazıçının uydurması sayəsində ərsəyə gəlir. Lakin xalq nağıllarının qaynaqları da bəlli deyil ki, hansı dövrlərə təsadüf edir və ola bilər ki, nağılların da bir qismi olmuş hadisələr əsnasında ərsəyə gəlib. Əfsanələrin anlamı isə qeyd etdiyim kimi yarı gerçəkliklə toqquşur. Əfsanələrin xalq sənətində işlənməsi xalçaçılıqda ,qədim minatür sənətində ,divar üstü freskalarda ,kətan, tablo üzərində olan təsvirləri mifalogiya janrının əks etdirilməsində bir vasitədir.

Mifalogiya janrı xalq sənətinin hər bir növündə işlənən bir janrdır . Mifalogiya janrı ədəbiyyatda,folkolorda,xalçaçılıqda ,rəssamlıqda və digər sahələrdə göstərilə bilər. Hər bir sənətin öz ustadı var və hər bir istedadlı yaradıcı insanın yaratdığı əsər , xalqın mədəni irsinə çevrilir. Bu səbəbdən də yaradıcı insanların yaratdığı əsərlərində milliliyə önəm verilməsi vacib amillərdən biridir.

AYNURƏ ABDULLA qızı HƏŞİMOVA

Sənətşünaslıq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

aynura.hashimova@mail.ru

TARİXİN İZİ İLƏ DÜNYA XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ VƏ İNCƏSƏNƏTİNDƏ MİFOLOGİJA JANRI XÜLASƏ

Məqalədə Mifolojiya janrının bir çox dünya xalqlarının mədəniyyətində ,incəsənətində olan izindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, bir çox xalqların inancları,adətləri ,ən-ənələri əsrlərlə müqəddəs saydıqları qədim dini bayramlarında

və əfsanələrində mifologiyalarında olan oxşarlıqları xalqların qədim əcdadlarının eyni soy-kökə söykəndiyinə nümunədir.

Mifologiya janrında qədim dövrlərdə yaradılan əsərlər, xalq sənətində əks olunan təsvirlər, xalq deyimləri vasitəsi ilə və xalq ədəbiyyatı ilə nəsil-dən-nəsilə ötürülən, tarixdə izini qoyan əfsanəvi hadisələr dünya xalqlarının oxşar cəhətlərini müqayisə etməkdə böyük şərait yaradır.

Bir çox tarixçilər, sənətşünaslar, sənət insanları axtarışlar etmişdilər və hər kəs öz araşdırmalarına görə incəsənətdə, tariximizdə bir yenilik gətirməyə çalışıblar. Bu məqaləmdə öz araşdırmalarıma və fərziyyələrimə əsasən nəticələrimi təqdim edirəm.

Açar sözlər: Dünya xalqları, türk xalqları, mifologiya, mifik obrazlar, əfsanələr, qədim bayramlar, Novruz bayramı, Равноденствие, əjdaha təsviri

ƏDƏBİYYAT

1. <https://tury.ru>
2. <https://historicus.ru/1265/>

ГАШИМОВА АЙНУРА АБДУЛЛА К.
Доктор философии по искусствоведению
aynura.hashimova@mail.ru

В КУЛЬТУРЕ НАРОДОВ МИРА ПО СЛЕДАМ ИСТОРИИ ЖАНР МИФОЛОГИИ В ИСКУССТВЕ РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается влияние жанра мифологии на культуру и искусство многих народов мира. Отмечается, что верования, обычаи, традиции, древние религиозные праздники и легенды многих народов, которые они считают священными на протяжении веков, являются примером того, что древние предки народов имели одинаковое происхождение.

Произведения, созданные в древности в жанре мифологии, изображения, отраженные в народном искусстве, легендарные события, передающиеся через народное выражение и народную литературу, прослеживаемые в истории, создают большие условия для сравнения сходств народов мира.

Многие историки, искусствоведы, искусствоведы искали людей, и каждый из них по своим исследованиям пытался разрушить новинку в искусстве, истории. В этой статье я представляю свои выводы, основанные на своих исследованиях и предположениях.

Ключевые слова: народы мира, тюркские народы, мифология, мифические образы, легенды, древние праздники, праздник Новруз, Равноденствие, описание дракона.

Hashimova Aynura Abdulla
Doctor of Philosophy in Art History
aynura.hashimova@mail.ru

**IN THE CULTURE OF THE PEOPLES OF THE WORLD IN THE
FOOTSTEPS OF HISTORY GENRE OF MYTHOLOGY IN ART
SUMMARY**

The article discusses the influence of the genre of mythology on the culture and art of many peoples of the world. It is noted that the beliefs, customs, traditions, ancient religious holidays and legends of many peoples, which they consider sacred for centuries, are an example of the fact that the ancient ancestors of the peoples have the same ancestry.

Works created in antiquity in the genre of mythology, images reflected in folk art, mythical events transmitted through folk expression and folk literature traced in history create great conditions for comparing the similarities of the peoples of the world.

Many historians, art historians, according to their research, sought to bring innovation to art and history. In this paper, I present my findings based on my research and assumptions.

Keywords: World nations, Turkic peoples, mythology, mythical images, legends, ancient holidays, Novruz holiday, Equality, description of dragon

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 11.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: **filologiya elmləri doktoru, prof. Vidadi Xəlilov**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

RƏHİMƏ ABBASOVA

Bakı Slavyan Universiteti

Ünvan: Süleyman Rüstəm, 25

E-mail: rakhima_abbasova@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN ƏSL SİMASI

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ideya – estetik məzmun və poetika – sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə seçilən xüsusi mərhələlərindən biri XIX – XX əsrlərdir. Bədii kökləri etibarilə bu dövrün ədəbiyyatı özündən əvvəlki klassik bədii fikrin qabaqcıl ənənələrinə bağlı olub, onun yeni şəraitdə davamı kimi yaranmışdır. Lakin bu dövr ədəbiyyatı, həm tarixi – xronoloji hədudlarına, həm sosial – fəlsəfi məzmununa, həm də bədii keyfiyyətlərinə görə tamam orijinal və özünəməxsus hadisədir.

Zaman keçdikcə ölkənin ictimai həyatında milli azadlıq, zülmə, istismara qarşı etiraz ideyalarının güclənməsi, sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, ədəbi prosesdə maarifçiliyin geniş yayılması, kütləviləşməsi ilə səciyyələnir. Köhnə həyat tərzinin, əxlaq və mənəviyyatın tənqidi güclənir, ölkənin çox yerində, xüsusilə şəhərlərdə mətbuat, məktəb və teatr hərəkatının yetişməsi üçün obyektiv tarixi şərait yaranır. Realizm ədəbiyyatın əsas yaradıcılıq metoduna çevrilir, görkəmli şairlərlə bir sırada istedadlı dramaturqlar və nasirlər nəslə də yetişir. Yüksələn xətlə inkişaf edən Azərbaycan ədəbiyyatı XX əsrin əvvəllərində yeni bir mərhələyə çatdı. Ədəbi tənqid sahəsində Məhəmməd Tağı Sidqi, Məhəmməd Ağa Şahtaxtı, Eynəli bəy Sultanov fəaliyyət göstərirdilər.

Gələcəyin böyük ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli özünün ilk ədəbi – tənqidi məqalələrini çap etdirirdi. Xalqımızın yetişdirdiyi böyük tarixi şəxsiyyətlərin hər biri milli-mənəvi dəyər və sərvətlərimizin zənginləşməsində, ədəbiyyat, mədəniyyət və elmimizin inkişafının müasir səviyyəyə çatmasında çox mühüm işlər görüb, böyük xidmətlər göstərirlər. Belə şəxsiyyətlərdən biri də şair, tənqidçi, ədəbiyyat tarixçisi və nəzəriyyəçi alim, tərcüməçi, gözəl pedaqoq və nətiq kimi çoxcəhətli fəaliyyət göstərmiş professor Cəfər Xəndandır. Cəfər Xəndanın poetik tərcümələrinin uğurlu alınmasının səbəblərindən biri tərcümə üçün müraciət etdiyi əsərin yazıldığı dili mükəmməl bilməsi ilə əlaqədardır. İkinci səbəb isə tərcüməçinin şair təbiəti, yüksək şairlik duyğusu və istedadı idi. Cəfər Xəndan Azərbaycan elminin inkişafında olduğu kimi, elmi kadrların hazırlanmasında da böyük xidmətlər göstərər. Onun rəhbərliyi altında onlarla elmlər doktoru və elmlər namizədi yetişib.

Açar sözlər: ədəbiyyat, şəxsiyyət, milli, müəllim, tənqidçi.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ideya – estetik məzmun və poetika – sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə seçilən xüsusi mərhələlərindən biri XIX – XX əsrlərdir. Bədii kökləri etibarilə bu dövrün ədəbiyyatı özündən əvvəlki klassik bədii fikrin qabaqcıl ənənələrinə bağlı olub, onun yeni şəraitdə davamı kimi yaranmışdır. Lakin bu dövr ədəbiyyatı, həm tarixi – xronoloji hədudlarına, həm sosial – fəlsəfi məzmununa, həm də bədii keyfiyyətlərinə görə tamam orijinal və özünəməxsus hadisədir.

Zaman keçdikcə ölkənin ictimai həyatında milli azadlıq, zülmə, istismara qarşı etiraz ideyalarının güclənməsi, sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, ədəbi prosesdə maarifçiliyin geniş yayılması, kütləviləşməsi ilə səciyyələnir. Köhnə həyat tərzinin, əxlaq və mənəviyyatın tənqidi güclənir, ölkənin çox yerində, xüsusilə şəhərlərdə mətbuat, məktəb və teatr hərəkatının yetişməsi üçün obyektiv tarixi şərait yaranır. Realizm ədəbiyyatın əsas yaradıcılıq metoduna çevrilir, görkəmli şairlərlə bir sırada istedadlı dramaturqlar və nasirlər nəsli də yetişir.

Yüksələn xətlə inkişaf edən Azərbaycan ədəbiyyatı XX əsrin əvvəllərində yeni bir mərhələyə çatdı. Ədəbi tənqid sahəsində Məhəmməd Tağı Sidqi, Məhəmməd Ağa Şahtaxlı, Eynəli bəy Sultanov fəaliyyət göstərirdilər. Gələcəyin böyük ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli özünün ilk ədəbi – tənqidi məqalələrini çap etdirirdi. (3,216)

Xalqımızın yetişdirdiyi böyük tarixi şəxsiyyətlərin hər biri milli-mənəvi dəyər və sərvətlərimizin zənginləşməsində, ədəbiyyat, mədəniyyət və elmimizin inkişafının müasir səviyyəyə çatmasında çox mühüm işlər görüb, böyük xidmətlər göstərirlər. Belə şəxsiyyətlərdən biri də şair, tənqidçi, ədəbiyyat tarixçisi və nəzəriyyəçi alim, tərcüməçi, gözəl pedaqoq və natiq kimi çoxcəhətli fəaliyyət göstərmiş professor Cəfər Xəndandır.

Cəfər Xəndan Zeynal oğlu Hacıyev 1910-cu ilin 8 mayında İrəvan şəhərində anadan olub. 1918-ci ildə ailəsi ilə Gəncəyə köçən və 1925-ci ilədək Gəncədə yaşayan Cəfər həmin ildə də Gəncə Pedaqoji Texnikumunu bitirib, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsinə daxil olub. 1930-cu ildə Universiteti bitirdikdən sonra təhsilini aspiranturada davam etdirib.

1932-1941-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda assistent, müəllim, dosent, kafedra müdiri işləyib, həmçinin ədəbi prosesdə fəal iştirak edib, “Ədəbiyyat qəzeti”nin məsul katibi, “Gənc işçi” qəzetinin ədəbiyyat şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışıb. 1938-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul edilib. Bunlardan başqa, Cəfər Xəndan M.F.Axundov adına Müəllimlər İnstitutunda dil və ədəbiyyat fakültəsində dekan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda şöbə müdiri, eyni zamanda Azərbaycan Yazıçılar birliyində təşkilat katibi kimi fəaliyyət göstərüb. 1939-cu ildə dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alıb.

Həmin ildə orta məktəb şagirdləri üçün “Azərbaycan ədəbiyyatı (sovet dövrü)” dərsliyini nəşr etdirib. 1940-cı ildə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında

M.Ə.Sabir haqqında ilk monoqrafiya “Sabir (həyat və yaradıcılığı)” adlı kitabı çapdan çıxıb. 1947-1950-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, filologiya fakültəsinin dekanı, 1950-1954-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru, 1952-1961-ci illərdə isə həmin universitetin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri vəzifələrində işləyib.

Cəfər Xəndan bütün çoxcəhətli ədəbi-bədii, ictimai-siyasi, elmi-pedaqoji fəaliyyəti dövründə yaradıcılıq axtarışlarını daim davam etdirib, bu gün də əhəmiyyətini qoruyub saxlayan, ölkəmizin ali və orta məktəblərində çoxminli tələbə və professor-müəllim kollektivlərinin istifadə edib bəhrələndikləri dərslik və monoqrafiyalar yazıb.

1948-ci ildə “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kitabını təkrar çap etdirib, 1949-cu ildə elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə professor elmi adına layiq görülüb. 1951-ci ildə “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”, 1952-ci ildə iki hissədən ibarət “Sovet ədəbiyyatı”, “1954-cü ildə Cəfər Cəbbarlıının həyat və yaradıcılığı”, 1955-ci ildə “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi öçerkləri”, 1956-cı ildə “Mikayıl Müşfiq”, “Molla Nəsrəddin”, 1958-ci ildə “Mir Cəlal”, “M.Ə.Sabir haqqında”, 1961-ci ildə “Şairin həyatı”, 1962-ci ildə “Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri” adlı kitabları çapdan çıxıb. Professor Cəfər Xəndan üç cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin 1957-ci ildə nəşr olunmuş üçüncü cildinin müəlliflərindən biridir. (1, 3)

Professor Cəfər Xəndan Hacıyev Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin bütün dövrlərini, bütün inkişaf mərhələlərini araşdırıb, hər dövrdə, hər mərhələdə hər bir Azərbaycan klassikinə yaradıcılığında müasirliyə xidmət edə biləcək məqam axtarıb, onu dəyərləndirərək, qələm yoldaşlarına bir növ nümunə göstərib.

Sabirşünaslıq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişaf etmiş sahələrindən biridir. Məhz bununla əlaqədar professor Cəfər Xəndanın xidmətləri böyükdür. O, Sabiri ədəbiyyatımızın iftixarı hesab edir, onun yaradıcılığına xüsusi önəm verirdi. “Sabir” adlı ilk monoqrafiyası Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sabirşünaslığın təməl daşlarından biri kimi əvəzsizdir. Bu kitab Cəfər Xəndanın elmi fəaliyyət prinsipini qəti şəkildə müəyyənləşdirən, klassik irsi “müasir gözlə oxumağın” başlıca yönünü əyaniləşdirən əsər oldu.

Monoqrafiyada Sabir və zəmanəsi, Sabir və dövrün ədəbi mühiti, Sabir və müasir ədəbiyyatımız kimi problemlər ətrafında elmi – nəzəri mülahizələr xüsusilə maraq doğururdu. Cəfər Xəndan Sabirə həsr etdiyi məqalələrindən birini “Fəxrimiz” adlandırmışdı. Bütün ədəbi-elmi fəaliyyəti dövründə Sabirin çox zəngin və dəyərli irsinə döənə-döənə müraciət etmiş, ən yaxşı monoqrafik tədqiqatlarında ona daim xüsusi diqqət yetirmiş və mühüm yer ayırıb.

Abbas Səhhətin “Sabir İran inqilabına bir ordudan artıq kömək etmişdir”, – sözlərini təkrar-təkrar xatırlayaraq tədqiqatlarında “Sabir və xalq”, “Sabir və zaman” problemlərinin elmi-nəzəri təhlilini verirdi. Görkəmli alim əsərlərində Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətlərini ardıcıl olaraq araşdırırdı, yəni Sabir

professor C.Xəndanın nəzərinə xalqını, millətini sevən vətənpərvər, satirik, filosof olmaqla bərabər, həm də zamanını daim qabaqlayan böyük şair idi, dövrü, mühiti, cəmiyyəti narahat edən bütün məsələlər Sabirin əsərlərinin mövzuları idi; bu mövzuların hər biri Sabirana bir düha ilə qələmə alınıb. Ümumiyyətlə, Sabir mövzusu ömrünün axırına qədər Cəfər Xəndanın müraciət etdiyi mövzulardan biri olub.

Professor C.Xəndan yaşının və elmi yaradıcılığının kamillik çağlarında Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyat, mətbuat, maarif və incəsənət, Azərbaycan ədəbiyyatında Cənub mövzusu ilə tədqiqatçı bir alim kimi dərindən maraqlanır, bütün bu məsələləri əhatə edən doktorluq dissertasiyası yazıb müdafiə edir. Bu sanballı elmi-tədqiqat işində Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1946-cı ilə qədər keçdiyi yol, mətbuatın, maarifin, incəsənətin inkişafı ilk dəfə olaraq zəngin ədəbi-bədii, tarixi-elmi mənbələr əsasında sistemli və əhatəli surətdə işıqlandırılıb.

Həmin olduqca maraqlı elmi tədqiqat işi tamamlandığı vaxtdan xeyli sonra – 1987-ci ildə görkəmli şair və tədqiqatçı, Azərbaycan və Türkiyə poeziyasının dərin bilicisi Rəfiq Zəka Xəndamin təqdimatı ilə Azərnəşr tərəfindən “Uğur yolu” adında dərc edilib. (4, 7) Lakin professor Cəfər Xəndanın bu əsəri yazıldığı vaxtdan çox sonra çap olunsada, ədəbi elmi mühitdə daim xatırlanıb, istifadə olunub və istiqamətverici rol oynayıb.

Professor Cəfər Xəndanda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı mövzusunə maraq təsadüfən əmələ gəlməmişdi. Özünün yazdığı kimi, Tehrandə çıxan “Ayəndə” məcmuəsində onun baş redaktorunun Azərbaycan xalqının tarixinə böhtan atması vətənpərvər alimin bununla əlaqədar silsilə məruzələr hazırlayıb təbrizlilər qarşısında ardıcıl çıxışlar etməsinə səbəb olub.

Beləliklə, “Monqol istilasına qədər Azərbaycan dili və ədəbiyyatı”, “XV-XVI əsrlərdə Təbrizdə ədəbiyyat”, “XVII-XVIII əsrlərdə Təbrizdə ədəbiyyat”, “XIX-XX əsrlərdə Təbrizdə ədəbiyyat” mövzularında məruzələr hazırlanaraq, Təbriz ictimaiyyətinə çatdırılıb. Bütün bunlardan sonra professor Cəfər Xəndanın “Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyat, mətbuat, maarif və incəsənət”- Azərbaycan ədəbiyyatında Cənub mövzusu adlı çox əhəmiyyətli və əhatəli monoqrafiyası meydana çıxıb. 1949 – cu ildə “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında milli – azadlıq hərəkatı” adlı sanballı əsərinə görə Cəfər Xəndan filologiya elmləri doktoru adına layiq görülmüşdür. Bu əsər vaxtında yazılmışdı.

Ona görə ki, hələ lazımınca tədqiq edilməmiş, öz elmi həllini gözləyən Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra mühüm problemləri və “dərdləri” mövcud idi. Onları sistemli şəkildə öyrənmək və tədqiq etmək zərurəti ilk dəfə professor Cəfər Xəndanın üzərinə düşdü. Cəfər Xəndanın özü bilavasitə Cənubi Azərbaycanda olmuş, milli azadlıq hərəkatının yüksəlişi dövründə “Vətən yolu” qəzetində redaktor müavini işləmiş, orada şairlər məclisinin təşkilatçılarından biri kimi ədəbi prosesin inkişafına və istiqamətinə müəyyən təsir göstərmişdi. Böyük zəhmət və

istedadla yazılmış bu əsərdə Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı illər və ədəbiyyata ümumi bir baxış, Heyran xanım, Hacı mehdi Şükuhi, 1905-ci il rus inqilabı və 1917-ci ildən sonrakı dövrdə Cənubi Azərbaycanda inqilabi-ədəbi hərəkət, Milli Azadlıq hərəkətinin yeni mərhələsində, yəni 1941-1946-cı illərdə ədəbiyyat, mətbuat və incəsənət kimi məsələlər bütün zənginliyi ilə əhatə edilmiş, iki yerə bölünmüş Azərbaycanın milli-mədəni və mənəvi bütövlüyü haqqında qənaət bir daha qüvvətləndirilib. Bu bütövlük və birliyin yaranmasına və möhkəmlənməsinə kömək edən işin bir cəhəti də onunla bağlıdır ki, tədqiqatçı alim Cənub mövzusunun M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, M.İbrahimov, S.Rüstəm kimi bədii söz ustalarının yaradıcılıqlarında tutduğu yeri araşdırır və elmi-nəzəri təhlil süzgecindən keçirib dəyərləndirir. (2, 26)

Professor Cəfər Xəndan şair, tənqidçi, tərcüməçi kimi də maraqlı bir yaradıcılıq yolu keçib. O, “Bəyaz gecələr” (1936), “Cəbhə şeirləri” (1942), “Qafqaz” (1942), “İlk ayrılıq” (1944), “Mübarizə yollarında” (1946) kimi kitablarında toplanmış şeir və poemaları ilə oxucuların estetik zövqünün formalaşmasında, insanların mənəvi dünyasının yetkinləşməsində iştirak edib. Onun C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.Müşfiq, Mir Cəlal, S.Rüstəm, R.Rza kimi müasirləri, qələm dostları haqqında məqalə və kitabları, bunlarda əksini tapan fikir və mülahizələr ədəbi-elmi mühitdə, canlı ədəbi prosesdə, çoxsaylı oxucular arasında geniş əks-səda doğurub, xüsusi marağa səbəb olub.

C.Xəndanın Nizami Gəncəvinin qəzəllərindən yüksək məharətlə etdiyi tərcümələri böyük Ü.Hacıbəylinin diqqətini cəlb edib, bu, nəticədə “Sənsiz”, “Sevgili canan” kimi əsl incəsənət nümunələri olan romansların yaranmasına səbəb olub.

M.Fətəli Axundovun “Puşkinin ölümünə Şərq poeması”nın Cəfər Xəndan tərəfindən fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi bu əsərin Azərbaycan dilinə üç ən yaxşı tərcüməsindən biridir. C.Xəndanın fars dilindən Azərbaycan dilinə yüksək poetik tərcümələrini əhatə edən Nizami Gəncəvinin “Lirika” (1940), M.F.Axundovun “A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması” (1962), Heyran Xanımın “Qəzəllər” (1975) kitabları geniş oxucu kütləsi, ədəbiyyat, sənət və elm adamları tərəfindən böyük maraq və məhəbbətlə qarşılanıb. Bu tərcümələr Azərbaycan tərcümə sənətinin tarixində olduqca mühüm yer tutmaqdadır.

M.F.Axundov adına Müəllimlər İnstitutunun Dil və ədəbiyyat fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun kafedra müdiri, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda şöbə müdiri, həm də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında təşkilat katibi, "Allahsız" jurnalının, "Ədəbiyyat qəzeti"nin məsul katibi, "Gənc işçi" redaksiyasında ədəbiyyat şöbəsinin müdiri vəzifələrində işləmişdir. Dissertasiya müdafiə edib filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır (1939).

Müharibə illərində (1941) səfərbərliyə alınmış, sovet ordusu tərkibində siyasi rəhbər və jurnalist kimi alman işğalçılarına qarşı vuruşmuşdur. O, Cənub-Qərb,

Şimali Qafqaz, Zaqafqaziya cəbhələrində siyasi şöbənin baş təlimatçısı, cəbhə qəzetlərində məsul redaktorun müavini olmuşdur (1944-1946).

Ordu sıralarından tərxis olunandan sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında dosent, eyni zamanda "Kommunist" qəzetində Mədəniyyət və məişət şöbəsinin müdiri (1946-1947) işləmişdir.

Universitetin 6,4 fakültəsinin dekanı (1947-1950), sonra isə dörd il Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru (1950-1954) olmuşdur. 1954-1961-ci illərdə universitetin Sovet ədəbiyyatı kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır. "1906-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi və onun bədii ədəbiyyatda inikası" mövzusunda dissertasiya müdafiə edib doktorluq alimlik dərəcəsi almışdır.

"Qırmızı ulduz" (1942), "Qırmızı Əmək Bayrağı" (1946) ordenləri, "Qafqazın müdafiəsinə görə", "Almaniya üzərində qələbəyə görə" medalları, fəxri fərman və hədiyyələrlə mükafatlandırılmışdır. 1961-ci il avqustun 10-da Bakıda vəfat etmişdir. Bakı küçələrindən biri onun adını daşıyır. (6, 4)

Cəfər Xəndanın poetik tərcümələrinin uğurlu alınmasının səbəblərindən biri tərcümə üçün müraciət etdiyi əsərin yazıldığı dili mükəmməl bilməsi ilə əlaqədardır. İkinci səbəb isə tərcüməçinin şair təbiəti, yüksək şairlik duyğusu və istedadı idi. Ali və orta məktəb dərsləklərinin müəllifi Cəfər Xəndanın müəllimlik fəaliyyət haqqında da olduqca xoş və şirin xatirələr söylənilir. Görkəmli alim, şair, tənqidçi, tərcüməsi, nəhayət böyük müəllim və dost kimi maraqlı bir ömür yolu keçmiş Cəfər Xəndanın müxtəlif ədəbi-elmi növ və janrlarda 30-a qədər kitabı çap olunub.

Bunlardan birincisi 1936-cı ildə "Azərnəşr"-in buraxdığı "Bəyaz gecələr" adlı şeir kitabıdır. Bu ilk kitabın redaktoru Cəfər Xəndanın qələm dostu, istedadlı şairimiz Mikayıl Müşfiq olub. Repressiya qurbanı olan Mikayıl Müşfiqə bəraət verildiyi 1956-cı ildə onun haqqında çap edilmiş ilk kitabın müəllifi isə professor Cəfər Xəndan oldu. Cəfər Xəndan Azərbaycan elminin inkişafında olduğu kimi, elmi kadrların hazırlanmasında da böyük xidmətlər göstərüb. Onun rəhbərliyi altında onlarla elmlər doktoru və elmlər namizədi yetişib.

C.Xəndanın tələbələrindən xalq şairi Hüseyn Arifin "Ustad Cəfər Xədana" adlı şeirində böyük alim və müəllim "həmişə xoş sifət, açıq, mehriban, qaynar baxışları gülümsəyən", "şirin səslili, təmiz gülüşlü, hafizəsi ağılı heyran qoyan, qeyri-adi təsir gücünə malik bir insan" kimi yad edilir.

Professor Cəfər Xəndan böyük alim və böyük müəllim idi. O, indi də onu tanıyanların, ardıcılarının və tələbələrinin, ondan öyrənənlərin hamısının yaddaşlarında beləcə qalmaqda və yaşamaqdadır. Gələcəkdə də belə olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. V. Yusifli “Ədalət” qəzeti. 1 iyul 2015 – ci il, səh.3
2. A. Hüseynov “Tənqidi mülahizələr”. Bakı - 1983, səh. 26
3. Ə. Mirəhmədov “Ədəbiyyat”, dərslik. 1996, səh.216 – 221
4. T. Hüseynoğlu, 525 – ci qəzet. 2010, səh. 7
5. Ə. Sultanlı. Məqalələr. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı,1971, səh.2-5
6. Ə. Hüseynov. Sadə adamlar. “Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti”, səh.4

R. ABBASOVA

A TRUE FIGURE OF THE HISTORY OF AZERBAIJANI LITERATURE. SUMMARY

One of the special aspects of the history of Azerbaijani literature, which is characterized by ideological - aesthetic content and poetry - craftsmanship, is XIX - XX centuries. As a literary roots, the literature of this period was linked to the advanced traditions of the earlier classical artistic thought, and its emergence in new conditions. But the literature of this period, in its historical and chronological boundaries, as well as in its socio-philosophical content and artistic quality, is quite original and original.

Over time, public life in the country is characterized by nationalist freedom, oppression, the use of protest against exploitation, aggravation of class conflicts, and the widespread and popularization of literacy in the literary process. Criticism of the old way of life, morality and morality is strengthened, and objective historical conditions for the development of the press, school and theater movement in many parts of the country, especially in the cities.

Realism has become the main creative method of literature, along with prominent poets, a generation of talented playwright and poet. Growing up, Azerbaijani literature has reached a new level in the early 20th century. In the field of literary criticism were Mohammed Tagi Sidgy, Mohammad Aga Shahtakhtly, Eynali bey Sultanov.

The future literary scholar Firidun bey Kocharli has published his first literary and critical articles. Each of the great historical personalities of our people has done a great job in enriching our national-spiritual values and resources, reaching the modern level of development of literature, culture and science.

One such person is Professor Jafar Khandan, who has worked extensively as a poet, critic, literary historian and theorist, translator, fine educator and speaker.

One of the reasons for Jafar Khandan's successful translation of poetic translations is that the language he is applying for translation is perfect. The second

reason was the poetic nature of the translator, his sense of poetry and talent. Jafar Khandan contributed to the development of Azerbaijani science as well as training of scientific personnel. Under his leadership, dozens of doctors and candidates of sciences were trained.

Keywords: literature, identity, national, teacher, critic.

Р.АББАСОВА

**НАСТОЯЩАЯ ФИГУРА В ИСТОРИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ.
РЕЗЮМЕ**

Одним из особых аспектов истории азербайджанской литературы, которая характеризуется идейно-эстетическим содержанием и поэтическим мастерством, является XIX - XX вв. Как литературные корни, литература этого периода была связана с передовыми традициями ранней классической художественной мысли и ее появлением в новых условиях.

Но литература этого периода по историческим и хронологическим границам, а также по своему социально-философскому содержанию и художественному качеству весьма оригинальна и оригинальна. Со временем для общественной жизни в стране характерны националистическая свобода, угнетение, использование протеста против эксплуатации, обострение классовых конфликтов, а также широкое распространение и популяризация грамотности в литературном процессе.

Критика старого образа жизни, морали и морали усиливается, а объективные исторические условия для развития прессы, школьного и театрального движения во многих частях страны, особенно в городах. Реализм стал основным творческим методом литературы наряду с выдающимися поэтами, поколением талантливых драматургов и поэтов.

Взрослея, азербайджанская литература вышла на новый уровень в начале 20 века. В области литературной критики были Мухаммед Таги Сиджи, Мухаммед Ага Шахтахтлы, Эйнали бек Султанов.

Будущий литературовед Фиридун бек Кочарли опубликовал свои первые литературные и критические статьи.

Каждый из великих исторических деятелей нашего народа проделал огромную работу по обогащению наших национально-духовных ценностей и ресурсов, достижению современного уровня развития литературы, культуры и науки. Одним из таких людей является профессор Джафар Хандан, который много работал как поэт, критик, литературный историк и теоретик, переводчик, прекрасный педагог и оратор.

Одна из причин успешного перевода поэтических переводов Джафара Кханды - то, что язык, который он применяет для перевода, совершенен. Второй причиной была поэтическая природа переводчика, его чувство поэзии и таланта. Джафар Хандан внес свой вклад в развитие азербайджанской науки, а также в подготовку научных кадров. Под его руководством подготовлены десятки докторов и кандидатов наук.

Ключевые слова: литература, идентичность, национальность, педагог, критик.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 16.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün İsayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLNAR İSMAYILOVA

Elmi işçi, AMEA Folklor İnstitutu

Bakı-1000, İçərişəhər, 8-ci Kiçik qala döngəsi 31

ismayil-fuad@mail.ru

HALALLIĞIN FOLKLOR QAYNAĞI

Açar sözlər: yazılı ədəbiyyat, folklor, hekayə, lətifə, div, mağara, Nuh peyğəmbər, günah

Ключевые слова: письменная литература, фольклор, рассказ, анекдот, дев, пещера, пророк Ной

Key words: written literature, folklore, story, joke, a giant, cave, prophet Noah

XX əsrin sonlarında Azərbaycanda müstəqilliyin yenidən bərpası bizim milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlərə dönüşümüzü də təmin etdi. Sovetlər dönəmində dini mövzuların (eləcə də bir çox digər milli dəyərlərin) bədii ədəbiyyata gəlişi sosializmin bətnindən doğan ateizm siyasətinin prinsiplərinə zidd idi. Ona görə də nə yazılı, nə də şifahi ədəbiyyatda dini dəyərlərin və din xadimlərinin obrazını yaratmaq məqbul hesab edilmirdi. Əgər yaradılsa da, o, həm oxucu, həm də müəllif tərəfindən mütləq şəkildə mənfi obraz kimi tənqid edilməli idi. Belə demək mümkündürsə sovetlər dönəmində din xadimləri və dini dəyərlərimiz həm folklordan, həm də yazılı ədəbiyyatdan uzaq düşmüşdü.

Çağdaş ədəbiyyatımızın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun folklorla yanaşı addımlamasıdır. Yəni bolşevizim əsarətindən insanlar kimi, söz də, düşüncə tərzində azad oldu. Tarixi yaşantıların ibrət dərslərindən biri bu oldu ki, ədəbiyyat gəndən, şəcərədən, folklordan – xalq yaradıcılığından uzaq düşməməlidir. Hər hansı bir partiyaya və ideologiyaya və ya hakimə (Leninə, Stalinə) xidmət edən əsər bədii mündəricəsindən, sənətkarlıq baxımından hansı yüksəkliyə qalxmasından asılı olmayaraq o əsər uzunömürlülüynü itirir. Həmin əsərlər ədəbi-tarixi fakt kimi ədəbiyyat tarixində qalsa da, müasirliyin faktoru kimi bizimlə yanaşı addımlıya bilmir. Bədii düşüncə tərzimiz o zaman modern düşüncə tərzinə çevrilir ki, orada bizi sabaha aparan folklor və yazılı ədəbiyyat vəhdətdə və iç-içə olur. Əslində Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin əsas qaynağı folklor və yazılı ədəbiyyatdır. Fikrimizcə, folklor və yazılı ədəbiyyat münasibətləri və əlaqələri özünü dörd istiqamətdə aydın göstərə bilər.

1. Folklorun folklor – şifahi xalq ədəbiyyatına təsiri. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun, eləcə də “Koroğlu” dastanının özündən sonra gələn qəhrəmanlıq və ya məhəbbət dastanlarına təsiri.

2. Folklorun yazılı ədəbiyyata təsiri. Yəni folklor motiv və süjetlərinin bədii ədəbiyyatda əksi.

3. Yazılı ədəbiyyatın folklorla təsiri. Başqa sözlə desək, bədii düşüncənin xalq ədəbiyyatına transfer olması.

4. Yazılı ədəbiyyatın özündən sonrakı yazılı ədəbiyyata təsiri. Məsələn, Nizami, Füzuli ənənələri və ya obrazları XX əsr yazılı ədəbiyyatında.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı (həm folklor və həm də yazılı ədəbiyyat) qarşılıqlı təsir nəticəsində meydana gəlmiş və ənənə üzərində köklənmişdir. Bu xətti müasir dövr Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə də nəsrdə (hekayədə) rahat izləmək olar. Nurəddin Ədiloğlunun hekayələrində folklor ənənələri onun yaradıcılığının ruhunu təşkil edir. Maraqlıdır ki, onun “Şah Ağacı” hekayəsində dini əfsanəvi Dədə Divin, başqa sözlə desək, bu meşədə keçmişdən yadigar qalan sonuncu divin taleyi ön plana çəkilir.

“Qoca Divin qarnı bərk ağrıyırdı. Ağrının şiddətindən zar-zar zarıyan bu əfsanəvi məxluqun yupyumru iri qara gözləri çuxura düşmüşdü. Yay gələndən bəri dilinə heç nə vura bilmirdi. Mağarasından çıxıb qida axtarmağa halı-həvəsi də qalmamışdı. Naz-nemətləri min bir dərdə dərman olan meşədə dövrən də o dövrən deyildi: buradakı yeməli şeylərin dadı, tamı dəyişmişdi: -İlahi, axı niyə yeddindən yetmişəcən hər şey belə tez zay oldu? Nə yeyirəm qarnım ağrıyır, hara baxıram ürəyim bulanır...- Div ağrı-acı içində dərindən köks ötürdü. Mağaradakı qaranlıq onun ürəyini sıxırdı, yatağından qalxıb, divardan tuta-tuta bayıra çıxdı. Qədim mağaranın yaxınlığından keçən dağ çayının yatağında daşlar susuzluqdan ölmüş heyvan cəsədlərinin dişləri kimi ağarırdı” (5).

Divin ac qalması yalnız yemək tapa bilməməsi ilə əlaqəli deyildi. Daha çox qarnının bərk ağrması ilə bağlı idi. Ağrıya səbəb isə dəyişən siyasi və ekoloji mühit idi. Divin minillər öncə ulu babasından qalma mağaranın əlindən getmək təhlükəsi ilə bağlı idi. Meşədə çay kənarında yaşıllıqların içərisində olan bu mağara (Divin evi), eləcə də Divin Vətəni (meşə) təhlükə altında idi. Artıq nə div, nə pələng və nə də şir meşəni qorumaq iqtidarında deyildi. Harmoniya pozulmuşdu. Div də, şir də öz yerini parazit qurd və həşəratlara vermişdi.

Vətəninin (meşənin) yağmalandığını (meşədəki ağacların kəsildiyini) görən div qıvrıla-qıvrıla gəlib ulu əcdadından miras qalan mağaranın qabağında - başı təzə kəsilmiş enli nil kötüyünün üstündə oturur. Mağaranın ətrafında baltalanmış zeytunun, yemişanın, kötükləri şəhid ağacların baş daşına oxşayırdı... “Bu kəshakəs, bu qırhaqır, bu qovhaqov nə vaxt qurtaracaq, İlahi? – Div fəryad edərək başını tutub, dərin fikrə getdi... O qərara gəlir ki, Şah Ağacla söhbət edib vəziyyəti ona anlatsın (5).

Meşədə tarixə şahidlik edən elə köklü ağacları (palıdı, çınarı) məhv etmişdilər ki, artıq onu qorumağa Şah Ağacın da gücü çatmırdı. Çünki yadelli qüvvələr, onu elə dövrəyə almışdılar ki, köklü ağacların fəryadı Şah Ağaca gedib çıxmırdı. Şah Ağacın özü də meşə hamisi olmaq funksiyasını demək olar ki, itirmişdi.

Meşədə ağaclar susuz qaldığından Su Tanrısını - Su Pərisini axtarsalar da onu da tapa bilmirdilər. Meşədəki bu vəziyyət Dədə Divi çox narahat edir və dərini Şah Ağaca demək istəyirdi. Amma bu istək idi. Dədə Divin Şah Ağacla görüşmək cəhdi də baş tutmur. Parazitlər Şah Ağacı elə əhatəyə almışdılar ki, divin naləsi və nəbəsi Şah Ağaca çatmadı. Şah Ağacı əhatəsinə alan qüvvələr Divə elə işgəncələr verirlər ki, o, ağrılara tab gətirmir və gedib intihar edir. Yadelli qüvvələrin məqsədi yalnız, keçmişdən yadigar qalan yeganə divi aradan götürmək deyildi. Əsas məqsəd divi aradan götürməklə meşədəki pələngin və şirin gözüünün odunu almaq, müəllifin təbirincə desək onları quzuya çevirmək idi. Yalnız əsərdəki Dədə Div, Su Pərisi, Ağac və s. obrazlar onu folklorla bağlayır. Əsərin sujeti də, məzmunu da, dili də, ruhu da folklordan, xalq yaradıcılığından gəlir. Əsərin əsas qəhrəmanı olan və yadellilərin tapdığı altında qalan Meşə (Vətən) dar ayaqda mütərəqqi qüvvələrin həmrəyliyi nəticəsində azad ola bilər.

Dədə Div də ona görə intihar edir ki, o təkliyin, tənhalığın faciyesini yaşayır. Elə bir vəziyyət yaranır ki, o nəinki, meşəni (Vətəni), heç Mağarasını (evini) da xilas etməyə qadir deyil. Elə ona görə də intihar edir.

Maraqlıdır ki, N.Ədiloğlunun folklordan gələn qəhrəmanları hazır obraz kimi əsərə daxil edilmir. Məsələlərə yaradıcı yanaşan müəllif folklor qəhrəmanına da yaradıcı yanaşır. Məlumdur ki, nağıllarda divlər evini, mağarasını tərk edir, lakin intihar etmir. Yazılı ədəbiyyatdan, yazıçı təxəyülündən qaynaqlanan divin intiharı, əslində divin yadellilərdən intiqamı idi. Divlərin son nümayəndəsi olan bu məxluq da ulu babaları kimi mərd, mübariz olmağa, heç bir qüvvəyə boyun əyməməyə, bir sözlə, div kimi yaşamağa və div kimi ölməyə üstünlük verir.

Diqqətlə fikir versək görürük ki, “türk xalqlarının şifahi mədəniyyətində, eləcə də hind-avropa xalqlarının inancları sistemində geniş yayılan, sehirli nağıllarda üçbaşı, yeddibaşı, qırxbaşı nəhəng kimi təsvir olunan əsatiri surətlərdən biri” (1,105) olan həm mənfi, həm də müsbət planda verilən divə münasibət burada tamamilə başqadır. Burada div vətən dərdi, el qəmi çəkən müsbət obrazdır. O, Şah Ağacın da halına yanır. Çünki mövcud şərait Şah Ağacını idarə edən hakimdən idarə olunan varlığa çevirmişdi. Ona yaltaqlanan qüvvələr ona meşədəki vəziyyəti görməyə və edarə etməyə imkan vermirdi.

Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi Kamran Əliyev haqlı olaraq göstərir ki, “Yazılı ədəbiyyatın folklorla əlaqəsi sənətkarın dünyagörüşündən, həyat hadisələrinə və daha çox xalqa bağlılığından asılıdır. Yazıçı və folklor əlaqələri təbiiliyə əsaslanmalıdır. Yazıcının folklordan istifadəsi heç vaxt məqsədli xarakter daşımamalıdır. Müəllif xalq yaradıcılığı nümunələrinə folklordan istifadə etmək naminə yanaşarsa, bu, poetika baxımından bədii mətnin zərərinədir və həmişə sünilik effekti yaradar” (2, 216).

Nurəddin Ədiloğlunun əsərlərində Kamran müəllimin dediyi xüsusiyyətlərin demək olar ki, hamısını görmək olar. O, folklorla dərinlikdən bələd olduğundan, folklor yazıcının əsərlərində yamaq kimi görünür, əksinə əsərin bir tərkib hissəsi kimi

çıxış edir. Məsələn, Nurəddin Ədiloğlunun "Daş" hekayəsi həm forma və həm də məzmun etibarlı ilə "Molla Nəsirəddin" lətifələrindən gəlir.

Arvad kişiye dedi:

- Haranın daşını başına salırsan sal, amma evə çörək gətir.

Kişi məscidə gəldi. Dizini yerə atıb üzünü göyə tutdu:

- Allah, əl məndən, əmək səndən, ya başıma daş sal, ya da bir parça çörək ver, aparım evə.

Bu zaman başına bir kərpic düşdü.

- Bir aydı çörək istəyirəm, vermirsən, bir dəfə daş istədim, nə tez verdin.

Gedəndə ayağı döşəməyə ilişdi, üzqoynu yerə yıxıldı.

Bu dəfə hündürdən:

- Əşi, itələmə, gedirəm də! (4)

Göründüyü kimi, bu kiçik hekayə başdan-başa xalq yaradıcılığından qaynaqlanır. Daha doğrusu, bu ədəbi nümunə elə folklorun özüdür. Bu əsərdə ("Daş" hekayəsində) folklorla bağlılıq o qədər təbii və inandırıcıdır ki, hekayədən müəllifin (Nurəddin Ədiloğlunun) adını çıxarsaq həmin əsərin şifahi xalq ədəbiyyatının məhsulu olduğuna kimsədə şübhə yeri qalmaz. Hətta çoxları buna janr etibarlı ilə də hekayə deyil, lətifə kimi baxar. Ona görə də, "Daş" hekayəsində şifahi xalq ədəbiyyatının hər hansı bir elementini, süjet xəttini, folklor motivini və ya folklor obrazını axtarmaq yanlışlıq olar. Xalq gülüşü, xalq yumoru, xalq dili və xalq üslubu ilə zəngin olan bu əsər təpədən dırnağa folklorudur.

Yazıçı-publisist Nurəddin Ədiloğlunun folklorlardan uğurla qaynaqlandığı başqa bir hekayəsinə "Nuhun günahı"na müraciət edək. Bu hekayədə müəllifin özünəməxsusluğunu şərtləndirən başqa bir cəhət də diqqətdən yayınmır və üzə çıxır. Belə ki, xalq düşüncə tərzindən qaynaqlanan müəllif xalqın yaşam tərzini olan dini dəyərləri də folklorun bir qatı, bir layı kimi təqdim edir. Yəni xalqın istək və arzularının ifadəsi olan dini dəyərlərlə folklorun vəhdətdə (və həm də uğurla) verilməsi olduqca maraqlı və təbii. Folklor bədii əsərə bütün tərəf və cəhətləri ilə daxil olanda həm əsər, həm müəllif, həm də oxucu udur. Əslində bu tipli əsərlər insana tarixi köklərini, milli kimliyini, bir sözlə, özünü öyrədir və tanıdır. İnsan özünü tanıyanda, özünü dərk edəndə milli kimliyini, elini, obasını, xalqını və millətini də tanıyır. Milli şüur da məhz bu zaman, özünü dərk prosesi gedəndə formalaşır.

"Nuhun günahı" hekayəsinin qəhrəmanı Nuh peyğəmbərin günahı nə idi? Olduqca maraqlı və mifoloji ənənələr üzərində qurulmuş Nurəddin Ədiloğlunun "Nuhun günahı" hekayə-pritchası "Azərnur" («Qanlı Ocaq») romanının tərkib hissəsidir. Yəni bu hekayədəki hadisələr kiçik dəyişikliklərlə romanda da öz əksini tapmışdır. "Nuh peyğəmbər ömrünün doqquz yüz qırx doqquzuncu baharına yenidən qədəm qoymuşdu. Bir gün Allahdan ona vəhy gəldi: "Ya Nuh, ömrünün uzunluğu və əcəlin mənim müəyyən etdiyim vaxtdır. Öz zürriyyətdən dünyaya gələn imanlı övladlarınla halallaşmaq üçün sənə bir il möhlət verirəm. Öyrənmək

istədiyin sirri-Xudadan bu zaman agah olacaqsan". Nuh peyğəmbəri də düşündürən bu sirri-Xuda məsələsi idi. Ona görə də peyğəmbər ayağına tumacdən tikilmiş yüngül çarıq geydi və əlinə qartal başlı əsasını götürüb illər öncə dağın ətəyində lövbər saldığı gəmisinin ətrafında yaşayan eli-obanı dolaşmağa, doğmaları ilə halallaşmağa başladı. Nuh peyğəmbər əvvəlcə Sam, Ham və Yafəs adlı oğanlarından törəyən nəvə nəticələri ilə görüşüb hal-əhval tutur. Lakin Nuh peyğəmbəri düşündürən ciddi bir məsələ də vardı. O Yeganə qızı olan Vəjilədən olan nəvə-nəticələrini necə tanıyacaq? Həqiqətən bu olduqca ciddi bir sual idi. Və bizə elə gəlir ki, Nuhun günahının açarı da burada Vəjilə ilə bağlı olayda idi. Bu hislər içərisində Nuh peyğəmbər el-el, oba-oba gəzərək Vəjilənin törəməsini axtarırdı. Nuh hər yerdə rəğbətlə qarşılanırsa da, bəzi yerlərdə bunun tərsini görür. Hətta Çuxurobada onu dərviş adlandırır və daşa basmaq istəyirlər.

N.Ədiloğlu göstərir ki, "belə sual və düşüncələr qoynunda Nuh peyğəmbər az getdi, üz getdi, nəhayət, gəlib dağın gündöğən səmtinə çıxdı. Burada bir-biri ilə ucadan höcətləşən iki çobana tuş gəldi. Çobanların biri otlaqda qara, o biri isə ağ qoyun sürüsü otarırdı. Çiyinə qara saçaqlı qara yapınçı salmış qaraca çoban üzünü ağ yapıncılı ağca çobana tutub deyirdi:

-Nə hərzə-mərzə söylənirsən, çoban oğlu, çoban! Sənə dedim ki, Nuh-əleyhissalamın yeganə qızı Vəjilə bizim tayfanın ulu nənəsi sayılır. Allahın izni ilə Nuh peyğəmbər öz qızını gəmisini düzəldən Dülğər babamıza ərə verib. Vəjilə nənəmiz boz qurd kimi igid ərənlər doğub. Biz də həmin ərən babaların nəvələri-yik. Sən heyvərə isə dədəni-babanı kimin doğduğundan bixəbərsən!.. Odur ki, gördüyün o dağ da, bu gömgöy otlaqlar da, o yaşıl meşə də, göz yaşı kimi dupduru bu göycə göl də fələk oğlu Boz qurd babamızdan bizə miras qalıb! (3).

Bütün bu olaylara şahidlik edən peyğəmbər belə bir hadisəni xatırlayır. Xatırlayır ki, yer üzünü su basarkən Nuh peyğəmbər gəmi düzəltməklə Allahı iman gətirənləri oraya toplayır və bir çox heyvanlarla birlikdə onları xilas edir. Tufandan xilas edilənlərin hamısı Allaha inanan və ona iman gətirənlər idi. Bəs bu imansızlar hardan peyda oldu. Nuh peyğəmbər qaraca və ağca çobanın yuxarıdakı söhbətlərini dinlədikdən sonra bu suala da aydınlıq gəlir. Məlum olur ki, o, gəmini üç dülğərə düzətdirmiş və vəd vermişdi ki, gəmi hazır olduqdan sonra dülğərlər nə istəsələr onu da əldə edəcəklər. Tufandan sonra dülğərlər Nuh peyğəmbərə vədini xatırladırlar. Nuh peyğəmbər bildirir ki, nə istədiklərini desinlər. Dülğərlərin hər üçü qızım Vəjiləni istəyirdi. Bir qızın üç dülğərə verilməsinin qeyri-mümkün idi. "Elə bu vaxt Allah Cəbrayıl yanıma göndərdi, mənə bir eşşək və bir it alıb, qızım Vəjilə ilə bir otağa salmağı əmr etdi. Allahın əmrini yerinə yetirdim. Bir müddət sonra otağın qapısını açanda orada biri-birinə bənzəyən üç qız gördüm" (3).

Beləliklə də dülğərlərin hər üçü Vəjiləyə (peyğəmbərdən, itdən və eşşəkdən törəyən) sahib ola bilər. İtdən və eşşəkdən törəyənlər üzə Allahı inandıqlarını bildirsələr də əməldə bunun əksini edirlər. Kim bilir, bəlkə də "sümüyümü it sümüyünə calama" ifadəsi də buradan qaynaqlanır.

Tanınmış alim Vaqif Yusifli Nürəddin Ədiloğlunun "Yaralı Qu quşları " adlı məqaləsində "Nuhun günahı" hekayə-pritçası barədə yazır: "...Nuh peyğəmbər yolunu azmışlara Allahın var olduğunu xatırladır. Əlbəttə, məlum rəvayəti N.Ədiloğlu müasirləşdirmək fikrinə düşmür, sadəcə, dünyada insanlığın mənəvi meyarlara, halallığa üz çevirdiyinin faciələrə gətirib çıxaracağına işarə edir (6).

Hekayədən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Nuh peyğəmbər gəmisinə doldurduğu adamlarla təkcə insanları xilas etmirdi, həm də dünyanın sonunu hazırlayırdı. Çünki tufandan yalnız peyğəmbər nəslindən olanlar qurtarsa da, tufandan sonrakı dövrdə peyğəmbər halallığına qatılan haram da hekayədə bədii dillə təsvir edilir. Mifoloji əfsanələr əsasında qurulmuş bu hekayədünyanın nizamının əyildiyi, xaosun (terror və müharibələrin, kataklizm və korona virusların) artdığı bir zamanda olduqca aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəydili (Məmmədov) C. "Türk mifoloji sözlüyü". Bakı, "Elm", 2003, 418 s.
2. Əliyev K. Əsərləri. 10 cildə, VI cild, Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 432 s.
3. "Ədəbiyyat qəzeti", 10 sentyabr, 2016, səh. 29
4. <https://kulis.az/news/7518>
5. <http://profliqa.blogspot.com/2013/09/nurddin-diloglu-sah-agaci.html>
6. https://www.adalet.az/w143826/_NURƏDDİN_ƏDİLOĞLUNUN_%22YARALI_QU_QUŞLARI%22/#.Xn0Kh0BuIv0

Г.ИСМАИЛОВА

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПРОЩЕНИЯ (HALALLIQ)

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются вопросы влияния друг на друга письменной литературы и литературы устного народного творчества. В рассказах Нураддина Адильоглы, в области фольклора и письменной литературы исследуются следы в свете современных требований. Положение в лесу, которая является символом большого общества, а также нарушение экосистемы и гармонии окружающей среды исследуется во взаимосвязи с фольклором. Девы, львы, а также железное дерево, платановое дерево, дерево ветра и, наконец, действие Дерево шаха, который потерял свое управление и превратился в управляемого, исследуется со связью с фольклором. В такой ситуации Деде Дев, который является мифологическим образом, представляется в траги – драматическом свете и его положение изображается художественными красками. Помимо ранее сказанного, грех пророка Ноя и отражение этого греха в современном обществе превратился в предмет исследования актуальных вопросов.

Ключевые слова: письменная литература, фольклор, рассказ, анекдот, дев, пещера, пророк Ной.

G.ISMAILOVA

**FOLKLORE SOURCE OF 'HALAL' (ALLOWED)
SUMMARY**

The article deals with the current issues of studying the interaction of written and oral literature. In the field of folklore and written literature, traces of folklore in the stories of N.Abiloglu are studied at the level of modern requirements. The situation in the Forest, a symbol of a great society, in an environment where ecosystems are disturbed and harmony, divinity, sweetness, as well as the behavior of the iron tree, sycamore, wind tree and, finally, the Shah's tree losing control, are studied in folklore. In such a situation, the tragic and dramatic situation of the mythological character Dada Div is depicted in artistic colors. In addition to the above, the article also explores such pressing issues as the sin of Noah and the reflection of this sin in our modern society.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.08.2020

Çapa qəbul olunma tarixi: 09.09.2020

Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, professor
Kamran Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MÜNDƏRİCAT *DİLÇİLİK*

AFAQ RAMİZ qızı AĞAYEVA KOMMUNİKASIYANIN QEYRİ-VERBAL ELEMENTLƏRİ İ MÖVZU: İNTONASIYA, FASİLƏ.....	3
MƏHBUBƏ ƏBDÜLHƏMİD QIZI QURBANOVA İ.NƏSİMİNİN ŞEİRLƏRİNDƏ İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ	10
NƏCİBƏ ƏLİ QIZI ORUCOVA FİLOLOJİ VASİTƏLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROSESİNDƏ MÜƏLLİMİN NİTQİ.....	19
ARZU ƏMİRASLANOVA LAYİHƏ METODU VƏ ONUN XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ PROSESİNƏ TƏTBİQİ.....	25
УСНІЯ НОВРУЗ ГЫЗЫ АЛИЕВА ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	31
СЕВДА ИМАНОВА ГОВОРЕНИЕ – ПРОДУКТИВНЫЙ ВИД РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	40
AĞAXANIM QARAYEVA THE ROLE OF ACADEMIC ENGLISH IN THE PROCESS OF TEACHING	45
LEYLA ƏLİYEVA ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ TƏDRİSİN AŞAĞI MƏRHƏLƏSİNDƏ ŞİFAHİ NİTQIN SİTUATİV TƏLİMİ	53
BƏNÖVŞƏ ƏSGƏROVA MƏTNİN İNFORMASIYA STRUKTURU	58
S.Ə.QASIMOVA XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DANIŞIQ BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI	66
ИРАДА БАДАЛОВА ГЮЛЬНАРА ИСМАИЛОВА ОБЩЕНИЕ МЕЖДУ КУЛЬТУРНОМУ ЛЮДМИ В АНГЛОЯЗЫЧНОМ ОБЩЕСТВЕ И ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ РЕЧЕВОМУ ЭТИКЕТУ.....	71
LEYLAXANIM NƏCƏFOVA İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN VARIANTININ LEKSİK - FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN FƏRQLİLİ VƏ REAL ASPEKTLƏRİ.....	76

MEHRİBAN MURADOVA QƏNİRƏ ALLAHVERDİYEVA İNGİLİS VƏ AZƏRBACAN DİLLƏRİNDƏ FONETİK HADİSƏLƏRİN FƏRQLİ VƏ OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏRİ. ORFOFONİYA VƏ RABİTƏLİ NİTQİN ƏSAS AMİLLƏRİ	81
ŞƏFİQƏ ƏLİYEVƏ NİGAR HƏSƏNOVA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV METOD VƏ ÜSULLARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNƏ DAİR.....	86
ЭМИНОВА ЛЕЙЛА АХУНДОВА ЛЯМАН АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ ВЛАДАЮЩИХ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ	91
ŞƏFİQƏ HEYDƏROVA SEVİNC HACIYEVA İNGİLİS DİLİ FƏNNİ ÜZRƏ TERMINOLOJİ LEKSİKANIN TƏDRİSİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ.....	96
XALİDƏ ZAMANOVA AYTƏN HACIYEVA MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ LEKSİK, MORFOLOJİ, SİNTAKTİK YOL VƏ KALKA ÜSULU İLƏ SÖZ YARADICILIĞI	101
YEGANƏ QURBANOVA MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ELMİ-TEKNİKİ TƏRCÜMƏNİN LEKSİK VƏ QRAMMATİK PROBLEMLƏRİ	106
KƏMALƏ HÜSEYNOVA İRADƏ VƏLİYEVƏ MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN FONOSİSTEMİNDƏ İNTONASIYANIN ƏSAS FUNKSIYALARINA DAİR.....	111
MƏMMƏDOVA KÖNÜL HƏBİB qızı Z.S. HƏRRİSİN DİSTRİBUTİV TƏHLİLDƏ TƏTBİQ OLUNAN DİSTRİBUTİV FAKTLARI.....	116
ARZU TALİB QIZI HÜSEYNOVA GÖYTÜRK DİLİNİN DERİVATİV VASİTƏLƏRİ ƏSASINDA FORMALAŞMIŞ LEKSİK VAHİDLƏRDƏ PARALELLİK.....	123
FƏRİDƏ HAFİZ qızı CƏMİLLİ AZƏRBAYCAN QADIN YAZIÇILARININ DİLİNDƏ GENDER DOMİNANTLIĞININ REPREZENTASIYASI	129

YEGANƏ MİRZƏYEVA BEYNƏLXALQ İŞGÜZAR YAZIŞMALARIN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ	136
SƏFA ŞƏRİFOVA İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK VƏRDIŞLƏRİN AŞILANMASI ZAMANI RAST GƏLİNƏN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ HƏLLİ YOLLARI	141
LALƏ HÜSEYNOVA İNKARLIQ KATEQORİYASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ LİNGVİSTİK TƏHLİLİ	146
ŞƏRQİYYƏ HÜMBƏTOVA “OĞUZNAMƏ”NİN DİLİNDƏ PAREMİK VAHİDLƏRİ QRAMMATİK CƏHƏTDƏN FORMALAŞDIRAN TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNƏ DAXİL OLMAYAN İSMİ BİRLƏŞMƏLƏR	151
MANAFLI XANIMANA FƏTƏLİ QIZI KOMMUNİKASIYA ZAMANI NİTQ ETİKETLƏRİNDƏN DÜZGÜN İSTİFADƏ.....	161
ZÜLEYXA BAĞIRZADƏ ƏDƏBİ DİLİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ.....	169
TURAN ƏLİZADƏ DİLİN LEKSİK-TERMINOLOJİ SİSTEMİNDƏ GENDERLƏ BAĞLI SÖZLƏRİN YERİ.....	180
İRADA MANAFOVA THE DEVELOPMENT OF THE ENGLISH LANGUAGE IN AUSTRALIA.....	186
SURA TARİYEL qızı PƏNAHLI İŞARƏ, ONUN TƏHLİLİ VƏ TİPOLOGİYASI	191
FƏXRİYYƏ ABDULLAYEVA DÜNYA DİLLƏRİNİN TƏSNİFATI VƏ BU TƏSNİFATDA İNGİLİS DİLİNİN ROLU	198
İRADƏ ŞƏFİZADƏ İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZ VƏ İFADƏLƏRİN SÖZ YARADICILIĞINDA ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ	203
ZİBAHƏT NƏSİROVA MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN LEKSİK SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	208

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

H.A.SULTANLY МУХАММЕД РАШАД АЛ-ХАМЗАВИ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ ЛИТЕРАТУРНОГО ТЕЧЕНИЯ "СОЦИАЛЬНЫЙ РЕАЛИЗМ" В ТУНИССКОЙ ПРОЗЕ	213
NƏZAKƏT MƏMMƏDLİ ŞEYX FƏRİDƏDDİN ƏTTARIN SƏLƏFİ VƏ TƏSƏVVÜF ƏDƏBİYYATININ “İKİ GÖZÜ” SƏNAİ.....	226
CAVİDƏ MƏMMƏDOVA CEYMS COYSUN AVTOBİOQRAFİK ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİ HƏQİQƏTLƏRİN BƏDİİ ƏKSİ	252
MƏLAHƏT SOLTAN QIZI QƏDİROVA BELARUS ƏDƏBİYYATI MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA.....	259
RZAYEVA RƏNA NURƏDDİN QIZI ƏBUBƏKR İBN XOSROV ƏL-USTADIN «MUNİSNAMƏ»SİNİN III VƏ IV FƏSİLLƏRİNİN HÜCVİRİNİN «KƏŞF ƏL-MƏCHUB» ƏSƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏDQİQİ.....	270
NİGAR ZEYNALOVA ESXATOLOJİ MİFLƏRDƏ ZAMAN KONSEPSİYASI.....	284
RÖVŞƏN MƏMMƏDSOY TƏRCÜMƏDƏ OBRAZIN YENİDƏN YARADILMASI	293
SONA VƏLİYEVA HÜSEYN CAVİD VƏ ƏLİ NAZİM.....	305
AYNURƏ ABDULLA QIZI HƏŞİMOVA TARİXİN İZİ İLƏ DÜNYA XALQLARININ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ VƏ İNCƏSƏNƏTİNDƏ MİFOLOGİJA JANRI.....	313
RƏHİMƏ ABBASOVA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİNİN ƏSL SİMASI	318
GÜLNAR İSMAYİLOVA HALALLIĞIN FOLKLOR QAYNAĞI.....	327

**FİLOLOGİYA
MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 8

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov
Texniki redaktor: Yadigar Mirbagırzadə

Çapa imzalanmış 26. 10. 2020
Şerti çap vərəqi 42,5 Sifariş № 492
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

*Jurnal "Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya" müəssisəsində
hazır elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.